

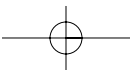
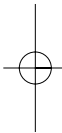
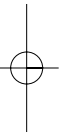
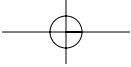
JOKE & KO LANKESTER

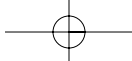

De taal van de orakels

.....

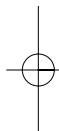
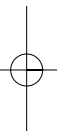

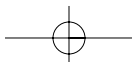
De taal van de orakels

Joke en Ko Lankester

DE KERN BAARN

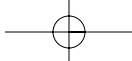
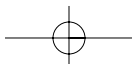

Foto omslag: Pilaren van de Jupitertempel van Baalbek in het huidige Libanon. Door de Romeinen werd de Syrische god Baal-Hadat gelijkgesteld aan hun oppergod Jupiter. In de eerste en tweede eeuw werd voor Jupiter in Baalbek de grootste tempel ter wereld gebouwd. Dit weerspiegelde de Romeinse oppermacht in het Midden Oosten. Baalbek was ook het belangrijkste orakel van het Midden-Oosten.

Copyright © 2000: Joke en Ko Lankester
Copyright © 2000 voor deze uitgave: Uitgeverij De Kern, Baarn
Omslagontwerp: Teo van Gerwen Design
Omslagfoto: Joke Lankester
Illustraties en foto's binnenwerk: Joke Lankester
Zetwerk: Scriptura, Westbroek
ISBN 90 325 0732 x
NUGI 626

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch, door geluidsopname- of weergaveapparatuur, of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Opgedragen aan allen die de kennis over de oude orakels door de eeuwen heen hebben doorgegeven en allen die deze kunst tegen de verdrukking in zijn blijven beoefenen. Door hen is divinatie nog steeds wat het altijd geweest is: een levende traditie.

Met dank aan Francis van Soest, die opnieuw bereid was een boek van onze hand zeer grondig door te lezen en vele bruikbare suggesties voor tekstverbetering te doen. Met dank ook aan allen die ons op enigerlei wijze advies of informatie hebben gegeven die in dit boek is verwerkt.

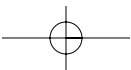
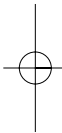
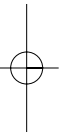
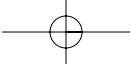
Choose, They croon
The ancient ones
The time has come again
Choose now, They croon
Beneath the moon
Beside an ancient lake

Enter again the sweet forest
Enter the hot dream, come with us
Everything is broken up
& dances

Jim Morrison – Far Arden

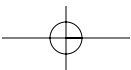
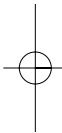
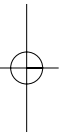
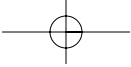
In the dime stores and bus stations
People talk of situations
Read books, repeat quotations
Draw conclusions on the wall
Some speak of the future
My love she speaks softly
She knows there's no success like failure
And that failure's no success at all

Bob Dylan – Love minus zero/no limit

Inhoud

1 Inleiding	9
2 Van divineren, orakelen en wichelen	13
3 Wat is divineren?	21
4 De verschillende orakeltalen	35
5 Geschiedenis van het orakelen	40
6 Orakelen voor deze tijd	71
7 Divineren met dromen	85
8 De alwetende doden en demonen	116
9 Het geïnspireerde orakel	132
10 Tekens aan de wand of in de lucht	168
11 Bewegende beelden en slingerende pendels	198
12 Het staat in de sterren geschreven	224
13 De teerling is geworpen	241
14 De kaarten op tafel leggen	283
15 Oude orakels voor de nieuwe tijd	301
Noten	303
Bibliografie	315
Register	329
De auteurs	335

1 Inleiding

Orakelen of divineren is zo oud als de mensheid. Lang voordat de geschreven taal zich ontwikkelde stelden de mensen vragen aan goden en godinnen of aan de geesten van overleden voorouders. De oudste documenten die Soemeriërs, Babyloniërs, Grieken, Romeinen, Indiërs, Chinezen en vele andere volkeren ons hebben nagelaten, getuigen van een rotsvast geloof in de mogelijkheid om te divineren over zaken die zich aan onze waarneming onttrekken, zaken die met iedere logica en wetenschap lijken te spotten. Vraagstukken van staatsbelang werden als regel aan een orakel voorgelegd. Niet de militaire macht van de tegenstander, maar de uitspraak van het orakel besliste over oorlog en vrede. Kritische filosofen, staatslieden en blijspeldichters in de Oudheid dreven de spot met doortrapte wichelaars en goedgevolovige slachtoffers, maar niemand trok de waarde of zeggingskracht van het orakel op zich in twijfel. Ook in Europa werd tot de zeventiende eeuw algemeen in orakels geloofd.

Het rationalisme van Descartes, Spinoza, Leibniz en gelijkgestemde zielen gaf de aanstoot tot een heel andere kijk op de werkelijkheid dan voordien gebruikelijk was geweest. Wat niet kon worden verklaard of afgeleid van andere verklaarbare feiten en natuurwetten had geen plaats in de moderne wetenschap die op deze grondvesten gebouwd werd. Descartes baseerde zijn axioma *Ik denk dus ik besta* nog op het rotsvaste geloof dat God garant stond voor het bestaan van de kosmos en de waarheid van de op het menselijk denken gebaseerde feiten. Het was voor Descartes ondenkbaar dat God zijn schepselen zou misleiden door hen een ondeugdelijk verstand mee te geven. Anderen na hem trokken zelfs het bestaan van God als onbewezen en onbewijsbaar in twijfel.

Het uit de weg ruimen van de wereldvisie die al duizenden jaren bestaan had, werd in de filosofie aangeduid als *De Verlichting*. Religie bestond voor vele negentiende- en twintigste-eeuwse wetenschappers alleen omdat het een functie vervulde in het bestaan van de mensheid. E.B. Tylor, de grondlegger van de culturele antropologie, herleidde religie tot animisme in zijn in 1871 verschenen hoofdwerk *Primitive culture*. De primitieve mens, stelde Tylor, had het bestaan van geesten bedacht om de natuurwetten die ze niet konden begrijpen te verklaren. Het animisme was voor Tylor een dwaling die door de waarheid van de moderne wetenschap vervangen diende te worden.

In zijn hoofdwerk *The golden bough*, dat na enige herzieningen en uitbrei-

dingen tussen 1911 en 1913 in 12 delen gepubliceerd werd, herleidde antropoloog James Frazer religie tot magie. In tegenstelling tot Tylor is Frazer, met name in New Age-kringen, nog steeds erg populair. Daarbij wordt vaak over het hoofd gezien dat Frazer magie een pseudo-wetenschap noemde. Volgens Frazer werkt magie niet. Het is, net als de geesten van Tylor, een dwaling die voortkomt uit onbegrip. Voor Frazer ontstaat religie op het moment dat de mens inziet dat magie niet werkt. Gebeden nemen dan de plaats in van magische bezweringen. In plaats van de opgewekte kracht toe te schrijven aan magische handelingen onderscheidt men allerlei goden en godinnen, die ervoor zorgen dat de dingen gaan zoals ze gaan. Religie is voor Frazer een hogere ontwikkelingsfase in de geschiedenis van de mensheid dan magie, maar al evenzeer een dwaling, die door de derde fase, die van de wetenschap, vervangen zal worden. Alleen de wetenschap kan voor Frazer de waarheid onthullen.

In *Seven theories of religion* analyseert de historicus Daniel Pals hoe de religie op alle gebieden door de westerse wetenschap vervangen werd. Sigmund Freud, de grondlegger van de psychologie en psychiatrie, was atheïst en zag religie als een dwangneurose die uit het Oedipuscomplex van de mensheid was voortgekomen. Emile Durkheim, de grondlegger van de sociologie, zag religie als een sociale functie, die het voortbestaan van de groep bevordert. Karl Marx zag religie als een illusie die door de heersende klasse in het leven was geroepen om de bestaande situatie te rechtvaardigen en in stand te houden. In de negentiende en twintigste eeuw werd religie in de westerse wereld gedegradeerd van universeel verklaringsprincipe tot een fout uit het verleden die hardnekkig bleef voortbestaan. Divinatie, als integraal onderdeel van de religie, raakte daarmee evenzeer in de verdrukking.

Binnen het christendom was divineren altijd al verdacht geweest. In het gunstigste geval had de kerk een ambivalente houding aangenomen. Enerzijds erkende de bijbel dat de wil van God door een orakel gepeild kon worden. Anderzijds gingen de kerkleiders er gewoonlijk van uit dat orakelen alleen werkt door de tussenkomst van demonen. Iamblichus, een van de laatste grote filosofen van het heidense Grieks-Romeinse Rijk, onderscheidde in zijn rond het jaar 300 in het Grieks geschreven hoofdwerk *Over de mysteries van de Egyptenaren, Chaldeëen en Assyriërs* goden, aartsengelen, engelen, demonen, helden en zielen. goden houden zich volgens Iamblichus niet met de wereld bezig en engelen zijn voor gewone mensen vrijwel onbereikbaar. Demonen daarentegen kunnen worden geraadpleegd en zij hebben via de engelen weet van de wil van de goden. Iamblichus maakte daarbij onderscheid tussen goede demonen, die hij *lynges* noemde en slechte demonen. De goede demonen vertolken de waarheid van de goden. De slechte demonen misleiden de mensen en houden hen van de waarheid af. Door de kerkvaders werden de leer van Iamblichus en de ideeën van Plato, op wie Iamblichus zich baseerde, in een aangepaste vorm gebruikt om te benadrukken dat demo-

nen niet te vertrouwen zijn en dat de mens zich moet toevertrouwen aan de wil van God, zoals die in de kerk wordt vorm gegeven. Orakelen werd gezien als een ongepaste en niet toegestane poging de wil van God buiten de kerk om te vernemen.

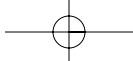
De wetenschap had divinatie en de religie als verklaringsmodellen van de werkelijkheid afgedankt. De kerk ontkende niet de mogelijkheid de waarheid met orakelen aan het licht te brengen, maar verbood haar leden zich hiermee in te laten. Het gewone volk bleef door de eeuwen heen de verschillende orakels weliswaar raadplegen, maar geleidelijk aan kregen de orakels minder status en kwamen ze steeds meer terecht in de sfeer van folklore en bijgeloof. Waarzeggerij werd in toenemende mate gezien als boerenbedrog en het zelf divineren degradeerde tot een spelletje om je tijdens feesten mee te verpozen.

In andere delen van de wereld vond een soortgelijke ontwikkeling plaats. In China was divinatie tot het begin van de twintigste eeuw een centraal onderdeel van de religie waarmee belangrijke beslissingen genomen werden. De revolutie van 1912 betekende het eind van het Chinese keizerrijk en divinatie werd als een overblijfsel uit het feodale verleden naar het land der fabelen verwezen. Het communistische regime van de Volksrepubliek China zette deze lijn voort. De islam en het boeddhisme zijn net als het christendom altijd tegenstander van het orakelen geweest. In Afrika vormde divinatie altijd een integraal onderdeel van de voorouderverering. Hoewel orakelen nog steeds een grote rol speelt in Afrika, hebben de grote godsdiensten het prestige van de orakels op veel plaatsen ondermijnd.

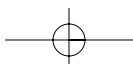
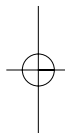
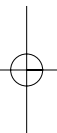
Tegen het eind van de twintigste eeuw lijkt een kentering op gang te zijn gekomen. Steeds meer wetenschappers lijken tot het besef te komen dat de wetenschap niet het laatste woord heeft en niet de absolute waarheid bloot kan leggen. De moderne fysica heeft de ooit ondeelbaar en onaantastbaar geachte atomen allang uiteen laten vallen in energiestromen. Metafysica en fysica lijken elkaar na het scheiden van de wegen in de Renaissance opnieuw de hand te reiken. Materie is niet langer de absolute waarheid, religie niet langer per definitie een dwaling. Het strekt Frazer tot eer dat hij aan het eind van *The golden bough* opperde dat de wetenschap wellicht niet het laatste woord zou hebben en op haar beurt vervangen zou worden door een 'nog betere hypothese'.

Het valt nog te bezien in hoeverre divinatie onderdeel zal uitmaken van de herwaardering van de religie. Wellicht heeft de waarzeggerij al te lang een stempel van bedrog en volksvermaak gedragen om zich hiervan nog los te kunnen maken. Wellicht is aan de andere kant het prestige dat de divinatie vele duizenden jaren over de hele wereld heeft gehad, groot genoeg om iets van de oude glorie in ere te herstellen. Dit boek is een poging divinatie de plaats te geven die haar toekomt.

Om de orakels van de Oudheid te bestuderen, gezien door de ogen van tijdgenoten, is zoveel mogelijk gebruikgemaakt van met name Griekse en

Romeinse bronnen, meestal in Engelse of Nederlandse vertaling. In het eerste deel van de bibliografie zijn deze bronnen opgenomen. Om de lezer in staat te stellen onze bevindingen, conclusies en vertalingen te controleren, is steeds de exacte bronvermelding, ook voor hedendaagse bronnen, in een eindnoot opgenomen. De eindnoten zijn niet gebruikt om aanvullende informatie over het onderwerp zelf te geven en kunnen dus overgeslagen worden, tenzij men de herkomst van een citaat of samenvatting wil weten. Citaten uit Engelse en Duitse publicaties zijn door ons in het Nederlands vertaald.

Van divineren, orakelen en wichelen

In de bestaande literatuur over orakelen en in woordenboeken worden uiteenlopende definities van de verschillende begrippen gegeven. Deels spreekt hieruit de persoonlijke voorkeur van de betreffende auteur of redacteur, deels worden verschillende facetten van hetzelfde fenomeen uitgelicht of benadrukt. In dit hoofdstuk zullen de aspecten van het orakelen en het gebruik van de verschillende namen uiteengezet worden.

Het begrip divinatie

Onder *divinatie* of *divineren* verstaan wij *het onder bepaalde omstandigheden met bepaalde middelen verrichten van handelingen om langs occulte weg verborgen kennis over verleden, heden of toekomst te verwerven*. De aard van de handelingen en de aard van de gebruikte middelen zijn afhankelijk van het type divinatie. In hoofdstuk drie zullen we uiteenzetten wat we onder ‘langs occulte weg’ verstaan. Het onthullen van de verborgen kennis kan een *toekomstvoorspelling* inhouden, een *bestaande situatie* nader toelichten of iets uit het *verleden* verklaren of toelichten. Divineren is dus niet alleen de toekomst voorspellen, zoals vaak wordt gedacht.

Het woord *divinatie* is afgeleid van het Latijnse *divinatio*, waarmee door de Romeinen enerzijds een ziensgave of helderziendheid, anderzijds een kunde of handeling werd aangeduid. Het werkwoord *divinare* werd zowel gebruikt voor de geïnspireerde uitspraken van profeten en orakelpriesteressen als voor de handelingen die men verrichtte om verborgen zaken aan het licht te brengen. Voor de Romeinen was divinatie een manier om de wil van de goden te leren kennen. In de rechtspraak was *divinatio* het godsoordeel waarbij men de godheid opriep de schuldige aan te wijzen door een teken. Uit vele met *divinatio* samenhangende termen blijkt de verwevenheid van het orakel met het goddelijke. *Divinitas* duidde de goddelijke kracht aan, maar het werd ook gebruikt voor de kracht die men opriep bij het waarzeggen. Het bijvoeglijk naamwoord *divinus* betekende ‘goddelijk’, maar ook ‘waarzeggend’ en ‘profetisch’. Het zelfstandig naamwoord *divinus* duidde een waarzegger of pro-

feet aan. In het kerkelijk Latijn werd *divinus* gebruikt voor waarzegger, maar ook voor godgeleerde.

In de Romaanse talen worden nog steeds afleidingen van *divinatio* gebruikt om het waarzeggen te benoemen. Het Italiaanse *divinare* en *divinazione* is vrijwel ongewijzigd uit het Latijn overgenomen. Het Oudfranse *divinacion* werd tot het moderne *divination*, dat vanaf de veertiende eeuw gebruikt is. Het Oudfranse *devin* wordt, naast *divinateur*, nog steeds gebruikt voor waarzegger. In de veertiende eeuw was met name Geoffrey Chaucer ervoor verantwoordelijk dat verschillende afleidingen van Franse of Latijnse termen in het Engels ingeburgerd raakten. In *The consolation* (1374), een veelgelezen vertaling van *De Consolatione Philosophiae* van Boethius, bedacht Chaucer Engelse woorden als *divyninge*, *divynour* en *divynacioun*. De *Wycliffe Bible*, die in 1382 verscheen, nam de termen over als *dyuynynge* en *dyuynacioun*, waardoor deze begrippen snel ingeburgerd raakten. Nog steeds is *divination* in het Engels de meest gangbare naam voor waarzeggerij, terwijl de waarzegger gewoonlijk *diviner* wordt genoemd.

In het Middelnederlands werd een waarzegger sporadisch *divijn* genoemd, terwijl een profetie of voorspelling als *divine* werd aangeduid. In tegenstelling tot het Engels en de Romaanse talen raakten deze termen echter in onbruik. Voor *divijn* bestaat geen modern Nederlands woord, terwijl *divinatie* een negentiende-eeuwse ontlening aan de Engelse en Franse terminologie is. In het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (verder aangeduid als *WNT*) is *divinatie* niet opgenomen. Het werkwoord *divineren* is in vrijwel geen enkel woordenboek te vinden.

De begrippen wichelen en wichelaar

In het Middelnederlands werd iemand die zich met divinatie bezighield meestal aangeduid als *wichelaar*, *wijghelare* of vergelijkbare afleidingen. De vrouwelijke vorm was *wichelaarster*, *wichelersche* of *wichelares*. De handeling zelf werd *wichelen*, *wijghelen* of *wigelen* genoemd. De term is afgeleid van de Indo-Germaanse wortel **weik*, die ‘buigen’ en ‘bewegen’ aangaf, maar ook ‘afzonderen’. Dat dit een sacrale handeling betrof blijkt uit de verschillende afleidingen, zoals het Gotische *weihs* en het Oudhoogduitse *wih*, waarmee het heilige werd aangeduid. Iets wordt heilig door het af te zonderen van het profane. De woorden *wierook*, *wijden* en *gewijd* zijn afleidingen van dezelfde Germaanse stam.

Een Oudhoogduitse stam voor het Middelnederlandse *wichelen* is niet meer met zekerheid te achterhalen en ook in het moderne Duits ontbreekt deze vorm. Het Middelnederduits, waaruit zich het Engels (Angelsaksisch is Oudengels), het Fries en het Nederlands hebben ontwikkeld, kende echter het werkwoord *wichelen*. De handeling werd ook wel aangeduid als *wichelie* of

wichelinge, terwijl de wichelaar bekend stond als *wicheler*. In het Oudfries werd een waarzegger *wigelinga* genoemd. In het moderne Fries heet een waarzegger een *wikker*. Het Angelsaksisch kende *wiglian* (divinatie), *wigle* (divineren) en *wiglere* (waarzegger of tovenaer). In het Middelenengels komen deze vormen echter niet meer voor. Een Angelsaksische variant op *wiglere* was *wicca*, waarmee een waarzegger, tovenaer of magiër werd aangeduid. De vrouwelijke vorm, *wicce*, werd gebruikt voor waarzegsters, tovenaresses en heksen. *Wicce-craeft* was de Angelsaksische aanduiding voor waarzeggerij, tovenarij en hekserij. In het moderne Engels werden *wicca* en *wicce* tot *witch* (heks), terwijl *wicce-craeft* als *witchcraft* voortleeft. Het woord *Wicca* is nieuw leven ingeblazen in de gelijknamige religie, ook wel Moderne Hekserij genoemd.

De naam *wichelroede* werd rond 1700 voor het eerst gebruikt en wel ter aanduiding van de staf waarmee bij de Romeinen de *vogelwichelaar* zijn *templum*, de gewijde ruimte aan de hemel, afbakende. Voordien werd deze staf aangeduid als *wichelstok*. Tevens werd de naam *wichelroede* gebruikt voor een werktuig om water of verborgen voorwerpen op te sporen. Dit werd in de tweede helft van de negentiende eeuw voor het eerst als *wichelen* of *wichelroedelopen* aangeduid.

Door de eeuwen heen zijn *wichelaar* en *wichelen* vertrouwde begrippen geweest. Het WNT wijdt er veertien kolommen aan. Met het in de loop van de twintigste eeuw verdwijnen van de gewoonte om, met name op hoogtijdagen, te wichelen raakten deze termen in onbruik. Na de opleving van de belangstelling voor divineren, die in de jaren tachtig op gang kwam, ontstond voor het eerst in lange tijd weer behoefte aan eigentijdse aanduidingen van het divineren.

We willen ervoor pleiten de woorden *wichelen*, *wichelaar* en *wichelares* in ere te herstellen. De term *wichelen*, zoals door ons in dit boek gebruikt, is een synoniem van *divinatie* en *divineren*. De naam *wichelaar* zal door ons worden gebruikt voor de persoon die de divinatie uitvoert. Dat geldt vooral voor de vormen van divinatie waarvoor bepaalde handelingen worden uitgevoerd. Het is een synoniem van het Engelse *diviner*, afgeleid van *divinatie*, waarvoor in het Nederlands geen woord bestaat. Bij *geïnspireerde divinatie* (zie hoofdstuk drie) verdienen over het algemeen de namen *orakel* en *profeet* (zie onder) de voorkeur.

Het begrip waarzeggen

Naast *wichelen* is *waarzeggen* door de eeuwen heen een gebruikelijke aanduiding van divineren geweest. Het Oudhoogduitse *warseggo* duidde een wichelaar of profeet aan, ter onderscheiding van een *warsago*, iemand die de waarheid spreekt. In Middeleeuwse Latijnse teksten werd het eerste vertaald

met *divinus*, het tweede met *veridicus*. In het Middelhoogduitse *warsagen* werden beide betekenissen, ‘wichelen’ en ‘de waarheid spreken’, verenigd. Dit gold ook voor het Middelnederduitse *warseggen*, waaruit zich het Middelnederlandse *waerseggen* ontwikkelde. In de zeventiende eeuw raakte de betekenis van ‘de waarheid spreken’ in onbruik. Een *waersegger* was alleen nog maar een wichelaar, de wichelares werd aangeduid als *waerseggerse*. Anders dan *wichelen* kreeg *waarzeggen* vooral de betekenis van ‘de toekomst voorspellen’. Het *WNT* geeft als omschrijving van *waarzeggen*: ‘De toekomst, toekomstige zaken voorspellen; voorspellingen doen; voorzeggen. Aangetroffen in toepassingen in de magische sfeer, inzake van personen met een echte of vermeende, voorgewende gave om in de toekomst te kijken; zeer vaak in een ongunstige opvatting, verbonden met toovenarij, duivelsche praktijken, bedrog.’ Het begrip *waarzegster* werd synoniem voor de zigeunerin of woonwagengewoonster die op de kermis in haar glazen bol, in haar kaarten of in de hand van haar klanten keek en ze de toekomst voorspelde. Toen in de jaren tachtig en negentig steeds meer mensen zich met divineren gingen bezighouden werd dit gewoonlijk *waarzeggen* genoemd, omdat *wichelen* kennelijk al te zeer in de vergetelheid was geraakt of werd geassocieerd met wichelroedelopen.

De begrippen orakel en orakelen

Voor de Romeinen was een *oraculum* een goddelijke openbaring die via een priester of priesteres in een tempel werd kenbaar gemaakt. De priester of priesteres die dergelijke openbaringen deed werd zelf ook *oraculum* genoemd en ook de tempel waar deze openbaringen plaatsvonden werd met dezelfde naam aangeduid. In het Nederlandse *orakel* zijn deze verschillende betekenissen nog steeds terug te vinden. Als betekenis geeft het *WNT*: ‘Godsspraak, door priesters verkondigd, inzonderheid in bepaalde heiligdommen in de Oudheid waar de goden antwoord gaven op tot hen gerichte vragen. Ook: de plaats waar dit geschiedde en het sprekend heiligdom zelf; persoon die uitsprekt wat de godheid hem ingeeft.’ In die zin kan men bijvoorbeeld spreken van ‘het orakel waarin Oedipus vernam dat hij zijn vader zou doden.’ Als we spreken van ‘het orakel van Delphi’ wordt de tempel van Apollo in Delphi bedoeld. Als we zeggen ‘De Pythia fungeerde als orakel in Delphi’, wordt er verwezen naar het medium dat het orakel doorgaf.

Het Latijnse *oraculum* is afgeleid van *orare* (spreken). Bij het orakel werd primair gedacht aan een goddelijke boodschap in gesproken vorm. Pas later ging men naar analogie ook andere vormen als orakel aanduiden. Zo ‘sprak’ het orakel van Dodona door het bewegen van de bladeren van de aan Zeus gewijde heilige eik, terwijl de Egyptische orakels ‘spraken’ door bewegingen die het beeld van de godheid maakte tijdens processies. Toch bleef de taal het

belangrijkste medium voor een orakel. Daarbij stond de autoriteit die aan het orakel werd toegeschreven hoog in het vaandel. Keizerlijke edicten werden in de late Keizertijd ook als *oraculum* aangeduid.

Het Oudfranse *oracle* werd aanvankelijk als vertaling van de Latijnse term gebruikt voor de orakels uit de Oudheid, maar onder invloed van het christendom kreeg het woord een nieuwe betekenis. In het Middelfrans dat zich in het begin van de veertiende eeuw ontwikkelde, werden met *oracles* vooral de uitspraken van de paus en de geschriften van heiligen aangeduid. Ook het Oude en Nieuwe Testament werden met die naam aangeduid. Met het orakel als plaats werd vooral de tempel van de joden bedoeld. Ook de geschriften van de christelijke keizers werden orakels genoemd. *Oracle* is een van de Franse woorden die Geoffrey Chaucer in de veertiende eeuw in de Engelse taal introduceerde.¹ In het Duits en Nederlands wordt het woord *orakel* pas in de zestiende eeuw voor het eerst gebruikt, toen men zich in de Renaissance weer op de Griekse en Romeinse Oudheid ging richten. In de werken van Joost van den Vondel wordt het woord *orakel*, of een afleiding daarvan, meer dan zeventig keer gebruikt. In de negentiende eeuw, onder invloed van de Romantiek, stonden de oude orakels opnieuw in de belangstelling.

In overdrachtelijke zin kreeg het woord *orakel* de betekenis van ‘wijsheid’ of ‘spreekbuis’, vaak in spottende zin gebruikt. Met *orakeltaal* werden al in de zeventiende eeuw duistere en onsamenhangende uitspraken aangeduid. Ook *orakelen*, in de negentiende eeuw voor het eerst gebruikt, wordt meestal spottend bedoeld als ‘orakeltaal uitslaan’.

Met de al vaker genoemde heropleving van het divineren tegen het eind van de twintigste eeuw wordt *orakelen* voor het eerst gebruikt als ‘het raadplegen van een orakel’. Daarbij verwijst *orakel* niet alleen naar de orakels uit de Oudheid, maar wordt het ook gebruikt als aanduiding voor een bepaald divinatiesysteem. Zo spreekt men van *het orakel van de runen* of *het orakel van de tarot*. Orakelen is dan het raadplegen van de runen of tarot. In die zin, als synoniem voor divineren, wordt *orakelen* ook door ons in dit boek gebruikt. In de woordenboeken zal men die betekenis vooralsnog tevergeefs zoeken.

Het begrip voorspelling

Een divinatie of orakeluitspraak kan betrekking hebben op verleden, heden of toekomst. Een *voorspelling* heeft altijd betrekking op de toekomst. In het Middelnederlands betekende *vorespellen* iemand iets voorzeggen of spellen. In de zeventiende eeuw ontwikkelde zich de betekenis van ‘de toekomst voorspellen’. Het voltooid deelwoord *voorgespeeld* wordt in de achttiende eeuw samengetrokken tot *voorspeeld*, al bleef de oudere vorm nog lang in gebruik. Zo zegt Bilderdijk, sprekend uit naam van Apollo: ‘Al wat is, of was, of zijn zal spelle ik voor.’²

Het *WNT* onderscheidt tussen ‘voorspellingen op bovennatuurlijke of bovennormale wijze’ en voorspellingen ‘op andere dan bovennatuurlijke of bovennormale wijze’. Bij voorspellen op bovennatuurlijke wijze wordt meestal verwezen naar orakels uit de Oudheid, maar ook naar de profeten en aartsvaders uit de bijbel. En verder naar, in de woorden van het *WNT*: ‘waarzeggers, waarzegsters, zigeuners, zigeunerinnen, andere beoefenaren van de zwarte kunst e.d. In jongeren tijd ook als beroepsactiviteit en als zoodanig een attractie op kermissen e.d. (en dan niet zelden met bijgedachte aan bedrieglijkheid).’

De voorspellingen ‘op andere dan bovennatuurlijke of bovennormale wijze’ worden volgens het *WNT* gedaan op grond van ‘inzicht, kennis, ervaring, gevolgtrekking e.d. en dus uitgaande van causalen samenhang met bestaande en bekende feiten of omstandigheden.’ Te denken valt aan weersvoorspellingen van het KNMI, e.d. Dit type voorspellingen is wezenlijk anders dan divinatie en valt daarom buiten het kader van dit boek. Op het verband tussen orakelen en causaliteit komen we in het volgende hoofdstuk terug.

De begrippen profeet en profetie

Profeet is afgeleid van het Griekse *prophetes*, waarmee iemand werd aangeduid die de wil van de godheid uit een gegeven orakel of voorteken afleidde. Het woord betekent letterlijk ‘voorspreker’ of ‘woordvoerder’. In Delphi was de Pythia het medium door wier tussenkomst Apollo het orakel doorgaf. Een mannelijke *prophetes* interpreteerde waar nodig de door haar uitgesproken boodschap. In andere orakels was het de *prophetes* die zelf als medium of waarzegger fungeerde. Een *profetie*, afgeleid van het Griekse *propheta*, is een orakel dat uit de inspiratie of mystieke of helderziende gaven van een bepaald individu voortkomt. De profetie is meestal een toekomstvoorspelling, maar kan ook het heden of het verleden beschrijven of verklaren. Gewoonlijk wordt het woord profetie alleen gebruikt binnen het kader van een bepaalde religie of geestelijke stroming.

In de *Septuagint*, de Griekse vertaling van het Oude Testament, die in de tweede eeuw v.Chr. werd voltooid, werd het Hebreeuwse *nabi* vertaald als *prophetes*. Niet alleen de profeten van Jehova en de Hebreeuwse aartsvaders en hogepriesters werden met dit woord aangeduid, maar ook de wichelaars van Baäl en Ashera,³ terwijl andere waarzeggers ‘valse profeten’ werden genoemd.⁴ In het Nieuwe Testament, geschreven in het Grieks, werd *prophetes* gebruikt voor de Hebreeuwse profeten uit het Oude Testament en de Joodse hogepriester, maar ook voor Jezus, Johannes de Doper en andere belangrijke personen in het vroege christendom. Allen die door de Heilige Geest worden aangeraakt profeteren. In de laatste dagen, zo wordt voorspeld, zullen alle gelovigen profeteren.⁵

In de *Vulgaat*, de Latijnse vertaling van de bijbel die in de vierde en vijfde eeuw werd samengesteld, werd *prophetes* vertaald als *propheta* en zo zijn afleidingen van dit woord in de Romaanse en Germaanse talen terechtgekomen. Later werden ook kerkelijke leiders met die naam aangeduid. Zo bestond in de Nederlands Hervormde Kerk tot het eind van de zestiende eeuw het ambt van *profeet*, die de predikant bijstond bij het uitleggen van de heilige Schrift. Ook Mohammed wordt een *profeet* genoemd. Velen die boodschappen langs mystieke of occulte weg ontvangen, worden door de gelovigen als een profeet beschouwd. De toekomstvisioenen van Nostradamus (zie hoofdstuk negen) worden vaak *profetieën* genoemd.

Het begrip voorteken (omen)

De Babyloniërs, Etrusken, Grieken, Romeinen en vele andere volkeren gingen ervan uit dat verschijnselen aan de hemel, zoals kometen, zons- en maansverduisteringen, bliksem en storm, samenhangen met gebeurtenissen op aarde. In het Nieuwe Testament wordt de geboorte van Jezus aangekondigd door het verschijnen van de *Ster van Bethlehem*. In de Middeleeuwen werd erg veel waarde aan dergelijke voortekens gehecht. Het weer had door de eeuwen heen een voorspellende betekenis voor de daaropvolgende periode. Het slagen van de oogst en het lot van mens en samenleving werd hieruit afgeleid. Ook het gedrag van dieren en het waarnemen van bepaalde verschijnselen of situaties werden als een voorteken uitgelegd.

De Romeinen gebruikten de naam *omen* als algemene term voor verschijnselen waaraan een bepaalde occulte betekenis werd verbonden. In de meeste Europese talen is het woord *omen* pas ingevoerd in de Renaissance, toen men zich ging richten op de Oudheid en de behoefte ontstond aan een vergelijkbare term in de eigen taal. Het woord *voorteken* is ontleend aan de Indo-Europese wortel *taik of *deik (aanwijzen). In het Middelhoogduits werd, net als in het moderne Duits, zowel *zeichen* als *vorzeichen* gebruikt. Het Middelnederduitse *têkan* is de basis van het Middelnederlandse *têken* en het moderne *teken* en *voorteken*. In het Oudfries werd een voorteken *teikin* genoemd. Het Oudengelse *tâcen* werd in het Middelenengels *token*. Dit woord bestaat nog steeds in het Engels, maar wordt alleen gebruikt voor 'teken' of 'bewijs' (bijvoorbeeld 'a token of his love for her') en niet meer voor omina. Het Oudnoors kende het begrip *teikn*, maar het was gebruikelijker om met name gunstige voortekens aan te duiden als *heill*. Het teken werd daarmee aangeduid als heilig en gewijd. In de hoofdstukken vijf en tien geven we een uitgebreider overzicht van de verschillende voortekens die vanaf de Oudheid werden onderscheiden.

Het begrip mantiek

Mantiek is afgeleid van het Griekse *mantikè technè* (waarzeggerskunst) en is terug te voeren tot de Indo-Europese wortel *men (denken). Een profeet of waarzegger werd in Griekenland *mantis* genoemd, terwijl *manteia* de orakelspreuk of profetie aangaf, evenals de handeling van het divineren. In de nadagen van het heidense Romeinse Rijk werd de Griekse term in het Latijn overgenomen, meestal als achtervoegsel van een eveneens aan het Grieks ontleend woord. Aldus werden Latijnse namen als *pyromantia* (divineren met vuur) en *hydromantia* (divineren met water) gevormd. Vaak is niet duidelijk of het woord in Griekenland al bestond of dat het een Romeinse constructie was. In het Middeleeuwse kerklatin en in wetenschappelijke of occulte werken uit de Renaissance werden vele nieuwe termen toegevoegd als *crystallo-mancia* (kristalkijken) en *lithomancia* (divineren met stenen). Via het Oudfranse achtervoegsel *-mancie* werden de verschillende termen in de Romaanse talen en in het Engels gemeengoed. In het Engels werd het *-mancy*, zoals in *hydromancy*. In het Nederlands is naast het achtervoegsel *-mantie* het zelfstandig naamwoord *mantiek* ontstaan, als algemene, geleerde term voor waarzeggerij.

In occulte, kerkelijke en wetenschappelijke boeken in de Middeleeuwen en Renaissance werden Grieks of Latijnse termen gebruikt of bedacht, terwijl de wicelaars meestal hun eigen namen in de volkstaal hadden. Een waarzegster die haar brood verdiende met *handlezen*, kende de term *chiromantie* meestal niet, terwijl iemand die een brandnetel in een schaal met urine van een zieke legde om te divineren of deze persoon beter zou worden, niet sprak van *uroscopie*, maar van *piskijken*. In dit boek zullen we als regel de gebruikelijke namen voor divinatievormen hanteren. Soms is dat een Nederlandse term, zoals *droomuitleg* of *kaartleggen*. In andere gevallen, zoals bij *geomantie*, is de wetenschappelijke benaming meer ingeburgerd.

Wat is divineren?

In het vorige hoofdstuk hebben we divinatie omschreven als het verrichten van bepaalde handelingen om langs occulte weg verborgen kennis over verleden, heden of toekomst te verwerven. In dit hoofdstuk zullen we uitleggen wat we verstaan onder 'langs occulte weg'. Het verschil tussen divinatie, magie en religie, maar ook de raakvlakken tussen de drie begrippen, zullen uiteengezet worden. Om te beginnen zullen we het begrip causaliteit bespreken en uitleggen waarom divinatie niet volgens de geijkte theorie van oorzaak en gevolg te verklaren is. In plaats daarvan lijkt het begrip synchroniciteit, zoals door Carl Gustav Jung uitgewerkt, een beter hanteerbaar uitgangspunt om de essentie van divinatie te verklaren.

Het begrip causaliteit in de Oudheid en Middeleeuwen

In de derde eeuw v.Chr. ontwikkelde de filosoof Aristoteles een theorie over het begrip *causaliteit* die de westerse wetenschap, met een onderbreking van duizend jaar, tot in de twintigste eeuw zou aanhangen. Net als zijn leermeester Plato maakte Aristoteles onderscheid tussen *vorm* en *materie*. De materie is waar iets van gemaakt is, bijvoorbeeld klei; de vorm is wat het uiteindelijk is geworden, bijvoorbeeld een beeldje van de godin Artemis. De vorm kan veranderen, bijvoorbeeld door er een beeldje van Apollo van te kneden, maar de materie blijft hetzelfde. Voor Plato was de vorm een mystiek begrip dat thuishoorde in een andere realiteit die hij, bij gebrek aan een beter woord, als *Wereld van de Vormen* of *Wereld van de Ideeën* aanduidde. Het Goddelijke noemde hij *de Vorm van het Goede*. Voor Plato was de vorm onkenbaar en ondoorgrondelijk. Wat we zien is een illusie, niet de ware vorm, want die is onveranderlijk, net als de materie. De vorm die we kunnen waarnemen is veranderlijk. We zien verschillende beeldjes, die we allemaal Artemis noemen, maar de ware vorm van de godin ontgaat ons. We zien allemaal huizen die we als zodanig herkennen, maar de ware vorm van het begrip 'huis' ontgaat ons.

Aristoteles was niet geïnteresseerd in onkenbare mystieke vormen. Hij zag elke vorm als een concreet voorbeeld van de abstracte vorm. Hoe meer voorbeelden van een huis je hebt gezien, hoe duidelijker je begrijpt wat een huis is. Aristoteles werd meer geboeid door de vraag hoe de vorm tot stand komt

en hoe de vorm kan veranderen in iets anders. Daartoe ontwikkelde hij het begrip *causaliteit*. Alles wat is en wat dus een bepaalde vorm heeft, stelde Aristoteles, heeft een oorzaak. De vorm die het nu heeft is het gevolg van deze oorzaak. Voor elke vorm zijn vier verschillende oorzaken nodig. In de eerste plaats is er een *materiële oorzaak*. Om een godinnenbeeldje te maken heb je klei of een andere materie nodig. In de tweede plaats is er een *formele oorzaak*. Als de maker niet had besloten er deze vorm aan te geven, was het iets anders geworden. In de derde plaats is er een *noodzakelijke oorzaak*. De maker moet daadwerkelijk de vorm aan de materie geven, anders gebeurt er niets. Ten slotte is er een *finale oorzaak*. Dit is het uiteindelijk resultaat, in dit geval een beeldje van de godin Artemis. In de hedendaagse terminologie is de finale oorzaak het *gevolg* van de noodzakelijke oorzaak.

Waar het om gaat is dat alles in de wereld volgens Aristoteles wordt gedefinieerd in termen van oorzaak en gevolg. Iets krijgt niet een bepaalde vorm omdat dit in de onkenbare Wereld der Vormen of Ideeën zo bepaald is, maar omdat er een noodzakelijke oorzaak aan ten grondslag ligt. Een steen valt omdat je hem laat vallen. Als je hem in je handen houdt valt hij niet. Natuurlijk zijn er talloze andere factoren die hierbij een rol spelen. Waarom valt de steen naar beneden en blijft hij niet in de lucht hangen? Daarover kun je een hypothese opstellen. Je kunt zeggen dat de steen van de aarde komt en terugverlangt naar die oorsprong. Je kunt na veel waarnemingen en experimenten je hypothese bijstellen of herzien en uiteindelijk de zwaartekracht als noodzakelijke oorzaak voor het vallen van de steen aanmerken. Het universum is voor Aristoteles een immens gecompliceerd geheel van causaliteiten die op elkaar inwerken, en daarom is het voor een mens bijna ondoenlijk om alles te overzien en te verklaren; maar *in principe* is het mogelijk *alles* te beschrijven en te verklaren. Iets is zo omdat het een oorzaak heeft. Als je de oorzaak kent, weet je wat het is. Stel dat er bij een opgraving in Griekenland een misvormd en verweerd voorwerp in de grond wordt gevonden. Wetenschappelijk onderzoek kan uitwijzen dat het een bronzen voorwerp is (materiële oorzaak) en dat het een mes is (formele oorzaak). Een archeoloog kan aan de hand van vergelijkbare vondsten en afbeeldingen op vazen besluiten dat het een ritueel mes is dat werd gebruikt bij het offeren van dieren (finale oorzaak). De noodzakelijke oorzaak, de maker, is niet te achterhalen maar moet er geweest zijn, anders zou het mes niet bestaan hebben. Dat is in een notendop de weg waarlangs de westerse wetenschap zich in de Griekse Oudheid heeft ontwikkeld. Er is altijd een oorzaak die tot een gevolg leidt. Oorzaak en gevolg kunnen op een tijdslijn worden aangegeven. De oorzaak is er eerst, het gevolg komt later in de tijd.

Na de val van het Romeinse Rijk kwam het zwaartepunt van de westerse wetenschap in Byzantium te liggen. Daar was het Grieks de voertaal en het werden Griekse filosofen als Aristoteles nog eeuwenlang bestudeerd. In het westen werd de taak van de wetenschap overgenomen door de kerk, en katho-

lieke priesters bestudeerden de kerkvaders en de werken van christelijke filosofen als John Scotus Erigena (810-877) en Abelard (1079-1142). Aristoteles werd zo goed als vergeten. Men greep wel terug op Plato, maar in de christelijke vorm die het neoplatonisme uiteindelijk had aangenomen. Causaliteit speelde daarbij geen rol. De wereld was zoals ze door God was geschapen en God was daarmee de *Eerste Oorzaak* van alle dingen. Voor de Middeleeuwse westerling kon alles met alles samenhangen omdat God de samenhang van de kosmos was. Divineren werd door de kerk verboden omdat demonen hierbij betrokken zouden zijn, maar de kerk ontkende niet dat divinatie op zich mogelijk was.

In de dertiende eeuw verscheen Aristoteles voor het eerst in duizend jaar opnieuw in West-Europa ten tonele. De Arabieren hadden zijn werken vanaf de vroege Middeleeuwen in het Arabisch vertaald en via Spanje en het Midden-Oosten kwamen deze boeken, of uittreksels en citaten hieruit, in Latijnse vertalingen in Noord-Europa terecht. Thomas van Aquino (1225-1274), door velen beschouwd als de grootste christelijke filosoof van de Middeleeuwen, nam verschillende ideeën van Aristoteles over, maar stuitte daarbij op veel weerstand van de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten. Aristoteles had immers beweerd dat de wereld eeuwig en niet geschapen was, en zijn ideeën werden daarom als heidens en verdorven beschouwd. Al in 1210 had de Universiteit van Parijs een verbod uitgevaardigd op het onderwijzen in de leer van Aristoteles. Zijn boeken werden in de daarop volgende jaren op de index van verboden literatuur geplaatst. De kern van Thomas' betoog is dat de mens weliswaar door God is geschapen, maar dat hij ook is onderworpen aan de natuurwetten zoals die door Aristoteles waren beschreven. Thomas voegde God als *Eerste Oorzaak* toe aan de filosofie van Aristoteles, maar nam verder diens ideeën over causaliteit vrijwel ongewijzigd over.

Nog in 1277, drie jaar na de dood van Thomas, werd de leer van Aristoteles aan de Universiteiten van Oxford en Parijs als ketterij veroordeeld, maar het getij keerde snel. De dominicanen namen het voor hem op en wisten de kerk voor zich te winnen. In 1323 werd Thomas heilig verklaard en in de zestiende eeuw werd hij op één lijn gesteld met de vier grote kerkvaders: Ambrosius, Augustinus, Hiëronymus en Gregorius de Grote.

Het begrip causaliteit in de Verlichting

In de Renaissance werd de zienswijze van Aristoteles dat de wereld volledig te verklaren is met natuurwetten, onder de naam *Verlichting* de leidraad voor de nieuwe wetenschap. Sceptici als David Hume (1711-1776) trokken in twijfel of causaliteit wel enige waarde had als verklaringsmodel van de kosmos. Het *principe van de universele causaliteit*, dat iedere gebeurtenis een oorzaak

moet hebben, werd door Hume als onbewezen en onbewijsbaar verworpen. Wat we waarnemen, stelde Hume, is een opeenvolging in de tijd, niet een oorzakelijk verband.

Als antwoord op de kritiek van Hume maakte Immanuel Kant (1724-1804) onderscheid tussen waarneembare feiten en gebeurtenissen, die hij *Ding* noemde, en het achterliggende abstracte begrip, dat hij als *Ding-an-sich* omschreef. Het principe van de universele causaliteit, stelde Kant, had alleen betrekking op het *Ding-an-sich*. Door de achterdeur was daarmee Plato's mystieke Wereld van de Ideeën weer te hulp geroepen om de waarneembare werkelijkheid te verklaren. Velen werden niet overtuigd door Kants indeling van de kosmos, en filosofen als Jeremy Bentham (1748-1832) en John Stuart Mill (1806-1873) onderschreven de vernietigende kritiek die Hume op de causaliteitstheorie had geuit. Toch koos het merendeel van de wetenschappers in de achttiende en negentiende eeuw ervoor om het onbewezen en onbewijsbare causaliteitsprincipe maar gewoon als uitgangspunt te nemen.

Het denken over causaliteit en divinatie in de moderne tijd

Als je ervan uitgaat dat er een causaal verband moet zijn tussen oorzaak en gevolg kun je divinatie onmogelijk serieus nemen. Als de heer Y twee kaarten uit een pak speelkaarten trekt met de vraag 'Hoe zal mijn relatie met X zich ontwikkelen?', en hij trekt bijvoorbeeld twee vrouwen, dan kom je volgens het causaliteitsprincipe van Aristoteles niet verder dan de volgende waarnemingen: Y stelt zich de vraag hoe zijn relatie met X zich zal ontwikkelen en besluit daartoe gebruik te maken van speelkaarten (materiële oorzaak); hij kiest ervoor twee kaarten te trekken en die op tafel te leggen (formele oorzaak); hij trekt daadwerkelijk de kaarten (noodzakelijke oorzaak) en legt ze op tafel (finale oorzaak). Dat Y vervolgens het trekken van twee vrouwen uitlegt als vriendschap tussen hem en X kun je als folklore of onzin terzijde schuiven.

Sir Edward Burnett Tylor (1832-1917), een van de belangrijkste wetenschappers van de negentiende eeuw en de grondlegger van de sociale en culturele antropologie, gaat in zijn hoofdwerk *Primitive culture* (1871) exact volgens het bovengenoemde principe te werk. Tylor ziet divinatie, net als magie, als een *survival* uit 'de laagste ontwikkelingsfasen van de beschaving, en de lagere rassen, die nog nauwelijks hebben deelgenomen aan de ontwikkeling van de wereld, houden dit nog fanatiek in stand'.⁶ Met een voor die tijd typerende arrogantie stelt Tylor de moderne westerse samenleving als de absolute norm waaraan alle andere beschavingen worden afgemeten. 'De moderne, beschaafde wereld,' aldus Tylor, 'verwerpt magie als een verachtelijk bijgeloof en gaat ervan uit dat magie behoort tot een lager niveau van de beschaving'.⁷ Na het beschrijven van verschillende divinatievormen in een aantal

culturen stelt Tylor zichzelf de vraag: 'Bezit dit hele monsterlijke mengmoesje eigenlijk wel enige waarheid of waarde? Deze blijkt praktisch nihil te zijn en de wereld is eeuwenlang betoverd geweest door een blind geloof in processen die totaal irrelevant zijn voor hun veronderstelde resultaten, die voor hetzelfde geld precies omgekeerd zouden kunnen zijn.'⁸ In alle toonaarden benadrukt Tylor dat de occulte wetenschappen boerenbedrog zijn: 'Wat als heilige voortekenen wordt aangeprezen berust vaak op het uitgekookte gissen naar verleden en toekomst van de dorpstovenaar. De tovenaer gebruikt de divinatie als dekmantel om achter dingen te komen, bijvoorbeeld als het godsoordeel hem een onschatbare kans biedt om de schuldige waar te nemen, die zich door zijn trillende handen en bevende stem onmiddellijk verraadt, en hij gebruikt ook hun onvoorwaardelijke geloof in zijn vermogen de waarheid aan het licht te brengen.'⁹

Het geloof in divinatie berust volgens Tylor op een 'association of ideas'. Daarmee bedoelt hij dat de uitkomst van de divinatie op de een of andere manier in verband wordt gebracht met het antwoord op de vraag. Vaak gaat het daarbij om een analogie tussen idee en werkelijkheid. Een van de voorbeelden die Tylor geeft is: 'De Zoeloe wordt vaak gezien terwijl hij een stuk hout kauwt om, door deze symbolische handeling, het hart te verzachten van de man van wie hij een os wil kopen of van de vrouw die hij als de zijne wil.'¹⁰ Het idee om op het hout te kauwen wordt geassocieerd met het idee om een koopman of vrouw te vermurwen. Deze associatie berust volgens Tylor op het verwarren van ideeën met de werkelijkheid. De barbaarse mensheid 'probeerde gebeurtenissen te ontdekken, te voorspellen en te veroorzaken door middel van processen die, zoals we nu begrijpen, alleen betrekking hebben op ideeën'.¹¹

Tylor is geen uitzondering in zijn ideeën over divinatie en magie. Racisme, etnocentrisme en atheïsme was *bon ton* onder de wetenschappers van de achttiende en negentiende eeuw, en divinatie werd afgedaan als een rudimentair overblijfsel uit het verleden. Ook in de twintigste eeuw zijn dergelijke ideeën nog wel te vinden. Herbert Jennings Rose, destijds professor in de Latijnse taal en letteren aan het University College of Wales, schreef in 1911 de inleiding voor het zeer uitgebreide, door zeventien auteurs geschreven artikel 'Divination' in de *Encyclopaedia of religion and ethics*. Hoewel de andere auteurs het divineren in verschillende culturen neutraal en objectief beschrijven, geeft Rose een zeer negatieve inleiding op het geheel. Hij laat zich leiden door Tylor en ziet divinatie als een 'dwaling' (*fallacy*), die alleen nog wordt gebruikt door 'de minder ontwikkelde rassen van de mensheid en onontwikkelde individuen binnen de beschaafde volkeren'. Het is volgens Rose een 'pseudo-wetenschap ... overgeërfd uit de lagere regionen van de cultuur' en gebaseerd op 'opzettelijk bedrog' en 'het absolute onvermogen van de onontwikkelde menselijke geest om te begrijpen en te accepteren dat iets niet bewezen is'.¹²

Hoewel hedendaagse archeologen, historici en antropologen het niet meer hebben over 'hogere' en 'lagere' rassen, komen hun ideeën over divinatie als regel nog overeen met die van Tylor en Rose. In *The politics of divination* (1982) beschrijft Eugene Mendonsa, *assistant professor* in de antropologie aan de universiteit van California in Los Angeles, het divinatiesysteem van de Sisala, een stam in Ghana. Hoewel hij nergens uitdrukkelijk ontkent dat divinatie werkt, merkt hij wel herhaalde malen op dat het systeem van de Sisala veel mogelijkheden biedt om het orakel naar je hand te zetten. Mendonsa beschrijft het eigenlijke systeem in 40 bladzijden en hij besteedt de rest van het boek, een kleine 200 bladzijden, aan het uitleggen van de sociale functie die de divinatie in de samenleving van de Sisala vervult. Het divinatiesysteem, suggereert Mendonsa, is een hulpmiddel om de sociale structuur van de Sisala in stand te houden. Of het echt werkt of niet is daarbij niet relevant.

Het causaliteitsprincipe, waardoor wetenschappers besloten dat divinatie niet *kan* werken, heeft in de wetenschap trouwens zo goed als afgedaan. In de kwantummechanica, een tak van de wetenschap die in de jaren twintig is ontwikkeld, werd het begrip causaliteit onder vuur genomen. In sub-atomaire deeltjes bleek causaliteit niet te bestaan. Zekerheid omtrent het gedrag van individuele atoomdeeltjes is niet te geven. Hooguit kan het gedrag van een groot aantal deeltjes met een zekere waarschijnlijkheid worden voorspeld. Tijd en ruimte worden in de kwantumtheorie niet langer als gescheiden beschouwd, maar als onderdelen van een tijd-ruimte-continuüm. Op grond van deze en andere bevindingen werd het *causale universum* vervangen door een *statistisch universum*. Niet alle wetenschappers schaarden zich achter de kwantumtheorie. Einstein bleef tot zijn dood een fanatiek verdediger van het *causale universum*. Toch lijkt de vanzelfsprekendheid waarmee de wetenschap andere dan causale verbanden domweg ontkende tot het verleden te behoren.

Het begrip synchroniciteit

In 1952 publiceerde de Zwitserse psychiater Carl Gustav Jung de studie *Synchronizität als ein Prinzip akausaler Zusammenhänge*, dat in 1976 in het Nederlands verscheen als *Synchroniciteit – een acausaal verbindend beginsel*. In het causale denken wordt de tijd als lineair gezien, van het verleden, via het heden, naar de toekomst. De oorzaak wordt op deze tijdslijn geplaatst vóór het gevolg. Eerst is er een oorzaak, daarna een gevolg. *Synchronistisch* denken plaatst de tijd in het middelpunt en richt zich op gebeurtenissen die zich rond dit tijdsmoment afspelen. In het causale denken worden psychische verschijnselen (ideeën) en fysische verschijnselen (feiten) strikt gescheiden. Tylor zag divinatie en magie voortkomen uit het onvermogen van de primitieve mens om deze twee typen verschijnselen uit elkaar te houden. In het

synchronistisch denken worden psychische en fysische verschijnselen echter als gelijkwaardig beschouwd en niet strikt van elkaar gescheiden.

Jung baseerde zijn theorie van de synchroniciteit enerzijds op zijn theorie van het archetype, anderzijds op ideeën die in China al vierduizend jaar gemeengoed zijn. Chinezen vragen niet naar oorzaak en gevolg, maar naar wat gelijktijdig in een zinvol verband plaatsvindt. Divineren is in China de kunst om dit zinvolle verband op een bepaalde manier aan het licht te brengen. Niet elk verband is zinvol of belangrijk. Jung noemde synchroniciteit ook wel *zinvolle coïncidentie*. Hij maakte daarbij onderscheid tussen psychische en fysische gebeurtenissen. Een *psychische gebeurtenis* is bijvoorbeeld een droom, een visioen of gedachte. Een *fysische gebeurtenis* is iets wat daadwerkelijk plaatsvindt, bijvoorbeeld een ontmoeting, een ongeluk, iets wat je hoort, ziet of meemaakt. Synchroniciteit kan het samengaan van een psychische en een fysische gebeurtenis betreffen, bijvoorbeeld als iets wat je hebt gedroomd de volgende dag daadwerkelijk plaatsvindt of als je denkt aan een persoon en even later ‘bij toeval’ een brief van die persoon op je deurmat vindt. Synchroniciteit kan ook het samengaan van psychische gebeurtenissen betreffen, bijvoorbeeld als je een paar nachten achter elkaar over hetzelfde voorval droomt. Synchroniciteit kan zich ook voordoen als het samengaan van fysische gebeurtenissen, bijvoorbeeld als je in korte tijd, onafhankelijk van elkaar, twee oude schoolvrienden tegenkomt.

Synchroniciteit betekent niet dat gebeurtenissen zich strikt gelijktijdig moeten afspelen. Als iets waar je over hebt gedroomd daadwerkelijk plaatsvindt, zit daar een bepaalde tijd tussen. De tijd is hier echter geen scheidslijn, zoals bij het causale denken, waar de eerdere gebeurtenis verondersteld wordt de latere veroorzaakt te hebben. Je kunt ook dromen over iets dat al heeft plaatsgevonden, maar waar je pas later van hoort. De eerdere gebeurtenis leidt niet tot de latere gebeurtenis; er is alleen een synchronistisch verband. Er is alleen sprake van synchroniciteit als het toeval min of meer is uit te sluiten. Het kan natuurlijk gewoon toeval zijn dat je op dezelfde dag twee oude schoolvrienden tegenkomt. In geval van twijfel spreekt Jung van *synchronisme*, ‘waarmee ik de loutere gelijktijdigheid van twee gebeurtenissen aanduid’.¹³ Ook als er een logische of causale verklaring is te geven kun je niet spreken van synchroniciteit. Als je twee oude schoolvrienden tegenkomt op de begrafenis van een derde schoolvriend is dat geen synchroniciteit.

Het begrip archetype

In de psychologie van Jung wordt de geest gezien als *het dynamische aspect van het onbewuste*. We kunnen ons het onbewuste voorstellen als een meer waarin alles wat we hebben meegemaakt wegzinkt. Tijdens de slaap, maar ook als we wakker zijn, kan iets in het onbewuste zich in beweging zetten.

Dit energieke aspect van het onbewuste noemt Jung de *geest*. Het is een kenmerk van de geest dat deze spontaan in beweging komt en beelden creëert. Deze beelden kunnen autonoom worden en in het onbewuste voortbestaan of onder bepaalde omstandigheden naar boven drijven, zodat we ze waarnemen als dromen, gedachten of visioenen. De beelden kunnen ook dieper in het onbewuste wegzinken en daar contact maken met de bovenlaag van het *collectieve onbewuste*. Dit is een laag van het onderbewuste waarin zich niet de individueel verworven eigenschappen bevinden, maar de overgeërfde eigenschappen, die wel met de naam *instinct* worden aangeduid. Het instinct is, net als de geest, een vorm van energie die uit zichzelf in beweging komt. Het collectieve onbewuste bevat ook de *archetypen*.

Wat Jung het archetype noemt komt in veel opzichten overeen met de Platonische vormen of ideeën. Een archetype bevat geen beelden of voorstellingen en daarom kan men zich nooit een bewuste voorstelling van het archetype maken. Een archetype is een soort *vormgever*. Iets wat ermee in aanraking komt neemt een bepaalde vorm aan en daaraan herkennen we het. Je kunt je het archetype als een onzichtbare kelk voorstellen. Je kunt hem niet zien of voelen, maar als je er water in giet, neemt het water een bepaalde vorm aan, waaraan je de kelk herkent. Archetypen zijn bijvoorbeeld te herkennen aan bepaalde motieven die steeds terugkeren in dromen, fantasieën, visioenen, sprookjes, et cetera.

Synchroniciteit en divinatie

In 1969 hield Marie-Louise von Franz, een leerlinge van Jung, een serie lezingen die is gepubliceerd onder de naam *On divination and synchronicity* (in het Nederlands uitgegeven als *Over voorspellen en synchroniciteit*). Hierin analyseert ze haarscherp hoe divinatie volgens de theorie van Jung met synchroniciteit is verbonden. Tijdens divinatie wordt wat Jung noemt 'de absolute kennis van het onbewuste' aangeboord: 'Het onbewuste weet dingen; het kent de toekomst en het verleden, het weet dingen over andere mensen.'¹⁴ Tijdens een divinatie zoekt men niet naar een logisch of causaal verband. Door gebruik te maken van een occulte techniek worden het verstand en het logische denken opzettelijk uitgeschakeld. Men geeft zich over aan de chaos van het ongerijmde: 'In een chaotisch patroon beziet men begin noch eind; men verkeert in verwarring, en precies dat moment van verwarring roept de intuïtie uit het onbewuste op.'¹⁵ Jung noemt dit ook wel een *emotionele toestand*: 'Elke emotionele toestand veroorzaakt een bewustzijnsverandering ... Het bewustzijn raakt daardoor onder invloed van onbewuste, instinctieve aandriften ... die in laatste instantie berusten op de archetypen.'¹⁶ Met andere woorden, de emotie activeert en stimuleert het archetype. Een emotionele toestand kan worden bereikt door in een kom water of een kristallen bol te

staren, maar ook door I Ching-muntjes te werpen of tarotkaarten te leggen.

Bij synchroniciteit komt in het onbewuste energie vrij die kan worden gebruikt voor divinatie. Ira Progoff, een leerling van Jung die veel heeft gedaan om diens ideeën in grotere kring bekendheid te geven, vergelijkt in zijn boek *Jung, synchronicity, and human destiny* de synchroniciteit met een atoomsplitsing, waarbij de in het atoom opgeslagen energie vrijkomt. Fysicus David Peat noemt in zijn boek *Synchronicity* de synchroniciteit een brug tussen geest en materie. In de kernfysica is het een bekend verschijnsel dat elk atoom, bijvoorbeeld van een stuk metaal, een aantal elektronen bevat die zich relatief onafhankelijk van het atoom als een *elektronengas* in de materie bevinden. Als energie aan het metaal, of welke andere materie dan ook, wordt toegevoegd, beweegt het elektronengas zich sneller en schijnbaar steeds chaotischer. Dit proces zet zich voort tot een kritiek punt is bereikt, waarna het elektronengas zich als een gestructureerd geheel begint te gedragen. Peat vergelijkt dit met een bijenzwerm die door een externe oorzaak wordt verstoord. Eerst is er een grote chaos, tot de zwerm zich herformeert en adequaat op de nieuwe situatie reageert. Een ander voorbeeld is dat van een menigte in een groot gebouw, waarbij brand uitbreekt. Eerst loopt iedereen chaotisch door elkaar, dan begint men pas gestructureerd de dichtstbijzijnde uitgang te zoeken. 'Binnen elke willekeurige, chaotische beweging,' stelt Peat, 'is een globale orde besloten'.¹⁷ Synchroniciteit is de orde die uit de chaos tevoorschijn komt. Synchroniciteit treedt volgens Jung op op het moment dat de psychische processen in het onbewuste het bewustzijn bereiken.

Archetypische beelden verschijnen vaak in tijden van grote geestelijke spanning of als men psychisch labiel is. Om te divineren is dat echter eerder een struikelblok dan een hulpmiddel: 'Wanneer waarzeggerij faalt', zegt Von Franz, 'dan ziet men meestal dat de waarzegger een persoonlijk neurotisch probleem heeft dat hij in het materiaal projecteert' en 'dat de projectie van de eigen problemen van de voorspeller de werkelijke problemen van de ander overschaduwet'.¹⁸ De techniek van het divineren, waarbij men zich openstelt voor antwoorden uit het collectieve onbewuste zonder het contact met de realiteit te verliezen, wordt in hoofdstuk 6 nader uitgewerkt.

Von Franz plaatst, net als Tylor, de oorsprong van het divineren in de oudste geschiedenis van de mensheid, voordat de wetenschap zich had ontwikkeld: 'Het werkelijke begin van wetenschap zou ik, historisch gesproken, leggen bij het ontstaan van het orakel, dat een mengvorm is van ongeordende en geordende patronen, want het toevallige patroon verwierf daarmee een zekere mathematische structuur, hetzij door toepassing van lijnen, een matrix of een coördinatenstelsel, ofwel door het gebruik van getallen'.¹⁹ Anders dan Tylor ziet ze divinatie en wetenschap echter als gelijkwaardig en aan dezelfde bron ontsproten: 'Wat ooit één geheel was, is in twee extremen uiteen gegroeid'.²⁰

Het gebruiken van de natuurlijke getallen is een sprekend voorbeeld van de manier waarop de westerse wetenschap zich heeft vervreemd van de

oudere zienswijze. De Griekse denkers vóór Socrates zagen getallen als mysterieuze krachten die een mystieke samenhang met elkaar vormden. Pythagoras (± 570-490 v.Chr.) kon zich de getallen alleen voorstellen door ze als steentjes in een vierkant, rechthoek of driehoek neer te leggen en hier steeds een laag aan toe te voegen. Elk getal was voor Pythagoras een mystiek gegeven en de getallenreeks kon worden gebruikt om de harmonie in de kosmos tot uitdrukking te brengen. Muziek, de planeten en sterren, alles was in getallen uit te drukken. Zelfs de vier elementen konden op die manier worden uitgedrukt, elk element met zijn eigen getal. In de school van Pythagoras werd het begrip *kosmos* ontwikkeld, als een samenhangend geheel waarin alle onderdelen op mathematische wijze met elkaar verbonden zijn, net zoals de tonen van de toonladder een mathematisch geheel vormen. In die zienswijze is het getal niet alleen een *kwantiteit*, maar ook en bovenal een *kwaliteit*. In China is door de eeuwen heen op een vergelijkbare manier met getallen gewerkt. In de Chinese wetenschap wordt niet gewerkt met algebraïsche abstracties, maar met de natuurlijke getallen, die elk hun eigen betekenis hebben. De I Ching is gebaseerd op het principe dat de mystieke en occulte kracht van de getallen door het divineren geactiveerd zal worden en zodoende het antwoord op de vraag zal geven. Pas de Chinese revolutie van 1912 maakte, althans in naam, een eind aan deze wijze van omgaan met de kosmos, waarin de getallen elk hun eigen plaats hebben.

In het westen maakte de *Verlichting* korte metten met het mystieke wereldbeeld en werden natuurwetten in termen van strikt abstracte getallen geformuleerd. Getallen waren in de westerse wetenschap niet langer een kwaliteit, maar nog uitsluitend een kwantiteit. Deze zienswijze bleef onaantastbaar tot de kwantummechanica de betrouwbare van de klassieke fysica aantoonde. Voor het eerst sinds de Middeleeuwen lijken exacte wetenschappers, mystici en occultisten elkaar weer de hand te reiken. Typerend voor deze situatie is dat Jungs boek over de synchroniciteit werd uitgegeven samen met een boek van de kernfysicus Wolfgang Pauli over de invloed van archetypische ideeën op de wetenschappelijke theorieën van de wis- en sterrenkundige Johannes Kepler. ‘Wanneer men getallen gebruikt om het irrationele te begrijpen,’ zegt Von Franz, ‘dan hanteert men irrationele middelen om iets irrationeels onder controle te krijgen, en dat is de grondslag van voorspellingen’.²¹ Jung noemt getallen *het archetype van de ordening*.²²

Divinatie als numineuze handeling

In 1917 publiceerde Rudolf Otto (1869-1937), hoogleraar in de godgeleerdheid en de filosofie aan de Universiteit van Breslau, zijn studie *Das Heilige*. Het boek is nu vrijwel vergeten, maar maakte destijds veel indruk en werd in vele talen vertaald, waaronder in 1928 het Nederlands. In het tweede hoofd-

stuk, getiteld *Het numineuze*, legt Otto uit dat het begrip *heilig* oorspronkelijk geen ethisch oordeel over 'het allerhoogste goed' inhield. Omdat we onbewust het heilige toch met het goede verbinden spreekt Otto liever van *het numineuze*, teruggrijpend op de onpersoonlijke kracht die door de Romeinen *numen* werd genoemd. De ervaring van het numineuze noemt Otto: '*Creatuurgevoel*, het gevoel een schepsel te zijn dat in zijn eigen niets verzinkt en vergaat tegenover datgene wat boven alle schepselen verheven is.'²³ Elders noemt hij dit een 'gevoel van het *mysterium tremendum*, van het huiveringwekkend geheimenis'.²⁴ De ervaring van het numineuze, zoals door Otto omschreven, komt heel dicht bij de ervaring van het archetype zoals dat in de theorie van Jung is uitgewerkt. Ook Otto wijst, net als Jung, op het ervaren van het numineuze in sprookjes, mythen en spookverhalen. De oorspronkelijk als huivering ervaren onpersoonlijke kracht wordt later 'tot wezens, die positief worden vereerd en bemind, die zich tot heroën, demonen, heiligen en goden kunnen verheffen'.²⁵ Toch is er weinig voor nodig om de *numineuze oerhuivering* naar de oppervlakte te brengen. Als voorbeeld noemt Otto de uitdrukking 'het spookt hier': 'Deze uitdrukking heeft eigenlijk nog geen echt subject, zij vertelt tenminste helemaal niets over dat 'het' dat spookt. De concrete voorstellingen van onze volksetymologie van spook, geest, dodengeest of ziel zitten er op zichzelf genomen nog niet in. De zin is veeleer slechts een uitdrukking van het engheidsgevoel ... van een numineus iets in het algemeen.'²⁶

In het hoofdstuk *Het divinatie-vermogen* stelt Otto dat het numineuze pas echt ervaren kan worden in wat hij *de verschijning* noemt. Het gaat daarbij niet om een fantasie of waandenkbeeld, maar om het aan den lijve ondervinden van de huiveringwekkende kracht van het heilige: 'Het vermogen om het heilige in de verschijning *echt* te onderkennen en te herkennen, willen wij *divinatie* noemen.'²⁷ Voor Otto is divinatie het oproepen en als zodanig herkennen van *het heilige*. Hij benadrukt dat alleen een evenwicht tussen het rationele en irrationele het heilige in de divinatie recht kan doen. Dat Otto uiteindelijk het heilige in een christelijke context plaatst en oordeelt dat 'het christendom volstrekt de meerdere van haar zuster-religies op aarde' is,²⁸ lijkt een beperking waaraan we ons niet gebonden hoeven te voelen. Als we het heilige, zoals door Otto omschreven, opvatten als de numineuze kracht die ons de archetypen doet ervaren, biedt zijn analyse een alleszins bruikbaar uitgangspunt.

In het divineren, zoals door ons in hoofdstuk twee omschreven, worden *onder bepaalde omstandigheden met bepaalde middelen handelingen* verricht. Deze handelingen zijn niets anders dan het opwekken van een numineuze kracht, die, in wat Otto noemt een *oerhuivering*, het bewustzijn openbreekt en contact maakt met het collectieve onbewuste. Hoewel orakelen tegenwoordig vaak als een spelletje wordt gezien is het dat beslist niet. Het is een *heilige handeling*, in de meest oorspronkelijke betekenis van het woord.

Een overzicht van de *bepaalde omstandigheden* die vanouds bij divineren een rol spelen, kan dit verhelderen.

Omstandigheden waaronder het divineren plaatsvindt

In het artikel *Orakel*²⁹ geeft professor Ludwig Herold een overzicht van de omstandigheden waaronder, door de eeuwen heen, het divineren heeft plaatsgevonden. Deze omstandigheden deelt hij in naar het tijdstip waarop men divineert, de plaats waar men divineert, de voorwaarden waaronder en de middelen waarmee men divineert. Tot in de twintigste eeuw hebben deze omstandigheden bij het divineren een grote rol gespeeld. Toen divineren steeds meer het karakter van een luchtig volksvermaak kreeg werden ook de omstandigheden minder strikt in acht genomen.

Het *tijdstip* waarop men divineerde was afhankelijk van het type divinatie, maar was meestal wel precies bepaald. In de Oudheid waren het vaak religieuze feestdagen waarop divinaties werden uitgevoerd. Onder invloed van het christendom werden dit heiligendagen en christelijke feestdagen en jaarfeesten. Ook doorgangsriten als geboorte, doop, huwelijk en begrafenis waren de geijkte momenten om te divineren omtrent het *lot* van de samenleving of van de bij de doorgangsrite betrokken personen. Door de eeuwen heen werden bepaalde dagen in het jaar gebruikt om het weer voor de komende periode en een goede of slechte oogst te voorspellen. Voor veel orakels was een bepaald uur van de dag voorgeschreven, ook als de dag zelf niet vaststond. Bepaalde orakels moesten met middernacht worden geraadpleegd, of een uur ervoor of erna. Andere orakelhandelingen konden beter overdag om twaalf uur worden uitgevoerd.

De *plaats* waar de divinatie plaatsvond was in de Oudheid vaak de tempel, maar ook andere plaatsen werden geacht een sterke numineuze kracht te bezitten, zoals de grens van een bepaald gebied of een bepaalde stad. Een kruispunt van wegen, een bron, een beek, een bepaalde straat of akker, het waren allemaal geijkte orakelplaatsen. Tot in de twintigste eeuw werd het divineren gewoonlijk op dergelijke krachtplaatsen uitgevoerd. Ook het eigen huis bezat veel krachtplaatsen, die in talloze voorschriften genoemd werden, zoals de haard, de drempel, de deur, de hoeken van de kamer, het bed, de gevel, het dak en de vensters. Ook de omheining van de tuin, de tuin zelf, de mestvaalt en de stal werden vaak genoemd.

De *voorwaarden* waaronder het divineren plaatsvond konden zeer uiteenlopend en zeer uitgebreid zijn of beperkt tot enkele aanwijzingen. De voorwaarden konden betrekking hebben op de *persoon* die de divinatie uitvoerde. In de Oudheid waren er gewoonlijk verschillende soorten priesters of functionarissen, die elk een bepaald type divinatie mochten uitvoeren. Over het algemeen moesten welomschreven taboes in acht genomen worden. De

wichelaar mocht bijvoorbeeld een bepaalde tijd geen wijn gedronken hebben of moest zich in die periode onthouden van geslachtsverkeer.

In het volksgeloof van de Middeleeuwen en latere tijden waren er vaak uitdrukkelijke voorwaarden verbonden aan het mogen uitvoeren van een orakel. Deze voorwaarden hadden vaak meer betrekking op de *handeling* dan op de persoon zelf. Voorafgaand aan, tijdens en na het divineren moesten vaak bepaalde handelingen worden uitgevoerd, terwijl andere handelingen juist uitdrukkelijk verboden werden. Men mocht zich van tevoren soms niet wassen, geen kerk bezoeken, niet spreken, niet lachen, niet omkijken. Tijdens het divineren mocht men zich bijvoorbeeld niet verspreken, geen kruis slaan, niet bidden. Andere voorschriften bepaalden juist wat men *wel* moest doen, bijvoorbeeld rechtop staan, met gewijd krijt of een steen een cirkel om zich heen trekken, met gekruiste benen op een bijbel of gebedsboek gaan zitten, op de grond gaan liggen met het gezicht naar beneden, een aangestoken kaars in de linkerhand houden en een erwt in de rechterhand, voorover buigen en tussen de benen doorkijken. Soms mochten voorwerpen niet met blote handen worden aangeraakt en moest men ze in een doek vasthouden. Elk orakelboek noemde wel een aantal van dergelijke voorschriften die naar de letter moesten worden uitgevoerd. Vaak waren zeer uitgebreide handelingen opgenomen als onderdeel van het divineren. Voor het werken met de I Ching kiest men tegenwoordig meestal voor het werpen met drie muntjes, maar oorspronkelijk volgde men een zeer uitgebreide procedure, waarbij vijftig stengels van het duizendblad verschillende malen worden verdeeld en opnieuw verdeeld om ten slotte een van de zes lijnen op te leveren van het hexagram, dat de sleutel voor het orakel vormt. Even uitgebreide voorschriften bepaalden de omstandigheden waaronder de vijftig stengels zes keer op deze wijze werden verdeeld.

De *middelen* waarmee gedivineerd moest worden, waren afhankelijk van het soort orakel dat men wilde raadplegen. Om te divineren met bonen die al dan niet in water blijven drijven heb je bonen en een kom water nodig. Om te divineren met speelkaarten heb je speelkaarten nodig. Zo hebben de meeste orakels bepaalde voorwerpen die worden gebruikt. Aan de voorwerpen werden echter uitdrukkelijke voorwaarden gesteld, die tot doel hadden de numineuze kracht van deze voorwerpen te vergroten. Bij het divineren met een sleutel ging dat veel beter als je een erfsleutel gebruikte die al generaties in het bezit van de familie was. Als je een bijbel gebruikte, moest dat liefst een geërfde bijbel zijn. Overerving werd geacht elk voorwerp een grotere kracht te geven. Als het voorwerp niet geërfd was, moest het gestolen of gebedeld zijn. Als je een voorwerp kocht om ermee te divineren, mocht je niet afdingen op de prijs, want dat zou de kracht verminderen.

Divinatie en magie

Zowel divinatie als magie maakt gebruik van occulte middelen om iets te bewerkstelligen. Magie is het verrichten van bepaalde handelingen om langs occulte weg veranderingen teweeg te brengen in overeenstemming met de wil van degene die magie gebruikt. Divinatie is het verrichten van bepaalde handelingen om langs occulte weg verborgen kennis over verleden, heden of toekomst te verwerven. Met magie probeer je iets te veranderen, met divinatie probeer je iets te weten te komen. Als je op grond van deze informatie langs occulte weg probeert iets aan de voorspelde uitkomst te veranderen, voeg je magie aan de divinatie toe. Onder 'langs occulte weg' kan elke handeling worden verstaan die niet op een logische, causale manier het resultaat tot stand brengt. Als je een zieke hond probeert te genezen door het dier een door de dierenarts verstrekt geneesmiddel te geven, ben je niet met magie bezig. Als je de hond probeert te genezen door een kaars te branden bij een foto van de nog gezonde hond en daarbij zegt 'zo gezond als op deze foto zal mijn hond worden', dan gebruik je magie. Als je probeert erachter te komen of een meisje verliefd op je is door haar vriendinnen uit te horen ben je niet met divinatie bezig. Als je de blaadjes van een madeliefje plukt en bij elk blaadje zegt 'ze houdt van me' of 'ze houdt niet van me' dan ben je aan het divineren.

Divinatie en religie

Divinatie is geen religie. Binnen elke religie kan worden gedivineerd en ook een atheïst of agnosticus kan gebruikmaken van divinatie. Wel kan divinatie binnen de ene religie een grote en alom gerespecteerde plaats innemen, terwijl het binnen een andere religie gewantrouwd of zelfs verboden is. In de heidense godsdiensten van de Oudheid speelde divinatie meestal een grote rol, terwijl de monotheïstische godsdiensten en het boeddhisme er vanaf het begin vijandig tegenover gestaan hebben. In hoofdstuk 5 zullen we hier nader op ingaan.

De techniek van het divineren

Welke handelingen men verricht bij het divineren en welke hulpmiddelen men daarvoor gebruikt is afhankelijk van de gekozen divinatiemethode. In het volgende hoofdstuk zullen de verschillende manieren om te divineren uiteengezet worden.

De verschillende orakeltalen

Leren divineren betekent het je eigen maken van de taal die het orakel spreekt. Net zoals er vele verschillende talen en dialecten zijn, kan het orakel zich op verschillende manieren uiten. Als je een horoscoop bekijkt zonder dat je de principes van de astrologie hebt eigen gemaakt, zul je niets begrijpen van die cirkel met al die vreemde symbolen erin. Er zijn divinatie-methodes die in vijf minuten te leren zijn. Andere technieken vergen jaren studie voordat je de beginselen onder de knie begint te krijgen. Net zoals je alleen of samen met wat vrienden een geheimtaal kunt bedenken, met vaste symbolen en eigen woorden, kun je een orakeltaal ontwerpen die alleen voor jou betekenis heeft. Daar is niets op tegen. Een vriendin van ons bedacht in het kader van een door ons gegeven cursus het volgende systeem. Ze nam drie hazelnoten, een oude, verschrompelde hazelnoot, een gewone noot, en een buitenwonen grote en volle noot. Ze stelde zichzelf de vraag: 'Hoe zal het komende jaar er voor mij uitzien?' Daarbij wierp ze de drie noten voor zich op een kleed. Ze had met zichzelf afgesproken dat de verschrompelde noot op een moeilijk jaar zou wijzen, de normale noot op een jaar zonder veel voor- of tegenspoed en de buitengewoon grote noot op een voorspoedig jaar. De noot die het verst van haar af zou vallen zou het antwoord bevatten. Ze had ook met zichzelf afgesproken dat ze meer waarde zou hechten aan de uitslag als de drie noten een mooie gelijkzijdige driehoek zouden vormen en dat ze de uitkomst minder belangrijk zou vinden als de noten heel onregelmatig verdeeld op het kleed zouden komen. Een prachtig systeem in al zijn eenvoud. Met simpele middelen en weinig of geen geld kun je een orakelsysteem ontwerpen dat helemaal aan je eigen eisen voldoet. Natuurlijk kun je er ook voor kiezen gebruik te maken van de ervaring van anderen. Er zijn orakelsystemen waar miljoenen mensen duizenden jaren mee gewerkt hebben. Je kunt zo'n systeem overnemen of naar eigen inzicht aanpassen. Het ene systeem leent zich beter voor improvisatie en aanpassing dan het andere. We zullen de verschillende systemen hieronder kort samenvatten. In de hoofdstukken 7 tot en met 14 worden ze gedetailleerd beschreven.

Zeven verschillende manieren om te divineren

Vanaf de Oudheid zijn er vele pogingen ondernomen om de verschillende

orakels in te delen. Een bruikbaar uitgangspunt lijkt ons te kijken naar de *handelingen* die tijdens de divinatie worden verricht. Daarbij gaat het niet om de omstandigheden waaronder het divineren plaatsvindt, zoals die in het artikel van Herold worden onderscheiden (zie hoofdstuk 3), maar om de handeling van de divinatie op zich. Bij een droomuitleg is de handeling het dromen, onverschillig onder welke omstandigheden de droom zich voordoet. Hoewel er, op dezelfde praktische grondslag, andere indelingen denkbaar zijn, stellen wij voor om divinatie in de volgende zeven groepen in te delen:

1. Divineren aan de hand van dromen

Droomuitleg was al in de Oudheid een gerespecteerde vorm van divinatie. Het wordt in het Oude Testament genoemd, maar de Joodse droomuitleg greep slechts terug op oudere Babylonische en Semitische systemen. In China werden tijdens de Shang-dynastie (1500-1100 v.Chr.) al boeken over droomuitleg geschreven. In hoofdstuk 7 geven we een overzicht van deze divinatievorm. Eveneens wordt een methode uitgewerkt om met dromen te divineren.

2. Divineren met behulp van doden, geesten en demonen

Het oproepen van de geest van overledenen om antwoord te geven op vragen wordt *necromantie* genoemd. In het Oude Testament wordt necromantie voor mogelijk gehouden maar verboden. In de Middeleeuwen werd necromantie meestal gezien als *negromantie*, zwarte kunst, omdat de wichelaar geacht werd met de hulp van demonen en niet van overledenen te divineren. Meestal werd trouwens niet geprobeerd de geest van de overledene daadwerkelijk op te roepen, maar vroeg men de overledene alleen een teken te geven waaruit het antwoord op de vraag afgeleid kon worden. Gewoonlijk werd dan een van de andere divinatievormen gebruikt om het teken tot uiting te laten komen. Zo kon men de overledene vragen om in een droom te verschijnen of om de uitslag van een worp met dobbelstenen te bepalen. In het spiritisme heeft de necromantie vanaf het eind van de negentiende eeuw een moderne toepassing gevonden. In hoofdstuk 8 zullen we een beknopt overzicht geven van de rol van necromantie in de Oudheid.

De gedachte dat divineren met de hulp van demonen zou plaatsvinden, is door Iamblichus uitgewerkt in zijn filosofische tractaat *Over de mysteries van de Egypenaren, Chaldeëen en Assyriërs*, geschreven rond het jaar 300. Daarbij baseerde hij zich op de dialogen van Plato en de ideeën van neoplatonisten als Plotinus en Porphyrios. Niet de goden of de engelen, maar de lagere bovennatuurlijke wezens zouden bij de divinatie ingeschakeld kunnen worden. Ook Plato ging ervan uit dat de hoogste godheid zich niet met de mensheid bezighoudt.

Hoewel Iamblichus nu bijna vergeten is, heeft hij een grote invloed gehad op het neoplatonisme en op de ideeën van de verschillende kerkvaders. Het

onderscheid dat Iamblichus maakte tussen goede en slechte demonen werd daarbij weggelaten, en in de Middeleeuwen werden alle demonen als trawanten van Satan gezien. Daarbij werd door de kerk de indruk gewekt dat bij *alle* vormen van divinatie demonen werden opgeroepen om de wichelaar behulpzaam te zijn. In werkelijkheid is hier, ook in de Middeleeuwen, weinig van terug te vinden. Men divineerde door het verrichten van bepaalde handelingen, meestal met behulp van bepaalde middelen of werktuigen. Demonen bestonden vooral in de overspannen fantasie van kerkelijke autoriteiten.

In hoofdstuk 8 zullen we uiteenzetten op welke wijze de heidense goden en demonen ooit hecht verbonden waren. Demonen werden gezien als minder belangrijke of minder machtige goden. Vaak werden ze als groep vereerd, niet als individu. Pas in de christelijke tijd, gebaseerd op het Perzische dualisme en het joodse monotheïsme, werden demonen gezien als krachten van het kwaad, die in opdracht van Satan de mens van God afhielden. In het heidendom hebben demonen nooit die betekenis gehad.

3. Geïnspireerde divinatie

Geïnspireerde divinatie is een vorm van orakelen waarbij het antwoord op een gestelde vraag of occulte boodschap over verleden, heden of toekomst, zich aan iemand voordoet zonder dat hij of zij daarbij middelen gebruikt die deze boodschap tot uitdrukking brengen. Het orakel wordt dus uitsluitend aan de betrokkene kenbaar gemaakt. In gesproken of geschreven taal of met gebaren kan deze de boodschap dan op anderen overbrengen. In de Griekse en Helleense orakels werd een vraag gesteld aan de priesteres of priester, die in trance het antwoord op de vraag doorkreeg. In hoofdstuk 9 worden deze orakels beschreven.

De profeten van het Oude Testament kregen vaak ongevraagd, maar soms ook na een smeekbede, een boodschap van Jehova door, die ze daarna aan het volk Israel verkondigden. De bijbelse profeten komen in hoofdstuk 5 aan de orde.

Het orakelen in extase is in grote delen van Azië door de eeuwen heen gebruikelijk geweest. De wichelaar kan een sjamaan zijn, maar ook, zoals in Tibet, een priester.

Een andere vorm van geïnspireerde divinatie is met behulp van *schouwen*. Door op een bepaalde manier in donker water, een zwarte spiegel, glazen bol of ander glanzend voorwerp te staren, verlaagt men het bewustzijn zodat beelden uit het onbewuste boven komen drijven. Hierbij wordt dus wel een voorwerp als middel gebruikt, maar het orakel is alleen voor de wichelaar zichtbaar. Door de eeuwen heen wordt in veel beschrijvingen van veldtochten beschreven dat de soldaat of veldheer vóór een veldslag in zijn zwaard schouwde om te zien hoe de slag zou aflopen.

In hoofdstuk 9 wordt het schouwen beschreven. Als praktisch voorbeeld hebben we een methode om te schouwen in een zwarte spiegel uitgewerkt.

4 Divineren uit voortekens (omina)

In alle heidense culturen van de Oudheid werden voortekens gelezen. In de Middeleeuwen werd deze vorm van divineren voortgezet en verder uitgebreid. De aarde werd gezien als een spiegel van de hemel, en wat aan de hemel plaatsvond zou daarom ook op de aarde zijn tegenhanger hebben. Tot de *ongevraagde omina*, die de natuur zelf leverde, behoorden verschijnselen met betrekking tot het weer, met name bliksem en storm, verschijnselen met betrekking tot zon en maan, met name verduisteringen, verder kometen, vallende sterren en alle andere afwijkende verschijnselen aan de hemel. Veel belang werd vaak gehecht aan spelingen van de natuur, zoals een lam met vijf poten of twee koppen. Dat het ontmoeten van bepaalde dieren onder bepaalde omstandigheden een omen kan zijn, werd al door de Babyloniërs onderkend.

Sommige omina werden door de mens zelf *opgewekt* om hieruit het lot of de wil van de goden af te kunnen leiden. De belangrijkste vorm in Mesopotamië was het lezen van de ingewanden van offerdieren. Via de Etrusken werd deze divinatievorm over het Romeinse Rijk verspreid. De Romeinen zelf legden zich toe op het lezen van voortekens uit de vlucht van vogels en het eetgedrag van kippen en ander gevogelte.

In hoofdstuk 10 worden de verschillende manieren om te divineren uit voortekens beschreven. In het Babylonische Rijk divineerde men onder andere met de vorm die olie in een schaal water aannam. Deze methode wordt gedetailleerd genoeg beschreven om ermee te kunnen werken. Ook voor de vogelschouw wordt een methode uitgewerkt.

5. Divineren met zinvolle bewegingen

Een van de manieren waarop een orakel geacht werd zich kenbaar te maken, was door het in gang zetten van een beweging. In de orakelplaatsen van het oude Egypte werd niet gedivineerd met priesters die in trance boodschappen doorkregen. In plaats daarvan droeg men het beeld van de betreffende god of godin in processie rond. Als er een vraag werd gesteld bewoog het beeld zich op een bepaalde manier, waaruit de priesters het antwoord op de vraag afleiden. Het gebruik van een gevorkte stok, die zich bewoog als er zich water of een bepaald voorwerp in de grond bevond, was al in de Oudheid bekend. In de negentiende eeuw werd deze stok een *wichelroede* genoemd. Een populaire divinatie methode in de Middeleeuwen was een voorwerp, bijvoorbeeld een *erfsleutel*, aan een draad op te hangen en uit de bewegingen die het voorwerp maakte het antwoord op de vraag af te leiden. In de tweede helft van de twintigste eeuw werd deze divinatievorm bekend onder de naam *pendelen*.

In hoofdstuk 11 hebben we het divineren met bewegingen uitgewerkt. Een methode om te pendelen wordt gedetailleerd beschreven.

6. Divineren met zinvolle patronen

Oorspronkelijk ging het bij de Babylonische hemelschouw om geïsoleerde verschijnselen aan de hemel die geacht werden hun weerslag te vinden in gebeurtenissen op aarde. Later ging men de loop van de verschillende planeten in hun onderlinge samenhang en ten opzichte van de sterren observeren. Planeten werden 'bewegende sterren' genoemd. De hemel werd gezien als een sfeer die zich boven de aarde bevond. Sterren, planeten en de atmosfeer maakten deel uit van deze sfeer. De stand van de planeten ten opzichte van elkaar en ten opzichte van de sterren vormde door de 'bewegende sterren' een steeds veranderend patroon. Bepaalde patronen werden als gunstig gezien, andere als ongunstig. Uit deze systematische hemelschouw zijn de astrologie en de astronomie ontstaan. De samenleving werd gezien als een afspiegeling van de hemel. Ongunstige patronen van de planeten en sterren wezen op tegenspoed in de samenleving. Door de Grieken werd de hemel de macrokosmos genoemd. De samenleving en later de individuele mens werd als een microkosmos beschouwd. Het lot van de microkosmos werd afgelezen aan patronen in de macrokosmos.

Er zijn vele andere manieren om het lot van de mens uit bepaalde patronen af te lezen. Een bekende methode is de *handleeskunde*, maar ook uit de vorm van het hoofd of de gelaatstreken heeft men het lot eeuwenlang afgelezen. De verschillende manieren om te divineren met zinvolle patronen zijn door ons in hoofdstuk 12 uitgewerkt.

7. Het lot werpen

Divineren door voorwerpen op de grond, in het water of in het vuur te gooien, is al duizenden jaren oud. Je kunt stenen, stokjes, rijst of zaagsel gooien en de uitkomst interpreteren. Het werpen van dobbelstenen is ontstaan uit het werpen met kubusvormige botjes of bikkels. Het 'werpen' kan ook in overdrachtelijke zin worden gebruikt, bijvoorbeeld door het trekken van kaarten of het volgens een bepaalde procedure selecteren van voorwerpen die men interpreteert. Waar het om gaat is dat men het resultaat door een bepaalde handeling zelf teweegbrengt. Bij het *divineren met zinvolle patronen* zijn de patronen al aanwezig. De lijnen in een hand worden niet door de handlezer gemaakt, ze zijn er gewoon. Het patroon van een tarotlegging wordt echter pas bepaald als de kaarten zijn getrokken en neergelegd.

De verschillende vormen van divineren door het lot te trekken, beschrijven we in hoofdstuk 13. Een methode om te wichelen met de runen en een manier om met het Keltische Bomenorakel te divineren, worden gedetailleerd beschreven. Het gebruiken van kaarten om te divineren hebben we in hoofdstuk 14 uitgewerkt. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van een door ons ontworpen systeem om te divineren met tien planeetkaarten.

Geschiedenis van het orakelen

5

De oorsprong van het orakelen onttrekt zich aan onze waarneming. Zoals we in de voorafgaande hoofdstukken beschreven hebben, gaan de meeste wetenschappers ervan uit dat de prehistorische mens zich bediende van manieren om de loop van het lot te bepalen en dat divinatie al plaatsvond voordat de verschillende religies zich hadden uitgekristalliseerd. Het is echter vrijwel onmogelijk zich een goed beeld te vormen van het orakelen in de prehistorie, omdat geschreven documenten ontbreken en afbeeldingen, zoals rotstekeningen en beeldjes van mensen of dieren, zich moeilijk eenduidig als divinatievorm laten interpreteren. We willen daarom de geschiedenis van het orakelen laten beginnen in Mesopotamië, waar de Soemeriërs, Babyloniërs en Assyriërs vele divinatievormen ontwikkelden die tot de huidige dag gebruikt worden, terwijl andere vormen, hoewel ze tegenwoordig niet meer gebruikt worden, een stempel op het orakelen in de Oudheid hebben gedrukt. De joden, Grieken, Etrusken en Romeinen grepen in veel opzichten terug op de divinatie zoals die in Mesopotamië was ontwikkeld. Divinatie in andere delen van de wereld, zoals China, Afrika en het pre-Columbiaanse Amerika, is belangrijk in zoverre het een licht werpt op de betekenis van divinatie in het algemeen. De westerse wereld had echter geen weet van deze divinatievormen tot de Europese mogendheden in de Renaissance met deze culturen in contact kwamen.

Divinatie bij de Soemeriërs

Mesopotamië, het Tweestromenland tussen de Eufraat en de Tigris, het huidige Irak, wordt in de Bijbel het rijk van de Babyloniërs en Assyriërs genoemd. In 1845 leidde de Britse archeoloog Austen Henry Layard opgravingen in Nineve en andere plaatsen met als doel de Assyrische en Babylonische beschaving bloot te leggen. Layard vond in Nineve de bibliotheek van Ashurbanipal, de laatste grote heerser van het Assyrische Rijk. De bibliotheek, bestaande uit vele duizenden met spijkerschrift beschreven kleitabletten, vormde de inzet voor het ontcijferen van het Akkadisch, de Semitische taal waar beide volkeren zich van bedienden. Tegen het eind van de negentiende eeuw leverden kleitabletten uit Mesopotamië het bewijs voor het bestaan van een ouder volk in het Tweestromenland, de Soemeriërs. Sinds-

dien is men veel over het bestaan van dit vergeten volk te weten gekomen.

Volgens de huidige wetenschappelijke inzichten vestigden de Soemeriërs zich rond 3500 v.Chr. in Mesopotamië, waar ze een bevolking aantroffen die daar al minstens tweeduizend jaar woonde. Naar hun belangrijkste nederzetting, Obeid, niet ver van Ur, wordt deze oudere beschaving door de archeologen *het volk van Obeid* genoemd. De herkomst van de Soemeriërs is nog steeds niet duidelijk. Hun taal, ontcijferd aan de hand van de vele kleitabletten, is niet verwant met enige andere bekende taal. De Soemeriërs bedienden zich vanaf 3500 v.Chr. van een beeldschrift dat vooral werd gebruikt om de administratie van ambtenaren en tempelpriesters bij te houden. Rond 3000 v.Chr. werd het beeldschrift vervangen door het spijkerschrift, een revolutionaire ontwikkeling die aangeeft tot welke hoogte deze cultuur zich inmiddels had ontwikkeld. Duidelijk is dat de Soemeriërs veel hebben overgenomen van de cultuur van de inheemse bevolking. Alle belangrijke Soemerische steden, zoals Ur, Nippur en Kish, waren een voortzetting van de nederzettingen die het volk van Obeid vanaf het zesde millennium v.Chr. had gesticht. Uruk, waar zich de grote tempel van Inanna bevond, was gebouwd op de fundamenten van een tempel die door archeologen is gedateerd op 5000-4900 v.Chr.

Onder de vele tienduizenden Soemerische kleitabletten die in tientallen musea verdeeld over de hele wereld zijn opgeslagen, bevinden zich meer dan dertigduizend regels tekst, verdeeld over twintig mythen, negen epische verhalen, meer dan tweehonderd hymnen, vele klaagliederen, spreekwoorden, fabels en filosofische verhandelingen.³⁰ Veel verhalen uit het Oude Testament, zoals de geschiedenis van de zondvloed, zijn in deze Soemerische teksten terug te vinden, vaak duizend tot tweeduizend jaar ouder dan de bijbelse versie. In de gevonden teksten worden Soemerische divinatiemethoden een aantal malen genoemd, maar nooit uitvoerig beschreven. Divinatie wordt echter zonder uitzondering als een vanzelfsprekend en integraal onderdeel van de cultuur en de religie gezien. In het *Epos van Gilgamesh*, waarvan de oudste versies rond 2000 v.Chr. in het Soemerisch werden opgeschreven, legt de God Enkidu als vanzelfsprekend aan Gilgamesh de betekenis van diens dromen uit. In Soemerië bestond een priesterklasse, *apkallu* genaamd, die gespecialiseerd was in verschillende divinatievormen, waaronder droomuitleg.

In de Soemerische wereldbeschouwing was de koning tevens de hogepriester en verenigde zo de verschillende stadstaten op het aardse en bovenaardse niveau. De koning vertegenwoordigde op aarde de god die aan het hoofd van het Soemerische pantheon stond. Welke god de hoofdgod was, hing af van de stad die op dat moment de leiding over de andere steden had. Elke stad had minstens één tempel voor een belangrijke godheid.

De Soemerische kosmologie verdeelde de hemel in een aantal sferen, die werden geacht zich boven de aarde uit te strekken. De onderste sfeer, die de

aarde raakte, was de atmosfeer waarin het weer en de vier elementen een rol speelden. De elementen werden beheerst door de vuur- of hemelgod An, die een grote tempel had in Uruk, de aardgodin Ki (later Ninhursag), de wind- en stormgod Enlil, wiens tempel in Nippur stond, en de watergod Enki, die met name in Eridu vereerd werd. Boven de atmosfeer bevond zich de sfeer van de *bewegende sterren* die in de Oudheid bekend waren, de zeven planeten, zon en maan daarbij inbegrepen. De grote tempel van elke stad, die Zigurrat werd genoemd, was gewoonlijk gewijd aan een van de vier elementaire godheden, maar in de zeven verdiepingen van de Soemerische en later ook Babylonische tempels waren de zeven bewegende sterren vertegenwoordigd. Elk van de planeten werd met een god of godin vereenzelvigd. De maangod Nanna had een bloeiende cultus in Ur en werd als belangrijker gezien dan de zonnegod Utu. De planeet Venus werd gelijkgesteld aan de Grote Godin Inanna. De vaste sterren werden vaak afgebeeld op het plafond van de bovenste tempelverdieping. De verschillende sterrenbeelden werden gelijkgesteld aan over het algemeen minder belangrijke goden en godinnen. Op deze manier weerspiegelde de tempel de kosmische orde, net als de hofhouding van de koning een afspiegeling was van het hemelse pantheon.

De Soemeriërs gingen ervan uit dat het leven op aarde bestond uit een eeuwige herhaling van dezelfde kringloop. Als iets ging zoals het altijd was gegaan, dan was het goed. Als iets afweek van de norm, dan werd dat als een slecht voorteken gezien. Daarbij ging men ervan uit dat verschijnselen aan de hemel een tegenhanger op aarde hadden. Om tijdig verschijnselen te kunnen waarnemen werd de Zigurrat ook gebruikt om de hemel te observeren. In elke tempel werd voor dit doel een speciale ruimte ingericht als observatorium.

Divinatie in het Babylonische en Assyrische Rijk

Vanaf 2500 v.Chr. hebben Semitische stammen zich in het Soemerische Rijk gevestigd. In 2350 v.Chr. verenigde Sargon I deze stammen en veroverde het noordelijk deel van het Soemerische Rijk. Een tijdlang bestonden beide rijken naast elkaar, maar geleidelijk aan begon het Akkadisch, de taal van de Semitische stammen, het Soemerisch als voertaal in Mesopotamië te verdringen. Een voortdurende instroom van West-Semitische stammen, die in het Oude Testament Amoriten worden genoemd, bracht de Semitische koninkrijken van Mari en Babylon tot grote bloei. Onder Hammurabi (1728-1686 v.Chr) onderwierp Babylon de restanten van het Soemerische Rijk en stichtte het Babylonische Rijk. Het Soemerisch bleef als priestertaal binnen het Babylonische Rijk voortbestaan tot de komst van Alexander de Grote – net zoals het Latijn in de Middeleeuwen de voertaal van kerk en wetenschap was – maar als levende taal werd het Akkadisch voor de daaropvolgende duizend

jaar de *lingua franca* in Mesopotamië. Rond 900 v.Chr. overvleugelden de Assyriërs, een noordelijke groep van Semitische stammen die een ander dialect van het Akkadisch spraken, de Babyloniërs, maar na de dood van Ashurbanipal in 630 v.Chr., wisten de Babyloniërs opnieuw de macht te grijpen. Nebukadnessar II (605-562 v.Chr) herstelde de oude glorie van Babylon door het innemen van de Assyrische hoofdstad Nineve en het veroveren van Syrië en Palestina. Veel joden werden in ballingschap meegevoerd en kwamen op die manier in contact met de Babylonische beschaving. Het Nieuw-Babylonische Rijk werd in 539 v.Chr. door Cyrus ingenomen en tot een provincie van het Perzische Rijk gemaakt. Alexander de Grote veroverde dit rijk in 331 v.Chr. en bracht de Helleense wereld rechtstreeks in contact met de Babylonische beschaving. De Helleense Seleuciden heersten over dit gebied tot de Parthen het in 141 v.Chr. bij hun rijk inlijfden. De Romeinen voerden verschillende oorlogen met de Parthen, maar moesten de provincie Mesopotamië steeds na enige tijd weer prijsgeven.

De invloed van de Mesopotamische beschavingen op de divinatie in de klassieke Oudheid is moeilijk te overschatten. Hittieten, Foeniciërs, Etrusken, Indiërs, joden, Parthen, Grieken, Romeinen en vele andere volkeren namen onderdelen van de Mesopotamische divinatie over of pasten dit aan de eigen behoeften aan. Op die manier heeft de Mesopotamische divinatie zich in de Oudheid en de Middeleeuwen over Europa, Azië en Afrika verspreid.

De Babyloniërs vervingen de oude goden van het Soemerische pantheon door hun eigen goden, zoals Marduk, de beschermheer van de stad Babylon, maar namen de Soemerische kosmologie en de daaruit voortvloeiende divinatie vrijwel ongewijzigd over. De belangrijkste priesters in het Babylonische Rijk werden *baru* (ziener) genoemd. Waarschijnlijk was deze priesterklasse gebaseerd op de Soemerische *apkallu*-priesters. De priesters hadden de taak de voortekens te observeren en te registreren, dromen te duiden, de kalender op te stellen en gunstige en ongunstige dagen in het jaar aan te geven. Tijdens veldtochten bepaalde de baru wat een gunstig moment was om bepaalde krijgshandelingen uit te voeren. Volgens de mythen had Enmeduranki, de legendarische koning van Sippar, van de goden het divineren geleerd en had hij deze kunst op de eerste baru overgedragen. Sippar was een Babylonische stad op Soemerische grondvesten, die volgens de Soemeriërs al vóór de zondvloed bestond.

Wat de Babyloniërs in eerste instantie deden was door systematische observatie en registratie de ontvangen kennis voortzetten en uitbreiden, net als de Soemeriërs dat hadden gedaan met de oudere religie van het volk van Obeid. Al snel verschoof daarbij het accent van het vastleggen van incidentele verschijnselen en omina naar het opstellen van schema's en patronen waarin elk verschijnsel een plaats had. De ontwikkeling van de *astrologie* onder de Babyloniërs vormt een goede illustratie van dit principe.

De Babylonische en Assyrische hemelschouw

Voor de Soemeriërs waren atmosferische verschijnselen en de bewegingen van de planeten uitingen van hemelse *voortekens* die op aarde hun weerslag zouden vinden. De Babyloniërs namen dit principe over en legden aanvankelijk vooral een verband tussen atmosferische en planetaire verschijnselen. Daarbij werd met name aan de maan, de zon en Venus een grote voorspellende waarde toegekend. Er werd door de baru-priesters voor elke maan van de maankalender nauwkeurig geregistreerd onder welke omstandigheden de volle maan, de donkere maan en de nieuwe maan optraden. Was er wel of geen kring om de maan? Was de maan helemaal zichtbaar of werd hij gedeeltelijk of helemaal door wolken bedekt? Hoe lang was de maan afwezig tijdens de donkere maan? Welke vorm had de maansikkel van de nieuwe maan? Was de nieuwe maan op tijd of eerder dan verwacht of later? Hoe helder was de volle maan? Welke kleur had de maan? Uit welke richting waaide de wind tijdens de volle maan? Al deze verschijnselen werden genoteerd en gekoppeld aan gebeurtenissen die nadien op aarde plaatsvonden. Aan de hand hiervan stelden de baru-priesters uitgebreide lijsten samen met de betekenis van allerlei verschijnselen in samenhang met de maan. Hetzelfde werd voor de zon gedaan.

Ook de onderlinge samenhang tussen de zon, de maan en Venus werd belangrijk geacht. De maan was de god Sin, de zon de god Shamash. Samen vormden ze de hemel, als tegenhanger van de vruchtbare aarde, die werd vertegenwoordigd door de Grote Godin Ishtar in de vorm van de planeet Venus. Het verschijnsel dat Venus zowel avond- als ochtendster kon zijn boeide de Babyloniërs in hoge mate. Als Venus ochtendster is, kondigt het licht van deze planeet het opkomen van de zon aan. Als Venus avondster is, wordt deze planeet pas zichtbaar als de zon onder is. Een tijdlang gaat Venus na zonsondergang elke dag iets hoger op en daarna elke dag iets minder hoog. Ten slotte verdwijnt Venus als de zon ondergaat. Aan dat moment, waarop Ishtar één werd met de zon en de aarde, werd door de Babyloniërs erg veel belang gehecht. Daarna is Venus een aantal dagen niet zichtbaar. De godin werd geacht zich in die tijd in de onderwereld te bevinden. Voor de Babyloniërs was Ishtar zowel vertegenwoordigd aan de hemel, als op de aarde en in de onderwereld.

Voor elke dag van het jaar werden verschijnselen rond de verschillende planeten gekoppeld aan gunstige of ongunstige voortekens. Naarmate de kennis van de baru-priesters toenam waren ze beter in staat de loop van de verschillende planeten te volgen en ook te voorspellen, zodat het gunstige of ongunstige moment van tevoren kon worden vastgesteld. In toenemende mate ging men alle zeven bewegende sterren in de prognose betrekken, terwijl ook werd gekeken naar de plaats die elke planeet innam ten opzichte van de vaste sterren. Rond 700 v.Chr. was daarbij de indeling van de twaalf sterrenbeelden van de dierenriem in gebruik om de plaats van de planeten aan

te duiden. De dierenriem die in India en China werd gebruikt is waarschijnlijk een eigen versie van de Babylonische dierenriem. Op elk moment van de dag konden de Babylonische priesters een horoscoop maken waarbij de invloed van de zon, de maan, de vijf klassieke planeten en de twaalf dierenriemtekens werd geduid. Daarbij werd de astrologie niet langer gebruikt als een simpel gunstig of ongunstig voorteken, maar werd het zinvolle patroon van de hemel als geheel geduid. De horoscoop werd echter nooit voor personen getrokken, maar voor het land als geheel. Als enige uitzondering werd een horoscoop gemaakt voor belangrijke momenten in het leven van de koning, maar de koning vertegenwoordigde het land en zijn lot was het lot van het land.

Dat de koning heel Babylonië vertegenwoordigde was de gedachte achter het Heilig Huwelijk tussen de koning en de godin Ishtar, dat elk jaar tijdens het Lentefeest gesloten werd. De koning werd tijdens het feest door de baru-priesters ontdaan van al zijn ornamenten en eretekens. Het was een rouwproces, waarbij de vegetatiegod, die belichaamd werd door de koning, als het ware stierf. Op dit punt werd de koning door een baru op de wang geslagen. Hieruit werd een belangrijk voorteken afgelezen: als de klap tranen produceerde was dat een teken dat de hoofdgod Marduk het land gunstig gezind was en een jaar lang voorspoed zou geven; als er geen tranen kwamen was dat een slecht voorteken en zou het een moeilijk jaar worden voor het hele land. Na dit voorteken had de koning geslachtsgemeenschap met een *Ishtaritu*, een priesteres van Ishtar die de godin vertegenwoordigde. Deze daad gaf een impuls tot nieuw leven en de god werd in de koning herboren en met hem het hele land. Bij de Soemeriërs vond tijdens het Lentefeest een vergelijkbaar ritueel plaats, waarbij het Heilig Huwelijk tussen de koning en Inanna werd voltrokken. In de bovenste verdieping van de belangrijkste Zigurrat, net op de grens tussen hemel en aarde, vond dit Heilig Huwelijk plaats.

De Babylonische en Assyrische ingewandenschouw

Een tweede belangrijke Babylonische divinatiemethode, naast de hemelschouw, was de *ingewandenschouw*. De gedachte achter beide divinatievormen was dezelfde: de hemel en de ingewanden van het offerdier werden beschouwd als een spiegel waarin gunstige of ongunstige tekens voor het land werden gezien. Morris Jastrow heeft in zijn klassieke studie *Die Religion Babyloniens und Assyriens* (1905-1912) zowel de hemelschouw als de ingewandenschouw van Babyloniërs en Assyriërs uitgebreid beschreven. Jastrow ziet de ingewandenschouw als de oudste vorm van divinatie in Mesopotamië, een techniek die al door de Soemeriërs beoefend werd voordat ze zich in het Tweestromenland hadden gevestigd. De ingewandenschouw is de divinatie-

methode bij uitstek van nomaden die met hun kudden van plaats naar plaats trekken en op die manier op belangrijke momenten het lot bepalen. De hemelschouw vereist een vaste plek en ingewikkelde berekeningen, als je tenminste de loop van de planeten wilt kunnen volgen en zelfs voorspellen. De hemelschouw kan in de vorm van het lezen van afzonderlijke voortekens uit kometen, stormen en zons- en maansverduisteringen natuurlijk ook bij de nomaden al een rol gespeeld hebben.

Ivan Starr, een hedendaagse autoriteit op dit gebied, gebruikt in *The rituals of the diviner* (1983) de grote hoeveelheid kennis die er in de loop van de twintigste eeuw over Mesopotamië beschikbaar is gekomen. Ook Starr gaat ervan uit dat de ingewandenschouw in Mesopotamië al dateert van het derde millennium v.Chr. en waarschijnlijk nog veel ouder is. De waarzeggers die voortekens uit de ingewanden lazen, hadden in Mesopotamië een zeer hoge status, terwijl profeten en zieners tot de lagere klasse behoorden. Met name onder de Assyrische koningen Esarhaddon en Ashurbanipal bereikte de ingewandenschouw een ongekennde populariteit. De ingewandenschouw werd gebruikt om de wil van de goden te raadplegen voordat een belangrijke beslissing werd genomen. Starr beschrijft op welke wijze de ingewandenwiche-laars te werk gingen. Het offerdier werd op de rug gelegd en de offerpriester nam aan het voeteneind van het dier plaats. Vanuit die positie werden de buik en alle organen en ingewanden verdeeld in een rechter en een linker deel. Het rechterdeel werd door de Babyloniërs *Ikrib Imittim* genoemd, het linkerdeel *Ikrib Shumelim*. De woorden geven niet meer aan dan 'linkerdeel' en 'rechterdeel', maar hadden voor de Babyloniërs en Assyriërs een specifieke betekenis. Het rechterdeel, door Starr *pars familiaris* genoemd, werd betrokken op alles wat met de vraagsteller te maken had: zijn huis, zijn paleis, zijn land, zijn volk, net waar de vraag betrekking op had. Het linkerdeel, door Starr *pars hostilis* gedoopt, had te maken met een vijand of tegenstander. Bij de belangrijkste organen werd in het linker- en rechterdeel naar gunstige en ongunstige tekens gedivineerd. Een gunstig teken in het rechterdeel van een orgaan was gunstig voor de vraagsteller. Een gunstig teken in het linkerdeel van een orgaan was echter gunstig voor de vijand en dus ongunstig voor de vraagsteller. Voordat het offerdier werd opengesneden richtte de priester zich tot de god of godin die geacht werd het voorteken te geven, meestal de zonnegod Shamash, de stormgod Adat, of de godin Ishara, een Semitische variant van Ishtar, en vroeg om gunstige tekens in de rechterkant van de organen en om ongunstige voortekens in de linkerkant van de organen. Alle gunstige en ongunstige voortekens voor de vraagsteller werden geïnventariseerd en op grond hiervan gaf de priester antwoord op de gestelde vraag.

Gunstige of ongunstige tekens waren afwijkingen van het gemiddelde. Standaardmodellen van de lever en andere organen leerden de offerpriesters de organen te lezen en afwijkingen vast te stellen. In Mari werden in de achttiende eeuw v.Chr. al dergelijke modellen gebruikt. De meeste afwijkingen

van het gemiddelde, zoals scheurtjes of oneffenheden, werden als ongunstig gezien. Een lichtere kleur dan normaal werd echter als gunstig gezien; een donkere kleur als ongunstig.

Meestal werd een vraag gesteld in de trant van: 'Is dit een goed moment om stad X, die tegen mijn gezag in opstand is gekomen, aan te vallen?' Gunstige of ongunstige tekens werden dan rechtstreeks op die vraag betrokken. Soms werd de vraagstelling wat meer opengelaten en werd alleen gevraagd naar bijvoorbeeld het welzijn van de koning. In dat geval werd vaak geprobeerd de gunstige of ongunstige tekens nader te duiden. Daarbij onderscheidt Starr drie interpretatietechnieken. De eerste techniek is gebaseerd op *paranomasia*, dat wil zeggen de overeenkomst tussen twee woorden of voorwerpen, waaraan een overeenkomst in betekenis wordt gekoppeld. Een Nederlands voorbeeld zou zijn dat men een mes als symbool voor het *hart* ziet omdat het metaal *hard* is. Starr geeft als voorbeeld dat een bepaalde kwab van een orgaan extra lang is en dat dit wordt gezien als een lang leven voor de koning. De tweede techniek is gebaseerd op wat Starr noemt een *associatie van ideeën*. Hierbij ziet men bijvoorbeeld twee kwabben waar er normaal één zou zijn en interpreteert men dit als een rivaal van de koning of vraagsteller. Een derde techniek is het *contrast* tussen met name het linker- en rechterdeel van de organen.

Babylonische en Assyrische dierorakels

Naast de hemelschouw en de ingewandenschouw kenden de Babyloniërs een derde manier om het lot uit voortekens af te lezen en dat was het tegenkomen van bepaalde dieren. De baru-priesters bezaten uitgebreide lijsten die aangaven onder welke omstandigheden en op welke dagen het gunstig of ongunstig was om een bepaald dier tegen te komen. Niet alleen dieren waaraan een grote numineuze kracht werd toegeschreven, zoals de slang, werden genoemd, maar ook huisdieren als de hond en alle mogelijke andere wilde en tamme dieren. Jastrow geeft in zijn boek een uitgebreid overzicht van deze divinatievorm. Belangrijke vragen bij het duiden van het dierorakel waren: Hoe ontmoet men het dier? Komt men het tegen of komt het dier van achteren? Hoe beweegt het dier zich? Gaat het van links naar rechts of omgekeerd? Wat doet het dier? Maakt het geluid? Is het dier agressief of bang? Voor alle mogelijke voorkomende gevallen werd een gunstig of ongunstig oordeel gegeven in de Babylonische ominaverzamelingen.

Ook het gedrag van vogels werd in Mesopotamië als voortekenen geduid, maar aan deze divinatievorm werd niet zoveel belang gehecht als later in Griekenland, Etrurië en Rome gedaan zou worden. Jastrow gaat ervan uit dat de vogelschouw in het derde millennium v.Chr. in Mesopotamië is ontstaan, maar door de ingewandenschouw en de hemelschouw naar de achtergrond

is gedrongen. Deze vorm werd in de Griekse en Romeinse wereld daarentegen juist de belangrijkste. De Babyloniërs en vóór hen de Soemeriërs zagen de vogels als boden van de hemelgoden. De wichelaars letten op de richting waarin de vogels vlogen, het soort vogel, de plaats waar de vogel werd gezien, het tijdstip waarop de vogel werd gezien en het gedrag van de vogel tijdens de ontmoeting. Bij de vogelschouw werd vaak onderscheid gemaakt tussen de betekenis voor de heerser en die voor het gewone volk. Zo was de valk een gunstig teken voor de koning dat wees op zijn absolute heerschappij, terwijl het voor de gewone man een teken was dat hij zijn vrijheid door gevangenschap of slavernij kon kwijtraken.

Anders dan de Babylonische hemelschouw, die alleen voor het hele land en voor de koning werd gedaan, konden de ingewandenschouw, de vogelschouw en de overige dieromina ook gebruikt worden om antwoord te geven op persoonlijke vragen. Een koopman kon een baru-priester vragen een orakel te raadplegen voordat hij een grote reis ging ondernemen. Gebruikelijk was ook te divineren voordat men een huis ging bouwen of voordat men het huwelijk van een dochter ging regelen. De baru kon dan adviseren over de juiste dag en de juiste voorwaarden.

Overige Babylonische divinatiemethoden

Naast de ontmoeting met dieren kon alles wat men op een bepaald moment onder bepaalde omstandigheden tegenkwam als voortekenen worden opgevat. De Soemeriërs kenden al een divinatietechniek die ze *Inim-gar* noemden. Daarbij werden de eerste woorden die men vanaf een gegeven moment hoorde spreken als voortekenen opgevat. De Babyloniërs gebruikten deze divinatietechniek over een periode van meer dan duizend jaar onder de naam *egirru*. Het orakel werd belangrijk genoeg gevonden om er het bouwen van een tempel vanaf te laten hangen. De Grieken, Romeinen en vele andere volkeren namen deze divinatiemethode over, waarbij niet alleen gesproken woorden, maar ook geschreven teksten als orakel werden opgevat. In hoofdstuk 10 gaan we dieper op deze divinatietechniek in.

Door de Babyloniërs werden omina ook afgeleid van *uitzonderlijke geboortes*, zowel van dieren als van mensen. In de behoudende Mesopotamische levensvisie, waarin elke afwijking van de zich steeds herhalende kringloop van de natuur als onheilspellend werd gezien, konden deze omina bijna uitsluitend op onheil wijzen. De baru-priesters werden getraind in het vaststellen van lichamelijke afwijkingen en waren bevoegd om te oordelen of iets nog binnen de grenzen van het normale viel of beschouwd moest worden als een voortekenen. De geneeskunde als wetenschap is voortgekomen uit de kennis die in de Oudheid werd verzameld ten behoeve van het divineren.

In Babylonië waren nog vele andere manieren in gebruik om te divineren.

Aan *dromen* (zie hoofdstuk 7) werd in het Babylonische Rijk een grote voorspellende waarde toegekend. In Mari, een zelfstandig koninkrijk voordat het in 1695 v.Chr. in het Babylonische Rijk werd opgenomen, namen de dromen de vorm aan van profetieën, die door priesters aan de koning werden gerapporteerd. De profetieën van Mari, bewaard in de oorspronkelijke documenten uit de achttiende eeuw v.Chr., zijn duizend jaar ouder dan de oudste profetieën uit de bijbel. Het Babylonische orakelen uit de vorm en plaats van een olievlek in een schaal water, wordt door ons in hoofdstuk 10 uitgebreid beschreven. *Fysionomie*, het bepalen van het lot van een persoon aan de hand van fysieke kenmerken, was in het Babylonische Rijk een geijkte divinatie-methode. In hoofdstuk 12 gaan we hier dieper op in. Verschillende manieren om het *lot te werpen* waren in gebruik in Babylonië, zoals ook de bijbel getuigt. In hoofdstuk dertien komen we hierop terug. *Necromantie*, het divineren met de hulp van overledenen, had in Mesopotamië geen hoge status, maar het werd wel gedaan (zie hoofdstuk 8).

Divinatie bij de Grieken

Aeoliërs, Doriërs, Ioniërs, Seleuciden en andere bevolkingsgroepen verspreidden de Helleense cultuur in de Oudheid over Griekenland, Klein-Azië, het Midden Oosten en het hele Middellandse Zeegebied. De Romeinen namen de meeste Helleense gebieden in het Romeinse Rijk op, maar lieten de Griekse cultuur tot op zekere hoogte intact. Na de val van het Romeinse Rijk in 476 nam Constantinopel de leiding over het Oost-Romeinse of Byzantijnse Rijk op zich. Tot de val van de hoofdstad in 1453 was Grieks de voertaal in het Byzantijnse Keizerrijk.

Staat en religie waren in Griekenland niet gescheiden. De religie was een geheel van handelingen en gebruiken, geen systeem met leerstellingen en een centraal gezag. Een priester of priesteres was verbonden aan een tempel of heiligdom dat aan één bepaalde god of godin was gewijd. Een vrouw was geen 'priesteres van Athena', maar bijvoorbeeld priesteres van Athena Parthenos op de Acropolis in Athene. De priester(es) had de zorg over de heiligdommen van de tempel en over de rituelen die met de cultus van de betreffende godheid verbonden waren. De autoriteit van een priester(es) ging nooit verder dan het betreffende heiligdom. Er was geen overkoepelende religieuze structuur. Hogepriesters en hogepriesteressen bestonden niet in de Helleense wereld. De priesters leerden in de praktijk wat ze moesten doen en kregen geen noemenswaardige opleiding op theologisch gebied. Met divinatie hielden ze zich als regel niet bezig.

Toch was divinatie voor de Grieken, net als voor de Babyloniërs en Soemeriërs, van essentieel belang. Divineren werd gezien als het leren kennen van de wil van de goden. Op grond van divinatie werden belangrijke poli-

tieke beslissingen genomen. Er waren verschillende functionarissen, buiten de reguliere priesters, die de divinatie uitvoerden. Met name de geïnspireerde Griekse divinatie had een faam die tot ver buiten de grenzen van de Helleense beschaving reikte. Een aantal Griekse tempels was speciaal voor deze divinatievorm ingericht. De bekendste van deze orakelplaatsen waren Delphi in het Griekse moederland en Didyma in Klein-Azië. Met name de aan Apollo en Dionysos gewijde tempels gebruikten geïnspireerde divinatie. De persoon die als medium fungeerde werd *mantis* of *prophetis* (profetes) genoemd. Soms was het een man die orakelde, *prophetes* (profeet) genoemd. In veel gevallen beriep de Griekse wichelaar zich op geïnspireerde orakels van anderen die al eerder waren opgeschreven. De *chresmologos* (orakeldeskundige) was een bekende verschijning in de Griekse tempels en ook wel in de huizen van de welgestelde burgers. Hij orakelde door het lot te werpen of door het antwoord op de vraag op te zoeken in zijn verzameling orakeluitspraken. De *chresmologos* was meestal niet aan een tempel verbonden, maar reisde stad en land af. Griekse blijspeldichters als Aristofanes staken gadeloos de draak met deze orakeldeskundigen. In hoofdstuk negen gaan we dieper op de verschillende vormen van de geïnspireerde Griekse divinatie in.

In de Griekse divinatie kon het gaan om staatszaken, maar ook werden vaak vragen gesteld over persoonlijke aangelegenheden. De kennis voor het trekken van horoscopen die in de zevende eeuw in Mesopotamië was ontwikkeld, werd na de val van Babylon door priesters, Chaldeërs genaamd, meegenomen naar Egypte en naar Griekenland, waar deze techniek voor het eerst werd gebruikt om vragen over het lot van één bepaalde persoon te beantwoorden. Voor de Grieken stond de mens centraal en niet de staat. De tragedie van het leven was voor de Grieken dat een mens vaak een speelbal is van krachten die groter zijn dan hijzelf. De goden stonden boven de mensen en handelden vaak met kennelijke willekeur. Met divinatie kon de wil van de goden gespeeld worden, maar het orakel voorspelde vaak een onafwendbare rampspoed of was zo vaag dat het in vervulling ging voordat de betrokkene begreep wat er voorspeld was. Dat was althans het gevoel dat bij de meeste Grieken leefde en dat door dichters en geschiedschrijvers gevoed werd.

Het klassieke voorbeeld van een verkeerd begrepen onafwendbaar orakel is dat waarbij Croesus, de laatste koning van Lydië en naar verluid destijds de rijkste man van de wereld, aan de orakels van Delphi en Amphiaraus vraagt wat er zal gebeuren als hij het Perzische Rijk, waardoor hij zich bedreigd voelt, zal aanvallen. Beide orakels antwoorden dat hij dan een groot rijk zal vernietigen. Croesus ziet dat als een voorspelling van zijn zegetocht, maar vraagt voor alle zekerheid nog aan het orakel van Delphi of hij lang zal regeren. De Pythia antwoordt dat hij zal regeren tot er een muilezel op de troon van Media zal zitten. Croesus is nu helemaal zeker en valt het Perzische Rijk aan. De Perzische en Medische troon is echter in bezit genomen door Cyrus, die half Medisch, half Perzisch is en dus, net als een muilezel, een

kruising tussen twee 'rassen'. Het rijk dat Croesus vernietigt met de oorlog is zijn eigen rijk.³¹ Als Croesus, die de orakels altijd rijkelijk beloond en beschermd heeft, zijn beklag doet in Delphi antwoordt de Pythia dat het noodlot had beslist dat de derde generatie na Gyges de laatste zou zijn die over Lydië regeerde. Croesus was van die generatie en zelfs Apollo en Zeus konden dat noodlot niet afwenden. In feite had Apollo de val van Lydië nog drie jaar uitgesteld, dat was alles wat hij kon doen.³² Dit verhaal, verteld door Herodotus (± 484-428 v.Chr), de vader van de westerse geschiedschrijving, typeert het Griekse gevoel van onmacht tegenover de kosmische krachten die zelden begrepen en nog minder vaak gestuurd kunnen worden.

In *The Greeks and the irrational* beschrijft de historicus E.R. Dodds hoe de Grieken voortdurend heen en weer geslingerd werden tussen extreem rationalisme, waarbij alles beredeneerd en verklaard moest worden, en een volledige overgave aan het irrationele, waarbij men zich liet meeslepen door intuïtie, gevoel en extase. De dialogen van Plato zijn een duidelijk voorbeeld van deze gespletenheid. Enerzijds wil Plato alles beredeneren en vastleggen in wetten en regels, anderzijds geeft hij zich vaak over aan het ongerijmde. In een van zijn dialogen laat hij Socrates zeggen dat het verstand een menselijke gave is, maar dat waanzin, die door de goden gegeven is, hierboven staat. Zonder goddelijke waanzin, zegt Socrates, zouden de orakels niet spreken. *Mantia* (waarzeggen) is volgens Socrates afgeleid van *mania* (waanzin). Vier typen goddelijke waanzin onderscheidt Socrates: Profetie, geïnspireerd door Apollo, mystieke waan, ingegeven door Dionysos, poëtische waan, geïnspireerd door de Muzen en de waanzin van de liefde, die van Afrodite en Eros afkomstig is.³³

Een van de oudste vormen van divinatie in Griekenland was het orakelen met vogels. Het algemene woord voor wichelaar was *oionistes*, afgeleid van *oionos* (vogel). Later werd de naam van de vogelwichelaar ook voor andere vormen van divinatie gebruikt. De Grieken orakelden ook aan de hand van dromen, die vaak bewust werden opgewekt, met name in de tempels van Asklepion (zie hoofdstuk 7). In de orakels van Apollo, maar ook in de andere tempels, werd vaak gedivineerd door het werpen van bikkels of dobbelstenen (zie hoofdstuk 13).

Divinatie bij de Romeinen

Numa Pompilius, de tweede koning van Rome, werd beschouwd als de stichter van een aantal belangrijke priestercolleges. De *flamines* waren, net als de Griekse priesters en priesteressen, verbonden aan de cultus van één bepaalde godheid. De *pontifices* voerden bepaalde taken in de rituelen uit en hielden er toezicht op of wel het juiste protocol werd uitgevoerd in religieuze zaken. De *auguren* waren de Romeinse priesters die zich met divinatie bezig-

hielden. In Rome werd vrijwel geen belangrijke beslissing genomen voordat de auguren een voorteken hadden opgewekt. Als het voorteken ongunstig uitviel werd de beslissing uitgesteld of het voorstel verworpen. Er werd pas een senaatsvergadering gehouden als de auguren een gunstig teken hadden ontvangen. Het vaststellen van de voortekens voordat een nieuwe tempel in gebruik genomen kon worden, werd *inaugurare templum* genoemd. Het Nederlandse *inauguratie* is hiervan afgeleid.

De auguren hadden verschillende manieren om een omen op te wekken. Bij de *auspicia* werden de vluchten van vogels en de geluiden die ze daarbij maakten geobserveerd. De uitdrukking *onder auspiciën van* is afgeleid van deze Romeinse divinatievorm. Volgens Cicero³⁴ waren de auspiciën ingesteld door Romulus, de stichter en eerste koning van de stad, en gingen ze dus zelfs vooraf aan de instelling van het College van Auguren door Numa. Oorspronkelijk hadden de auspiciën vooral te maken met het gedrag van vogels. Later werden de auspiciën meestal vastgesteld aan de hand van het eetgedrag van kippen, die hiervoor in opdracht van de auguren werden gehouden. Ook de inspectie van geofferde dieren werd als *auspicium* aangeduid. Voordat het vlees van een offerdier in een ritueel mocht worden gebruikt, werden de ingewanden in opdracht van de augur geschouwd. Daaruit werd alleen een gunstig of ongunstig voorteken afgeleid. Dit moet niet worden verward met de ingewandenschouw die in opdracht van de auguren door Etruskische priesters werd uitgevoerd en waaruit een zeer gedetailleerd orakel werd afgeleid. In hoofdstuk tien komen we hierop terug.

De Romeinen achtten zichzelf niet bekwaam om voortekens te interpreteren die de natuur ongevraagd gaf. Ze gebruikten hiervoor de deskundigheid van de Etruskische priesters, die de aard van het voorteken vaststelden en aan de auguren een advies uitbrachten. Als het een ongunstig voorteken betrof konden de auguren een advies aan de senaat geven om met bepaalde rituele handelingen het onheil af te wenden.

Om de onafhankelijke positie van de auguren te verzekeren werden ze voor het leven benoemd. Dat gold ook voor de *flamines* en *pontifices*, maar die konden op grond van wangedrag uit hun ambt ontzet worden. De augur bleef dat tot zijn dood, hoe hij zich ook misdragen mocht hebben in de ogen van bepaalde machthebbers.

Een vierde priestercollege, dat door Numa Pompilius was ingesteld, werd *quindecimviri* (vijftien mannen) genoemd. Net als de auguren waren ze belast met divinatie en daartoe beheerden ze de heilige boeken met orakeluitspraken die aan de Sybillen werden toegeschreven. Als dat nodig werd geacht konden deze boeken worden geraadpleegd om antwoorden op belangrijke vragen te vinden. Op de Sybillijnse Boeken komen we in hoofdstuk negen terug.

In de begintijd van het Romeinse Rijk stond de koning tevens aan het hoofd van de verschillende priestercolleges. Toen Rome in 509 v.Chr. een republiek

werden viel de functie van koning-priester uiteen in de taken van een groot aantal magistraten en priesters. Het college van de pontifices werd geleid door de *Pontifex Maximus*, die werd gekozen op grond van zijn bekwaamheid in religieuze aangelegenheden. Vaak was de belangrijkste politieke leider tevens *Pontifex Maximus*, maar soms gaf hij er de voorkeur aan om augur te worden. Julius Caesar was de eerste leider die niet alleen Pontifex Maximus werd, maar tevens lid van de andere priestercolleges. Augustus en alle keizers na hem volgden zijn voorbeeld. Gratianus was in 379 de eerste christelijke keizer die de titel van *Pontifex Maximus* weigerde. De Romeinse keizers hadden zo in de eerste vier eeuwen van onze jaartelling een grote invloed op religieus gebied, maar het divineren viel daarbuiten. Als augur had de keizer weliswaar het recht om de voortekens te raadplegen, maar hij kon de andere vijftien auguren niet benoemen of ontslaan. Vaak waren de Senaat en de keizer genoodzaakt zich neer te leggen bij door auguren opgewekte voortekens. Veel verhalen deden de ronde over hoe slecht het afliep met keizers en legeraanvoerders die de voortekens genegeerd hadden.

Divinatie in Palestina en in het Oude Testament

In het Oude Testament wordt een aantal malen fel van leer getrokken tegen uiteenlopende vormen van divinatie. De joodse wetgeving verbiedt het volk Israël uitdrukkelijk te orakelen. Leviticus 19:26 zegt: 'Gij zult niet aan waarzeggerij of toverij doen.' Deuteronomium 18:9-15 formuleert de opdracht aan het volk Israël nog sterker: 'Wanneer gij gekomen zijt in het land dat de Here, uw God, u geven zal, dan zult gij niet leren doen naar de gruwelen van die volken. Onder u zal er niemand worden aangetroffen, die zijn zoon of zijn dochter door het vuur doet gaan, die waarzeggerij pleegt, geen wichelaar, uitlegger van voortekenen, of tovenaars of bezweerders, niemand die de geest van een dode of een waarzeggende geest ondervraagt of die de doden raadpleegt. Want ieder die deze dingen doet, is de Here een gruwel ... want deze volken, die gij verdrijven zult, luisteren naar wichelaars en waarzeggers, maar u heeft de Here, uw God, dit niet toegelaten. Een profeet uit uw midden, uit uw broeders, zoals ik ben, zal de Here, uw God, u verwekken; naar hem zult gij luisteren.'

Door de eeuwen heen is door joodse en christelijke bijbeluitleggers het beeld in stand gehouden dat het volk Israël via de profeten regelmatig contact had met Jahweh en dat de andere vormen van divinatie als niet-joods werden veroordeeld. In de negentiende en het begin van de twintigste eeuw schaarde veel wetenschappers zich achter het door Tylor, Frazer en anderen gemaakte onderscheid tussen religie en magie. Deze zienswijze versterkte het beeld dat het volk Israël vanaf het begin magie had afgekeurd en alleen divinatie had toegestaan die niets met magische praktijken te maken had.

Recente bijbelstudies geven een heel ander beeld. In *Divination in ancient Israel and its Near Eastern environment* (1994) laat Frederick Cryer zien dat het onderscheid tussen religie, magie en divinatie vanaf de Renaissance kunstmatig in stand is gehouden door de wetenschap. Daardoor hebben wetenschappers nauwelijks belangstelling getoond voor de magie en divinatie van het volk Israël. 'Als er in recente inleidingen op het Oude Testament al enige vorm van divinatie genoemd wordt,' stelt Cryer, 'dan wordt alleen verwezen naar het priesterlijke orakel en ook dat wordt als onbelangrijk of oninteressant afgedaan'.³⁵ In zijn boek laat Cryer zien dat divinatie en magie vanaf het vroegste begin wel degelijk een grote rol gespeeld hebben in Israël. Ann Jeffers, als godsdienstwetenschapper verbonden aan de universiteiten van Dublin en Londen, gaat in haar boek *Magic & divination in ancient Palestine & Syria* (1996) in op de vraag welke vormen van divinatie er in het oude Palestina bedreven werden en net als Cryer komt ze tot de conclusie dat zowel het Oude Testament als de moderne wetenschap hier een onjuiste voorstelling van geven en dat het strikte onderscheid tussen magie en divinatie kunstmatig is. Magie en divinatie vormen onderdeel van een holistisch wereldbeeld, waarbij hemel en aarde, binnen en buiten, onlosmakelijk verbonden zijn.³⁶ Deze zienswijze sluit rechtstreeks aan bij Jungs begrip synchroniciteit, waar ze in een voetnoot ook naar verwijst. Voor de bijbelstudie is het een gezichtspunt dat een heel ander licht op de zaak werpt. Divinatie is geen losstaand fenomeen, waar het volk Israël in Palestina of in het Babylonische Rijk mee kennismakte, maar een integraal onderdeel van de Semitische cultuur die het volk Israël met Babyloniërs en Arabieren deelde.

De geschiedvervalsing, zoals die door met name Cryer en Jeffers is geanalyseerd, laat zich als volgt samenvatten. De stammen die later het volk Israël vormden, deelden met de andere Semitische stammen een wereldbeeld waarin divinatie de loop van het lot of de wil van de goden tot uitdrukking bracht. De meeste vormen van divinatie die door de Babyloniërs zijn ontwikkeld, zijn terug te vinden in de archieven van Oegarit en andere Semitische steden in het huidige Syrië, Libanon en Jordanië. Toen de eerste bijbelboeken geschreven werden, waren de verschillende stammen die het volk Israël vormden nog niet zo lang geleden overgegaan tot het monotheïsme. Het is niet moeilijk in het boek Genesis te volgen hoe de stamgod Jahweh stapje voor stapje de andere goden en godinnen terugdringt en ten slotte hun bestaan ontkent. In de tijd dat de eerste bijbelboeken geschreven werden, was het monotheïsme niet veel meer dan de overtuiging van een kleine minderheid, die niet kon verhinderen dat de meerderheid nog steeds uitging van een heidens wereldbeeld, waarvan magie en divinatie onderdeel uitmaakten. Het was echter de monotheïstische minderheid die de vijf Boeken van Mozes schreef of redigeerde en zorgde voor 'een ideologische consensus om magie en divinatie als theologisch ongeschikt weg te moffelen'.³⁷

Om de sporen van divinatie en magie in bijbelteksten uit te wissen, wer-

den verschillende methodes toegepast. Vaak kreeg een woord dat met orakelen te maken had, na verloop van tijd een andere betekenis waarbij het orakelen geen rol meer speelde. Als voorbeeld geeft Ann Jeffers de ontwikkeling van het Hebreeuwse woord *kohen*. Oorspronkelijk was de kohen de priester die de zorg had over een bepaald heiligdom en daar desgevraagd het orakel raadpleegde. Het Arabische *kahin*, dat van dezelfde stam is afgeleid, betekent nog steeds wichelaar. De hervormingen van Josia, de koning van Juda, maakten in 621 v.Chr. een eind aan de plaatselijke heiligdommen, in de bijbel *tempels op de hoogten* genoemd. Twee Koningen 23:1-30 geeft een gedetailleerd verslag van het afslachten van alle kohens die bij deze tempels werkzaam waren. Vanaf dat moment werd de verering van Jahweh in de tempel van Jeruzalem gecentraliseerd. De plaatselijke orakelfunctie van de kohen kwam daarmee te vervallen en na verloop van tijd betekende kohen alleen nog maar ‘priester’.

In het Oude Testament wordt wichelen voorgesteld als een verderfelijke en heidense gewoonte die het volk Israël heeft overgenomen van de volkeren in Palestina. Het hierboven gegeven citaat uit Deuteronomium is een van de vele voorbeelden. In werkelijkheid is de in het Oude Testament genoemde divinatie verweven met de Semitische heidense levensvisie waaruit het volk Israël zich pas begon los te maken toen de eerste bijbelboeken geschreven werden. Verschillende met divinatie verbonden termen zijn inheems Hebreeuws en niet te beschouwen als leenwoorden uit de talen van de omliggende landen. De Jahwisten, die de cultus van Jahweh tot nationale godsdienst van het volk Israël wilden uitroepen, beseften terdege dat divinatie en monotheïsme tegenpolen zijn. Als God beschikt, past het de mens niet met divinatie een kijkje achter de schermen te willen nemen en nog minder past het de mens met magische middelen invloed op zijn lot te willen uitoefenen.

Divinatie met de Urim en Tummim in Israël

Naast het inspelen op nationalistische gevoelens door divinatie als een ‘zonde van de volken’ voor te stellen, pasten de samenstellers van het Oude Testament een aantal trucs toe om het wichelen uit te bannen. Een van die trucs was het orakelen zo vaag mogelijk te beschrijven. Een duidelijk voorbeeld hiervan is het wichelen met de *Urim en Tummim*. Waarschijnlijk waren het steentjes of takjes die geworpen werden om het antwoord op een vraag via divinatie te verkrijgen, maar elke verwijzing naar vorm en toepassing van de Urim en Tummim ontbreekt. Toch is duidelijk dat aan dit oude orakel veel belang werd gehecht in de tijd dat Israël zich als volk ontwikkelde. De voorwerpen werden door de hogepriester altijd in een zakje op zijn borst gedragen. Tot in de koningstijd werd met de Urim en Tummim gedivineerd. Het was echter een mechanische vorm van divinatie die later als ‘theologisch ongeschikt’

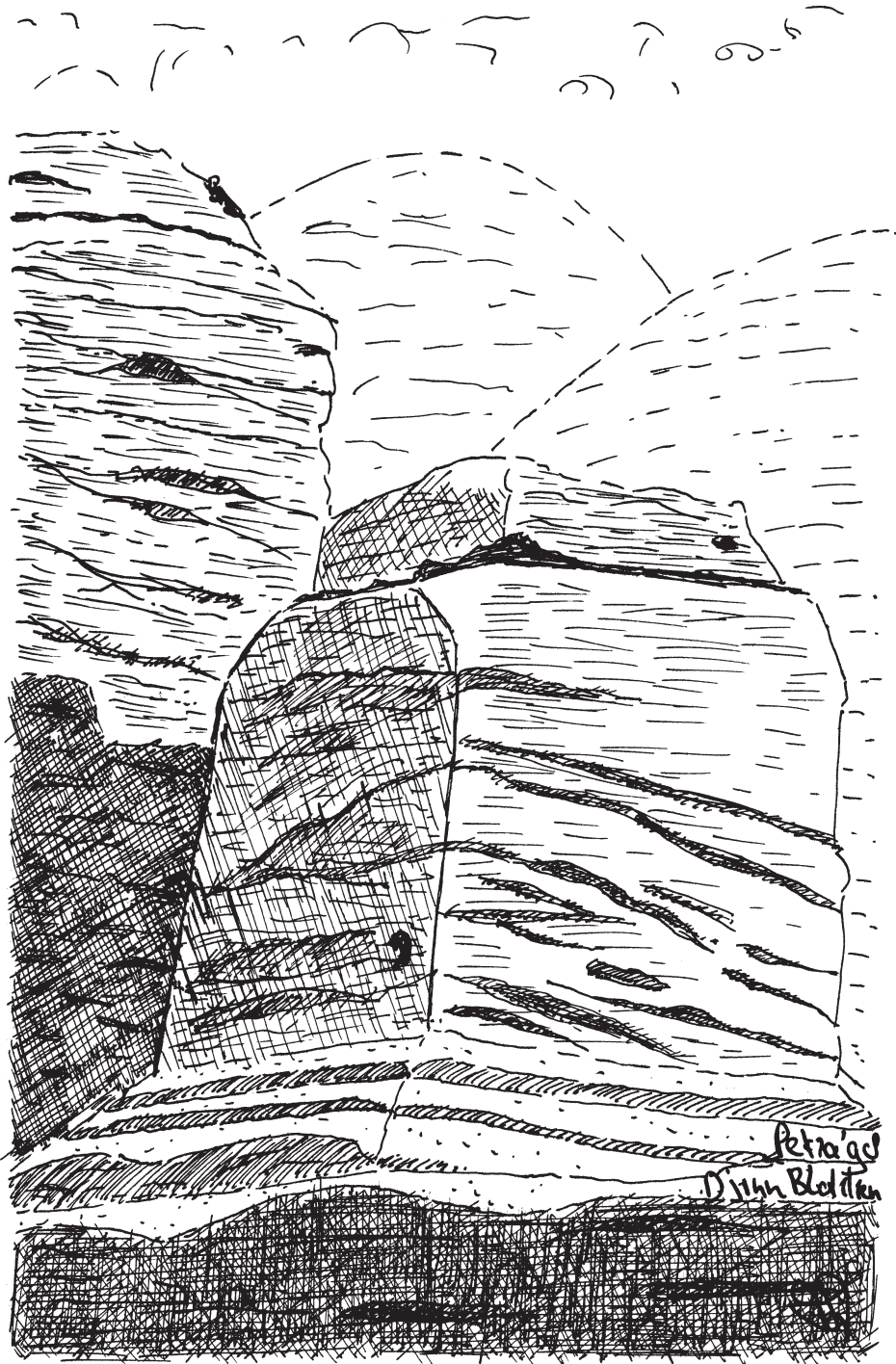
werd gezien en daarom moest verdwijnen. Na de Babylonische ballingschap werden de Urim en Tummim niet opnieuw in gebruik genomen en verwijzingen ernaar in de Heilige Schrift werden zoveel mogelijk door latere redacteurs weggefilterd, zodat al snel niemand meer wist wat er met die aanduiding bedoeld werd. In een aantal teksten wordt gesuggereerd dat de Urim en Tummim, net als de profetieën, een manier zijn om met God te spreken. In 1 Samuël 28:6 wordt gezegd: 'En Saul vroeg den Here, maar de Here antwoordde hem niet, noch door dromen, noch door de Urim, noch door de profeten.' Vaak is de verwijzing naar Urim en Tummim of enig ander orakel helemaal verdwenen en wordt de illusie van een gesprek tussen mens en God nog sterker aangezet. Zo wordt in 1 Samuël 23:2 gezegd: 'Toen vroeg David den Here: Zal ik heengaan en deze Filistijnen verslaan? De Here antwoordde: Ga heen, versla de Filistijnen en bevrijd Kehila.' In de Griekse Septuagint en de Latijnse Vulgaat wordt het verdoezelen van de orakels versterkt door soms de onbegrijpelijk geworden naam van een orakel letterlijk over te nemen en er soms een ander woord voor in de plaats te geven. Zo vertaalt de Vulgaat Urim soms als *doctrina* (leer) en Tummim als *veritas* (waarheid).

Divinatie met de efod in Israël

Wat gezegd is over de Urim en Tummim geldt voor vrijwel alle vormen van divinatie in het oude Israël: ze werden verboden en verwijzingen ernaar in de bijbel werden versluierd of onbegrijpelijk gemaakt. Vooral als de divinatie rechtstreeks verband hield met het heidendom rustte er een zwaar taboe op. De verering van stenen was voor de Hebreëen een integraal onderdeel van hun religie. Voordat de islam zijn intrede deed vereerden de Arabieren de godin Allat in de vorm van een witte steen. Herodotus noemt haar Alilat.³⁸ De god Allah werd als zwarte steen aanbeden. De Nabateeërs, een Arabische stam die in de zesde eeuw v.Chr. in het huidige Jordanië de stad Petra uit de rotsen hakte, vereerden de god Dushara als zwarte steen en de godin Al-Uzza als witte steen. De enige toegangsweg tot de stad werd bewaakt door beschermgeesten die *dzjinn*s genoemd werden. Elke dzjinn werd gehuisvest in een grote kubus die in de rots werd uitgehakt. De *dzjinnblokken* zijn nog steeds langs de toegangsweg te vinden, indrukwekkend en onverzettelijk in al hun eenvoud. In de nissen, die de hedendaagse bezoeker aan Petra nog overal in de stad kan bezichtigen, stonden geen beelden, maar stenen. Pas veel later begonnen de Nabateeërs elementaire gelaatstrekken in de vereerde stenen aan te geven.

De Semitische woestijnvolkeren in de streken rond Palestina orakelden met twee stenen, die ze in een houten kistje met zich meevoerden. Een aantal wetenschappers ziet hier de oorsprong van de *efod* in.³⁹ De stenen, die waarschijnlijk de belangrijkste god en godin van de betreffende stam vertegen-

Dzjinnblokken bewaken nog steeds de toegang naar de in de zesde eeuw v.Chr. uit de rotsen gehakte stad Petra in Jordanië. De dzjinns zijn geesten die geacht werden in rotsblokken te huizen.

woordigden, werden met een doek of kleeft bedekt. Met name in oorlogstijd werden de stenen gebruikt om antwoord te krijgen op belangrijke vragen. Het is zeer aannemelijk dat de Hebreëen op deze manier hun god en godin raadpleegden. Bij de opkomst van de Jahwistische stroming werd deze heidense manier om te orakelen 'theologisch ongezond' en moest verdwijnen. De *efod*, zoals het stenenorakel door de Hebreëen werd genoemd, werd in bijbelteksten zo vaak mogelijk omschreven en hoe het orakelen precies plaatsvond staat nergens. Het kleeft dat de stenen bedekte was voor de heidense woestijnbewoners even heilig als de stenen zelf. Toen bij de Hebreëen de hogepriester de *efod* in een zakje onder zijn gewaad droeg, straalde de heiligheid van de stenen ook op dit gewaad af. In een aantal bijbelteksten wordt het orakelen met de *efod* versluierd weergegeven als het dragen van een 'linnen lijfrok'. In 2 Samuel 6:14 wordt bijvoorbeeld gezegd: 'David nu was omgord met een linnen lijfrok.' Exodus 28 geeft uitgebreide voorschriften voor het maken van de linnen *efod* die Aäron onder zijn opperkleeft zal dragen. In het boek Richteren is de *efod* echter onomwonden een voorwerp van heidense verering. Gideon krijgt als dank voor het verslaan van de koningen van Midian vele gouden sieraden: 'Gideon dan maakte daarvan een *efod* en plaatste dien in zijn stad Ofra. Daar bedreef geheel Israël er overspelig afgoderij mee.'⁴⁰ In Richteren 17 en 18 wordt de *efod*, als gegoten afgodsbeeld, in één adem genoemd met de *terafim*, een gesneden afgodsbeeld. Dat met de *efod* werd georakeld is nog nauwelijks te herkennen in de vage verwijzingen. In 1 Samuel 23:9-13 wordt gezegd: 'Toen David vernam dat Saul kwaad tegen hem in de zin had, beval hij de priester Abjathar: Breng de *efod* hier.' Daarna vraagt David: 'Zal Saul komen, zoals uw knecht gehoord heeft? Here, God van Israël, deel het toch uw knecht mee. De Here antwoordde: Hij zal komen.' Zoals in talloze andere gevallen wordt een divinatie met mechanische middelen voorgesteld als een gesprek tussen God en mens.

Bomendivinatie in Israël

Er zijn vele andere voorbeelden te geven van divinatievormen die nog door het volk Israël gebruikt werden terwijl de bijbel er al korte metten mee maakte. Het volk Israël deelde de Semitische verering van bomen, die geacht werden de goddelijke levenskracht in zich te hebben. Dat bomen werden gebruikt om te divineren blijkt uit de naam *waarzeggersterebint*.⁴¹ Vaak wordt de divinatie versluierd weergegeven. De profetes Debora 'was gewoon zitting te houden onder de Deborapalm'.⁴² Gideon spreekt met een engel 'onder den terebint te Ofra'.⁴³ Het divineren in Palestina met bomen, staven, takjes of pijlen komt voort uit 'een diepgeworteld geloof dat hout als onderdeel van de boom kracht in zich heeft'.⁴⁴ De staf, die in verschillende bijbelteksten een grote rol speelt, 'schijnt in de volksverbeelding verbonden te zijn met boven-

natuurlijke krachten. Later is het echter uitsluitend Jahweh die de staf gebruikt als een werktuig om zijn kracht te tonen. Het lijkt erop dat geprobeerd is het feit te ontkennen dat de staf als werktuig een kracht van zichzelf had'.⁴⁵ Mozes vindt in de woestijn water met zijn staf, maar het is Jahweh aan wie dit wonder wordt toegeschreven.⁴⁶ Het is de magische kracht van de staf van Mozes die Israël het volk Amalek doet verslaan, maar Jahweh krijgt alle eer.⁴⁷ Door middel van een divinatie, waarbij elk van de twaalf stammen van Israël een staf krijgt toegewezen, wordt een hogepriester voor het volk Israël gekozen. De staf van Aäron gaat bloeien en daarom wordt *hij* de hogepriester. De bijbeltekst laat God tot Mozes zeggen: 'En de man die ik verkies, diens staf zal bloeien.'⁴⁸

Divinatie met de ark van het verbond en de tent der samenkomst

Ann Jeffers noemt nog vele andere voorbeelden van divinatiemethoden die in het Oude Testament de toets van de Jahwistische kritiek niet konden doorstaan. De ark van het verbond was waarschijnlijk oorspronkelijk een kist met daarin voorwerpen waarmee werd gedivineerd. Het Hebreeuwse woord *aron*, waarmee de ark werk aangeduid, betekent ook kist. In de bijbelteksten wordt de aard van de divinatie met de ark echter versluierd en wordt, zoals gebruikelijk, een direct contact tussen God en mens gesuggereerd: 'En de Israëlieten raadpleegden den Here – in die dagen stond daar de ark van het verbond Gods, en Pinehas, de zoon van Eleazar, den zoon van Aäron, deed in die dagen voor Hem dienst – en zij zeiden: Zal ik wederom ten strijde trekken tegen de zonen van mijn broeder Benjamin, of zal ik daarmee ophouden? En de Here zeide: Trekt op, want morgen zal ik hen in uw macht geven.'⁴⁹ De *tent der samenkomst*, waar God geacht werd zich kenbaar te maken aan zijn uitverkoren volk, was net als de ark oorspronkelijk niets anders dan een plaats om de heilige orakelstenen in te bewaren. Ann Jeffers herleidt de ark en de tent tot de *qubba*, een door een kameel gedragen tent waarin de pre-islamitische Arabieren hun heilige orakelstenen met zich meevoerden.⁵⁰ In de islam werd de *qubba* tot de *Ka'aba*, een kubusvormig gebouw in Mekka, waarin nog steeds jaarlijks door vele tienduizenden moslims de heilige zwarte steen, die ooit de god Allah vertegenwoordigde, wordt vereerd. De witte steen, voor de godin Allat, is uit de islam weggefilterd toen Allah, net als Jahweh, de absolute alleenheerschappij voor zichzelf opeiste.

Droomdivinatie in Israël

In verschillende bijbelteksten wordt gezegd dat Jahweh zich in een droom openbaart aan een mens. Het was echter altijd God die hierbij contact maak-

te. Het was de mens verboden op enigerlei wijze een orakeldroom op te wekken. Het was ook verboden tegen de Joodse wet in te gaan op grond van een droomduiding: 'Die profeet of dromer zal ter dood gebracht worden, omdat hij afval gepredikt heeft van den Here, uw God'.⁵¹

Profetie in Israël

De enige vorm van divinatie die in Israël werd toegestaan was de geïnspireerde divinatie en ook die alleen onder bepaalde voorwaarden. Een profeet (Nabi) of *man Gods* (Ish Elohim) kon in een visioen contact maken met God en op grond daarvan bepaalde waarheden ontdekken, maar als de profeet dingen verkondigde die als 'theologisch ongezond' werden beschouwd, werd hij als leugenaar of als valse profeet te boek gesteld. Na de Babylonische ballingschap werd het tijdperk van de profeten als afgesloten beschouwd. In *Oracles of God – perceptions of ancient prophesy in Israel after the exile* toont John Barton aan dat het begrip 'profetie' in Israël altijd iets uit het verleden was. De grote profeten uit het verleden werden verheerlijkt, de zieners uit het heden werden als oproerkraaiers geboekstaafd. Na de ballingschap kregen de oudere profetieën een status die ze nooit gehad hadden in de tijd dat de oudere profeten nog leefden. Barton spreekt van een 'tunnelperiode tussen het optreden van met name genoemde profeten en het verschijnen van kant-en-klare bijbelboeken met hun naam in de titel'.⁵² In de 'tunnelperiode' werd het verleden herschreven tot wat het had moeten zijn. Divinatie, dat is duidelijk, had er niet moeten zijn.

Divinatie bij de Kelten

De oorsprong van de Kelten is in nevelen gehuld. De Grieken gebruikten vanaf 500 v.Chr. de naam *Keltoi* (spreek uit: kelti) voor de 'barbaren' die ten noorden en westen van de Helleense wereld woonden. De geleerden zijn het erover eens dat het begrip 'Kelten' een losse verzameling stammen omvatte die zich in de loop van vele eeuwen in verschillende streken in Europa vestigden. Hoewel de Keltische talen een duidelijke verwantschap vertonen, verschillen ze toch teveel van elkaar om van een Keltisch *volk* te kunnen spreken. In de loop der eeuwen beginnen zich wel bepaalde patronen af te tekenen die tot de Keltische *cultuur* gerekend kunnen worden. Rond 700 v.Chr. zijn de oudste Keltische sporen te traceren in de buurt van Hallstatt in het huidige Oostenrijk. Een paar eeuwen later is de Keltische cultuur in heel Midden-Europa, Spanje en de Britse eilanden terug te vinden. In de vierde eeuw v.Chr. trekken ze Italië binnen en nemen Rome in 387 v.Chr. in. Een eeuw later trekt een andere groep Kelten Griekenland binnen en plundert Delphi in 279 v.Chr. Een deel van deze Kelten vestigt zich in Klein-Azië en

wordt in het Nieuwe Testament *Galaten* genoemd. Door de Romeinen worden de Kelten in de daarop volgende eeuwen steeds verder teruggedrongen of ingelijfd bij het Romeinse Rijk. Als dit rijk na de val van Rome in 476 uiteenvalt in vele zelfstandige gebieden, heeft de Keltische cultuur haar vitaliteit verloren en alleen in een deel van de Britse eilanden en kleine stukken op het vasteland zijn de Keltische taal en cultuur nog blijven voortbestaan. Bij een zo pluriforme groep als de Kelten is het meestal niet mogelijk te generaliseren. Wat voor de ene groep regel is komt bij de andere groep zelden of nooit voor. Alles wat hieronder over 'de' Kelten gezegd wordt, dient in dat licht gezien te worden.

Over de druïden, de priesters van de Kelten, is weinig bekend. De historica Miranda Green komt in haar boek *Ontdek de wereld van de druïden* (1997) tot de slotsom dat de eerste berichten over de druïden dateren uit de eerste eeuw v.Chr., toen hun rol nog maar een flauwe afspiegeling was van de leidende positie die ze innamen voordat de Romeinen de structuur van de Keltische samenleving ingrijpend veranderden. Toch lijkt bij verschillende klassieke auteurs het prestige van de druïden nog springlevend te zijn. Julius Caesar, die tussen 59 en 50 v.Chr. de Galliërs versloeg en hun gebied, ruwweg het huidige Frankrijk, aan het Romeinse Rijk toevoegde, schreef in zijn boek over de Gallische Oorlog dat bij de Gallische Kelten slechts twee groepen de dienst uitmaakten en dat waren de *druïden* en de *equites* – de stamhoofden. Als er een verschil van mening was, zei Caesar, gaf de stem van de druïden altijd de doorslag. Ze hadden de zorg over alles wat met religie te maken had, zoals de rituelen en offers op heilige open plaatsen in het bos. Ook gaven ze via een mondelinge traditie hun kennis over de natuur en de kosmos aan anderen door.⁵³ Hoewel Caesar divinatie niet noemde als taak van de druïden, waren er anderen die dat wel deden. Diodorus van Sicilië, een tijdgenoot van Caesar, schreef in zijn geschiedenis van de toen bekende wereld over de Gallische Kelten: 'Filosofen, zoals we ze mogen noemen, en mensen die zijn onderlegd in religieuze zaken worden onder hen buitengewoon geëerd en door hen druïden genoemd. De Galliërs maken eveneens gebruik van wiche-laars en slaan hen bijzonder hoog aan, en deze personen voorspellen de toekomst door middel van de vlucht of het gekrijs van vogels en door het slachten van heilige dieren.'⁵⁴ Kennelijk was het wichelen een specialisatie van bepaalde druïden. Dio Chrysostomus werd omstreeks het jaar 40 geboren in Bithynië, een streek in Klein-Azië die grensde aan het gebied van de Galaten, en hij schreef over de Kelten: 'Ze hebben druïden aangesteld die zijn toegewijd aan de kunst van het profeteren en aan de wetenschap in het algemeen.' De leiders van de Kelten, stelde Dio, 'werd niet toegestaan iets te doen of te beramen zonder de hulp van deze wijze mannen, zodat deze in feite regeerden.'⁵⁵

Verschillende klassieke schrijvers spraken vol afschuw over de mensenoffers die door druïden werden gebracht. Strabo, de Griekse geograaf en his-

toricus die rond het begin van onze jaartelling de hem bekende wereld boekstaafde, schreef over de Galliërs: 'Ze hadden de gewoonte een mens die ze voor de dood hadden voorbestemd, in de rug te steken met een zwaard en dan te divineren uit zijn doodsstrijd. Maar ze brachten geen offers zonder de druiden.'⁵⁶ Strabo beschrijft nog andere manieren waarop mensenoffers gebracht werden, waaronder het bekende beeld van de reusachtige stropop die gevuld met mensen en dieren in brand gestoken wordt. Waarschijnlijk komen deze beschrijvingen grotendeels voort uit onware verhalen om een gevreesde tegenstander zwart te maken, al kan er een kern van waarheid in zitten. Diodorus meldt dat de Kelten voor belangrijke beslissingen 'een menselijk slachtoffer aan de dood toewijden en een dolk in hem steken net boven het middenrif; en als het slachtoffer valt, lezen ze de toekomst af uit de manier waarop hij valt en uit het stuip trekken van zijn ledematen en ook uit het vloeien van zijn bloed. Ze hebben geleerd te vertrouwen op deze oude en beproefde manier om de toekomst te voorspellen. Het is de gewoonte dat geen offer wordt gebracht zonder een *filosoof*.'⁵⁷ Strabo, Diodorus en Caesar 'ontlenen alle drie hun informatie aan dezelfde bron, Posidonius, en dus zijn de overeenkomsten tussen hun beschrijvingen niet van doorslaggevend belang'.⁵⁸ Helaas zijn de boeken waarin Posidonius ($\pm$ 135-51 v.Chr.) de druiden beschreef niet bewaard gebleven.

De in Gallië gevonden Coligny-kalender geeft aan dat de druiden in de eerste eeuw v.Chr. in staat waren een lunisolaire kalender uit te werken die zowel rekening hield met de lunaties als met het zonnejaar.⁵⁹ In deze kalender werden de maanden van 30 dagen omschreven als MATU (goed); de maanden van 29 dagen als ANMATU (niet goed). Het is niet bekend of de druiden naast gunstige en ongunstige maanden ook gunstige en ongunstige dagen onderscheidde.

Geïnspireerde divinatie was, naast de auguriën, een specialiteit van de druiden. Miranda Green stelt in dit verband: 'Het belang van de druiden bij de divinatie kan niet overschat worden; zowel in klassieke als in inheemse bronnen worden ze beschreven als zijnde niet alleen priesters, maar ook profeten.'⁶⁰ In verschillende Keltische mythen en verhalen worden dromen en visioenen van druiden beschreven. 'Waarzeggerij bleef belangrijk in de vroeg-Ierse geschiedenis en mythologie,' vat Miranda Green samen. 'Met name de ontwikkelde klasse der Filidh hield zich ermee bezig; deze nam de profetische functies over van de druiden, die na de invoering van het christendom praktisch verdwenen.'⁶¹

Divinatie is in de voormalige Keltische gebieden allerminst verdwenen. Talloze volksgebruiken hebben in dit opzicht eeuwen van christelijke overheersing en onderdrukking getrotseerd. In de hoofdstukken 7 tot en met 12 zullen we hier vele voorbeelden van tegenkomen.

Divinatie bij de Germanen

Over de Germanen is nog minder bekend dan over de Kelten. De Romeinen duiden als regel alle stammen ten noorden van de Rijn als Germanen aan. Ze beschouwden de Germanen als buiten hun gebied wonende barbaren en schonken hen nauwelijks aandacht tot in 113 v.Chr. twee Germaanse stammen, de Cimbri en de Teutonen, Italië binnenvielen. De Romeinen hadden er twaalf jaar en vele nederlagen voor nodig om deze Germanen vernietigend te verslaan. Caesar verdreef in 58 v.Chr. andere Germaanse stammen uit Gallië tot achter de Rijn. Die grens bleef bestaan tot Trajanus in 98-99 n.Chr. de Germanen verder teruggedreef. In die tijd schreef Tacitus (55-120 n.Chr.), geschiedschrijver en staatsman, zijn *Germania*, een zeer beknopt overzicht van Germaanse gebruiken, dat toch het meest uitgebreide verslag over de Germanen is dat uit de Oudheid is overgeleverd. Tacitus beschrijft de Germanen als nobele wilden met een sterk gevoel voor vrijheid, die een schrill contrast vormen met de in zijn ogen gedegeneerde Romeinen. Net als bij de Kelten speelden heilige wouden een grote rol in de Germaanse religie.

'Auspiciën en het werpen van het lot staan bij hen in bijzonder hoog aanzien,' zegt Tacitus in hoofdstuk 10 over de Germanen. In zaken die de hele stam aangingen divineerde de staatspriester (*sacerdos civitatis*). Als de vraag een bepaalde familie betrof, kon het hoofd van de familie (*pater familias*) het orakel raadplegen. Tacitus beschrijft een manier om te divineren met uit vruchtdragende bomen gesneden staafjes waarop tekens (*notae*) geschreven zijn. Er werden drie staafjes gekozen waarna de tekens geïnterpreteerd werden. Over de aard van deze tekens is veel gespeculeerd. Waarschijnlijk zijn het runentekens geweest. In hoofdstuk 13 komen we hierop terug.

In hoeverre de Germaanse staatspriester overeenkomt met de Keltische druide valt uit de summiere omschrijving van Tacitus en andere klassieke auteurs niet op te maken. Net als de druiden divineert de Germaanse priester uit de vlucht en geluiden van vogels. Tacitus noemt als specialiteit van de Germaanse priesters dat ze in de heilige wouden paarden houden die uitsluitend worden gebruikt om te divineren uit hun gehinnik en gesnuif.

Opvallend is dat Caesar bijna honderdvijftig jaar eerder dan Tacitus in zijn verslag van de Gallische oorlog meldt dat bij de Germanen de loten worden geworpen door de vrouwelijke hoofden van de familie (*matres familiae*). Ook Caesar benadrukt het grote belang dat door de Germanen aan het werpen van de loten wordt gehecht. Zo weigeren ze met hem een veldslag te leveren omdat, naar hem bij navraag wordt verteld, de loten hebben beslist dat deze slag pas na het verschijnen van de nieuwe maan mag plaatsvinden. Een door Caesar bevrijde gevangene vertelt hem aan de dood ontsnapt te zijn omdat toen driemaal het lot geworpen werd of hij levend verbrand moest worden of gespaard, het lot hem driemaal gunstig gezind geweest was.⁶² Ook Strabo meldt dat bij de Germanen divinatie een zaak van de vrouwen was. Zich

beroepend op Posidonius zegt hij dat de Cimbri (zie boven) op hun tochten door Europa vergezeld werden door hun vrouwen, die regelmatig priesteressen en zieneressen raadpleegden. De priesteressen, zegt Strabo, sneden krijgsgevangenen de keel af en divineerden uit de wijze waarop hun bloed vloeide, terwijl ze ook uit hun ingewanden tekens lazen.⁶³ De preoccupatie van Strabo en Posidonius met mensenoffers zijn we bij de druïden al tegengekomen. In hoeverre hun beschrijvingen op waarheid berusten of zijn ingegeven door een onbewuste angst voor de macht van de priesteressen van deze in hun ogen geheimzinnige culturen, valt niet meer te achterhalen. Het lijkt aannemelijk dat de Germaanse vrouwen in de tweede eeuw vóór onze jaartelling een grote invloed hadden in de ogen van Grieken en Romeinen, niet alleen met betrekking tot divinatie, maar op alle onderdelen van de samenleving. Veel schrijvers uit de Oudheid maken spottend melding van Germanen en Kelten die zich door hun vrouwen de les laten lezen. In de loop der eeuwen, waarschijnlijk als gevolg van de voortdurende oorlogen onderling en met de Romeinen, verdringen de Germaanse mannen hun vrouwen steeds verder naar de achtergrond. Hoewel in de eerste eeuw van onze jaartelling divinatie bij de Germanen vooral een mannenaangelegenheid werd, maakte Tacitus niettemin melding van het feit dat de Germanen geloven 'dat vrouwen over mysterieuze en profetische gaven beschikken; daarom schromen ze niet hen te raadplegen en slaan hun raad niet licht in de wind'.⁶⁴

Een zeer mannelijke vorm van divinatie beschrijft Tacitus, waarbij een krijgsgevangene een tweekamp met een Germaanse krijger aangaat en uit de uitslag van dat gevecht het lot van de stam wordt afgelezen.⁶⁵

Divinatie in het gekerstende Romeinse Rijk

De visie van de eerste christenen op het verschijnsel divinatie lag in het verlengde van de joodse zienswijze zoals die uit het Oude Testament naar voren komt. Divinatie werd gezien als een overblijfsel uit een heidens verleden dat zo snel mogelijk verboden en uitgebannen diende te worden. Athanasius (295-373), de bisschop en patriarch van Alexandrië die om zijn onverzoenlijke ideeën vijf keer door opeenvolgende keizers verbannen werd, schreef in de jaren 335-336 in zijn boek *Over de Incarnatie van het Woord*: 'Vroeger stonden overal de leugenachtige orakels: die van Delphi en Dodona en Boeotia en Lycië en Libië en Egypte en de orakels van de Cabeiri en van de Pythia werden door misleide mensen aanbeden. Maar nu het woord van Christus overal wordt gepredikt, is er een eind gekomen aan die waanzin en is er geen enkele augur meer onder hen. Vroeger bedrogen demonen mensen met hun illusies, door bezit te nemen van bronnen, rivieren, hout of stenen om op die manier met hun foefjes de eenvoudigen van geest te verbijsteren. Maar nu de goddelijke manifestatie van het Woord heeft plaatsgevonden is er een eind

gekomen aan hun illusie; want een mens hoeft alleen het teken van het kruis te maken om een eind te maken aan dat bedrog. Vroeger dachten de mensen dat de goden en de helden die door de dichters genoemd worden, zoals Zeus, Kronos en Apollo, echte goden waren en als gevolg van die vergissing aanbaden ze hen. Maar nu de Heiland aan de mensen is verschenen zijn de zogenaamde goden als mensen ontmaskerd en alleen Christus wordt onder de mensen als God erkend, als het goddelijke Woord van de ware God. En wat valt er te zeggen over de magie die onder hen zo bewonderd werd? Vóór de komst van het Woord was magie krachtig en werkzaam onder de Egyptenaren, Chaldeeërs en Indiërs en verbijsterde allen die het aanschouwden; maar bij de komst van de waarheid en de manifestatie van het Woord is ook magie weerlegd en volledig vernietigd.⁶⁶ Net als in het Oude Testament wordt geprobeerd de gewenste situatie als realiteit te beschrijven. In werkelijkheid zouden de oude goden en godinnen nog vele eeuwen openlijk of heimelijk aanbeden worden, terwijl magie en divinatie, zoals we hebben gezien, pas in de negentiende en twintigste eeuw in hun bestaan bedreigd zouden worden – om ook dan nog niet helemaal te verdwijnen.

De kerkvaders wezen divinatie af, maar waren hier niet consequent in. Augustinus verwierp divinatie als een restant van heidendom dat gebruikmaakte van demonen. In zijn *Belijdenissen* beschrijft hij echter, na lang heen en weer geslingerd te zijn tussen het heidendom waarmee hij was opgegroeid en het christendom waartoe zijn moeder was overgegaan, uiteindelijk tot het christendom bekeerd te zijn door een stem uit een naburig huis die zei: 'Neem en lees; neem en lees.' Augustinus slaat dan de bijbel op een willekeurige plaats open en leest de tekst in Romeinen 13:13-14, waarin staat: 'Laten wij als bij lichten dag eerbaar wandelen, niet in brasserijen en drinkgelagen, niet in wellust en losbandigheid, niet in twist en nijd! Maar doet den Here Jezus Christus aan en wijdt geen zorg aan het vlees, zodat begeerten worden opgewekt.'⁶⁷ Deze woorden zullen de leidraad voor Augustinus' verdere leven zijn. Hij gebruikt echter twee heidense orakels bij zijn bekering. Hij vraagt vertwijfeld wat hij moet doen om met zichzelf in het reine te komen en luistert dan naar de eerste woorden die hij iemand hoort spreken. Dat orakel werd, zoals gezegd, al door de Soemeriërs en Babyloniërs gebruikt. Grieken en Romeinen namen het over. Augustinus luistert niet alleen naar de eerste woorden die hij hoort, maar leest ook de eerste tekst die hij openslaat. Ook dat orakel was al bij de Soemeriërs bekend en populair bij Grieken en Romeinen. In Griekenland werd veel gedivineerd met verzen van Homerus. De Romeinen gebruikten met name de *Aeneis* van Vergilius daarvoor en noemden dit *sortes Vergilianae*. Tijdens de divinatie werd een willekeurig vers aangewezen dat dan geïnterpreteerd werd. Het bijbelorakel werd door Augustinus gebruikt, maar evengoed door hem afgekeurd. Door de hele Middeleeuwen heen hebben talloze prelaten en concilies het *sortes sanctorum*, het divineren met de heilige schrift, veroordeeld.

Ook andere vormen van divinatie werden als heidens veroordeeld en verboden. Net als in het jodendom was het standpunt van de kerk dat alleen God de toekomst kent en weet heeft van wat verborgen is en dat het de mens niet past hier inzicht in te willen krijgen. Als het God behaagt kan Hij een teken geven, maar het past de mens niet een teken af te dwingen.

Ogenschijnlijk was het christendom anders begonnen, veel positiever tegenover orakelen. In de eerste brief van Paulus aan de Corinthiërs 14:1-3 wordt gezegd: 'Jaag de liefde na en streeft naar de gaven des Geestes, doch vooral naar het profeteren. Want wie in een tong spreekt, spreekt niet tot mensen, maar tot God ... maar wie profeteert spreekt voor de mensen stichtend, vermanend en bemoedigend.' Het door God geïnspireerde *spreken in tongen* wordt aangeraden en slechts gereguleerd: 'Indien er in tongen spreken, laten het er twee, ten hoogste drie zijn, ieder op zijn beurt, en laat één uitleg geven. Is er echter geen uitlegger, dan moet men zwijgen in de gemeente, maar tot zichzelf en tot God spreken. Wat de profeten betreft, twee of drie mogen het woord voeren, en de anderen moeten het beoordelen. Maar indien aan een ander, die daar gezeten is, een openbaring ten deel valt, moet de eerste zwijgen.'⁶⁸ Deze openheid, waarin ieder een orakel of profeet kan zijn, wordt door Paulus, als zijn brief uit het jaar 57 authentiek is, in de tegenwoordige tijd beschreven. De boodschap is niet in een 'tunnelperiode' voortdurend gewijzigd of bijgesteld. Het typeert de eerste decennia van het christendom, waarin God geacht werd rechtstreeks tot Zijn volgelingen te spreken. 'Naarmate de jaren voorbijgingen,' schrijft godsdiensthistoricus Michael Walsh, 'doofde het opwindende vuur van het begin. Aan het begin van zijn leven als christen stelde Paulus de charismatische rol van de profeet boven de veel bezadigder rol van de leraar (1 Cor. 12:28). Omstreeks 65 n.Chr., de vermoedelijke datum van 1 Timoteüs, wordt over profetie gesproken in de verleden tijd: ze is voorgoed voorbij. Tegen de tijd van de brief van Judas, in de laatste decade van de eerste eeuw, is het geloof normatief geworden. Er wordt een orthodoxe leer overgeleverd: 'Strijdt tot het uiterste voor het geloof dat eenmaal de heiligen overgeleverd is' (Judas 3).'⁶⁹

Divinatie vormt een bedreiging voor een gevestigde religie als het christendom omdat de wichelaar rechtstreeks informatie verwerft die niet hoeft te stroken met de orthodoxe leer van de kerk. De kerkvaders realiseerden zich dat en hebben er alles aan gedaan om elke vorm van divinatie te ontkrachten of te verbieden. Vaak werd als argument gebruikt dat demonen orakels geven om de argeloze mens aan zich te binden. Hydromantie, het divineren met behulp van water, was volgens Augustinus terug te voeren op Numa Pompilius, de al eerder genoemde koning van Rome, die 'in het water de vormen van goden zag, of liever gezegd de bedrieglijke illusies van demonen, van wie hij hoorde welke rituelen hij moest instellen en handhaven.'⁷⁰ Divineren met mechanische middelen werd door de kerkvaders verboden, zelfs als de bijbel een bepaalde vorm kennelijk toestond. Een voorbeeld is het werpen van het

lot met stokjes of steentjes. Na het verraad van Judas besluiten de overgebleven elf apostelen een plaatsvervanger te kiezen uit twee kandidaten: 'En zij lieten hen loten en het lot viel op Matthias en hij werd gekozen verklaard bij de elf apostelen.'⁷¹

De Synode van Ancyra (het tegenwoordige Ankara) verbood in 325 in Canon 23 elke vorm van divinatie. Het Concilie van Laodicea, een Helleense stad in Klein-Azië die in de Oudheid een eigen orakel van Apollo bezat, verbood rond 360 alle vormen van magie en tovenarij. Ook werd het aan rooms-katholieke geestelijken verboden zich met divinatie bezig te houden. Het leek weinig effect te sorteren. In vele opeenvolgende synodes en concilies werden divinatie en magie steeds opnieuw verboden, zoals in de Synode van Auxerre in 578, het Concilie van Toledo in 633 en het Concilie van Rome in 721.

Onder de Byzantijnse keizer Theodosius II werd in 438 de *Codex Theodosianus* opgesteld, een in het Latijn geschreven verzameling keizerlijke edicten die vanaf 313 AD, het jaar dat Constantijn de Grote zich min of meer tot het christendom bekeerde, waren uitgevaardigd. De Codex nam edicten betreffende divinatie en magie op in het hoofdstuk *De maleficis et mathematicis et ceteris similibus* (Over magiërs, astrologen en andere soortgelijke misdadigers). Magie werd in het gekerstende Romeinse Rijk aangeduid als *maleficium* (misdadig), een doelbewuste negatieve vervanger voor het neutrale *magia*. Tijdens de heksenvervolgingen werden ook heksen *malefici* (misdadigers) genoemd. Met *mathematici* werden astrologen bedoeld. De Codex laat geen twijfel bestaan over het verbod op alle vormen van divinatie. 'Iedere wichelaar die het huis van een andere wichelaar opzoekt zal door het vuur ter dood gebracht worden,' bepaalt een edict van Constantijn de Grote uit 319, 'en ieder die een wichelaar in zijn huis uitnodigt zal naar een eiland verbannen worden nadat zijn bezittingen geconfisqueerd zijn'.⁷² In 357 liet keizer Constantius het volgende bekendmaken: 'Niemand zal een ingewandenschouwer (haruspex), astroloog (mathematicus) of waarzegger (hariolus) raadplegen. De verdorven leerstellingen van auguren en zieners (vates) moeten tot zwijgen gebracht worden. De Chaldeeërs en magiërs (magi) en al die anderen die door het gewone volk wegens de omvang van hun vergrijpen misdadigers (malefici) genoemd worden, dienen zich niet met deze zaken bezig te houden. De nieuwsgierigheid die de mensen tot divinatie drijft, moet voor altijd ophouden. Als enige persoon verzuimt gehoor te geven aan deze geboden dan zal hij door het zwaard der wrake ter dood gebracht worden.'⁷³ Een edict van keizer Valentinianus uit het jaar 371, opgenomen in dezelfde Codex, is wat milder: 'Ik ga ervan uit dat divinatie (haruspicina) geen verband houdt met magie en ik beschouw dit bijgeloof of enige vorm van religie die door onze voorouders werd toegestaan niet als een misdadig... Wij veroordelen divinatie niet en verbieden haar alleen als ze wordt bedreven met het doel iemand te schaden.'⁷⁴

Divinatie in de Middeleeuwen

De verdraagzaamheid van Valentianus was een grote uitzondering, die na de val van het West-Romeinse Rijk in 476 steeds zeldzamer werd. Als regel werden wichelaars over één kam geschoren met misdadigers en werden hun kwade bedoelingen als vanzelfsprekend voorondersteld. In de *Codex Justinianus*, die de Byzantijnse keizer Justinianus in 528 liet samenstellen als opvolger van de verouderde Codex Theodosianus, werden wichelaars behandeld in een hoofdstuk getiteld *Over gifmengers, wichelaars en andere soortgelijke misdadigers*. De meeste verboden met betrekking tot divinatie werden ongewijzigd uit de Codex Theodosianus overgenomen, maar de mildheid van Valentianus werd kennelijk als achterhaald gezien en weggelaten. Een edict van keizer Constantius uit 358 werd wel overgenomen: 'Als een magiër of iemand die magische teksten gebruikt en die gewoonlijk door de mensen wordt aangeduid als een tovenaer, ingewandenschouwer, waarzegger, augur of wichelaar, of iemand die dromen uitlegt of soortgelijke praktijken uitoefent, onder mijn dienaren betrapt zal worden, zal hij zijn rang verliezen en gestraft en gefolterd worden. Als hij zijn misdaden blijft ontkennen zal hij op de pijnbank gelegd worden. Met ijzeren haken zal het vlees van zijn flanken getrokken worden, want een dergelijke straf is in overeenstemming met de afschuwelijkheid van zijn vergrijp.'⁷⁵ Gewoonlijk mochten hofdienaren en hooggeplaatste personen niet gefolterd worden, maar wichelen werd in bovenstaand edict gelijkgesteld met hoogverraad en daarbij gold deze vrijstelling van de pijnbank niet.

In de Middeleeuwen werd voortgeborduurd op het stramien dat magiërs en wichelaars elkaars broeders in het kwaad waren en bestreden dienden te worden. In *The rise of magic in early medieval Europe* geeft Valerie Flint, professor in de geschiedenis aan de Universiteit van Auckland, een overzicht van Middeleeuwse schrijvers als Isidorus van Seville († 638), Rabanus Maurus († 856) en Burchhard van Worms († 1025), die ertoe bijgedragen hebben dat magie en divinatie door de eeuwen heen als verderfelijke en misdadig verworpen zijn. Als werkelijke reden voor het verwerpen van divinatie ziet professor Flint: 'In de praktijk van het divineren waren twee zaken besloten die voor het christendom aanstootgevend waren: de ene betreft de leerstelling omtrent de vrijheid van de menselijke wil; de andere de leerstelling van de goddelijke voorzienigheid. De wichelaar ging uit van de veronderstelling dat de toekomst bepaald was en dus gekend kon worden. Daarmee reduceerde hij de vrije wil van de mens tot een zich aanpassen aan de verkregen kennis over het onvermijdelijke. En als hij probeerde vooraf Gods plannen met de mensheid vast te stellen – alsof God het besturen van het menselijk lot niet kon worden toevertrouwd ... ondermijnde de wichelaar het geloof in de goddelijke voorzienigheid. Aartsbisschop Martinus van Braga brengt op het Tweede Concilie van Braga, in het jaar 572, de christelijke visie op deze zaken

bondig onder woorden: 'God heeft de mens niet opgedragen de toekomst te leren kennen, maar om Hem altijd te vrezen en Hem om leiding en hulp te vragen.'⁷⁶

Ondanks de verwoede pogingen van de kerk om divinatie met wortel en tak uit te roeien bleven vele vormen door de eeuwen heen bestaan in volksgebruiken die slechts in naam gekerstend waren en meestal hun heidense afkomst niet verloochenden. In de hoofdstukken 7 tot en met 13 zullen we hier vele voorbeelden van geven.

Divinatie in de Renaissance

In de Middeleeuwen werd divinatie door de kerk bestreden als heidens of ketters, maar uiterst serieus genomen. De demonen die geacht werden de divinatie te laten werken, speelden in de kerkleer vanaf de vierde eeuw een grote rol. Het geloof in demonen was even onwankelbaar als het geloof in God of het geloof in engelen. De reformatie tastte het geloof in demonen niet direct aan, maar tornde wel aan het vermogen van de mens om zijn lot te leren kennen door divinatie en dit lot door magische handelingen te beïnvloeden. Keith Thomas, professor in de geschiedenis en president van het Corpus Christi College in Oxford, toont in *Religion and the decline of magic* aan dat de Reformatie vooral een reactie was op het magische en in oorsprong heidense denkbeeld dat de rooms-katholieke kerk in zich opgenomen had. Het gebruiken van magie en divinatie verschilde niet wezenlijk van de handelingen die de katholieke priester verrichtte, bijvoorbeeld bij het inzegenen van een nieuw huis en het wijden van allerlei gebruiksvoorwerpen. Volgens de protestantse geestelijken was het ongepast te proberen door handelingen je lot te leren kennen en kon je alleen bidden om genade en diende je verder lijdzaam af te wachten.

Keith Thomas laat aan de hand van vele voorbeelden zien dat het niet de moderne wetenschap was die het oude wereldbeeld omver wierp. In de Reformatie en in de Renaissance vond een ommekeer plaats in het denken over de kosmos. Thomas noemt dit een *mentale verandering*, die op vele gebieden van de wetenschap de weg voorbereidde voor een *technologische verandering*. Door de mentale ommekeer voldeed het oude wereldbeeld niet meer en ging men naar nieuwe wegen zoeken. In het geval van de divinatie liet de technologische verandering echter op zich wachten. 'Het in ongenade raken van divinatie,' zegt Thomas, sprekend over de zeventiende en achttiende eeuw, 'kan niet verklaard worden door het ontstaan van betere voorspellingsmethoden ... Het voorspellen van toekomstige gebeurtenissen is tegenwoordig moeilijker dan het was in de vrij statische, door gewoonten bepaalde samenleving uit het verleden. Er zijn meer keuzen open voor het individu en een veel complexer geheel van omstandigheden waar rekening

mee gehouden moet worden. Het vreemde is niet dat de oude divinatiesystemen zo lang bestaan hebben, maar dat we nu denken zonder ze te kunnen... Het in ongenade raken van divinatie heeft een gat achtergelaten dat de samenleving nog steeds niet heeft kunnen opvullen. Misschien zullen de sociale wetenschappen, die zich meer en meer richten op het voorspellen van de toekomst, op een gegeven moment de rol overnemen die de astrologen ooit hebben afgedankt. Als dat zo is dan zal dit een verlate poging zijn te wedijveren met de orakels uit het verleden.⁷⁷

Divineren in de moderne tijd

In de Middeleeuwen vond het wichelen, ondanks verboden en soms zware straffen, op grote schaal plaats. De mentale verandering in de Renaissance had aanvankelijk weinig invloed op de volksgebruiken rond het divineren. In de loop van de negentiende eeuw kreeg waarzeggen echter steeds meer het stempel van onzin, bedrog en bijgeloof opgedrukt. Over deze ontwikkeling en de uiteindelijke herwaardering van divinatie in het laatste kwart van de twintigste eeuw hebben we al genoeg gezegd in het derde hoofdstuk.

Orakelen voor deze tijd

In boeken over folklore wordt het orakelen soms voorgesteld als een curiositeit uit het verleden waar alleen jonge meisjes, wat lacherig en er maar half in gelovend, zich van bedienen om erachter te komen wat hun toekomstige geliefde voor iemand is, waar hij vandaan komt, wanneer hij zich aandient en hoeveel kinderen ze samen zullen hebben. Onze ervaring leert dat veel mensen bereid zijn levensvragen aan een orakel voor te leggen, zoals: 'Ik voel me niet meer zo prettig in mijn huidige baan. Is het verstandig op korte termijn ander werk te zoeken of kan ik beter blijven zitten waar ik nu zit?' Op zo'n moment wordt duidelijk dat de orakels nog springlevend zijn en nog steeds spreken tot wie ernaar wil luisteren.

Behandel het orakel met respect

Belangrijk is dat je het orakel serieus neemt en respecteert. Als je divinatie flauwekul vindt, doe er dan niet aan mee. Iemand die je als een dwaas of een leugenaar beschouwt, vraag je ook niet om raad. Stel geen vragen om een orakel te testen. Dat is net zo onbeleefd als iemand naar de bekende weg te vragen om hem op de proef te stellen. Wel kun je natuurlijk uitproberen of een orakel je aanspreekt en of je ermee kunt werken.

Stel geen vragen aan het orakel als je niet bereid bent het antwoord serieus te overwegen. Als je bijvoorbeeld al besloten hebt een bepaalde studie te gaan volgen, vraag dan niet aan het orakel of je die studie wel of niet moet gaan doen.

Dat je het orakel respecteert houdt ook in dat je orakelen niet als een gezelschapsspel gebruikt. Je orakelt omdat je iets wilt weten, niet omdat je behoefte hebt aan amusement. Tot voor kort werd de kennis over divineren in een aantal magische en esoterische scholen angstvallig bewaakt en alleen aan leden of ingewijden overgedragen. In de Golden Dawn, de magische orde die in 1888 in Engeland werd gesticht, werd en wordt de tarot onderwezen als onderdeel van de inwijding in de eerste vier graden.

Respect voor het orakel heeft ook betrekking op de werktuigen die je bij het orakelen gebruikt. Berg je tarotkaarten, I Chingmunten, stenen, takjes, pendel, of wat je ook gebruikt bij het divineren, zorgvuldig en op een vaste plaats op. Tarotkaarten kun je bijvoorbeeld in een zijden doek gewikkeld in een kist-

je of zakje opbergen. De zijde houdt de energie van de kaarten vast en zorgt ervoor dat deze zich niet mengt met invloeden uit de omgeving. Takjes kun je in een koker bewaren, stenen of pendel in een zakje. Laat het voorwerp waarmee je orakelt niet gewoon op tafel liggen als je het niet gebruikt en laat niet iedereen deze voorwerpen in de hand nemen. Ook dat verstoort de energie van het orakel.

De ethiek van het orakelen

Bij het orakelen speelt de ethische kant van de zaak een grote rol. Het orakel geeft je de mogelijkheid een blik achter de schermen te werpen. Als je dat wilt kun je daarbij soms heel veel te weten komen. Vraag je terdege af of je wel het recht hebt je zover op het terrein van een ander te wagen. Stel geen indiscrete vragen over zaken die je niet aangaan. Voordat je bijvoorbeeld het orakel vraagt of je partner je bedriegt met een ander, kun je jezelf afvragen of je wel het recht hebt je in de zaken van je partner te mengen en of het niet beter is gewoon te vertrouwen dat alles goed is. Denk goed na over je motivatie om het orakel te raadplegen. Stel geen vragen uit nieuwsgierigheid of sensatiezucht.

Als je orakelt voor een ander kun je vragen stellen die zich op het terrein van deze persoon bevinden. Het is niet ethisch om het orakel bijvoorbeeld te vragen waarom je buurvrouw zich de laatste tijd zo vreemd gedraagt. Als de buurvrouw je echter zelf vraagt of je kunt nagaan wat haar dwars zit, kun je gerust een orakel hierover raadplegen. Als een ander je echter vraagt het orakel een indiscrete vraag te stellen, kun je daar beter niet op ingaan. Wat je zelf niet aan een orakel zou voorleggen, moet je ook niet namens een ander vragen.

Orakel en verantwoordelijkheid

Schuif niet je verantwoordelijkheid af op het orakel. Vraag niet aan het orakel of je beter kunt gaan scheiden omdat je niet zelf een besluit durft te nemen. Denk goed na over wat je zelf wilt beslissen en wat je aan het orakel wilt voorleggen. Je kunt een orakel vragen de consequenties van bepaalde besluiten te laten zien, maar de keuze voor één van de overwogen mogelijkheden berust bij jou, niet bij het orakel. Zo kun je het orakel vragen: 'Wat gebeurt er als ik mijn relatie met mijn huidige partner zal voortzetten?' Het orakel kan je daar inzage in geven, maar de keuze om wel of niet bij je partner te blijven is je eigen verantwoordelijkheid. Als je het orakel verkeerd begrijpt en op grond daarvan een verkeerde beslissing neemt, is dat je eigen verantwoording.

Als je voor een ander divineert, ben je verantwoordelijk voor het advies dat je deze persoon op grond van het orakel geeft. Maak duidelijk welke keuzemogelijkheden deze andere persoon heeft. Maak duidelijk dat het orakel niet voor hem of haar een besluit neemt. Als je voor iemand de tarot legt over relatieproblemen en je vertelt deze persoon: 'De kaarten wijzen het uit: je kunt beter gaan scheiden, want het zal nooit iets worden', dan neem je deze persoon de eigen verantwoordelijkheid uit handen en legt deze ten onrechte bij het orakel.

Heeft het orakel altijd gelijk?

In hoofdstuk drie hebben we uitgelegd dat bij het divineren synchroniciteit een grote rol speelt. Tussen de vraag die je stelt en het antwoord dat het orakel je geeft bestaat een synchronistische relatie. Er is met andere woorden een zinvol verband tussen vraag en antwoord. Het is geen toeval dat je dit antwoord krijgt, het betekent iets. Een zinvol verband is echter geen letterlijke of lineaire relatie. Als je droomt dat je van een paard valt, hoeft dat niet te betekenen dat je van een paard zult vallen. Het kan iets anders betekenen. Als je tijdens een tarotlegging de kaart van de gehangene trekt, betekent dat niet dat je aan je voeten opgehangen zult worden. Het betekent iets anders, maar wat? Het is de kunst van het divineren om daar achter te komen.

Synchroniciteit maakt in het dagelijks leven en ook bij het orakelen vaak gebruik van symbolen en gevoelswaarden. Ook getallen hebben een gevoelswaarde. Als je het orakel wilt reduceren tot abstracte getallen, bijvoorbeeld door te vragen hoeveel kinderen je zult krijgen, dwing je het orakel een taal te spreken die het niet goed machtig is. Het orakel zegt misschien dat je zes kinderen krijgt, maar bedoelt daarmee dat het er twee zijn, die zoveel drukte met zich meebrengen dat het er wel zes lijken. Orakelen met abstracte getallen geeft een schijnbare nauwkeurigheid, die geen plaats heeft in een synchronistische ervaring. Als je gemakkelijk met abstracte getallen zou kunnen orakelen, zou je door herhaalde malen kruis of munt te gooien elk probleem kunnen oplossen en elke voetbalpool kunnen winnen.

Orakels zijn vaak vaag en meestal is dat een goede zaak. Stel dat je vraagt: 'Is Piet een goed mens?' Je kunt het orakel dwingen om ja of nee te zeggen, bijvoorbeeld door kruis of munt te gooien, maar het antwoord betekent weinig of niets. Niemand is een goed of slecht mens. Iedereen heeft goede en slechte kanten in zich. Als vuistregel kun je hanteren dat gecompliceerde zaken niet met simpele antwoorden afgedaan kunnen worden. Ook het orakel kan dat niet. Als we er met Jung vanuit gaan dat een synchronistische ervaring de absolute kennis van het onbewuste aanspreekt kunnen we met een divinatie ongetwijfeld de waarheid boven tafel brengen. De waarheid heeft meestal echter veel facetten en het is de kunst daar een lijn in te ont-

dekken en de gegevens niet verkeerd te interpreteren.

Een divinatie kan uitwijzen dat een bepaalde gebeurtenis zich zal voordoen. Soms is dat onafwendbaar, soms kan de loop der dingen nog veranderd worden. Dat is ten dele afhankelijk van de vraagstelling. Als je vraagt: 'Zal mijn vrouw van mij gaan scheiden?' dan kan een bevestigend antwoord betekenen dat ze van je zal gaan scheiden als er verder niets verandert. Als je daardoor denkt dat alle moeite vergeefs is en bij de pakken neer gaat zitten, zal het orakel waarschijnlijk uitkomen. Als je echter vraagt: 'Is er iets dat ik kan doen om te voorkomen dat mijn vrouw van me gaat scheiden?' dan kan het orakel wellicht een aanwijzing geven over de beste manier om de situatie te verbeteren.

Zelfs als we ervan uitgaan dat het orakel altijd gelijk heeft, kan het soms jaren duren voordat we begrijpen wat het orakel nou precies bedoelde. Misschien beseffen we dan dat we een kans hebben laten liggen en dat het nu te laat is. Vaak is het orakel duidelijk genoeg en hebben we nog de keuze om iets te doen of het na te laten.

Hoe stel je een vraag aan een orakel?

Formuleer je vraag duidelijk en eenduidig. Een vage vraag geeft een antwoord waar je weinig of niets mee kunt. Als je vraagt: 'Is het verstandig voor mij om werk te zoeken?' dan kan het antwoord 'ja' betekenen dat je dat nu moet gaan doen of over een week of over dertig jaar. Als je vraagt: 'Is het verstandig om morgen op vacature X te solliciteren?' dan krijg je een beperkter, maar ook praktischer antwoord. Hoe je de vraag precies formuleert is ten dele afhankelijk van het soort orakel dat je gebruikt. Een goede wichelaar houdt rekening met de sterke kanten en beperkingen van het betreffende orakel bij het beoordelen van de vraag. Een bepaalde vraag kan bijvoorbeeld goed zijn om mee te pendelen, maar minder geschikt om de tarot mee te leggen.

Als vuistregel kun je ervan uitgaan dat je geen twee vragen tegelijk moet stellen. Vraag niet: 'Moet ik mijn huidige baan houden of moet ik een andere baan zoeken?' Een positief antwoord kan dan op beide mogelijkheden betrokken worden. Vraag in zo'n geval bijvoorbeeld: 'Is het verstandig op dit moment een andere baan te zoeken?'

Zoals gezegd is het van cruciaal belang de vraag niet te algemeen en niet te specifiek te maken. Anders gezegd: maak de vraag niet te concreet en niet te abstract. Als je vraagt: 'Zal ik gelukkig worden?' dan spelen zoveel zaken daarbij een rol dat het antwoord niet te interpreteren valt. Je kunt vragen: 'Zal Martine 'ja' zeggen als ik haar morgen vraag met me naar de bioscoop te gaan?' maar dan beperk je het orakel tot het concrete antwoord 'ja' op de concrete vraag. En zelfs dan kan het resultaat nog verrassend zijn. Misschien belooft het orakel je een 'ja'-antwoord en zegt Martine de volgende dag: 'Ja hoor, met

jou zeker!' Een betere formulering was wellicht geweest: 'Ik ben van plan morgen Martine te vragen met me naar de bioscoop te gaan. Zal ze daarin toestemmen?' Als je wilt weten of het, afgezien van het bioscoopje, iets zal worden tussen jou en Martine, dan moet je daar een aparte vraag aan wijden.

Vertrouw erop dat het antwoord van het orakel het juiste is. Als het antwoord teleurstellend is, stel dan niet opnieuw dezelfde vraag, in de hoop dat het antwoord je ditmaal wat beter bevalt. Onze ervaring is trouwens dat een orakel meestal niet bereid is tweemaal dezelfde vraag te beantwoorden. De tweede keer is de uitkomst vaak niet te interpreteren, bijvoorbeeld omdat je geen direct verband kunt leggen tussen de tarotkaarten die je hebt getrokken en de gestelde vraag.

Als je er niet in slaagt een divinatie-uitkomst te interpreteren, terwijl je daar doorgaans geen moeite mee hebt, heeft het meestal geen zin de vraag opnieuw te stellen, tenzij je de vraag wat beter kunt formuleren dan de eerste keer. Meestal betekent de blokkade dat het geen goed moment is om over dit onderwerp vragen te stellen. Je kunt een dag wachten en het opnieuw proberen. Als je dan weer geen goed antwoord krijgt kun je de boodschap beter ter harte nemen en de vraag niet opnieuw stellen.

Orakelen als sacrale handeling

Om te divineren met de tarot kun je natuurlijk simpelweg een vraag stellen en een paar kaarten trekken. Om te divineren met de runen kun je ermee volstaan volgens een bepaalde procedure een paar runetekens te selecteren en te interpreteren. Je kunt je divinatie echter veel krachtiger maken door het sacrale element te benadrukken. Met een simpel, maar doeltreffend ritueel kun je de divinatie als sacrale handeling afscheiden van de gewone werkelijkheid met zijn alledaagse beslommeringen. Met een paar simpele handelingen wordt een tafel of kleed een gewijde plaats. In deze gewijde ruimte komen archetypische beelden en gebeurtenissen aan de hand van een gestelde vraag boven drijven. De relatie tussen vraag en antwoord is dan geen toeval, maar een synchroniciteit, een zinvol verband.

Veel handelingen tijdens het divineren lijken voor een buitenstaander overbodige poespas, die beter weggelaten kan worden. De handelingen hebben echter tot doel bepaalde numineuze krachten op te wekken die in een voorwerp of plaats of persoon sluimeren. Het uitspreken van bepaalde teksten is, naast het verrichten van handelingen, een doeltreffend middel om deze krachten te wekken.

Het orakel als sacraal instrument

De voorwerpen die je bij het divineren gebruikt, hebben een bepaalde kracht of energie bij zich. Voordat je gebruikmaakt van het voorwerp kun je het reinigen en toewijden aan het doel waarvoor je het wilt gebruiken. Daardoor ontdoe je het van energie die je niet kent en geef je het voorwerp een persoonlijke lading. Van een profaan voorwerp wordt het daardoor tot een sacraal instrument. In de paragraaf *Het reinigen en toewijden van het orakel* beschrijven we een methode om het orakel op jezelf af te stemmen. Die methode kun je toepassen voor elk nieuw orakel dat je voor het eerst gebruikt. Als de energie van het orakel wellicht verstoord is, bijvoorbeeld omdat ieder een het in de hand heeft gehad, kun je het opnieuw reinigen en toewijden.

Orakelen als ritueel

De handelingen en teksten die het divineren inleiden, begeleiden en afronden, vormen een ritueel. In *De kringloop van het leven* hebben we de rituelen beschreven die Wicca's, ook wel genaamd Moderne Heksen, uitvoeren. Om te divineren hoef je echter geen Wicca, heiden of aanhanger van wat voor godsdienst dan ook te zijn. Om te divineren hoef je alleen maar te geloven in de numineuze kracht van sacrale handelingen. Als je ervan uitgaat dat het trekken van een tarotkaart of het gebruiken van wat voor divinatiesysteem dan ook, op toeval berust, dan kun je je de moeite van het orakelen besparen. Als je gelooft dat je door het divineren een bepaalde kracht in werking zet die voor het juiste antwoord zorgt, dan kun je daar nog alle kanten mee uit. Je kunt geloven in een onpersoonlijke numineuze kracht. Je kunt geloven in geesten, engelen, goden of wat voor wezens dan ook die het antwoord bepalen. Je kunt in het midden laten wat voor kracht het is en gewoon aannemen of ervaren dat hij werkt.

De term *ritueel* wordt soms geassocieerd met geheimzinnige zaken en duistere sekten, maar daar is geen enkele reden voor. Een ritueel is niets engs of geheimzinnigs. 'Een ritueel is een min of meer geformaliseerde opeenvolging van handelingen die een religieus of sacraal karakter hebben,' schreven wij in *De kringloop van het leven* en dat geldt ook voor divinatie. Tijdens het divineren worden bepaalde handelingen verricht volgens een min of meer vaststaande procedure. Het is een kwestie van persoonlijke voorkeur of je altijd precies dezelfde handelingen verricht of meer ruimte laat voor variatie en improvisatie, maar er is altijd een bepaalde procedure die gevolgd wordt. Dat de handelingen een sacraal karakter hebben volgt uit de aard van het divineren.

Elk ritueel heeft een begin, een midden en een eind. Gewoonlijk zijn begin en eind voor een aantal rituelen gelijk en drukt het middenstuk de essentie

van een bepaald feest of een specifieke gelegenheid uit. Zo hebben de rituelen die wij hebben beschreven in *De acht jaarfeesten* een vaste procedure voor het begin en de afsluiting, terwijl het middenstuk in elk ritueel de essentie van een bepaald jaarfeest uitdrukt. Bij een divinatie is het middenstuk de eigenlijke divinatie, bijvoorbeeld het leggen van de tarot of het verrichten van een oliedivinatie. Het begin en het eind vormen het rituele kader dat het sacrale karakter van de divinatie versterkt. Het ritueel schept met andere woorden de ideale conditie voor een synchronistische ervaring, waarin het orakel geen toevalstreffer is, maar een echte blik achter de schermen geeft en de waarheid onthult.

Een zeer doeltreffende rituele vorm is het trekken van een Cirkel. Al vele duizenden jaren wordt de Cirkel gebruikt als plaats voor het verrichten van gewijde handelingen. In het door ons uitgewerkte ritueel wordt de Cirkel getrokken met behulp van de *vier elementen*, die elk een plaats hebben in de Cirkel: het element lucht in het oosten, vuur in het zuiden, water in het westen en aarde in het noorden. Al in de Oudheid werd de kosmos op een dergelijke manier tot de elementen herleid.

De vier elementen laten zich paarsgewijs samenvoegen tot een mannelijke en een vrouwelijke kracht. De begrippen ‘mannelijk’ en ‘vrouwelijk’ moeten kosmisch en niet letterlijk worden opgevat. De mannelijke kracht is uitstralend en verdelend. De vrouwelijke kracht is ontvangend en samenvoegend. Aarde en water worden gezien als vrouwelijke krachten. Aarde is vormgevend, water vormloos en vormafbrekend. Vuur en lucht worden gezien als mannelijke elementen. Vuur is scheppend en bevruchtend, lucht verdelend en regelend. Voor een uitgebreidere beschrijving van de elementen verwijzen we naar *De kringloop van het leven*.

Denk niet te snel dat een ritueel teveel soesa met zich meebrengt en dat je best ‘gewoon’ even het orakel een vraag kunt stellen. Een ritueel kan heel eenvoudig en toch doeltreffend zijn. Het hoeft niet meer dan een minuut in beslag te nemen. Je kunt een cirkel trekken door met uitgestoken wijsvinger rond te draaien of rond te lopen. In het onderstaande geven we verschillende mogelijkheden om een ritueel op te zetten. Je kunt de divinatie in een groep verrichten. Je kunt ook voor één bepaalde persoon of alleen voor jezelf divineren. In al deze gevallen kun je een simpel of een wat uitgebreider ritueel gebruiken. Kies voor de vorm waar je je prettig bij voelt.

Het bijhouden van een orakeldagboek

Om later nog eens na te kunnen kijken wat je destijds hebt gevraagd en welk antwoord je hebt gekregen, kan het nuttig zijn dit op te schrijven in een speciaal hiervoor bestemd schrift of *orakeldagboek*. Vooral als je systemen gebruikt als de tarot, runen of I Ching vergeet je later snel wat voor legging je

nou precies had gekregen. Door het antwoord na te kijken kun je er later nog eens over nadenken of je uitleg klopte en wat er van uitgekomen is. Naast de divinaties zelf kun je in je orakelboek bijhouden wat je op dit gebied allemaal doet en denkt en meemaakt. Het kan heel leerzaam zijn na jaren nog eens na te lezen of je ideeën over bepaalde zaken zich inmiddels gewijzigd hebben.

Het uitwerken van een eigen orakelsysteem

Je kunt een heel eigen systeem ontwerpen om te orakelen. In hoofdstuk vier hebben we daar al een voorbeeld van gegeven. Je kunt ook een bestaand systeem, zoals de tarot of de runen, aan je eigen wensen en ideeën aanpassen, bijvoorbeeld door voor elke tarotkaart je eigen interpretatie uit te werken. Dat geeft veel meer voldoening dan het slaafs overnemen van wat er in een bepaald boek is opgeschreven. Probeer aan de hand van de praktijk uit of de interpretaties die je hebt opgeschreven bruikbaar zijn. Als de antwoorden nooit betrekking hebben op de vragen die worden gesteld, dan moet je andere antwoorden bedenken. Als je bijvoorbeeld bij de tarotkaart van de toren alleen hebt opgeschreven 'Je raakt je baan kwijt en het is de vraag of je ander werk vindt' dan heb je een probleem als iemand een vraag stelt die niets met werk te maken heeft. Probeer je interpretaties zo algemeen mogelijk uit te werken zonder daarbij in gemeenplaatsen te stranden. Bij het uitwerken van de verschillende orakelsystemen in de hoofdstukken negen tot en met veertien zullen we onze interpretaties op deze manier vorm geven.

Het branden van wierook

Wierook wordt al duizenden jaren gebruikt tijdens rituelen en religieuze plechtigheden. In het Midden-Oosten brandde men meestal de hars van olibanum, mirre of benzoïn en voegde hier bepaalde kruiden aan toe. In Noord-Europa werd vaak dennenhars gebruikt, waarop takjes en bloemen gebrand werden. Het woord wierook is afgeleid van het Oudhoogduitse *wîhrough*, wat 'heilige rook' betekende.

De geur die tijdens het branden vrijkomt helpt je in een bepaalde gemoedstoestand te komen en tot een diepere laag van het bewustzijn af te dalen. Tijdens een divinatie zorgt dit ervoor dat je gemakkelijker contact maakt met het onbewuste, waardoor de archetypen sneller en duidelijker hun stempel op het orakel kunnen drukken. De handelingen voorafgaand aan en tijdens het divineren wekken een bepaalde kracht op, maar het is ook belangrijk dat je je openstelt voor die kracht, en wierook kan je daarbij behulpzaam zijn.

Bekend zijn de wierookstokjes die je in een houder steekt en de puntjes die

op een schoteltje gebrand kunnen worden. Het geeft echter veel meer voldoening om losse wierook te branden of, nog beter, je eigen wierook te maken. Je kunt een jampot vol maken om verschillende keren te gebruiken. Goed afgesloten blijft de wierook lange tijd houdbaar. Voor *divinatiewierook* kun je gelijke hoeveelheden gemalen steranijs, roos, lavendel en kaneel nemen. Voeg hier enkele druppels sandelhoutolie aan toe en je wierook is klaar. Voor elke divinatievorm is deze wierook te gebruiken, maar in de verschillende hoofdstukken geven we wat varianten die zich goed lenen voor een bepaald soort divinatie.

De losse wierook brand je op houtskooltjes, die in de meeste New Age-winkels of bij Circe te koop zijn. Je kunt het kooltje branden op een wierookbrander of simpelweg op een schaalte met wat zand erin. Het zand zorgt ervoor dat het schaalte niet heet wordt. Door een klein steentje onder het houtskooltje te leggen krijgt dit meer lucht. Het kooltje hou je tussen duim en wijsvinger vast, waarna je het aan één kant aansteekt. Hou het vast tot het goed brandt en leg het dan pas neer. Wacht tot het kooltje gloeit voordat je de wierook erop legt. Gooi niet teveel wierook in één keer op het kooltje. Een halve theelepels is genoeg.

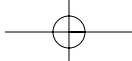
Vorbereiding voor het orakelen

Zorg ervoor dat je in de juiste gemoedstoestand bent om te divineren. Als iets je dwarszit, probeer het dan op te lossen of van je af te zetten voordat je gaat divineren. Als je gespannen bent, kun je een meditatie of ontspanningsoefening doen voordat je verdergaat. In hoofdstuk negen van *De kringloop van het leven* geven we hier voorbeelden van, maar elk boek over meditatie of yoga kan je hierbij van dienst zijn.

Als je bepaalde voorwerpen gebruikt bij het divineren, zorg er dan voor dat ze binnen handbereik zijn. Het is storend als je halverwege het ritueel je tarotkaarten, aantekeningen of wat dan ook moet gaan pakken.

De entourage voor het orakelen

Een deel van de voorbereiding bestaat uit het scheppen van een bepaalde entourage. Je kunt volstaan met een simpel kleed waarop je je kaarten neerlegt of je stenen of takjes werpt. Je kunt ook een speciaal kleed kopen of maken met bijvoorbeeld de symbolen van de vier elementen erop geborduurd. Je kunt een speciale tafel gebruiken, een kaars branden, wierook aansteken, een takje neerleggen of een beeldje dat voor jou een speciale betekenis heeft neerzetten. Sommige wichelaars beginnen niet voordat ze eerst een aantal voorwerpen op hun vaste plaats op de tafel hebben neergelegd. De entourage is

afhankelijk van persoonlijke voorkeur, de aard van het gebruikte orakel en de vorm van het gekozen ritueel.

Ritueel om te orakelen in een groep

Om te orakelen in een groep kan de onderstaande procedure worden gebruikt om de kamer te veranderen in een gewijde ruimte waarin de divinatie plaatsvindt. De aanwezigen kunnen in een kring op de grond gaan zitten of op stoelen rond een tafel plaatsnemen. Midden in de ruimte of op de tafel bevinden zich vier voorwerpen die elk een van de elementen en een windrichting vertegenwoordigen:

- Een wierookvat – lucht/oost
- Een kaars – vuur/zuid
- Een kom of kelk met water – water/west
- Een steen – aarde/noord

Door deze voorwerpen met de klok mee (deosil) rond te laten gaan, wordt de Cirkel met behulp van de elementkrachten opgebouwd. Aan het eind van het ritueel worden deze voorwerpen tegen de klok in (widdershins) doorgegeven. Hiermee wordt de Cirkel weer afgebroken. Stel je voor dat er terwijl je dit doet een Cirkel van wit licht om de groep heen ontstaat.

De wichelaar (W) leidt het ritueel. Desgewenst kunnen de handelingen door vier verschillende personen worden uitgevoerd, een voor elke windrichting. De wierook en de kaars worden aangestoken. W pakt het wierookvat en zegt:

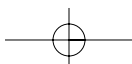
Mogen onze gedachten zo verheven zijn als deze wierook!

Hij/zij geeft de wierook linksom (met de klok mee) door. Iedereen geeft het vat aan de volgende die links zit. W pakt ten slotte het wierookvat weer aan en zet het terug. W pakt dan de kaars en zegt:

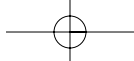
Mogen onze vragen tot orakels worden getransformeerd, zoals het vuur deze kaars transformeert!

Hij/zij geeft de brandende kaars linksom door. Als de kaars terug is pakt W de kelk water en zegt:

Mogen onze orakels zo helder en doorzichtig zijn als dit water!

Hij/zij geeft de kelk door. Als de kelk terug is pakt W de steen en zegt:

Mogen onze orakels zo krachtig zijn als deze steen!

Hij/zij geeft de steen door. Als de steen terug is houdt W de steen tussen beide handen en zegt:

Geef ons waarheid! Geef ons inzicht!

Hij/zij legt de steen terug op tafel. Het *divineren* kan nu beginnen.

Na de divinatie pakt W de steen en zegt:

Moge daadkracht onze handelingen sturen, ook als de Cirkel is opgeheven!

Hij/zij geeft de steen rechtsom (tegen de klok in) door. Terwijl de steen wordt doorgegeven stel je je voor dat de Cirkel van licht langzaam vervaagt. Ook als de andere voorwerpen worden doorgegeven stel je je dat voor. Als de steen terug is, pakt W de kelk en zegt:

Mogen helderheid en doorzichtigheid ons doel blijven, ook als de Cirkel is opgeheven!

Hij/zij geeft de kelk rechtsom door. Als de kelk terug is pakt W de kaars en zegt:

Moge wat getransformeerd is door het vuur zo blijven, ook als de Cirkel is opgeheven!

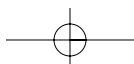
Hij/zij geeft de kaars rechtsom door. Als de kaars terug is, pakt W het wierookvat en zegt:

Mogen onze gedachten verheven blijven, ook als de Cirkel is opgeheven!

Hij/zij geeft het wierookvat rechtsom door. Als het vat terug is, zet W het op de tafel en zegt:

Ik dank de krachten van de vier elementen voor hun aanwezigheid. Ik dank de krachten van de kosmos voor de waarheid die ons onthuld is en voor het inzicht om die waarheid te begrijpen.

Hij dooft de kaars.

Ritueel om zelfstandig te orakelen

Je kunt voor jezelf orakelen of vragen beantwoorden voor anderen zonder deze personen actief aan het ritueel te laten deelnemen. Voor sommige mensen is het al een hele stap om een wichelaar te raadplegen en ze zullen zich misschien onprettig voelen als je ze direct betreft bij de voorbereiding. In plaats van de voorwerpen voor de vier elementen door te geven kun je ermee rond de groep lopen. Als je voor jezelf orakelt kun je met de voorwerpen rond de tafel of orakelplaats lopen. Bij het uitspreken van de teksten verander je 'onze' daarbij in 'mijn'. Verder kan het ritueel ongewijzigd worden uitgevoerd.

Het reinigen en toewijden van het orakel

Als je een orakel voor de eerste keer gebruikt, of als je denkt dat de energie van het orakel om wat voor reden dan ook verstoord is, kun je het orakel reinigen en toewijden met behulp van de vier elementen. Het orakel kan bijvoorbeeld een tarotpak, een pak speelkaarten, een setje I Ching-munten of een setje stenen betreffen. In het hierboven beschreven ritueel worden vier voorwerpen gebruikt die de elementen vertegenwoordigen. Als je een andere vorm gebruikt om te orakelen, heb je nu wierook, een kaars, een kom water en een steen nodig.

Neem het orakel in je hand en zeg:

Met lucht wil ik ... (deze kaarten, munten, stenen, etc.) reinigen en toewijden om voor mij als orakel te dienen.

Haal het orakel driemaal door de wierook. Zeg dan:

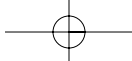
Met vuur wil ik ... reinigen en toewijden om voor mij als orakel te dienen.

Haal het orakel driemaal door de kaarsvlam of ver genoeg erboven om je kaarten niet te schroeien. Zeg dan:

Met water wil ik ... reinigen en toewijden om voor mij als orakel te dienen.

Sprenkel driemaal een paar druppels water op je orakel. Zeg dan:

Met aarde wil ik ... reinigen en toewijden om voor mij als orakel te dienen.

Leg het orakel op de steen, leg allebei je handen hierop en zeg:

Zo moet het zijn!

Zo moet het zijn!

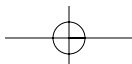
Zo moet het zijn!

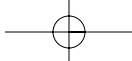
Je orakel is nu klaar om gebruikt te worden. Wat je nog wel kunt doen, is de energie van het orakel afstemmen op je eigen energie. Een goede gewoonte is de kracht van de maan daarbij te gebruiken door het orakel een hele maanperiode, van nieuwe maan tot de volgende nieuwe maan, zo dicht mogelijk bij je te hebben. Een klein orakel, bijvoorbeeld I Ching-munten of een pendel, kun je in een zakje in je broekzak of aan een koordje om je nek dragen. Grotere voorwerpen, bijvoorbeeld een pak tarotkaarten, kun je 's nachts onder je hoofdkussen leggen.

Eenvoudige opzet om te orakelen

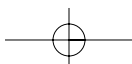
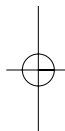
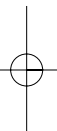
Het bovenstaande ritueel vraagt enige voorbereiding en tijd om de verschillende handelingen uit te voeren. Je kunt ook kiezen voor een eenvoudiger opzet, waarbij je bijvoorbeeld het trekken van de Cirkel met behulp van de vier elementen achterwege laat. Vraag je echter terdege af waarom je het ritueel wilt inkorten of zelfs helemaal weglaten. Tijdgebrek mag geen doorslaggevende reden zijn. Divineren is een sacrale handeling die je niet even snel doet omdat je over vijf minuten een trein moet halen. In dat geval kun je waarschijnlijk beter besluiten maar niet te divineren. Toch kan het voorkomen dat je wilt divineren zonder eerst een Cirkel te trekken. Misschien voel je je niet prettig met zo'n ceremoniële opzet en ga je liever op je gevoel af of mediteer je een paar minuten om in de stemming te komen. Maak in ieder geval gebruik van een bepaalde, liefst vaste opzet als je gaat divineren. Pak niet gewoon je tarotkaarten of runestenen, maar verricht een aantal vaste handelingen die, hoe eenvoudig van aard ook, de profane wereld van jouw sacrale divinatiesysteem afscheiden.

Veel mensen vinden het prettig om een kaars en wierook te branden tijdens het divineren. Als je dat elke keer doet, zal deze handeling ertoe bijdragen het divineren een sacraal karakter te geven. De handeling van het aansteken van de kaars en de wierook helpt je geest zich af te stemmen op de divinatie. De wierook zelf heeft ook een bepaalde uitwerking op je en verandert de sfeer. Dit draagt ertoe bij dat je de divinatie ondergaat als een sacrale handeling. De synchroniciteit tussen de gestelde vraag en het antwoord van het orakel komt in een sacrale handeling veel eerder tot stand dan in een profane handeling. De reden daarvoor, het opwekken van de numineuze kracht van het onbewuste, hebben we in hoofdstuk drie uiteengezet.

De voorbereiding op het divineren kan zo kort of uitgebreid zijn als je zelf wilt. Doe waar je je prettig bij voelt. Laat de voorbereiding echter nooit uit tijdsgebrek of gemakzucht achterwege. Elke handeling die je verricht als voorbereiding op de divinatie kan de divinatie krachtiger maken. Misschien is er een steen die een bepaalde betekenis voor je heeft en wil je die steen voordat je gaat divineren op tafel leggen of even in je hand nemen. Misschien is er een spreuk die je, hardop of in gedachten, wilt zeggen. Het kunnen voor buitenstaanders vrij zinloze handelingen zijn, maar als je ze verricht voordat je gaat divineren, zullen ze steeds sterker gaan werken naarmate je ze vaker gebruikt.

Divineren met dromen

Orakelen aan de hand van dromen is waarschijnlijk al zo oud als de mensheid. Het oudste droomboek dat in de westerse wereld bewaard is gebleven dateert uit de eerste of tweede eeuw van onze jaartelling, maar fragmenten uit oudere boeken laten zien dat de traditie al vele eeuwen bestond. Dromen worden in het Oude Testament verschillende malen als orakels geduid en ook deze wichelaars grepen terug op een lange traditie. Ook in andere delen van de wereld werden duizenden jaren geleden al dromen uitgelegd. In China waren droomboeken in de Shang-periode (1500-1100 v.Chr) al razend populair en dat zijn ze gebleven tot de huidige dag. De geschiedenis van de westerse droomuitleg moet gezocht worden in het Midden-Oosten.

Droomuitleg in het Soemerische en Babylonische Rijk

Het uitleggen van dromen behoorde in het Babylonische rijk tot de taak van de baru-priesters. 'Vanaf het allereerste begin werden dromen en nachtelijke visioenen beschouwd als het meest directe middel waardoor de goden hun wil aan de mensen duidelijk maken,' zegt historicus S.H. Hooke in zijn boek over de Babylonische en Assyrische religie.⁷⁸ Ook op het gebied van de droomuitleg waren de Soemeriërs de leermeesters van de Babyloniërs. In de Soemerische mythen geven goden niet alleen dromen aan de mensen, maar ook aan elkaar om de toekomst aan te kondigen. In de cyclus rond de Grote Godin Inanna, die tussen 3500 en 2000 v.Chr. vaste vorm aannam, wordt de belangrijkste ontwikkeling aangekondigd door een droom van Dumuzi, de schaapherder-koning, die tevens de halfbroer, de geliefde en de echtgenoot van de godin is.⁷⁹ Inanna daalt af naar het dodenrijk om haar eigen donkere kant te leren kennen. Ereshkigal, de godin die over het dodenrijk heerst, is haar evenbeeld en verpersoonlijkt haar donkere kant. Inanna moet bij de zeven poorten van de onderwereld alles achterlaten, sterft en wordt via Ereshkigal opnieuw geboren. Om zich los te kopen uit de onderwereld moet ze echter een plaatsvervanger noemen. Ze wijst Dumuzi aan. Dumuzi droomt dat de natuur zich tegen hem keert en dat alles hem wordt afgenomen. Zijn haardvuur wordt gedoofd, de bodem valt uit zijn karnton, zijn drinkbeker valt van de haak, de herdersstaf wordt uit zijn handen getrokken, een adelaar grijpt een van zijn schapen. Ten einde raad vraagt hij zijn zuster Geshtinanna,

een verschijningsvorm van Inanna, de droom voor hem uit te leggen. Ze vertelt hem dat de droom zijn ondergang aankondigt. De *galla*, de demonen van de onderwereld, komen hem halen. Dat noodlot is onontkoombaar. Tegen beter weten in verstoopt Geshtinanna haar broer in het gras en verraad hem niet, hoezeer de *galla* haar ook bedreigen of proberen te paaien. Een vriend van Dumuzi, die alles gezien heeft, is echter minder standvastig en slaat door. Dumuzi ontsnapt en vermomt zich, maar keer op keer weten de *galla* hem te vinden en ten slotte komt zijn droom uit. Dumuzi verliest al zijn bezittingen en de *galla* hakken hem met bijlen in stukken. De zonnegod Utu verandert hem in een slang en zo ontsnapt hij aan zijn beulen, maar hij is nog steeds in het dodenrijk gevangen. Later zullen Inanna en Geshtinanna Dumuzi uit de onderwereld terughalen, op voorwaarde dat hij elk halfjaar hiernaar terugkeert. De andere helft van het jaar zal Geshtinanna in zijn plaats in het dodenrijk vertoeven. Dumuzi symboliseert de vegetiegod die in de herfst sterft met de oude vegetatie en in de lente herboren wordt in de nieuwe gewassen. Inanna, de Grote Godin, die over hemel, aarde en onderwereld heerst, is altijd op aarde aanwezig, maar ook zij moet een deel van zichzelf, in de persoon van Geshtinanna, elk halfjaar afstaan. Alleen door in de vruchtbare aarde af te dalen kan Geshtinanna Dumuzi herboren laten worden, zodat hij in het Heilig Huwelijk met Inanna, dat in Soemerië en Babylonië elk voorjaar opnieuw gesloten werd, de vegetatie nieuw leven zal inblazen.

Het Gilgamesh-epos grijpt deels op dezelfde mythen terug, maar hier spelen de helden Gilgamesh en zijn vriend Enkidu de hoofdrol. Het epos is in Soemerië ontstaan en later opgenomen in de Babylonische mythen. De oudste in het Akkadisch geschreven teksten dateren uit 2000 v.Chr. en in de bibliotheek van Ashurbanipal, veertien eeuwen later, was het epos nog steeds aanwezig. In het verhaal vinden alle belangrijke gebeurtenissen een parallel in een voorafgaande droom die door een god of held wordt gedroomd en uitgelegd. De goden die Gilgamesh schiepen gaven hem een volmaakt lichaam en maakten hem tweederde God en eenderde mens. Door zijn enorme kracht, die niemand kan weerstaan, wordt Gilgamesh de schrik van het hele land. De goden vragen de scheppingsgodin Aruru een evenbeeld van Gilgamesh te maken en ze schiept Enkidu, een wildeman die eerst met Gilgamesh vecht en later zijn onafscheidelijke vriend wordt. Voordat hij Enkidu ontmoet, droomt Gilgamesh dat hij een uit de hemel gevallen steen probeert op te tillen maar daar niet in slaagt. Gilgamesh voelt diepe genegenheid voor de steen, maar krijgt hem niet van zijn plaats. Pas als de mensen uit de stad Uruk hem helpen, kunnen ze gezamenlijk de steen optillen. Gilgamesh vraagt zijn moeder, de godin Ninsun, hem de droom uit te leggen. Ninsun vertelt hem over Enkidu, die in aantocht is en na een krachtmeting zijn grootste vriend zal worden. Als deze droom is uitgekomen legt Enkidu een volgende droom van zijn nieuwe vriend uit: Gilgamesh zal koning van Uruk worden, maar niet eeuwig leven. Later zal Gilgamesh nog andere, vergelijkbare dromen hebben,

die door Enkidu en anderen worden uitgelegd. Inanna speelt in de vorm van de Babylonische godin Ishtar nog wel een rol in het Gilgamesh-epos, maar ze is veel van haar oude glorie kwijt. Ze biedt Gilgamesh haar liefde en haar lichaam, maar hij wijst haar af en verwijt haar dat ze haar vorige geliefden slecht behandeld heeft. Om hem voor zijn overmoed te straffen stuurt Ishtar de Hemelse Stier op hem af, maar samen met Enkidu weet Gilgamesh het dier te doden. Toch blijkt Ishtar haar oude macht nog niet kwijt te zijn. Enkidu droomt dat de goden hebben besloten dat Gilgamesh of hijzelf moet sterven en niet lang daarna wordt hij ziek en sterft als gevolg van de vloek die Ishtar over hem heeft uitgesproken.

Zoals de Soemeriërs en Babyloniërs tekens aan de hemel zagen als een afspiegeling van wat er in het land zou gebeuren, zo zagen ze dromen als een voorteken van de goden van wat er zou gebeuren of diende te gebeuren. De droom van een koning liet het lot van de koning of van het hele land zien, maar over het algemeen werd aan de droom een betekenis voor de dromer zelf toegekend. Gudea, die rond 2100 v.Chr. de Soemerische stad Lagash de machtigste van het land maakte, zag in een droom een man wiens gestalte van de aarde tot de hemel reikte, met een kroon op zijn hoofd, de stormwind aan zijn voeten en leeuwen aan weerszijden van hem. Gudea vroeg de godin Nina, die hij als zijn moeder beschouwde, wat de droom betekende. Nina legde hem uit dat het Ningirsu, de beschermgod van de stad, was geweest die hij in zijn droom had gezien en dat Ningirsu hem op deze wijze de opdracht gaf een tempel voor hem te bouwen. Gudea voerde deze opdracht naar de letter uit. De archieven van de Babylonische en Assyrische koningen geven vele voorbeelden van dergelijke voorspellende dromen. Ashurbanipal, de laatste grote Assyrische koning, trekt ten strijde tegen de Elamieten als Ishtar in zijn droom verschijnt en hem vertelt dat ze aan zijn zijde zal meevechten. Gyges, de koning van Lydië, sluit vrede met Ashurbanipal als de god Ashur in zijn droom verschijnt en hem dat opdraagt.

Dromen werden ook wel bewust opgewekt. Een deel van de baru-priesters had zich hierin gespecialiseerd en werd aangeduid als *Shabru*. In veel tempels was een speciale ruimte ingericht waar de Shabru iemand die een vraag wilde stellen via een bepaalde techniek liet dromen. Gewoonlijk werd aan de droomgod Zakar of aan de droomgodin Mamitu gevraagd een droom te sturen. Na het ontwaken vertelde de vraagsteller zijn droom en legde de Shabru deze uit. Voor de droomuitleg kon de Shabru gebruikmaken van de kennis die van generatie op generatie werd doorgegeven. In de tempels werden kleitabletten bewaard waarop in spijkerschrift droomonderwerpen met hun betekenis werden beschreven.⁸⁰ Als je in een droom zout bij je hebt, zegt een van de teksten, dan zullen je woorden je schade berokkenen. Als je dranken bij je hebt, dan zal het je goed gaan, en als je water draagt, dan zullen problemen zich oplossen. Als je echter groenten draagt, dan zul je door tegenslag getroffen worden. Soms is er een logisch verband tussen gebeurtenis en interpre-

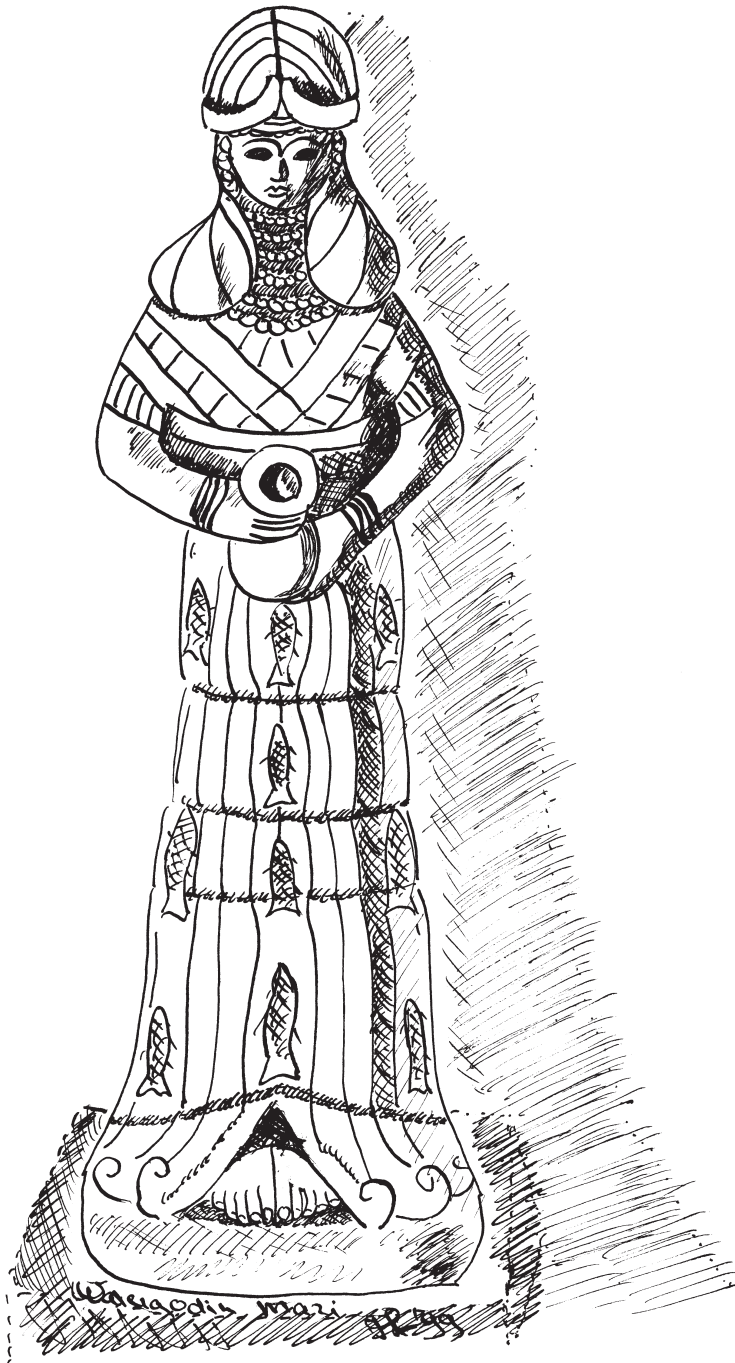
tatie te bedenken, soms kun je niets anders doen dan het verband voor kennisgeving aannemen. Ook de relatie tussen een voorteken aan de hemel en een gebeurtenis op aarde was niet altijd te begrijpen en gebaseerd op ervaringen die eeuw na eeuw waren geboekstaafd. Getallen, bewegingen van links of rechts, ontmoetingen met dieren, woorden die gehoord werden, alles in een droom had een symbolische betekenis, net als in het gewone leven. Als het een slecht voorteken was om een uil tegen te komen, dan was dat in een droom ook zo. De droomuitleg in het Babylonische Rijk sloot rechtstreeks aan bij een wereldvisie waarin alles wat er gebeurde een betekenis kon hebben voor iets anders en waarin alles wat afweek van het normale een slecht voorteken was.

Droomorakels in Mari

De stadstaat Mari, aan de westelijke oever van de Eufraat, in het huidige Syrië, was tot 1695 v.Chr. een zelfstandige grootmacht naast het Babylonische Rijk. In Mari namen droomorakels een belangrijke plaats in, met name in de achttiende eeuw v.Chr. toen de stad geregeerd werd door koning Zimri-Lim. Er was een priesterklasse, met *Muhhum* (priesters) en *Muhhutum* (priesteressen), die soms in extase of in dromen zelf orakelden, maar ook wel de orakels van leken optekenden. Een dertigtal brieven waarin orakels aan de koning werden gemeld, zijn bewaard gebleven. In *Prophetie in Mari und Israel* geeft Friedrich Ellermeier een overzicht van deze brieven. De goden Dagan, Adat en Shamash werden geacht in dromen of extase boodschappen aan mensen door te geven. In principe kon iedereen, man of vrouw, jongeling of grijsaard, arm of rijk, een voorspellende droom ontvangen. De boodschap die in dromen werd gegeven was niet mis te verstaan. Er werden geen symbolen gebruikt. De boodschap werd letterlijk opgevat. Meestal deed de god een oproep hem te vertrouwen en te dienen of het vertrouwen te herstellen door het brengen van offers of het instellen van een heiligdom of eredienst.

Soms kreeg iemand spontaan een droom en meldde die aan een priester of priesteres. Vaker kreeg men in spontane dromen de mededeling dat Dagan, Adat of Shamash iets belangrijks te vertellen had. De priester(es) kon op grond hiervan besluiten in de tempel een droom bij de betreffende persoon op te wekken. Deze vorm, die zoals gezegd ook in het Babylonische Rijk voorkwam, werd in de Oudheid gewoonlijk *incubatedroom* genoemd. De god of godin werd geacht in de vraagsteller af te dalen en het orakel als een zaadje of ziektekiem in de droom te planten. Voorafgaand aan de incubatedroom moest de vraagsteller zich aan bepaalde taboes houden, bijvoorbeeld door te vasten of bepaalde handelingen wel of niet te verrichten. Het brengen van een offer vormde vaak een onderdeel van het ritueel dat aan de incubatedroom voorafging.

Watergodin uit Mari, 18e eeuw v.Chr. Tekening naar een kopie die in het bezit is van de auteurs. Het originele beeld, ± 1.50 hoog, bevindt zich in het Nationaal Museum van Aleppo. De naam van de godin is niet bekend. Tot 1695 v.Chr. was Mari, gelegen aan de westelijke oever van de Eufraat, in het huidige Syrië, een zelfstandige staat naast het Babylonische Rijk.

Als de droom belangrijk leek werd deze aan de koning gerapporteerd. Dit was de taak van speciale priesters en priesteressen, die werden aangeduid als *apilum* (beantwoorder) of *apiltum* (beantwoordster). De Muhhum-priester of Muhhutum-priesteres, die de droom zelf had ontvangen of bij een ander opgewekt of van een ander had gehoord, stond garant voor de waarheid van de droom. Als teken daarvan werd een lok van het haar en een zoom van het gewaad van de betreffende priester of priesteres afgegeven en met de brief aan de koning meegestuurd. Het haar en het gewaad werden geacht de levenskracht van de priester(es) te bevatten; door deze aan de koning te geven stelde men zich bloot aan het grootst mogelijke onheil als de droom niet op waarheid zou berusten. Deze garantie werd nodig geacht om misbruik te voorkomen. De droom kon namelijk vergaande consequenties hebben. Ene Ahatum, de dochter van Dagan-Malik, ontving in een droom de waarschuwing dat er een opstand tegen Zimri-Lim werd voorbereid en neergeslagen diende te worden. In een droom van een andere vrouw, Addu-Duri, kreeg Zimri-Lim de opdracht geen veldtocht te ondernemen en in Mari te blijven.

In principe kon iedereen in Mari een profetische inspiratie of voorspellende droom hebben. Het feit dat de dromen schriftelijk aan de koning werden gerapporteerd en dat de oorspronkelijke documenten bewaard werden, geeft aan hoeveel belang er aan deze vorm van divinatie gehecht werd. In 1695 lijfden de Babyloniërs Mari in het grote rijk in. Divinatie bleef belangrijk, maar droomorakels van leken werden niet langer gebruikt om staatszaken te beslissen.

Droomorakels in Oegarit

De Semitische volkeren die zich in en rondom Palestina hadden gevestigd deelden de Soemerisch-Babylonische opvatting dat dromen boodschappen van goden en godinnen waren. Vanaf het eind van het derde millennium v.Chr. tot de dertiende eeuw v.Chr. werd Oegarit aan de Middellandse Zee, in het huidige Syrië, Ras Shamra genoemd, een zelfstandig koninkrijk. In deze hoogstaande beschaving ontstond in de veertiende eeuw v.Chr. uit het spijkerschrift het oudste alfabet ter wereld. In de restanten van de verschillende bibliotheken die de stad rijk was, zijn kleitabletten in acht verschillende talen gevonden. Vele ambtenaren beheersten verschillende talen en vertaalden documenten uit al deze vreemde talen in het Oegaritisch of omgekeerd. In dit kosmopolitische centrum werden ook de mythen van andere volkeren in de eigen taal opgeschreven of werden delen van deze verhalen in aangepaste vorm in de eigen mythen opgenomen. Baal (Balu) is in de mythen van Oegarit een vegetatiegod, de broer en, zij het in bedekte termen, geliefde van de godin Anat.⁸¹ Mot, de Heer van de Onderwereld, slaagt er met een list in Baal in te slikken, waarna Baal sterft. Anat gaat op zoek naar haar broer, komt achter de

De priesters in Mari droegen, net als de priesters in Babylonië, lange baarden en een kleding bedekt met bladeren. Ze werden vooral geraadpleegd voor de uitleg van voorspellende dromen. Deze dromen werden door de priesters aan de koning gerapporteerd en vaak nam de koning op grond hiervan belangrijke beslissingen.

waarheid en hakt Mot in stukken. Tussen twee molenstenen vermaalt ze hem en verstrooit hem over de akker. Baal en Mot zijn elkaars tegenpolen die samen de vruchtbaarheid van de vegetatie in stand houden. Door de aarde in te gaan verliest Baal zijn leven, maar tegelijk geeft hij Mot een impuls om de groei van de vegetatie opnieuw in gang te zetten. Na de dood van Mot vraagt Anat aan oppergod El om te dromen om te weten te komen of Baal opnieuw tot leven zal komen. El droomt dat olie als regen uit de hemel valt en dat de bergbeken vol honing stromen. Daaruit maakt El op dat Baal tot leven is gekomen en inderdaad keert Baal terug uit de onderwereld.

De mythe van Baal, Mot en Anat laat zien hoeveel belang er in het koninkrijk Oegarit aan voorspellende dromen werd gehecht. Opvallend is dat kennelijk niet iedereen geacht werd deze dromen te hebben. Zelfs de godin Anat moest een beroep doen op de oppergod om voor haar te dromen. Toch waren incubatiedromen in Oegarit niet ongewoon.⁸² De mythe van Baal drukt al uit dat het mogelijk werd geacht voorspellende dromen op te wekken. Er zijn verschillende voorbeelden in de literatuur van Oegarit waarin ook mensen een incubatiedroom hadden die de toekomst onthulde. Een van de koningen van Oegarit, Keret, heeft zeven zonen, maar ze sterven allemaal en hij heeft geen erfgenaam om hem op te volgen. De vertwijfelde koning vraagt El om raad. De oppergod verschijnt in zijn droom en vertelt hem wat hij moet doen om voor een mannelijke opvolger te zorgen.

Een andere tekst uit Oegarit beschrijft uitgebreid hoe Daniël, een plaatselijke stamvader die kinderloos is gebleven, een incubatieritueel ondergaat om voor een zoon te zorgen. Hij ondergaat een voorbereiding van zeven dagen, waarin hij dagelijks voedsel en drank aan de goden offert, een smeekbede uitspreekt, zijn huis reinigt en nog andere rituele handelingen verricht. In de droom verschijnt El en belooft Daniël een zoon, die hij ook krijgt.

Droomuitleg in Palestina en in het Oude Testament

Aanvankelijk deelden de Hebreëen de Semitische visie dat dromen van goddelijke oorsprong en daarom belangrijk zijn. In Numeri 12:6 spreekt God met Aäron en Mirjam en zegt: 'Indien onder u een profeet is, dan maak Ik, de Here, Mij in een gezicht aan hem bekend, in een droom spreek ik met hem.' In het Oude Testament worden verschillende profetische dromen beschreven als afkomstig van God. In Gibeon verschijnt God in een droom aan Salomo en vraagt wat de jonge koning van hem wenst te ontvangen. Salomo vraagt om wijsheid en krijgt die ook, evenals rijkdom en eer.⁸³

Toch is droomuitleg, net als alle andere vormen van divinatie, al snel in Israël in ongenade gevallen. De droomuitleg was te zeer verbonden met de heidense religie van de Babyloniërs en van de Semieten, waar ook het volk Israël toe behoorde, om getolereerd te kunnen worden. Deuteronomium 13:1-5

laat daar geen twijfel over bestaan: 'Wanneer onder u een profeet optreedt of iemand die dromen heeft, en hij u een teken of een wonder aankondigt, en het teken of het wonder komt, waarover hij u gesproken heeft met de woorden: laten wij andere goden achterna lopen, die gij niet gekend hebt, en laten wij hen gaan dienen – dan zult gij naar de woorden van dien profeet of van dien dromer niet luisteren; want de Here, uw God, stelt u op de proef om te weten, of gij den Here, uw God, liefhebt met uw ganse hart en met uw ganse ziel ... Dien profeet of dromer zal ter dood gebracht worden, omdat hij afval gepredikt heeft van den Here, uw God ... Zo zult gij het kwaad uit uw midden wegdoen.'

Ann Jeffers onderscheidt drie typen dromen die in het Oude Testament genoemd worden: eenvoudige en eenduidige boodschappen, symbolische dromen en incubatiedromen.⁸⁴ Het eerste type komt overeen met de directe droomboodschappen die in Mari aan de koning werden gerapporteerd. Enige symboliek is wel aanwezig, maar die is vrij eenvoudig te begrijpen. Een voorbeeld is de droom van Jozef dat hij met zijn broers schoven aan het binden is in het veld. De schoof van Jozef blijft rechtop staan, terwijl de schoven van zijn broers zich voor deze schoof buigen. Zijn broers vragen Jozef, als hij de droom vertelt, of hij soms koning over hen wil zijn. Dan droomt Jozef dat de zon, de maan en elf sterren zich voor hem buigen. Jacob roept zijn zoon over deze droom ter verantwoording en vraagt: 'Zullen soms ik, uw moeder en uw broeders komen om ons voor u ter aarde neer te buigen?'⁸⁵ Als Jozef later zijn broers opzoekt in Dothan gooien ze hem eerst in een put en verkopen hem dan aan een groep Ismaëlieten, die hem als slaaf meevoeren naar Egypte.

De symbolische droom is moeilijker te doorgronden en heeft een professionele droomuitlegger nodig die de symboliek interpreteert. De Babylonische *shabru-priesters* waren hierin getraind en ook elders in het Midden-Oosten waren droomuitleggers beroepshalve werkzaam. Als Jozef in Egypte in de gevangenis belandt, ontmoet hij de overste der schenkers en de overste der bakkers van de Farao, die hem vertellen een droom gehad te hebben die niemand kan uitleggen.⁸⁶ Jozef zegt dan: 'Zijn de uitleggingen niet Gods zaak? Vertel het mij toch.' De schenker vertelt dan zijn droom: 'In mijn droom, zie, er stond een wijnstok vóór mij. Aan de wijnstok waren drie ranken, en nauwelijks begon hij uit te botten, of zijn bloesem was er, en zijn trossen droegen rijpe druiven. En Farao's beker was in mijn hand. Ik nam de druiven, persde ze uit in Farao's hand. Toen zeide Jozef tot hem: Dit is de uitlegging ervan: de drie ranken, dat zijn drie dagen; binnen drie dagen zal Farao uw hoofd verhogen en u in uw rang herstellen.' De overste van de bakkers vertelt nu zijn droom: 'Er waren op mijn hoofd drie korven met gebak. In de bovenste korf was allerlei spijs voor Farao, wat een bakker bereidt. Het gevogelte at dit uit de korf, boven mijn hoofd. Toen antwoordde Jozef: Dit is de uitlegging ervan: de drie korven, dat zijn drie dagen; binnen drie dagen zal Farao uw hoofd verhogen, boven u, en u aan een paal hangen en het gevogelte zal vlees van u

afeten.' Beide voorspellingen gaan binnen drie dagen in vervulling: de schenker wordt in ere hersteld, de bakker wordt opgehangen. Na twee jaar heeft Farao twee dromen die niemand kan uitleggen.⁸⁷ Eerst droomt hij over zeven vette koeien die worden opgegeten door zeven magere koeien. Dan droomt hij over zeven dikke korenaren die worden verslonden door zeven dunne aren. De opperschenker herinnert zich Jozef, die uit de gevangenis wordt gehaald en Farao uitlegt dat de dromen zeven jaren van overvloed gevolgd door zeven jaren van hongersnood voorspellen. Deze uitleg wordt geloofd en Jozef redt het land van de hongersnood door in de zeven vette jaren in opdracht van Farao voldoende voorraden aan te leggen.

De verhalen rond Jozef, die met vele andere voorbeelden aan te vullen zijn, geven aan dat letterlijke en symbolische droomuitleggingen in Palestina een normaal verschijnsel waren en niet, zoals de bijbel ons wil doen geloven, voorbehouden aan profeten. Dat Jozef de Egyptenaren in droomuitleggen verslaat is opmerkelijk. In Egypte werden voortekens niet systematisch verzameld, zoals in Mesopotamië gedaan werd, maar wel werden dromen al vanaf de Twaalfde Dynastie ($\pm$ 1971-1786 v.Chr.) opgeschreven en verzameld. In 1935 publiceerde A.H. Gardiner de overgebleven fragmenten van een droomcollectie uit de Negentiende Dynastie ($\pm$ 1309-1080) waarin droomthema's symbolisch werden geïnterpreteerd. Als iemand droomt dat hij het vlees van een aap eet, zegt een van de fragmenten, dan is dat goed en wijst op promotie.⁸⁸

De meeste wetenschappers gaan ervan uit dat de Egyptenaren hun kennis over droomorakels geënt hebben op die van de Babyloniërs. Dat geldt ook voor de Hebreëën. Enerzijds probeert het Oude Testament de kennis van het volk Israël over droomorakels weg te moffelen, anderzijds wordt deze voorgesteld als superieur aan iedereen, zelfs aan de Babyloniërs. Tijdens de ballingschap, in de zesde eeuw v.Chr., kan de Judeeër Daniël zich meten met de droomuitleggers van de Babylonische koning Nebukadnezar en geeft hij een juiste weergave en uitleg van de droom van de koning, waar diens eigen uitleggers in gebreke blijven,⁸⁹ zelfs als de koning ze bedreigt met de woorden: 'Indien gij mij den droom met zijn uitlegging niet bekendmaakt, zult gij in stukken gehouwen worden en uw huizen zullen tot een puinhoop worden gemaakt.' Geen van de Babyloniërs slaagt erin de droom, die de koning weigert bekend te maken, op te dissen, waarna de koning de opdracht geeft alle wijzen en wichelaars te doden. Daniël vraagt God om raad en God vertelt hem de droom en de uitleg. Daniël zegt tegen de koning: 'De verborgenheid waarnaar de koning vraagt, kunnen geen wijzen, bezweerders, geleerden of waarzeggers den koning te kennen geven. Maar er is een God in den hemel, die verborgenheden openbaart.' Daarna vertelt hij de droom en de uitleg: Nebukadnessar droomde over een groot beeld met een gouden hoofd, een borst en armen van zilver, een buik en lendenen van koper, benen van ijzer, voeten deels van ijzer en deels van leem. Een steen treft de voeten, waarna

het beeld verbrijzeld wordt. Het gouden hoofd, legt Daniël uit, is Nebukadnessar zelf. Na hem komt een minder schitterend zilveren koninkrijk, daarna een nog minder koperen koninkrijk. Ten slotte zal het machtige rijk waarover Nebukadnessar nu nog heerst, uiteenvallen. 'Toen wierp koning Nebukadnessar zich op zijn aangezicht en aanbad Daniël,' wil de bijbel ons doen geloven. 'De koning gaf Daniël ten antwoord: In waarheid, uw God is de god der goden en de Heer der koningen en hij openbaart verborgenheden.' Dit is niet meer dan een staaltje Jahweh-propaganda. De boodschap is duidelijk: droomuitleg is alleen aan God voorbehouden, want mensen kunnen nog niet eens een droom raden. In werkelijkheid zou elke Babylonische droomuitlegger een manier gevonden hebben om de droom zelf en zijn uitleg te divineren. Later zouden verschillende Griekse orakels erom bekendstaan het antwoord te geven zonder dat de vraag bekendgemaakt hoefde te worden.

Incubatedromen worden zelden en alleen zeer versluierd in het Oude Testament beschreven. Ann Jeffers geeft hiervoor de volgende verklaring: 'In de periode na Deuteronomium is de droom niet langer een openbaring en wordt zelfs afgezet tegen ware profetie. Incubatie werd tenslotte beschouwd als een heidens ritueel voor vreemde goden en vreemde culten, waar het Oude Testament zich hevig tegen verzet. Volgens de groeperingen die zich tegen dit heidense element in Judea en Israël afzetten, is er geen vaste tijd en vorm waarin het goddelijke zich manifesteert. Evenmin heeft de mens het recht om God, op wat voor manier dan ook, met gebed, offer of door middel van een speciale techniek op te roepen.'⁹⁰ De meest uitgesproken tegenstander van droomorakels is de profeet Jeremia: 'Vervul ik niet den hemel en de aarde? luidt het woord des Heren. Ik heb gehoord wat de profeten zeggen, die in mijn naam vals profeteren: Ik heb gedroomd, ik heb gedroomd! ... De profeet die een droom heeft, vertelle een droom, en die mijn woord heeft, spreek mijn woord naar waarheid; wat heeft het stro met het koren gemeen? luidt het woord des Heren ... Ik zal de profeteerders van leugenachtige dromen! luidt het woord des Heren, die zij vertellen om mijn volk te misleiden door hun leugens en woordenkramerij; Ik heb hen niet gezonden en hun geen opdracht gegeven; zij zijn dit volk niet van het minste nut, luidt het woord des Heren.'⁹¹

Droomuitleg in de Helleense wereld

In Griekenland stond de incubatiedroom in hoog aanzien. Deze techniek werd *enkimesis* (slapen in een tempel) genoemd. Met name de tempels van Asklepios, de god van de geneeskunde, waren hiervoor ingericht. In de vierde eeuw v.Chr. verspreidde zijn cultus zich vanuit Thessalië in Griekenland over de Helleense beschaving. Zijn belangrijkste tempels waren het

Asklepion van Epidauros, op de Peloponnesos, en van Pergamon in Klein-Azië. Rond het begin van onze jaartelling waren er in de Helleense wereld zo'n driehonderd tempels voor Asklepios opgericht. Een Asklepion was in de eerste plaats een medisch centrum, te vergelijken met de medische faculteit van onze universiteiten, waar de kennis van de geneeskunde werd verzameld en besproken door de belangrijkste wetenschappers van die dagen. Pergamon behield zijn wereldwijde faam op dit gebied tot de tweede eeuw, toen Galenus ($\pm$ 130-200), de na Hippocrates beroemdste arts uit de Oudheid, daar zijn praktijk uitoefende. Een Asklepion was ook een ziekenhuis en sanatorium, waar allerlei ziekten behandeld werden, onder andere met modderbaden, baden in geneeskrachtig bronwater, kruiden, diëten en massage. De behandeling kon een paar dagen duren, maar zich ook over langere tijd uitstrekken. Vaak werd een theater in het Asklepion gevestigd met als doel de genezing door theatervoorstellingen en muziektherapie te bevorderen. Het theater in Pergamon bood plaats aan 3500 toeschouwers. Als onderdeel van de behandeling kon de patiënt een nacht doorbrengen in het Asklepion, waarbij de priesters-geneesheren van Asklepios een incubatiedroom probeerden op te wekken. Over een Heilige Straat van 800 meter lengte werd het Asklepion vanuit Pergamon bereikt. Via een tachtig meter lange onderaardse gang waarin slangen huisden, werd de patiënt blootsvoets naar de ronde tempel geleid waar hij of zij de nacht zou doorbrengen. De hedendaagse bezoeker aan Pergamon voelt nog steeds de mysterieuze kracht die de gang en de ronde tempel uitoefenen, zoals we zelf ervaren hebben. De incubatiedromen die in Pergamon en vergelijkbare tempels werden opgewekt, hadden tot doel de god-geneesheer Asklepios te vragen naar de aard van de ziekte en de behandeling die het beste resultaat zou hebben.

In Griekenland was niet iedereen overtuigd van het feit dat dromen de waarheid aan het licht konden brengen en zelfs wie in dromen geloofde hechtte niet aan elke droom dezelfde waarde. Homerus, onze oudste bron voor de Griekse cultuur, laat Penelope, de vrouw van Odysseus, in boek 19 van de *Odyssee* opmerken dat dromen verwarrend zijn en niet altijd uitkomen. Dromen, zegt Penelope, komen tot ons door een van twee poorten. Dromen die door de poort van ivoor komen, doen holle beloften die nooit worden waargemaakt. Dromen, daarentegen, die door de poort van gepolijst hoorn komen, laten zien wat er werkelijk zal gebeuren. Het probleem is dat een mens nooit weet door welke poort een droom is gegaan. Penelope heeft gedroomd dat Odysseus na zijn jarenlange omzwervingen zal terugkeren, maar ze is bang dat de droom door de poort van ivoor tot haar is gekomen en dus niet op waarheid zal berusten. De man aan wie ze de droom vertelt is echter Odysseus, die al is teruggekomen, zonder dat ze hem heeft herkend. Sommige dromen komen misschien van de goden, impliceert Homerus, maar mensen kunnen er niet op vertrouwen. In de *Ilias*, boek 2, bedriegt Zeus de Griekse legeraanvoerder Agamemnon door hem een onware droom te geven,

op grond waarvan Agamemnon het rampzalige besluit neemt de Trojanen aan te vallen.

Hesiodos, de na Homerus oudste Griekse bron, is al even negatief over dromen. In zijn *Theogonia*, over het ontstaan van de kosmos, dat hij in de zevende eeuw v.Chr. schreef, zijn dromen de kinderen van de Nacht, samen met de Slaap, het Noodlot en de Dood (regel 211-213).

De Griekse treurspeldichter Aischylos (526-456 v.Chr) ziet dromen als afkomstig van de goden. Volgens hem heeft Prometheus de mensheid alle vormen van divineren geleerd en om te beginnen "t onderscheid gemaakt der dromen die bij daglicht werkelijk worden"⁹² In *De Perzen* laat Aischylos de nederlaag van de Perzen voorafschaduwen door de droom die de moeder van de Perzische koning Xerxes heeft:

Hij valt, mijn zoon, zijn vader Darius staat er vlakbij en huilt om hem. En Xerxes, zodra hij hem ziet, verscheurt de kleren die zijn lijf omhullen.

Die dingen nu, zeg ik, heb ik vannacht gedroomd.⁹³

Door offergaven probeert ze de goden te vermurwen, maar de goden zijn op de hand van de Grieken en haar droomt komt letterlijk uit.

In de *Oresteia*, de trilogie over de Orestes-tragedie, laat Aischylos eveneens een droom het noodlot voorspellen. Agamemnon, de aanvoerder van het Griekse leger, keert zegevierend terug uit Troje, maar wordt vermoord door zijn vrouw Clytemnestra en haar minnaar. Hun zoon, Orestes, wil de moord op zijn vader wreken, maar is bang dat de Erinyes hem zullen straffen. De Erinyes zijn wraakgodinnen die elke oudermoord vreselijk straffen. Dan hoort Orestes van een droom die zijn moeder heeft gehad. Ze droomde dat ze een slang ter wereld bracht en hem zoogde, maar het dier verwondde haar tepels zo dat het haar bloed dronk. Orestes kan de droom maar op één manier duiden: 'Ik ben die slang, ik moet haar doden, dat is wat de droom vertelt.'⁹⁴ Als Orestes zijn moeder heeft vermoord, springt Apollo uiteindelijk voor hem in de bres en verdedigt hem tegen de Erinyes met het argument dat een vrouw niet de zaaister van het kind is, maar slechts 'de draagster van de jonge vrucht. De zaaier geeft het leven, zij bewaart de vrucht als een goede gastvrouw en zolang de godheid hem in leven laat.'⁹⁵ Daarom, oordeelt Aischylos met de hem kenmerkende minachting voor vrouwen, is moord op de vader een halsmisdad, die door de wraakgodinnen bestraft dient te worden en moord op de moeder niet.

De treurspeldichter Euripides (± 480-405 v.Chr.) ziet dromen als kinderen van Moeder Aarde. In *Iphigenia in Tauris* heerst de godin Themis, de dochter van Moeder Aarde, over Delphi, tot Apollo het orakel van haar rooft door de draak Python te verslaan. Apollo breekt de orakelstaf van Themis en eigent zich het orakelen toe, maar Moeder Aarde maakt zijn orakels overbodig door de mensen dromen te geven waarin ze alles zien wat is geweest, alles wat verborgen is en alles wat de goden nog zullen beslissen. Als Apollo zich bij zijn

vader Zeus hierover beklagt, neemt Zeus de gave van profetische dromen weg bij de mensen en geeft Apollo het alleenrecht hierop.⁹⁶

De ideeën van de treurspeldichters over dromen waren sterk beïnvloed door het orfisme, een religieuze stroming die in de zevende eeuw v.Chr. opkwam. Volgens het orfisme wordt de ziel in de slaap bevrijd van de kerker van het lichaam en kan daardoor in contact komen met de hogere wezens. Plato liet zich slechts gedeeltelijk leiden door het orfisme. De ziel kan in de slaap volgens Plato tot de waarheid naderen, maar alleen onder bepaalde omstandigheden. In *Faidon* laat hij Socrates in de dodencel worstelen met de betekenis van dromen. Een droom die zijn leven lang steeds terugkeert zegt hem: 'Socrates, beoefen de kunst van de muzen en houd u daarmee bezig.' Hij had deze aansporing tot creativiteit altijd opgevat als een aansporing om te filosoferen, maar nu in de dodencel was hij voor het eerst in zijn leven gedichten aan het schrijven.⁹⁷ De waarheid, suggereert Socrates, is een schepping van de hogere wezens en om deze waarheid te kunnen benaderen moet je zelf ook creatief zijn.

In *De Staat* werkt Plato gedetailleerder uit waar volgens hem dromen vandaan komen. De betekenis van dromen hangt af van de mate waarin iemand zich laat beheersen door zijn gevoelens of zijn ratio. Als onstuimige gevoelens en verlangens naar genot of macht iemands leven beheersen, zullen deze ook in zijn dromen tot uiting komen. Het centrale thema van deze dialoog en van de dialoog *De Wetten* is dat een mens, gesteund door wetten en bepalingen, kan leren in soberheid en eenvoud zijn verlangens te beteugelen, zodat zijn ratio zijn hele leven in harmonie kan brengen. Als iemand die zijn gevoelens heeft leren beheersen gaat slapen, zegt Plato, dan zullen genot of pijn zijn dromen niet verstoren, zodat hij 'kan reiken naar een aantal zaken over verleden, heden en toekomst die hem niet bekend zijn en ze bevatten.' De droom van zo'n persoon maakt het zeer aannemelijk dat hij 'de waarheid zal bevatten'.⁹⁸ Voor Plato staat de waarheid die door divinatie, ook door dromen of visioenen, is verkregen boven de wet en niemand mag daar iets aan veranderen, zelfs niet om een nieuwe staat te vormen of een oude te hervormen.⁹⁹

Xenophon (± 429-354 v.Chr.), een leerling van Socrates die later zijn sporen verdiende als generaal en als historicus, ging ervan uit dat 'niets in de wereld meer op de dood lijkt dan slaap; en de ziel van de mens wordt op zulke momenten in haar meest goddelijke aspect onthuld; ze kan dan in de toekomst zien, want op die momenten wordt ze, naar het schijnt, het minst gehinderd door de banden van het vlees'.¹⁰⁰

Aristoteles liet zich aanvankelijk leiden door de ideeën van Plato over dromen, maar later stelde hij zich veel sceptischer op tegenover de vraag of dromen wel enige waarheid bevatten. In het korte traktaat *Over divinatie in de slaap* geeft hij als zijn mening dat dromen niet van de goden komen, want anders zouden ze wel dromen sturen naar de beste en verstandigste mensen,

terwijl dromen kennelijk toch heel willekeurig bij deze of gene terechtkomen. Ook lijkt het Aristoteles vreemd dat de goden dromen zouden sturen waarvan de meeste niet uitkomen. Als de goden contact zouden zoeken met de mensen, zegt Aristoteles, dan zouden ze dat wel in het volle daglicht doen en niet 's nachts. Veel dromen, zegt Aristoteles, vinden hun oorsprong in de situatie waarin de dromer zich bevindt, maar de droom is veel heviger. Een klein beetje warmte kan al een droom geven dat men door vuur loopt. Op grond van deze tamelijk zwakke argumenten besluit Aristoteles dat dromen niet van de goden komen, maar wel 'een mysterieus aspect hebben, want de natuur is mysterieus, hoewel niet goddelijk.' Wat dat mysterieuze aspect is, licht hij niet verder toe. Wel merkt hij nog op dat de gewone man vaker droomt dan de rationeel denkende mens, omdat de geest van de gewone mens leeg is en niet door gedachten in beslag genomen wordt en zich dus makkelijker laat meevoeren met de stroom van de emoties. Melancholieke en mentaal gestoorde mensen dromen volgens Aristoteles meer dan de gemiddelde mens.

In het traktaat *Over dromen* werkt Aristoteles zijn ideeën uit dat dromen voortkomen uit het natrillen van de emoties van de afgelopen dag. In de ziel worden de emoties opgenomen en blijven daar als een potentie aanwezig. Als een mens in de slaap tot rust komt, worden deze potenties omgezet in bewegingen die in de droom als beelden voorkomen. Droombeelden komen volgens Aristoteles dus van binnenuit, uit de eigen ziel, en niet van buitenaf.

De verschillen van inzicht in Griekenland over het wezen van de droom kwamen duidelijk tot uiting in de twee belangrijkste filosofische stromingen. De stoïcijnen gingen ervan uit dat de goden in dromen met de mensen communiceren en op die manier belangrijke boodschappen aan de mensheid overbrengen. De volgelingen van Epicurus ($\pm$ 341-270 v.Chr.) waren van mening dat de goden zich niet om de wereld bekommeren en dus ook geen waarheden onthullen in dromen. De epicureërs verklaarden dromen op rationele wijze, net zoals Aristoteles dat had gedaan, als zintuiglijke indrukken en als dagelijkse beslommingen die in dromen opnieuw beleefd werden.

Ondanks de meningsverschillen van de filosofen over het wezen van de droom was vrijwel iedereen in Griekenland overtuigd van het feit dat dromen belangrijke boodschappen over verleden, heden en toekomst kunnen overbrengen. De Perzen, die Klein-Azië eeuwenlang overheersten, brachten hier geen verandering in, aangezien ook zij dromen als goddelijke boodschappen zagen. Herodotos beschrijft hoe de Perzische koning Cyrus een droom heeft waarin Darius, de zoon van zijn vriend Hystaspes, vleugels heeft. De ene vleugel werpt een schaduw op Azië, de andere op Europa. Cyrus roept Hystaspes ter verantwoording en zegt hem: 'Ik heb ontdekt dat je zoon tegen mij en mijn troon samenspannt, en ik zal je mijn informatiebron geven, die geen enkele twijfel openlaat ... want de goden waken over mij en waarschuwen me altijd voor naderend gevaar.' Hoewel de droom niet uitkwam en

Darius I pas in 521 v.Chr., acht jaar na de dood van Cyrus, de troon besteeg, twijfelt Herodotus eerder aan het oordeel van Cyrus dan aan de voorspellende waarde van de droom: 'Hoewel Cyrus overtuigd was van het verraad van Darius was de betekenis van de droom anders dan hij dacht: de droom werd door de goden gestuurd om Cyrus te waarschuwen dat zijn dood naderde en dat Darius uiteindelijk de troon zou bestijgen.'¹⁰¹

Toen Alexander de Grote in 330 v.Chr. de Perzische koning Darius III versloeg en Klein-Azië opnieuw onder de Helleense invloed bracht, werd de heersende opvatting over dromen alleen maar versterkt. Ook in Macedonië, het thuisland van Alexander, werden dromen als orakels gezien. Koning Philippus van Macedonië (382-336 v.Chr.), de vader van Alexander, liet zijn dromen bij voorkeur uitleggen door Aristander van Telmessus, afkomstig uit Lycië, aan de zuidkust van Klein-Azië. Toen Philippus droomde dat hij de schoot van zijn vrouw Olympias verzegelde met was en hier het stempel van een leeuw op drukte, waarschuwden verschillende droomuitleggers hem voor mogelijke ontrouw van zijn echtgenote. Aristander maakte uit de droom echter op dat Olympias zwanger was, want het heeft geen zin iets te verzegelen wat leeg is. Hun toekomstige zoon, zei Aristander, zou de moeder van een leeuw hebben. De Griekse filosoof en biograaf Plutarchus (± 46-120 n.Chr.), die ons deze droom vertelt in zijn levensbeschrijving van Alexander,¹⁰² geeft nog vele andere voorbeelden van voorspellende dromen. In de nacht voordat het huwelijk tussen Philippus en Olympias voltrokken wordt, droomt Olympias dat een bliksemschicht uit haar schoot valt en alles om haar heen in brand vliegt. Zo wordt de komst van Alexander al aangekondigd voordat het huwelijk tussen zijn ouders gesloten is. Later droomt Darius dat het Macedonische leger, dat onder Alexander tegen hem oprukt, gehuld is in vuur zonder te verbranden, terwijl Alexander een mantel draagt die voordien aan Darius toebehoorde. Door deze droom wordt voorspeld dat Alexander Darius zal opvolgen als heerser over Azië.¹⁰³ Alexander zelf beriep zich voor het uitleggen van zijn dromen, net als zijn vader had gedaan, op het inzicht van Aristander in de symboliek van orakeldromen. Toen Alexander in 332 v.Chr. Tyrus belegerde zonder erin te slagen de stad in te nemen, droomde hij dat een satyr op zijn schild danste. Aristander interpreteerde het woord *satyros* als *sa Tyros*, wat wil zeggen 'Tyrus is van jou', en beloofde Alexander de overwinning, die niet uitbleef.¹⁰⁴

Voorspellende dromen die de geboorte van een latere held of keizer aankondigden, werden in de Oudheid veelvuldig doorverteld en opgeschreven. In zijn levensbeschrijving van Pericles (± 495-429 v.Chr.), volgens velen de grootste staatsman van de Griekse Oudheid, vertelt Plutarchus dat de moeder van Pericles een paar dagen voor de geboorte van haar zoon droomde dat ze een leeuw baarde.¹⁰⁵ Hecuba, de vrouw van Priamus, de legendarische laatste koning van Troje, droomt als ze zwanger is dat ze een vlammeende toorts baart. Priamus raadpleegt het orakel van Apollo waardoor hij de betekenis

van de droom verneemt: zijn vrouw zal een kind baren dat later Troje zal verwoesten. De zoon is Paris, die door de ontvoering van Helena de Trojaanse oorlog zal ontketenen waarbij Hecuba haar man, bijna al haar kinderen, haar stad en haar vrijheid zal verliezen.¹⁰⁶

In de Helleense wereld zijn talloze boeken geschreven over de uitleg van dromen. Demetrius van Phalerum (± 350-280 v.Chr.), de stichter van de bibliotheek van Alexandrië, schreef een boek in vijf delen over dromen en de hierop gebaseerde medische behandeling. Artemon van Miletos schreef in de eerste eeuw een boek over droomuitleg in 22 delen. Er zijn tientallen voorbeelden van droomboeken te noemen, maar meestal zijn niet meer dan de titel van het boek en hooguit een paar korte fragmenten of citaten bewaard gebleven.

De droomuitleg van Artemidorus

Het enige complete handboek voor de interpretatie van dromen dat uit de Helleense wereld is overgebleven is de *Oneirocritica* (Droomuitleg) van Artemidorus van Daldi. Artemidorus schreef het boek in de eerste helft van de tweede eeuw, in een tijd dat het Griekse moederland in verval raakte terwijl de Helleense gebieden in Klein-Azië zich steeds verder wisten te ontplooien, daarin alleen belemmerd door de groeiende macht van het Romeinse Rijk. Hij was afkomstig uit Daldi, een stad in Lydië, centraal gelegen in Klein-Azië, en reisde door de Helleense en Romeinse gebieden om dromen en theorieën over hun interpretatie te verzamelen. In totaal wist hij meer dan drieduizend dromen te vergaren door alle boeken te lezen die er op dat gebied geschreven waren, boeken die niet meer tot onze beschikking staan, en door te praten met de ongeletterde droomuitleggers die op de hoeken van de straten aan de gewone mensen tegen betaling hun dromen uitlegden. Wat over is aan fragmenten uit andere droomboeken, deels door Artemidorus, deels door andere auteurs beschreven, laat zien dat Artemidorus kon teruggrijpen op een rijke traditie die zich gedurende vele eeuwen in Europa en Azië had ontwikkeld.

Artemidorus begint zijn droomboek met een onderscheid tussen twee typen dromen. Het eerste type, *enhyption* ('in de slaap'), heeft geen betekenis als orakel. Deze dromen kunnen voortkomen uit lichamelijke behoeften, zoals honger of dorst, of uit geestelijke behoeften, bijvoorbeeld door een verliefdheid, grote vreugde of intens verdriet. Ook overvloed kan deze dromen veroorzaken, bijvoorbeeld als men te veel heeft gegeten of gedronken. Het tweede type droom, *oneiros* ('vertellen wat echt is'), geeft aan wat er in de toekomst zal gebeuren. Dit type droom noemt hij *door-de-goden-gestuurd*. In feite raakt Artemidorus hier aan het oude strijdpunt over de betekenis van dromen tussen de stoïcijnen, die de dromen zagen als boodschappen van de

goden en de epicureërs, die dromen vooral als dagresten beschouwden. Als je ergens heel direct bij betrokken bent en de goden vurig om een droom vraagt, zegt Artemidorus, dan komt de droom voort uit een geestelijke behoefte. Het is dan een *enhyption* en geen boodschap van de goden. Artemidorus sluit zich dus aan bij de opvatting van Plato dat orakeldromen alleen mogelijk zijn als men geestelijk en lichamelijk in evenwicht is. Hij noemt Plato echter niet met name en onthoudt zich diplomatiek van een oordeel of 'god-gestuurd' letterlijk of symbolisch moet worden opgevat: 'Ik stel niet, zoals Aristoteles, de vraag of de oorzaak van onze dromen buiten ons ligt en van de goden komt of dat onze dromen gestuurd worden door iets binnen ons dat de ziel op een bepaalde manier beïnvloedt zodat bepaalde dingen met ons gebeuren. Ik gebruik het woord god-gestuurd op dezelfde manier als we alle onvoorzienne dingen *door-de-goden-gestuurd* noemen.'¹⁰⁷

Om dromen uit te leggen, zegt Artemidorus, moet je vaststellen of het een orakeldroom (*oneiros*) betreft of dat de droom voortkomt uit een lichamelijke of geestelijke behoefte (*enhyption*). Alleen echte orakeldromen komen in aanmerking om geïnterpreteerd te worden en dan ook nog alleen als je de hele droom kunt herinneren. Orakeldromen kunnen letterlijk uitkomen, maar meestal is er een allegorische uitleg, waarbij alles wat er in de droom gebeurt symbolisch opgevat moet worden. De symboliek is niet voor iedereen hetzelfde. Om de symbolen op de juiste wijze te kunnen interpreteren is het nodig om bepaalde gegevens over de dromer te weten. Er zijn zes typen gegevens die Artemidorus essentieel acht. In de eerste plaats moet men de *identiteit* van de dromer kennen. Alles wat met deze persoon samenhangt kan van belang zijn om de droom te kunnen duiden. Hoe beter je iemand kent, hoe beter je in staat bent zijn of haar droom uit te leggen. In de tweede plaats is het *beroep* van de dromer van belang. Voor een politicus kan een bepaalde droom een heel andere betekenis hebben dan voor een filosoof of een bakker. In de derde plaats is de *geboorteplaats* belangrijk. Wat in de ene streek aanstootgevend is kan ergens anders heel normaal zijn en dat kan de inhoud van de droom en de vorm van de symbolen beïnvloeden. In de vierde plaats is de *financiële status* van de dromer van belang. Voor een arme kan een bepaalde droom iets heel anders betekenen dan voor een rijke. In de vijfde plaats speelt de *gezondheid* van de dromer een rol. Voor iemand die ziek is of op sterven ligt kunnen symbolen iets anders betekenen dan voor gezonde mensen. Ten slotte is de *leeftijd* een factor die men in ogenschouw moet nemen. Voor kinderen moeten symbolen anders worden uitgelegd dan voor volwassenen of voor oude mensen.

Aan de hand van dit systeem geeft Artemidorus vervolgens een interpretatie van een groot aantal dromen. Wat daarbij opvalt is dat hij voor elke droom een uiterst rationele verklaring geeft in de stijl van: 'A betekent B omdat C.' Als een arme man droomt dat hij geboren wordt, zegt Artemidorus bijvoorbeeld, dan is dat een gunstig teken, 'want hij heeft dan iemand die

hem voedt en verzorgt.’ Als een rijke man echter hetzelfde droomt is dat ongunstig, ‘want hij zal door anderen beheerst worden’. Als een handarbeider droomt dat hij geboren wordt, is dat ongunstig en wijst het op werkloosheid, ‘want zuigelingen werken niet’. De wegen waarlangs Artemidorus zijn rationele verklaring zoekt kunnen zeer lang en omslachtig zijn. Als een getrouwde man, van wie de vrouw niet zwanger is, droomt dat hij geboren wordt, betekent dit dat hij zijn vrouw zal verliezen, ‘want babies trouwen niet en hebben geen geslachtsverkeer met vrouwen’.¹⁰⁸ Als een arme man droomt dat hij in een vrouw verandert is dat gunstig, ‘want dan heeft hij iemand om voor hem te zorgen, zoals een vrouw voor een man zorgt’, maar als een rijke man dezelfde droom heeft is dat ongunstig, ‘vooral als hij een politicus is, want vrouwen blijven over het algemeen thuis’.¹⁰⁹

De rationele verklaring van het droomsymbool kan geheel buiten de context van de droom geplaatst worden. Als een arme man droomt dat hij veel bloed overgeeft, dan is dat een gunstig teken, ‘want het duidt op een toename van het bezit en een overvloed aan geld, want geld correspondeert met bloed’.¹¹⁰ Als iemand tot de doodstraf is veroordeeld en droomt dat hij wordt onthoofd, dan is dat een gunstig teken, ‘want je kunt slechts eenmaal onthoofd worden en als dat al in een droom heeft plaatsgevonden kan het niet ook nog eens in werkelijkheid gebeuren’.¹¹¹

Het is duidelijk dat veel van Artemidorus’ rationele verklaringen door andere vervangen kunnen worden. Als een arme man droomt dat hij zijn eigen vlees eet, dan is dat gunstig, ‘want hij zal door inspanningen en hard werken veel dingen verwerven en op die manier zal hij niet zijn eigen vlees eten, maar veeleer de opbrengsten die hij met zijn vlees verdient’.¹¹² Waarom is het niet ongunstig ‘omdat hij het laatste dat hij bezit, zijn eigen lichaam, kwijtraakt’? Dat twee rationele verklaringen voor hetzelfde droomorakel volkomen tegengesteld kunnen zijn, was in de Oudheid ook al bekend. Cicero geeft het voorbeeld van een hardloper die wil meedoen aan de Olympische Spelen en droomt dat hij op een vierspan rijdt. De ene droomuitlegger vertelt hem dat hij zal winnen, want ‘de snelheid en de kracht van paarden duiden daarop’. Een andere orakeldeskundige vertelt hem echter op grond van deze droom dat hij zal verliezen, want ‘een viertal zal vóór jou de finish bereiken’. Een andere atleet droomt vóór de wedstrijd dat hij een adelaar is en hoort van een droomuitlegger dat hij zal winnen: ‘Jij bent de kampioen: geen vogel vliegt sneller dan jouw adelaar.’ Een ander vertelt hem echter dat hij de wedstrijd zal verliezen, want ‘jouw vogel jaagt altijd achter andere en komt zodoende zelf steeds achteraan’.¹¹³

De droomuitleg van Artemidorus lijkt logisch, maar bijna elke interpretatie kan moeiteloos door een andere vervangen worden. Herhaaldelijk beroept hij zich op zijn ervaring dat een bepaald symbool in de droom correspondeert met een bepaalde gebeurtenis in het leven. In dat opzicht komt zijn droomboek overeen met de correspondenties tussen droom en werkelijkheid die

duizenden jaren lang in Mesopotamië waren opgetekend. Het lijkt aannemelijk dat de kennis van de Babyloniërs de grondslag vormde voor de droomboeken die in de Helleense wereld werden opgetekend. Kennelijk wilde men niet zonder meer op de correspondenties vertrouwen en werd er gezocht naar een logische samenhang tussen droom en werkelijkheid. Voor een deel zullen Artemidorus en de schrijvers op wie hij zich baseerde de bestaande correspondenties hebben aangevuld met een in hun ogen logische verklaring. Voor een ander deel zullen ze correspondenties hebben toegevoegd of aangepast aan de later toegevoegde verklaring. De vraag is dan in hoeverre de correspondenties vertrouwd kunnen worden. ‘Vestigen de gissingen van droomuitleggers niet meer de aandacht op hun eigen rijke inventiviteit dan op het eventueel bestaan van samenhang tussen droom en natuurwet?’ is de vraag die Cicero zijn lezers stelt.¹¹⁴

De indeling van Artemidorus in echte orakeldromen (oneiros) en dromen die uit een lichamelijke of geestelijke behoefte voortkomen, wordt uitermate problematisch als we de moderne psychologie in ons oordeel betrekken. In het stuk over Freuds *Droomduiding* komen we hierop terug.

Droomuitleg bij de Romeinen

Over het algemeen volgden de Romeinen de Griekse droomuitleg, met name toen het Romeinse Keizerrijk de Helleense beschaving in zich opnam. De Griekse twijfel over de herkomst van dromen speelde ook in Italië een rol. Cicero raket, vierhonderd jaar na de dood van Aristoteles, de oude discussies tussen stoïcijnen en epicureërs weer op, in een poging een eigentijdse Romeinse filosofie geschoeid op Griekse leest te ontwikkelen. Toch geloofden de meeste Romeinen rotsvast in de waarde van dromen. Dat dromen belangrijke gebeurtenissen kunnen voorspellen en dat op grond van dromen oorlogen worden gevoerd of afgeblazen, wordt door verschillende Romeinse schrijvers benadrukt. Livius vertelt in zijn geschiedenis van het Romeinse Rijk dat Hannibal droomde dat een jongeman met het uiterlijk van een god in zijn droom verscheen en hem vertelde dat Jupiter hem opdroeg op te trekken naar Rome. In de droom geeft Hannibal hier gehoor aan. Als hij omkijkt ziet hij achter zich een reusachtige slang die bomen uitrukt en een hevige onweersbui. Er wordt hem verteld dat dit de verwoesting van Italië is. ‘Verheugd door dit visioen,’ merkt Livius op, ‘leidde hij zijn troepen over de Ebro’,¹¹⁵ waarna hij er bijna in slaagde de Romeinse weerstand te breken.

Ook in het Romeinse Rijk wordt de geboorte van een belangrijke persoon door een droom aangekondigd. Als Atia zwanger is van de toekomstige keizer Augustus droomt ze dat haar ingewanden naar de sterren worden opgeheven, terwijl haar man droomt dat de zon uit haar schoot oprijst.¹¹⁶ Ook de dood van belangrijke personen wordt door een droom aangekondigd. In de

nacht voordat hij wordt vermoord droomt Julius Caesar dat hij boven de wolken vliegt en de hand van Jupiter grijpt.¹¹⁷

Droomuitleg in de Middeleeuwen en Renaissance

In het gekerstende Romeinse Rijk werd droomuitleg, net als elke andere vorm van divinatie, met achterdocht bekeken en soms getolereerd, soms verboden. De *Codex Theodosianus* bevatte een edict van keizer Constantius uit 358 waarin droomuitleg gelijkgesteld werd met elke andere vorm van waarzeggerij; wie zich hieraan bezondigde kon gefolterd en gedood worden. In de *Codex Justinianus* werd deze bepaling, 170 jaar na dato, ongewijzigd overgenomen. Toch werd minder fel opgetreden tegen droomuitleg dan tegen andere vormen van divinatie. In het Byzantijnse Rijk werden tot de val van Constantinopel verschillende nieuwe droomboeken geschreven, maar ze geven niet echt nieuwe inzichten in vergelijking met het droomboek van Artemidorus.

De droomduiding van Sigmund Freud

De Verlichting, die een wig dreef tussen wetenschap en divinatie, bracht ook de droomuitleg in diskrediet. Divinatie werd gezien als een dwaling uit het verleden die hardnekkig bleef voortbestaan. Droomuitleg was iets voor ongelletterde boeren en jonge meisjes. Verstandige mensen werden geacht te weten dat dromen bedrog zijn.

In 1900 publiceerde de toen nog slechts in kleine kring bekende Weense psychiater Sigmund Freud *Die Traumdeutung*, een wetenschappelijke verhandeling over droomuitleg binnen het kader van de moderne psychologie. In 1987 verscheen de eerste Nederlandse vertaling onder de titel *De droomduiding*. In zijn boek geeft Freud eerst een inleiding over de wetenschappelijke literatuur op dit gebied en merkt op: 'Het wetenschappelijk begrip van de droom is ... ondanks een inspanning van duizenden jaren zeer weinig gevorderd' (p. 39). Als heersende opvatting over dromen in zijn tijd noemt Freud 'theorieën die ... voor de droom een verlaging van de psychische activiteit, een verslappen van de samenhangen, een verarming aan behandelbaar materiaal aannemen' (p. 120). Hij noemt deze opvatting over de droom een 'paradigma van zwakzinnigheid of van een amentia', dat wil zeggen dat iemand die droomt wordt gezien als een zwakzinnige of krankzinnige. Een van de voorbeelden die hij geeft is ontleend aan het boek *Über den Traum* (1878) van C. Binz, die de droom kenschetst 'als een lichamelijk, in alle gevallen nutteloos, in vele gevallen ronduit ziekelijk gebeuren' (p. 121).

Deze opvatting staat in schril contrast met een andere stroming die Freud

binnen de droomtheorieën onderscheidt en die 'de dromende ziel het vermogen en de neiging tot bijzondere psychische prestaties toeschrijven die ze in wakende staat helemaal niet of slechts oppervlakkig kan uitvoeren. Uit de praktische toepassing van deze vermogens volgt meestal een nuttige functie van de droom.' Freud noemt dit wat laetdunkend een 'zwelgen in het vrije gebruik van de eigen krachten', waarbij men de droom ziet 'als een toestand waarin de ziel zich verfrist en nieuwe krachten voor de dagtaak verzamelt, dus ongeveer op de manier van een vakantie' (p. 127).

Freuds eigen theorie is 'dat wensvervulling de betekenis van *iedere* droom is, dus dat er geen andere dromen dan wensdromen kunnen bestaan' (p. 184). Daarbij maakt hij een scherp onderscheid tussen de *manifeste* en de *latente droominhoud*. De manifeste inhoud van de droom is wat er precies gebeurt, alles wat iemand doet, zegt of meemaakt in de droom. De latente inhoud wordt bepaald door wat zich in het onbewuste afspeelt. Alle complexen, trauma's en verdrongen bewustzijnsinhouden bevinden zich volgens Freuds theorie in het onbewuste en houden daar psychische energie vast. In de slaap wordt het onbewuste minder rigide afgesloten door het Ik en de energie uit het onbewuste komt in de droom naar boven. Toch laat het onbewuste deze energie niet ongehinderd gaan en vermindert de boodschap meestal zo ingrijpend dat de manifeste droominhoud heel anders wordt dan de latente inhoud waarop de droom gebaseerd is. Freud vergelijkt de manifeste droominhoud met 'hiërogliefen, waarvan de tekens stuk voor stuk in de taal van de droomgedachten moeten worden omgezet. Men zou natuurlijk op een dwaalspoor worden gebracht indien men bij het lezen van deze tekens afging op hun waarde als beeld, in plaats van op hun teken-aspect' (p. 340-1). Door de hiërogliefen te leren lezen kan men leren de latente droominhoud te achterhalen.

Alle droomsymbolen worden door Freud vertaald volgens de regels van de Freudiaanse psychologie. Daarin speelt verdrongen seksualiteit een overheersende rol. Volgens Freud wordt iedere jongen als kind verliefd op zijn moeder, wil haar in wezen seksueel bezitten en wil zijn vader als concurrent uit de weg ruimen. Het kind verdringt deze gevoelens en heeft de rest van zijn leven te kampen met de problemen die dit complex veroorzaakt. Een meisje heeft soortgelijke lustgevoelens voor de vader en moordneigingen tegenover de moeder en verdringt deze gevoelens. Elke droom is voor Freud een 'regressie naar de vroegste omstandigheden van de dromer ... een herbeleving van zijn kinderjaren, van de driftimpulsen die daarin domineerden en de uitdrukkingwijzen die daarin beschikbaar waren. Achter deze individuele kindertijd wordt ons dan een blik beloofd op de fylogenetische kindertijd, op de ontwikkeling van het mensdom, waarvan die van de enkeling in feite een verkorte, door de toevallige levensomstandigheden beïnvloede herhaling is' (p. 634). De droomsymbolen, die teruggrijpen op de kindertijd, hebben in Freuds theorie allemaal te maken met verdrongen seksualiteit. Het hoofdstuk waarin

Freud de droomsymbolen uitlegt (p. 419-478) staat vol met opmerkingen als 'Bussen, doosjes, kisten, kasten, kachels corresponderen met de schoot van de vrouw' (p. 423) en 'opstappen, ladders, trappen, respectievelijk het beklimmen daarvan ... zijn symbolische voorstellingen van de geslachtsdaad'.

Net als Artemidorus en vele andere droomuitleggers uit de Oudheid gaat Freud er dus vanuit dat de droombeelden symbolen zijn, die vertaald moeten worden. Net als Artemidorus voert hij vaak rationele elementen aan voor zijn symboliek: 'Aangezien 'tafel en bed' typisch zijn voor het huwelijk, wordt in de droom het eerste vaak in de plaats van het laatste gesteld.' (p 425) En: 'In dromen van mannen vindt men vaak de stropdas als symbool van de penis, waarschijnlijk niet alleen omdat ze bungelt en voor de man karakteristiek is, maar ook omdat de man haar naar welgevallen kan uitkiezen, een vrijheid die hem bij het oorspronkelijke van dit symbool door de natuur is ontzegd.' (p. 426)

In tegenstelling tot Artemidorus en vrijwel alle droomuitleggers uit de Oudheid hecht Freud echter geen enkele voorspellende waarde aan dromen. Dromen zeggen voor Freud nooit iets over de toekomst, maar alleen over het heden, namelijk de psyche van de dromer zoals dat in het verleden, de vroege jeugd van de dromer, gevormd is. Dromen zijn voor Freud nooit een boodschap van buitenaf, maar altijd een boodschap van binnenuit, uit het onbewuste van de dromer. Hoewel hij de ideeën van Aristoteles over dromen meermalen instemmend aanhaalt, is het verwerken van dagresten voor Freud niet de reden dat men droomt. Voor Freud 'bezit elke droom in zijn manifeste inhoud een raakpunt met recente ervaringen, in zijn latente inhoud echter een raakpunt met zeer oude ervaringen' (p. 276). Wat je overdag meemaakt komt misschien in je dromen terug, maar het zijn slechts symbolen die naar jeugdherinneringen verwijzen.

Freuds theorieën worden door weinig hedendaagse psychologen nog in zijn geheel aanvaard. Met name de universele lustgevoelens tegenover de ouder van het andere geslacht worden in twijfel getrokken. Toch heeft Freud een onuitwisbaar spoor achtergelaten in onze visie op de menselijke geest. Artemidorus merkt op dat het geen zin heeft een droom te interpreteren over iemand op wie je verliefd bent of naar wie je seksueel verlangt, maar hij gaat wel zeer uitgebreid in op de symboliek van dromen waarin de dromer seksuele handelingen verricht met zijn moeder, zuster, dochter, zoon, slavin of slaaf. 'Geslachtsverkeer te hebben (in de droom) met een slaaf of slavin is goed,' zegt Artemidorus, 'want slaven zijn het bezit van de dromer, dus deze droom betekent, heel natuurlijk, dat de dromer plezier zal hebben van zijn bezittingen, die zullen toenemen'.¹¹⁸ Als iemand droomt dat hij seksuele handelingen verricht met zijn moeder, benadrukt Artemidorus, is van belang wat er precies wordt gedaan en in welke houdingen. Van elke variatie die te bedenken valt, geeft hij voorbeelden met de juiste uitleg. Als je bijvoorbeeld staat tijdens de geslachtsdaad met je moeder, is dat een veeg teken, want

‘mensen gebruiken die houding alleen als ze bed noch matras bezitten’.¹¹⁹

Men kan Artemidorus naïef vinden, maar vóór Freud was er niemand die uit dergelijke dromen een verlangen naar moeder of dochter afgeleid zou hebben. Toen Caesar tijdens zijn opmars naar Gallië droomde dat hij geslachtsverkeer had met zijn moeder, vertelde een droomuitlegger hem dat zijn moeder de aarde symboliseerde en dat hij de aarde zou bezitten zoals hij zijn moeder had bezeten. Plutarchus, Suetonius en andere schrijvers uit de Oudheid melden deze droom en hebben geen enkele moeite met de uitleg.

Droomuitleg voor deze tijd

Freuds boek over de droomduiding zal door weinigen nog letterlijk worden nagevolgd, maar Freud heeft ons wel de ogen geopend voor het feit dat we niet altijd zijn wie en hoe we denken te zijn. Het is de vraag of daarop een betrouwbare droomuitleg gebaseerd kan worden. Freud dacht van wel, maar was daarin in wezen net zo naïef als de droomuitleggers uit de Oudheid, boven wie hij zich ver verheven voelde. De uitleg die Freud aan droomsymbolen gaf, was afgeleid van zijn theorie over de werking van de menselijke geest. In de tijd dat Freud zijn boek over de droomduiding schreef, begonnen de sociale wetenschappen zich net te profileren en probeerden psychologen, antropologen en andere sociale wetenschappers in navolging van de exacte wetenschappen het menselijk gedrag in algemene natuurwetten vast te leggen. Inmiddels hebben de exacte wetenschappen hun claim op universele wetten grotendeels laten vallen en nemen ook sociale wetenschappers een wat bescheidener standpunt in. Algemeen toepasbare regels over de betekenis van droomsymbolen zijn er niet en zullen waarschijnlijk ook nooit gevonden worden.

Los van de vraag welke betekenis aan droombeelden gegeven kan worden, kan men zich afvragen waar dromen vandaan komen en wat ze de dromer te zeggen hebben. Zijn dromen boodschappen van de goden, te vergelijken met voortekens die soms aan de hemel verschijnen of met bijzondere gebeurtenissen die op aarde plaatsvinden? Of zijn dromen alleen maar dagresten die in de droom verwerkt worden? Is het mogelijk om te orakelen met dromen? Kunnen dromen de toekomst voorspellen en verborgen zaken aan het licht brengen? Of zeggen dromen alleen maar iets over het verleden en over je eigen innerlijk?

Droomuitleg is populairder dan ooit. *The dreamer's dictionary* van Lady Stearn Robinson en Tom Corbett meldde in de paperbackuitgave van 1994 trots op de cover dat er al méér dan een miljoen exemplaren over de toonbank waren gegaan. Deze brede belangstelling gaat niet gepaard met een grote diepgang. *The dreamer's dictionary* geeft een uitleg van vier pagina's en besteedt de rest van het boek aan een uitleg van alfabetisch geordende droomsymbolen.

len. De meeste symbolen worden, net als in het droomboek van Artemidorus, heel rationeel verklaard, alleen wordt de toevoeging 'omdat' gewoonlijk aan de fantasie van de lezer overgelaten. Zo wordt er gezegd dat het dromen over een kameleon 'een waarschuwing is om voorlopig op je hoede te zijn voor vreemdelingen' (p. 84), naar we mogen aannemen omdat de vreemdelingen zich anders kunnen voordoen dan ze zijn, net als een kameleon van kleur verandert om zich aan de omgeving aan te passen. In het boek kun je alles wat in je droom voorkomt opzoeken en proberen er een geheel van te maken. Talloze droomboeken zijn op deze manier samengesteld. *Dreams and their interpretation* van Zadkiel, dat rond 1900 verschenen is en nog steeds wordt herdrukt, geeft geen enkele uitleg en alleen maar een alfabetische lijst van droomsymbolen. Moderne droomboeken laten het alfabetisch overzicht vaak voorafgaan door een kort overzicht waarin de eigen ideeën van de auteur over de betekenis en uitleg van dromen uiteengezet worden. De uitleg van de symbolen is deels zo voor de hand liggend dat je er geen boeken voor nodig hebt, voor een ander deel zo vergezocht dat je je afvraagt waar de auteur deze wijsheid vandaan heeft.

In *Het nieuwe droomwoordenboek* probeert Gayle Delaney de lezer te activeren zijn of haar eigen intuïtie te volgen om dromen uit te leggen zoals ze in het leven van die betreffende persoon een rol spelen. De persoonlijke omstandigheden van de dromer, die Artemidorus al in zijn oordeel verwerkte, worden hier dus nog veel verder doorgetrokken. De droom wordt daarmee tot een psychologisch instrument om meer te weten te komen over je eigen onbewuste, je eigen verlangens en angsten. Daar kun je je voordeel mee doen in een poging een evenwichtiger persoon te worden: 'U creëert elke nacht dromen om uw dagelijkse beslommeringen te verwerken. U gebruikt beelden en thema's, ontleend aan uw ervaring, om metaforen of parabels te scheppen die uitdrukken hoe u zich in werkelijkheid voelt en wat u in werkelijkheid vindt van uw leven zoals u het ziet vanuit het perspectief van uw slapende geest. Dit boek zal u helpen het zeer zorgvuldige maatwerk dat u elke nacht voor uzelf verricht te waarderen en nuttig te gebruiken.'¹²⁰ Het lijkt ons niet nodig de droom te beperken tot het verwerken van 'dagelijkse beslommeringen'. In ons onbewuste schuilt de *verborgen kennis over verleden, heden en toekomst* die de droom op een bepaalde manier tot uitdrukking kan brengen. Het leren interpreteren van deze verborgen kennis leert ons de droom te gebruiken als een instrument om het orakel van onze droom beter te begrijpen. Het boek van Gayle Delaney kan daarbij een goede gids zijn.

In haar boek *Creative dreaming*, in het Nederlands verschenen onder de titel *Creatief dromen*, werkt klinisch psychologe Patricia Garfield een methode uit om met dromen te werken. Ze volgt het principe van de incubatiedroom uit de Oudheid, waarbij de dromer als onderdeel van een ritueel in een tempel sliep en een droom kreeg die het antwoord op een gestelde vraag inhield. Alleen probeert ze de methode aan de huidige tijd aan te passen. 'De

dromers uit de Oude Wereld,' merkt ze op, 'voerden vele handelingen uit, die voor het opwekken van dromen onnodig waren. Aangezien droomincubatie gedefinieerd werd als het brengen van een bezoek aan een heilige plaats om daar door een god een nuttige droom gezonden te krijgen, meenden zij dat ze heilige plaatsen en goden moesten hebben' (p. 30). Als je het opwekken van een incubatiedroom ziet als het verrichten van numineuze handelingen in een numineuze omgeving, kunnen de handelingen en de tempel niet worden afgedaan als 'onnodig'. Zelfs als je, zoals Patricia Garfield doet, de hulp van de goden vertaalt als de suggestieve werking die van een bepaald verwachtingspatroon uitgaat, is deze werking van essentieel belang. In de psychologie van Patricia Garfield is de tempel niet méér dan een rustoord. De eerste essentiële voorwaarde voor het opwekken van een gewenste droom is voor haar 'dat u ergens heengaat waar uw gedachten niet zullen worden afgeleid van het onderwerp van de verlangde droom. De oude Grieken vonden een dergelijk oord in hun droomincubatietempels en -heiligdommen, gewoonlijk in een magnifiek natuurlijk decor geplaatst, ver van de bedrijvigheid van het drukke leven ... Elke plek waar u zich zonder moeite vredig en ontspannen kunt voelen, is goed' (p. 30-1). Als tweede voorwaarde voor het opwekken van de droom noemt Patricia Garfield 'het duidelijk formuleren van de droom die u zich wenst' (p. 31). De suggestieve werking die van de formulering uitgaat, bevordert het krijgen van een bepaalde droom. Je zegt bijvoorbeeld vóór het slapen gaan een aantal keren tegen jezelf: 'Vannacht ga ik dromen dat ik vlieg.' Als je jezelf lang genoeg traint in het werken met dergelijke opdrachten, zegt Patricia Garfield op basis van haar jarenlange ervaring, dan kun je je dromen beïnvloeden.

De methode Garfield is een poging de droomleer uit de Oudheid in een modern jasje te steken. Daarbij ziet ze het goddelijke als overbodige ballast die veel eenvoudiger en effectiever door profane middelen vervangen kan worden. Om te orakelen met dromen is het inderdaad niet nodig te geloven dat dromen door de goden gestuurd worden, net zo min als je hoeft te geloven dat de goden de kaarten schudden om de tarot te kunnen leggen. In hoofdstuk drie hebben we het begrip synchroniciteit uiteengezet om de werking van divinatie duidelijk te maken. Door het stellen van een vraag en het verrichten van numineuze handelingen krijg je een uitkomst die een zinvol verband met de vraag heeft. De droom is een numineuze handeling bij uitstek. Alles is mogelijk in de droom en je kunt even genotvolle als huiveringwekkende ervaringen verwachten, zonder van tevoren te weten welk van de twee zich zal voordoen. De uitkomst wordt gevormd door droombeelden die als tarotkaarten voor je geestesoog opdoemen. Misschien kun je een aantal droombeelden letterlijk opvatten en andere als symbool voor iets anders duiden. Alleen, wat was de vraag? Het is alsof je een kast opentrekt en er vallen een aantal tarotkaarten uit. Misschien kun je de kaarten duiden omdat je vaker de tarot gelegd hebt. De kaart van de toren zie je bijvoorbeeld als een

teken voor een radicale verandering. Als iemand je vraagt of zijn huwelijk op de klippen zal lopen en je trekt de toren is het niet moeilijk de uitkomst te interpreteren. Maar in een droom? Wat betekent de toren in een droom? Wat zal er veranderen en voor wie? Of is het een boodschap uit je onderbewuste dat je vastzit en aan verandering toe bent? In plaats van jezelf, zoals volgens de Garfieldmethode, een opdracht te geven voordat je gaat slapen, kun je jezelf ook een vraag stellen en met jezelf afspreken dat de droom het antwoord op de vraag zal bevatten.

In hoofdstuk zes hebben we orakelen omschreven als een *sacrale handeling*. Als we de droom als een orakel opvatten kan de voorbereiding eveneens gezien worden als een sacrale handeling. Voor de Grieken kwam dit sacrale element het beste tot uiting in de tempels. Een tempel was geen riant gelegen rustoord, zoals Patricia Garfield ons wil doen geloven, maar een *heiligdom*, afgescheiden van de profane buitenwereld. Handelingen in de tempel hadden tot doel een numineuze kracht te wekken en te gebruiken. Door deze kracht werden de bezigheden *sacrale handelingen*. Omdat ze dit principe niet begrijpt of niet gelooft, ziet mevrouw Garfield het nut van deze handelingen niet in. Zo veegt ze de vloer aan met de droomtechnieken van de inheemse bevolking van haar eigen land: 'Vele van de door de Amerikaanse Indianen toegepaste praktijken waren niet noodzakelijk om de dromen die zij zich wensten tot stand te brengen, en waren ... in sommige gevallen zelfs schadelijk voor de psychische en fysieke gezondheid' (p. 65).

Als je ervan uitgaat dat sacrale handelingen wel degelijk een functie hebben bij het orakelen, kun je ze ook gebruiken voor het opwekken van een orakeldroom. Hieronder zullen we daarvoor een methode geven, maar eerst willen we een aantal technieken bespreken om het dromen op zich te bevorderen.

Een probleem bij de droomduiding is dat veel dromen niet of slechts gedeeltelijk onthouden worden na het ontwaken. Het bijhouden van een *droomdagboek* kan daarbij van nut zijn. In dit dagboek kun je bijhouden welke vragen je vóór het slapengaan stelt en wat je na het ontwaken van je dromen herinnert. Ook ongevraagde dromen kun je in je dagboek opschrijven. Daarmee train je jezelf in het onthouden van de droom. Door beelden of flarden die je je herinnert op te schrijven, komt de rest van de droom gemakkelijker boven. In je droomdagboek kun je ook aantekenen of een voorspelende droom al dan niet is uitgekomen.

Het is belangrijk met anderen te praten over je dromen. Door kinderen al heel jong te leren hun dromen te vertellen en 's morgens ook even de tijd te nemen om er samen over te praten, zullen ze later minder moeite hebben zich hun dromen te herinneren en ze te begrijpen.

Probeer voor jezelf uit te werken wat dromen voor jou betekenen. Zie je dromen als boodschappen van buitenaf of zeggen ze alleen iets over de roerselen van je eigen ziel? Dromen kunnen natuurlijk beide functies hebben.

Veel dromen zijn waarschijnlijk dagresten of gaan over zaken waar men zich vrij intensief mee bezig heeft gehouden, maar soms lijken dromen toch heel duidelijk een bron buiten onszelf aan te boren. Voor het orakelen is het niet van wezenlijk belang waar de droom vandaan komt. Als we bij het divineren de 'absolute kennis van het onbewuste' kunnen aanboren, zoals Jung beweert, waarom zouden we daar in dromen, waarin ons onbewuste bij uitstek functioneert, dan geen toegang toe hebben?

Probeer uit te werken wat de beste manier is om de gebeurtenissen en beelden in je dromen te interpreteren. Geef je er de voorkeur aan de droom zo letterlijk mogelijk te nemen of wil je liever met symbolen werken? Neem niet klakkeloos de uitleg van een of ander alfabetisch droomboek over, maar probeer je eigen beeldentaal te ontrafelen. Als je dat wilt, kun je je eigen droomsymbolen op systeemkaarten of in de pc zetten met de betekenis die ze voor jou persoonlijk hebben.

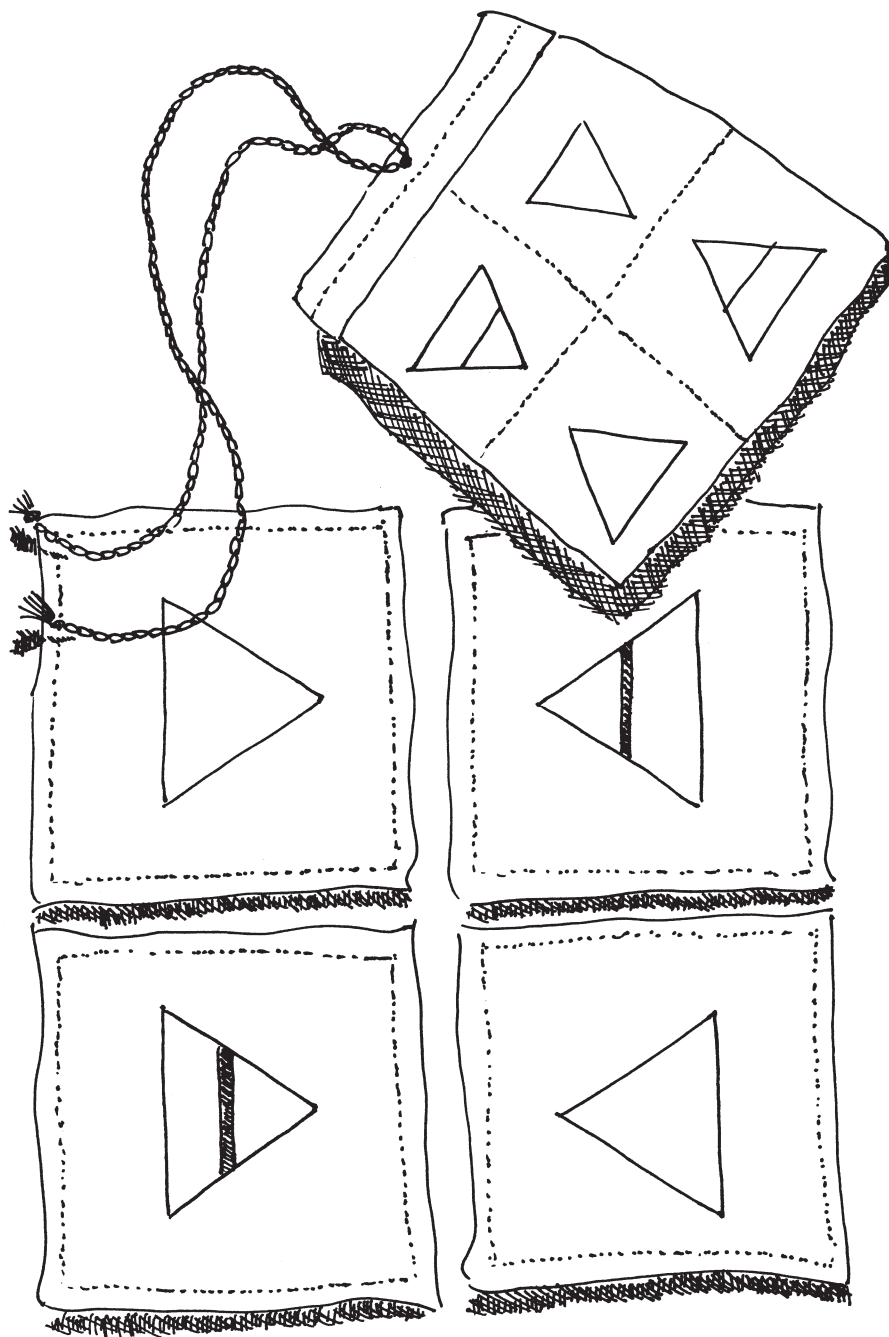
Rituele omlijsting van het droomorakel

Net als bij andere vormen van divinatie kun je symbolen voor de vier elementen gebruiken in je rituele opzet. Alleen zijn een kaars en wierookvat, in verband met brandgevaar, niet aan te bevelen als je direct daarna gaat slapen. In plaats daarvan kun je een kleine staf, takje of blokje hout nemen voor het element vuur. Met name eikenhout wordt met vuur geassocieerd. Een veertje kan het element lucht vertegenwoordigen en een steentje het element aarde. Je kunt een stukje mos of een wilgenblad nemen voor water. Dan kun je de vier symbolen, bijvoorbeeld in een zakje of in een doek gewikkeld, onder je hoofdkussen leggen om je te helpen bij het dromen.

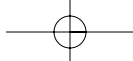
Een andere manier is om in plaats van de bovengenoemde voorwerpen een lapje stof te nemen voor elk element. Je kunt kiezen voor een bij het element passende kleur. Gebruikelijk is lucht-blauw, vuur-rood, water-groen en aarde-geel. Als je andere kleuren voor de elementen gebruikt, is dat natuurlijk ook goed. Je kunt op elk lapje een symbool voor het betreffende element borduren. Water en aarde worden weergegeven als een driehoek met de punt naar beneden; vuur en lucht als een driehoek met de punt naar boven. Bij aarde en lucht wordt halverwege een horizontale dwarsstreep door de driehoek getrokken.

Voer het ritueel zo kort mogelijk voor het slapen gaan uit, bijvoorbeeld gezeten in je bed. Als dit niet mogelijk is, bijvoorbeeld omdat je in dezelfde ruimte slaapt met een ander die je er niet in wilt betrekken, kun je deze handelingen op een andere plaats, zo kort mogelijk voor het naar bed gaan, uitvoeren en alleen het zakje onder je hoofdkussen leggen. Bedenk van tevoren hoe je je vraag precies wilt formuleren. Als je een droomdagboek bijhoud schrijf

Lapjes stof die de vier elementen vertegenwoordigen in de rituele omlijsting van het droomorakel (zie hoofdstuk 7).

de vraag dan voordat je met het ritueel begint op. Leg de vier voorwerpen die de elementen vertegenwoordigen voor je. Pak als eerste de veer of het lapje voor lucht, hou hem in je rechterhand voor je en zeg:

Moge de wind mijn droom vleugels geven!

Geef het voorwerp achter je rug langs door aan je linkerhand. Op die manier trek je met het luchtsymbool een cirkel om jezelf heen. Stop het daarna in het zakje waarin je de symbolen opbergt en pak het symbool voor het element vuur in je rechterhand. Daarna zeg je:

Moge het vuur mijn vraag tot een droom transformeren!

Geef het voorwerp achter je rug langs aan je linkerhand. Doe dit daarna in het zakje en pak het symbool voor het element water. Daarna zeg je:

Moge mijn droom zo helder en doorzichtig zijn als water!

Geef het voorwerp achter je rug langs door en stop het in het zakje. Daarna pak je het symbool voor het element aarde en zegt:

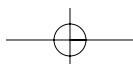
Moge mijn droom zo krachtig zijn als een steen!

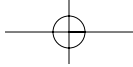
Geef het voorwerp op dezelfde wijze door en stop hem in het zakje. Daarna formuleer je je vraag. Als je dat gedaan hebt neem je het zakje met de vier elementsymbolen erin in beide handen en zegt:

Mogen de elementen mijn vraag omzetten in een duidelijke droom!

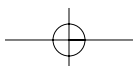
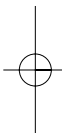
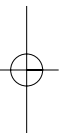
Daarna leg je het zakje onder je hoofdkussen en gaat slapen. Na het ontwaken pak je je droomdagboek en noteert wat je je herinnert van je dromen. Wat het eerste in je opkomt is meestal het belangrijkste, maar soms duurt het even voordat de belangrijkste beelden in je herinnering terugkomen. Als daar tijd voor is kun je gelijk proberen uit de droom het antwoord op je vraag af te leiden. Maak anders in ieder geval je aantekeningen zo uitgebreid dat je ze later kunt uitwerken. Vergeet niet de elementen te bedanken voor hun hulp bij het opwekken van de droom. Ter afsluiting kun je het zakje met de elementsymbolen tegen de klok in achter je rug langs geven. Daarmee hef je de Cirkel op die je de vorige avond om jezelf heen getrokken hebt.

Voel je niet teleurgesteld als het de eerste keren niet lukt uit de chaotische droomflarden het antwoord op je vraag af te leiden. Droomuitleg is een van de moeilijkste vormen van divinatie die er bestaan. Misschien lukt het je

nooit te leren divineren met dromen. Misschien ga je na een poosje steeds duidelijker de betekenis van bepaalde droomthema's zien en lukt het je een systeem uit te werken waarmee je in ieder geval een aantal van je dromen kunt interpreteren.

De alwetende doden en demonen

In de Oudheid werd divinatie gezien als een schakel tussen de mensen en de andere wereld. Soms werd de andere werkelijkheid of bovenwereld gezien als een blauwdruk van wat er op aarde plaats zou vinden. Een teken aan de hemel was een aanwijzing dat er iets op aarde zou gebeuren. De krachten die in de andere wereld een rol speelden werden deels gezien als onpersoonlijke krachten, die konden worden opgeroepen en benut als je de juiste handelingen en rituelen verrichtte. Voor een ander deel werden de krachten van de andere wereld beschouwd als goden, godinnen, demonen en de geesten van overledenen. Daarbij werd niet zo'n duidelijke scheidslijn getrokken tussen de verschillende categorieën van bovennatuurlijke wezens. De overledenen konden goddelijk worden en wat in de ene stad een verafschuwde demon was werd in de andere stad aanbeden. In zijn *Droomboek* legt Artemidorus uitgebreid uit wat het betekent om over verschillende goden en godinnen te dromen en zegt dan: 'Het is niet nodig om over helden en demonen te spreken, want ze geven dezelfde goede of slechte afloop aan, alleen in mindere mate.'¹²¹ In de loop der eeuwen zouden de in elkaar overvloeiende verschijningen van dit heidense universum echter verstarren en gefixeerd worden op de betekenis die de bijbel en de kerkvaders hieraan zouden geven. Daarbij werden demonen tot de krachten van het kwaad, een betekenis die ze in de Oudheid nooit gehad hebben.

goden en demonen in het Babylonische rijk

In het Babylonische pantheon werden een aantal wezens onderscheiden als demonen die de mens konden helpen maar ook schade konden berokkenen. Een speciale priesterklasse, *mashmashu* of *ashipu* genaamd, had tot taak de mensen tegen deze mogelijk schadelijke wezens te beschermen. Zonodig konden deze priesters de demonen verdrijven door de juiste rituele handelingen en magische spreuken. Ziekte werd gezien als veroorzaakt door demonen. Vaak werd een dier op de een of andere manier met de zieke in verband gebracht, bijvoorbeeld door het de kleren van de zieke aan te trekken. Vervolgens werd het geslacht, als plaatsvervanger voor de zieke.

Het is volgens S.H. Hooke vrijwel onmogelijk een scheidslijn te trekken tussen Babylonische goden en demonen. De demonen van de ene dynastie

zijn vaak de goden van de voorafgaande heersers. Tiamat, de oude Babylonische scheppingsgodin, wordt later een verslindend monster, dat wordt overwonnen door de Babylonische god Marduk. Hooke merkt op over het Babylonische pantheon: 'Veel van de minder belangrijke goden en zelfs een aantal van de grote goden zijn simpelweg personificaties onder verschillende namen van dezelfde eigenschap of hetzelfde natuurverschijnsel. Veel goden zijn duidelijk niets meer dan personificaties van abstracte ideeën.'¹²²

Babylonische demonen werden vaak met een groepsnaam aangeduid, terwijl goden en godinnen een eigenaam en mythen rond hun persoon hadden. De *dzjinn*, die we in hoofdstuk vijf hebben genoemd als bewakers van de stad Petra, werden door alle Semitische volkeren als in de woestijn en in de rotsen huizende geesten gezien. De *galla*, de Soemerische demonen die Dumuzi meenamen naar de onderwereld, waren bij de Babyloniërs en Assyriërs bekend als *gallû*. Sommige demonen waren behulpzaam, andere gevaarlijk. De *labartu* was een vrouwelijke demon die in bergen en moerassen huisde en kinderen aanviel. De *lamassu*, daarentegen, was een beschermdeemon die werd aangeroepen als men zich bedreigd voelde door kwaadwillende geesten.

De Semitische volkeren waren er algemeen van overtuigd dat goden en godinnen bij mensen halfgoden of demonen konden verwekken. Deze demonen op hun beurt zouden mensen weer lastigvallen. De *Ardat Lili*, ook wel genaamd *Lititu*, was een demon die er als een begerenswaardige vrouw uitzag en mannen verleidde. De *Idlu Lili* was een mannelijke demon die vrouwen verleidde. De Hebreeuwse versie van de Lilitu was *Lilith*, volgens de overlevering een demon die Adam verleidde en kinderen van hem kreeg.

Demonen die ooit mens zijn geweest worden meestal *spook* of *geestverschijning* genoemd. De Babyloniërs en Assyriërs waren ervan overtuigd dat geesten gingen rondspoken als ze niet volgens het juiste protocol begraven werden of als ze niet na hun dood voorzien werden van drank- en spijsoffers. Een dergelijk spook werd door de Assyriërs *edimmu* genoemd. Als iemand veel tegenslag ondervond kon hij een *muselû edimmu* (geestopwekker) raadplegen, die de geest kon oproepen en vragen waarom hij of zij mensen lastigviel. Volgens de aanwijzingen van de *edimmu* kon het gebeente worden opgespoord en begraven of werd ervoor gezorgd dat er regelmatig voedsel en drank bij het graf werd neergezet. Slechts weinigen durfden zich aan dit eerbetoon tegenover de doden te onttrekken. Om zijn absolute macht over de overwonnen Elamieten te tonen liet Ashurbanipal het gebeente van hun koningen uit de praalgraven halen en verbood hij om deze koningen nog langer van offers te voorzien.

Necromantie in het Babylonische rijk

De invloed van de Babyloniërs en Assyriërs op de joodse en christelijke reli-

gie is groot geweest, deels in een navolgen van gebruiken, deels in een zich afzetten hiertegen. *Necromantie*, het raadplegen van de doden, had in Mesopotamië een duidelijke functie. De doden werden niet opgeroepen om het wel en wee van de staat uit de doeken te doen. Daar hadden de baru-priesters andere middelen voor. De doden werden ook niet opgeroepen om de toekomst voor een bepaald individu te voorspellen. Een dode werd uitsluitend opgeroepen om de aard van zich voordoende problemen vast te stellen. De vooroudercultus vereiste dat de nabestaanden de overledenen nog jarenlang eer bewezen. De *muselû edimmu* was de gerespecteerde tussenpersoon tussen levenden en doden. Voor joden en christenen had de vooroudercultus te maken met een vorm van heidendom die koste wat het kost bestreden diende te worden. Voordat we hier dieper op ingaan zullen we eerst de Griekse opvatting over demonen en doden uiteenzetten.

De goede demon in de Griekse beschaving

Het Griekse woord *daimon* betekent letterlijk ‘goddelijke kracht’. Volgens A.C. Pearson werd de god als persoon aangeduid als *theos*, terwijl ‘de goddelijke kracht die zich manifesteert in handelingen’ *daimon* werd genoemd. Ook werd het *noodlot* als *daimon* aangeduid.¹²³ Daarnaast, en waarschijnlijk ouder dan de andere betekenissen, werd *daimon* gebruikt voor de geesten van overledenen. In de achtste eeuw v.Chr. beschreef Hesiodos in het epos *Werken en dagen* demonen als de zielen van mensen die in het mythische Gouden Tijdperk leefden:

Toen werd dit ras in de aarde verborgen
 Maar ze leven voort als demonen
 Heilig en goed, beschermers tegen kwaad
 Brengers van rijkdom: dit koningsrecht is hun gegeven¹²⁴

Daarna brak het Zilveren Tijdperk aan. De mensen uit dit tijdperk leefden voort als geesten van de onderwereld, ‘minder dan de gouden geesten, maar ook geeërd.’ Vervolgens kwam het Bronzen Tijdperk, met een bloeddorstig mensenras, dat zichzelf te gronde richtte en voor altijd naar de Onderwereld verdween. Het vierde tijdperk bracht de *heroën* en *halfgoden* voort. Het IJzeren tijdperk, ten slotte, bracht het huidige mensenras voort.¹²⁵

Nog lang waren demonen in Griekenland *goede* geesten, die geacht werden de mensen te helpen en te beschermen. Plutarchus beschrijft hoe in Boeotia op de zesde dag van de maand Prostatérios (eind december of de eerste weken van januari) een offer aan de *goede demon* werd gebracht bij het proeven van de nieuwe wijn.¹²⁶ Aristofanes verwijst naar een plengoffer van onverdunde wijn, dat in Athene na het eten aan de *goede demon* werd gebracht.¹²⁷ Vrij

algemeen was in Griekenland het geloof dat ieder mens door Zeus bij de geboorte een demon als persoonlijke beschermgeest kreeg toegewezen.

Net zoals demonen werden gezien als de geesten van overleden mensen uit vroeger tijdperken, konden ook overledenen uit de huidige tijd als demon terugkeren. In *De Perzen* van Aischylos wordt Darius na zijn dood een *daimon* die door zijn vrouw met plengoffers wordt opgeroepen om hem te raadplegen over de oorlog tegen de Grieken. In vertalingen wordt deze oorspronkelijke betekenis van het woord *daimon* meestal versluierd omdat de vertaler geen raad weet met het negatief klinkende 'demon' en dan maar voor 'genius', 'god' of 'godheid' kiest: 'Vooruit, vrienden, heft hymnen aan ten gunste van deze plengoffers voor de doden, en roept de godheid Darius op. En ik zal deze gaven die de aarde drinkt wegzenden voor de goden beneden.'¹²⁸

Voorzover divineren in Griekenland werd gezien als een gift van de goden, was het niet de god zelf die geacht werd af te dalen in de wichelaar. Door zijn handelingen activeerde de wichelaar de *daimon*, de goddelijke kracht, en het was deze kracht die bezitnam van het lichaam van de wichelaar. Soms werd de demon van een god als afzonderlijk wezen voorgesteld. De wijngod Dionysos werd soms vergezeld door Akratos, de demon van de onverdunde wijn. Het was Akratos die bezit nam van de wichelaar die een orakel van Dionysos zocht.¹²⁹

Al snel waren er handige zakenlieden die brood zagen in het wichelen met demonen. In de vijfde eeuw v.Chr. waren er in Athene vele wichelaars die in de straten mensen aanspraken en aanboden ze de toekomst te voorspellen door demonen op te roepen die bereid waren vragen te beantwoorden. Eurycles de Buikspreeker gebruikte zijn talenten om de stemmen van demonen te laten horen, maar er waren velen als hij die door blijspeldichters als Aristofanes op de hak genomen werden.¹³⁰

De wrekende demon in de Griekse samenleving

Als demonen in Griekenland zich misdroegen, was daar meestal een reden voor. Soms was het een spook van iemand die tijdens zijn of haar leven een misdaad had begaan en daarom na de dood geen rust vond. Soms was een demon het instrument waarmee de overledene een aangedaan onrecht wreekte. In *Agamemnon*, het eerste deel van de *Oresteia* van Aischylos, vermoordt Clytemnestra haar man Agamemnon na zijn terugkeer uit Troje, maar ze schuift de schuld af op 'die demon, die oude vloek, na dat gruwelijk maal van Atreus ...'t Is wraak voor dat kinderoffer van toen.'¹³¹ Atreus, de vader van Agamemnon, had zijn broer Thyestes het vlees van diens eigen kinderen voorgezet.

De goede demon in de Griekse filosofie

Voor de Griekse filosofen waren demonen onderdeel van een wereldbeeld waarin verschillende wezens de kloof tussen goden en mensen overbrugden. In de school van Pythagoras (zesde eeuw v.Chr.) waren demonen en heroën de zielen van de overledenen. Demonen waren volgens de Pythagoreërs de schakel tussen goden en mensen. Demonen stuurden dromen en andere omina, en demonen konden door middel van divinatie benaderd worden. Het vereren van demonen werd als even noodzakelijk gezien als het vereren van goden en godinnen.

Empedocles (± 490-430 v.Chr.) ontwikkelde de zienswijze dat het heelal is opgebouwd uit vier elementen. Hij zag de ziel (psyche) als opgebouwd uit vuur. Na de dood zou de ziel terugkeren naar dit element. De meeste Griekse denkers van zijn tijd deelden deze zienswijze. Wat overblijft nadat een lijk uiteengevallen is in *materie* en *psyche* was voor Empedocles een *daimon*. Het oude Griekse verlangen de mens een onsterfelijke ziel te geven, kreeg in de filosofie van Empedocles gestalte door demonen het lichaam te laten overleven.

De demon was voor de Grieken het Goddelijke teruggebracht tot bijna menselijke properties. Nadat zijn leermeester Socrates ter dood gebracht was omdat hij de jeugd van Athene geleerd zou hebben de goden niet langer te eren, schreef Plato een dialoog *Apologie van Socrates*. Hierin legt Socrates uit dat er niets op tegen is de goden te eren, maar dat je om de wil van de goden te leren kennen niet naar Delphi hoeft te gaan. Een *daimonion* (kleine *daimon*) heeft hem bij iedere divinatie (*mantike*) terzijde gestaan en hem, waar nodig, terechtgewezen.¹³² Het doet er daarbij niet toe, zegt Socrates, of je demonen beschouwt als goden of als de bastaardkinderen van goden en nimfen of wat voor wezens dan ook.¹³³ In de dialoog *Symposium* laat Plato Socrates uitleggen dat Liefde een belangrijke demon is en dat demonen als taak hebben de kloof tussen goden en mensen te overbruggen, want demonen 'interpreteren en vervoeren menselijke zaken naar de goden en goddelijke zaken naar de mensen; ze nemen smeekbeden en offers mee van beneden en rituelen en beloningen mee van boven; halverwege geplaatst brengen ze het een met het ander in contact en maken er een geheel van. Langs deze weg worden alle divinaties doorgegeven en alle priesterlijke handelingen die betrekking hebben op offers, rituelen en religieuze teksten, evenals alle waarzeggerij en tovenarij. Goden gaan niet met mensen om, maar demonen zijn het medium waardoor mensen met goden communiceren en goden met mensen, zij het in de slaap of in wakkere toestand'.¹³⁴

In de dialoog *Timaeus*, laat Plato de astronoom en wiskundige Timaeus uitleggen hoe en door wie de wereld is geschapen. Dit scheppende wezen duidt Plato hier en in zijn andere werken aan als *demiurg* (*demiourgos* = wereldbouwer), die uit de chaos een kosmos vormt. Soms spreekt hij over *de goden* of over *de godheid*, soms over *god* (*Theos*) in het enkelvoud. De *Wereldziel* en

de *Absolute Rede* zijn andere omschrijvingen van deze in wezen onkenbare scheppende kracht. Het lichaam van het Universum wordt volgens Timaeus gevormd door de vier elementen. Onze goddelijke ziel bevindt zich in het lichaam op de aarde, maar wordt door haar oorsprong in de vurige hemel aangetrokken. Daarbij spelen demonen een cruciale rol: 'God heeft ieder van ons een demon gegeven, in de vorm van een ziel die zich boven in ons lichaam bevindt en die ons optilt ... van de aarde naar onze verwanten in de hemel.'¹³⁵ Een mens kan zijn of haar demon daarbij helpen of hinderen. Door zich over te geven aan genot bindt een mens zich aan het aardse, maar door hogere idealen na te streven, 'zijn goddelijke kant te verzorgen en de demon die in hem leeft de eer te geven die hem toekomt, zal een mens door deze demon het allerhoogste bereiken dat hem gegeven is'.¹³⁶

Necromantie bij de Grieken

Hoewel kwaadaardige wezens en monsters in de Griekse mythen voorkomen als bewoners van de onderwereld, speelden ze geen rol bij enige vorm van divinatie. Wel werden soms de doden geraadpleegd. Zoals de meeste heidenen waren de Grieken overtuigd van de profetische gaven van de doden. De doden werden, blijkens de oudste Griekse documenten, verondersteld dingen te weten over verleden, heden en toekomst die een gewoon mens niet bekend waren. In boek elf van de *Odyssee* gaat Odysseus naar de onderwereld Hades om de blinde ziener Tiresias te raadplegen en slaagt daarin.

In het gewone leven speelde *necromantie* op een wat bescheidener manier een rol. Door een dier te offeren of een plengoffer van wijn te brengen op het graf kon de dode soms worden overgehaald informatie over bepaalde zaken te verstrekken. Ook kon een bot of kledingstuk van de overledene gebruikt worden om de geest op te roepen. In trance kon de wichelaar dan uitspraken doen die aan de dode werden toegeschreven. Soms werd de dode gevraagd een teken te geven of de uitslag te bepalen bij het werpen van het lot. Het Griekse dodenorakel heeft nooit dezelfde status gehad als de orakels van Apollo en Asklepios. Het werd zelden, alleen op afgelegen plaatsen en nooit voor staatszaken gebruikt. De dodencultus beperkte zich tot de zorg voor overleden voorouders en als ze niet voor problemen zorgden werden de voorouders over het algemeen met rust gelaten.

Goede en slechte demonen in het neoplatonisme

De ideeën van Plato en zijn tijdgenoten met betrekking tot demonen bleven nog eeuwenlang gemeengoed in de Helleense beschaving, maar in de tweede en derde eeuw van onze jaartelling begon men in toenemende mate een

onderscheid te maken tussen goede en slechte demonen. De filosoof Plotinus (205-270), geboren in Egypte maar vooral werkzaam in Rome, gaf een eigen interpretatie van de werken van Plato, die onder de naam neoplatonisme een grote invloed op het jonge christendom zou uitoefenen. Volgens Plotinus kan de mens door eigen inspanningen en training zijn ziel in contact brengen met de hogere wezens in de kosmos om uiteindelijk herenigd te worden met de Wereldziel. Deze levenswijze wordt *theurgie* genoemd, wat letterlijk ‘goddelijke handeling’ betekent. Volgens zijn leerling Porphyrios (± 233-304) bezitten de goden de absolute waarheid, maar bemoeien ze zich niet met de mensen. Engelen en aartsengelen hebben contact met de goden, maar engelen vertonen zich alleen aan theurgen, niet aan gewone stervelingen. Demonen hebben via de engelen ook inzicht in de waarheid, maar er zijn volgens Porphyrios goede en slechte demonen. Theurgen zijn zo getraind in de essentie en het gedrag van bovenaardse wezens, dat ze goede van slechte demonen kunnen onderscheiden; maar gewone mensen zullen snel door slechte demonen misleid worden en dan denken ze via divinatie van de goden de waarheid te vernemen, terwijl ze alleen maar leugens van de demonen horen. In een open brief aan de Egyptische profeet Anebo spreekt Porphyrios dan ook ernstige twijfels uit over de vraag of het wel zinvol is om te divineren als je zo gemakkelijk door demonen misleid wordt.

De filosoof Iamblichus, omstreeks 260 geboren in Syrië, maakte er zijn levenswerk van om de heidense levensvisie, zoals die zich gedurende de afgelopen duizend jaar in de Helleense wereld had ontwikkeld, op systematische wijze samen te vatten. Rond het jaar 300 zette hij zijn belangrijkste ideeën uiteen in het traktaat *Over de mysteries van de Egyptenaren, Chaldeeën en Assyriërs*, een antwoord op de open brief van Porphyrios. Net als Plato en Porphyrios ging Iamblichus ervan uit dat goden en mensen geen rechtstreeks contact hebben en dat engelen en demonen als tussenschakel met beiden omgang hebben. Engelen en goede demonen bezitten kennis over de absolute waarheid en kunnen de mens die deze waarheid zoekt behulpzaam zijn. Slechte demonen hebben geen contact met de goden en ze kunnen, al zouden ze dat willen, niemand in een divinatie de waarheid verstrekken. Anders dan Porphyrios is Iamblichus niet zo bang door slechte demonen misleid te worden. Theurgen en alle rechtschapen mensen worden gemeden door slechte demonen omdat ze geen vat op hen hebben. Alleen slechte mensen, die zich door hun hartstochten laten beheersen, trekken slechte demonen aan, maar deze demonen vertellen alleen leugens om macht over deze mensen te krijgen, want de waarheid kennen ze niet.

Iamblichus’ verhandeling was de laatste poging het heidendom in een sluitend theoretisch kader te plaatsen. In 306 werd legeraanvoerder Constantijn door zijn troepen in Brittannië uitgeroepen tot keizer van het Romeinse Rijk en trok hij naar het noorden om deze claim waar te maken. In 312 versloeg hij zijn laatste mededinger, Maxentius, vlakbij Rome. In de nacht vóór deze

beslissende slag zag Constantijn in een droom een groot kruis met de woorden 'In dit teken zult gij overwinnen'. Dit overtuigde Constantijn van de kracht van het christendom en tot zijn dood in 337 bevoorrechtte hij het christendom boven elke andere religie. Toen Iamblichus omstreeks het jaar 330 overleed was het Romeinse Rijk al min of meer gekerstend. Nog één keer zou het heidendom in ere hersteld worden, toen keizer Julianus in 361 aan de macht kwam. Deze bekwame keizer deed er alles aan om de oude religie nieuw leven in te blazen. Iamblichus werd door Julianus op één lijn gesteld met Plato. Alleen in de tijd kwam Iamblichus ná Plato, oordeelde de keizer, 'maar niet in genialiteit'.¹³⁷ Voordat de keizer zijn politieke en religieuze idealen had kunnen verwezenlijken, stierf hij in 363 tijdens een overigens succesvolle veldtocht tegen de Perzen. Daarmee kwam een eind aan het heidense Romeinse Rijk.

Iamblichus werd in het neoplatonisme van de vierde en vijfde eeuw hoog aangeslagen. De filosoof werd altijd eerbiedig als *divinus* (verheven) aangeduid, maar in de gekerstende versie van het neoplatonisme waren veel elementen van Iamblichus' leer onherkenbaar veranderd. Dat een mens door eigen handelingen het allerhoogste zou kunnen bereiken was in het christendom onaanvaardbaar. Voordat we de christelijke visie op demonen en divinatie uiteenzetten, zullen we eerst de ontwikkeling binnen het jodendom weergeven.

Van goede naar slechte demonen in het jodendom

In de oudste bijbelteksten spelen demonen schijnbaar geen rol van betekenis. Engelen (*cherubim* en *seraphim*) voeren de wil van God uit, maar kwade krachten, die tegen Gods wil ingaan, worden nauwelijks genoemd. In de tijd vóór de Babylonische ballingschap is Jahweh zelf de oorzaak van goed en kwaad. 'Geschiedt er een ramp in een stad, zonder dat de Here die bewerkt?' vraagt de profeet Amos¹³⁸ een eeuw vóór de ballingschap. Jesaja gaf in dezelfde tijd Jahweh de volgende woorden in de mond: 'Ik ben de Here, en er is geen ander, die het licht formeer en de duisternis schep, die het heil bewerk en het onheil schep; Ik, de Here, doe dit alles.'¹³⁹

Voor een goed verstaander zijn goede demonen, zoals het woord in Griekenland gebruikt werd, toch wel te vinden in de bijbel, en wel in het allereerste begin, waar gezegd wordt dat *Elohim* hemel en aarde schiep. T.H. Gaster, professor oude beschavingen en vergelijkende godsdienstwetenschappen aan twee Amerikaanse universiteiten, zegt hierover het volgende: 'Het Hebreeuwse equivalent van 'demon' (daimon), in de oorspronkelijke betekenis van het woord, is simpelweg *El* of *Elohim*, gewoonlijk vertaald als 'God'. Als een begeesterd man wordt aangeduid als 'een man van *Elohim*'... betekent dit vrijwel hetzelfde als wanneer een Griek zegt dat een plotseling

inzicht of het herkennen van een voorteken of iets dergelijks wordt ingegeven door een *Theos* (God) of een *daimon* ... In de ene tekst wordt de impuls om te profeteren toegeschreven aan een ontmoeting met een *Elohim* of demon, in een andere tekst wordt hij toegeschreven aan de geest van zo'n demon, die bezit neemt van of afdaalt in een individu.¹⁴⁰

Onder aandrang van de Jahwisten worden al in een vroeg stadium de goede demonen uit de bijbelteksten weggefilterd. *Elohim* is in feite een vrouwelijk woord, dat eerst een mannelijke meervoudsvorm krijgt en vervolgens als eigenaam wordt gebruikt. Het lijkt aannemelijk dat het bijbelse schepingsverhaal eerst aan vrouwelijke demonen is toegeschreven, toen aan mannelijke demonen, waarna ten slotte deze demonen opgingen in de persoon van Jahweh.

Naast de neiging alle goed en kwaad aan Jahweh toe te schrijven, worden in het Oude Testament vele pogingen ondernomen de goden van de omringende volkeren als verpersoonlijking van het kwaad voor te stellen. In Deuteronomium 32:16 wordt gezegd: 'Zij verwekten hem tot naijver door vreemde goden, met gruwelen krenkten zij Hem; zij offerden aan de boze geesten (*shedim*), die geen goden zijn, aan goden die zij niet gekend hebben.' In de Septuagint werd het Hebreeuwse *shedim* vertaald door het Griekse *daimon*, dat destijds, in de derde eeuw v.Chr., nog een positieve of neutrale betekenis had. In de oorspronkelijke tekst wordt *shedim* afgezet tegen de 'vreemde goden'. Vrijwel zeker is het woord afgeleid van *Shedu*, de gevleugelde Assyrische stiergod, die samen met zijn gemalin *Lamassu* de ingang van de Assyrische paleizen bewaakte. In de latere rabbijnse geschriften, zoals de talmoe en de midrasj, werd *shed* de algemene aanduiding van een kwaadaardige demon, die gevaarlijk is en over magische krachten beschikt.

De woestijnvolkeren die in Palestina en de omringende gebieden verbleven, geloofden in geesten of demonen die in rotsen, woestijnen en andere onherbergzame gebieden verbleven. We hebben de *dzjinns* al genoemd. Een andere groep woestijndemonen wordt in het Oude Testament *she'irim* genoemd, wat letterlijk 'harige wezens' betekent. Vaak wordt dit vertaald als *veldgeest*, terwijl de Engelse bijbel de voorkeur geeft aan *he-goat* (bok). Jesaja voorspelt dat God Edom zal vernietigen en tot een woestijn maken: 'Hyena's treffen daar wilde honden aan, veldgeesten (*she'irim*) ontmoeten elkander; ja, daar zal het nachtspook (*lilith*) verwijlen en een rustplaats voor zich vinden.'¹⁴¹ Lilith is, zoals gezegd, van de Babyloniërs overgenomen.

De woestijndemon wordt ook wel *Azazel* genoemd. In Leviticus 16 worden voor de grote verzoendag door divinatie twee bokken aangewezen: 'Aäron zal over de beide bokken het lot werpen; één lot voor den Here, en één lot voor Azazel. Dan zal Aäron den bok waarop het lot voor de Here gevallen is, brengen en hem ten zondoffer bereiden. Maar den bok waarop het lot voor Azazel gevallen is, zal men levend voor het aangezicht des Heren stellen, om daarmee verzoening te doen, door hem voor Azazel de woestijn in te zenden.'¹⁴²

‘De meeste moderne commentatoren,’ zegt professor Gaster over Azazel, ‘vatten dit op als de naam van een demon die in de woestijn woont.’¹⁴³ De grote verzoendag kan worden opgevat als een overblijfsel van een heidens offer aan de god of demon Azazel, waarbij het slachtoffer door divinatie werd bepaald.

Er zijn nog andere voorbeelden te geven van demonen die in het Oude Testament worden genoemd. In de periode vóór de Babylonische ballingschap is geen van deze demonen echter op te vatten als een vertegenwoordiger van ‘het kwaad’. Zelfs Satan is niet meer dan een engel die in opdracht van God mensen op de proef stelt. Demonen worden niet gezien als handlangers van Satan, maar als natuurwezens die zich in het continuüm tussen mensen en goden bevinden.

Tijdens de ballingschap komen de joden nog meer dan voorheen in aanraking met het uitgebreide pantheon van de Babyloniërs en Assyriërs. Enerzijds neemt daardoor het aantal demonen binnen het jodendom toe, anderzijds groeit ook de weerstand tegen deze wezens, die de opperheerschappij van Jahweh lijken te dwarsbomen. De Perzische overheersing van het jodendom, die begint als Cyrus in 539 v.Chr. het Babylonische Rijk verovert, geeft een sterke impuls aan deze onlustgevoelens.

Binnen het zoroastrianisme, de godsdienst die rond de achtste eeuw v.Chr. in Perzië opkomt, wordt een scherp onderscheid gemaakt tussen goede en kwade krachten, die elkaar voortdurend op leven en dood bestrijden. De slechte demonen worden geleid door Ahriman, de Heer van het Duister, de verpersoonlijking van het kwaad in de wereld, die alle demonen heeft geschapen om hem te helpen de schepping te vernietigen. De demonen worden bestreden door Ahura Mazda, de Heer van het Licht, daarin bijgestaan door engelscharen, die hem uiteindelijk de overwinning op de krachten van het kwaad zullen brengen. In de *Avesta*, het heilige boek van het zoroastrianisme, worden demonen aangeduid als *daeva*, afgeleid van de Indo-Europese wortel *deiwo-. In het Sanskriet, dat het Perzische leenwoord leverde, is *deva*, net als in het Hindoeïsme, een aanduiding van goden, godinnen en andere bovennatuurlijke wezens. Het Latijnse *divus* (god) en *diva* (godin), afgeleid van dezelfde Indo-Europese wortel, hebben hun sporen nagelaten in vele moderne Indo-Europese talen en duiden nog steeds aspecten van het goddelijke aan, zoals in het Engelse *divine* en *deity*. In de *Avesta* is *daeva* echter de naam die aan de krachten van het kwaad wordt gegeven. In een religie als het zoroastrianisme kunnen heidense goden niets anders dan krachten van het kwaad worden. Van de zes aartsdemonen die in de *Avesta* genoemd worden, zijn er drie, waaronder Indra, overgenomen uit het hindoe-pantheon.

Onder invloed van het zoroastrianisme worden de engelen en demonen in het jodendom de inzet van een strijd tussen goed en kwaad. De engelscharen worden nu aangevoerd door aartsengelen. De demonen worden gevallen engelen genoemd en ze strijden voor het kwaad onder aanvoering van aartsdemonen. ‘Het belangrijkste gevolg hiervan,’ zegt Gaster, ‘was dat de demo-

nen duivels werden, dat wil zeggen ze werden veranderd van anonieme goden in welomschreven krachten van het kwaad, die niet alleen als taak hadden om ongeluk en rampspoed te brengen, maar ook om de mensheid weg te lokken van een geordende en heilzame levenswijze'.¹⁴⁴

In het Oude Testament werd divinatie, zoals we in hoofdstuk vijf uiteenzet hebben, afgekeurd en alleen versluierd weergegeven. Mechanische vormen van divinatie werden verzwegen en gesuggereerd werd dat het orakel altijd een direct contact tussen God en mens was. Toen het joodse wereldbeeld steeds meer het karakter kreeg van een strijd tussen de krachten van het licht en de krachten van het duister werd orakelen in toenemende mate gezien als het gebruikmaken van demonische krachten. Het verbod op alle vormen van divinatie werd daarom steeds sterker. Het tijdperk van de profeten werd beschouwd als afgesloten. God sprak niet meer rechtstreeks met de mensen en wie toch orakels probeerde op te wekken zou door demonen misleid en te gronde gericht worden.

Necromantie in het jodendom

Ook het divineren met de geest van overledenen viel onder het verbod op divinatie. In de joodse wet wordt necromantie uitdrukkelijk verboden: 'Wanneer een man of een vrouw door zich den geest van een dode laat spreken of een waarzeggenden geest bezit, zullen zij zeker ter dood gebracht worden; stenigen zal men hen, hun bloedschuld is op hen.'¹⁴⁵ Kennelijk bleef de praktijk echter bestaan. Na de dood van Samuël had Saul 'de dodenbezweerders en de waarzeggers uit het land verwijderd', maar later zoekt hij zelf in Endor een vrouw op die voor hem de geest van Samuël oproept.¹⁴⁶ Saul is dan echter al door God aan zijn lot overgelaten en hij sneuvelt in de strijd tegen de Filistijnen.

De slechte demonen in het christendom

De christelijke visie op de aard van de demonen is een logische uitwerking van de joodse zienswijze. In het Nieuwe Testament zijn demonen onreine geesten, die door Jezus en later door de apostelen en anderen worden uitgedreven. Naast de naam *daimon* wordt de verkleinende vorm *daimonion* meer dan zestig keer in het Nieuwe Testament gebruikt. Meestal wordt dit vertaald als 'boze geest' of 'onreine geest'. Voor de apostel Paulus was een *daimonion* hetzelfde als een heidense godheid. In zijn eerste brief aan de Corinthiërs berispt hij deze christenen omdat ze offers brengen 'aan boze geesten en niet aan God en ik wil niet dat gij in gemeenschap komt met de boze geesten. Gij kunt niet den beker des Heren drinken én den beker der boze geesten, gij kunt

niet aan de tafel des Heren deel hebben én aan de tafel der boze geesten. Of willen wij den Here tot naijver wekken? Zijn wij soms sterker dan Hij?"¹⁴⁷ In de *Openbaring van Johannes* zijn de meest hardnekkige zondaars degenen die 'boze geesten ... aanbidden en de gouden, zilveren, koperen, stenen en houten afgoden, die niet kunnen zien, noch horen of gaan; en zij bekeerden zich niet van hun moorden, noch van hun toverijen, noch van hun hoererij, noch van hun dieverijen'.¹⁴⁸ Wie zich met demonen of andere goden dan Jahweh inliet werd op één lijn gesteld met hoeren en moordenaars.

In het Nieuwe Testament zijn demonen geen boodschappers van God, maar bringers van waanzin, doofheid, stomheid, blindheid en andere ziekten, zoals de evangeliën meermalen getuigen. Demonen zijn geen natuurgeesten, maar dienaren van Satan of Beëlzebul die de wereld in hun greep houden tot de dag des oordeels.

Ook de kerkvaders zagen demonen als slechte wezens die het kwaad belichamen. Tertullianus (± 160-220), de eerste theoloog van de Latijnse kerk, beschreef demonen in zijn *Apologeticum* als gevallen engelen, die ziekten en rampspoed brengen. Demonen, zei hij, verleiden de mensen tot afgoderij omdat ze pleng-, brand- en geuroffers verlangen.

In *De stad Gods*, geschreven tussen 412 en 426, haalt Augustinus de onderste steen boven om te bewijzen dat demonen geen schakel tussen mensen en goden zijn, zoals de platonisten beweren. Door zijn heidense opvoeding is Augustinus goed op de hoogte van de Griekse en Romeinse denkbeelden. Tot de meest gedistingeerde platonisten rekent hij Plotinus, Iamblichus en Porphyrios.¹⁴⁹ Volgens de platonisten, zegt Augustinus, worden de levende wezens ingedeeld in goden, demonen en mensen, waarbij demonen tussen goden en mensen worden geplaatst. De demonen 'hebben een onsterfelijk lichaam gemeen met de goden, maar de hartstocht van hun geest gemeen met de mensen'. Daardoor zijn demonen 'onderworpen aan menselijke emoties, die ver verwijderd van en zelfs geheel vreemd aan de goden zijn'.¹⁵⁰ Demonen, stelt Augustinus, bevinden zich helemaal niet tussen goden en mensen. Demonen zijn minder dan mensen omdat ze slecht en verdorven zijn en mensen nog de keus hebben tussen goed en kwaad. Aan demonen heb je niets om de toekomst te voorspellen: 'Als ze meer van de toekomst kunnen voorzien dan mensen dan is dat alleen omdat ze, door hun grotere ervaring, hebben geleerd tekens te ontcijferen die voor ons niets betekenen. Vaak zijn hun voorspellingen simpelweg aankondigingen van wat ze van plan zijn te doen. Demonen vergissen zich vaak helemaal; de engelen nooit. Het is één ding om historische gebeurtenissen of vooruitgang op wetenschappelijk gebied te voorspellen op basis van menselijke of fysieke gebeurtenissen, en zelfs daarbij de rol te spelen die demonen is toebedeeld, om zulke gebeurtenissen en vooruitgang door je wilskracht te bewerkstelligen. Het is iets heel anders om in de levende wetten van Gods eeuwige en onveranderlijke wijsheid de toekomst te voorzien en, door deel uit te maken van de Goddelijke Geest, de

meest onfeilbare van alle oorzaken te kennen, namelijk Gods wil. Het bezitten van die kennis is een voorrecht dat God terecht aan de engelen heeft voorbehouden.¹⁵¹

Enerzijds is Augustinus erop gebrand de heidense kosmologie, die hij als een bedreiging van het christendom ziet, te vernietigen. De heidense goden noemt hij 'valse goden, die de heidenen toen openlijk en nu heimelijk aanbidden, onreine geesten, kwaadaardige en leugenachtige demonen.'¹⁵² 'De waarheid van het christendom,' zegt hij elders in het boek, 'maakt duidelijk dat deze heidense goden vals zijn, dat ze nutteloze afgoden zijn, of onreine geesten, of gevaarlijke demonen, of op zijn best schepselen en niet de schepper zelf'.¹⁵³ Anderzijds wil hij aantonen dat de heidenen, zonder het zich te realiseren, God aanbidden. 'Als de platonisten de engelen liever zien als goden dan als demonen en ze opnemen onder de goden die volgens Plato, hun stichter en meester, geschapen zijn door de oppergod, dan zijn ze daar vrij in en dan zal ik hierover geen woordenstrijd met ze aangaan.'¹⁵⁴

In hoeverre de neoplatonisten ook zonder het christendom de alleenheerschappij aan de oppergod zouden hebben overgedragen is een open vraag. Augustinus' opzet was de heidenen te bekeren en ze af te houden van diviniteit door de demonen als gevaarlijke monsters af te spiegelen. 'We moeten niet denken dat demonen beter zijn dan wij omdat ze geen lichaam van vlees en bloed hebben,' zegt Augustinus. 'Hij (Christus) is, zoals de Heilige Schrift hem noemt, 'de middelaar tussen God en mensen, de mens Jezus Christus'.¹⁵⁵ Tot de moderne tijd zou deze opzet om de demonen door Christus te vervangen, door alle kerkelijke leiders worden nagevolgd.

De middeleeuwse visie op engelen en demonen

In de vroege Middeleeuwen ontstond een sterke behoefte de engelen op de een of andere manier te vereren. De kerk probeerde verschillende malen tevergeefs de engelencultus in te dammen of te verbieden. Tijdens het Concilie van Laodicea (± 360) werd het verboden om samen te komen en daarbij de naam van bepaalde engelen uit te spreken. Ook het bidden tot de engelen werd aanvankelijk verboden. Op het Concilie van Nicea (787) werd het afbeelden van engelen en het bidden tot deze afbeeldingen echter goedgekeurd en geregeld. Dionysius Areopagita (Pseudo Dionysius) werkte in de vijfde eeuw een hemelse hiërarchie uit, waarin zich tussen engelen en seraphim nog zeven andere hemelse ordes bevonden. De kerkvaders Ambrosius (± 339-397) en Hiëronymus (± 350-420) hadden hiervoor de fundamenten gelegd. Gregorius de Grote (± 540-604) nam de indeling van Dionysius in een iets gewijzigde volgorde over. Tot in de Renaissance bleef de indeling van Dionysius het uitgangspunt van elke bespiegeling over de wezens die zich tussen God en mens bevonden.

Naarmate het idee van de hemelse hiërarchie vastere vorm aannam, groeide ook de overtuiging dat er een hiërarchie van gevallen engelen bestond. Volgens *Openbaring* 12 sleepte *de draak* bij zijn val uit de hemel een derde van de engelen mee. In de apocriefe bijbelboeken en vele middeleeuwse geschriften wordt hierover gespeculeerd, maar een indeling in negen klassen, naar analogie van de hemelse hiërarchie, is nooit populair geworden. Toch sprak het idee van de legioenen duivels en aartsduivels zozeer tot de verbeelding, dat de oudere opvattingen over demonen hier geheel door verdrongen werden. Richard Kieckhefer, professor in de geschiedenis, zet in zijn boek *Magic in the Middle Ages* (1990) uiteen op welke wijze divinatie en magie door de kerkvaders en latere middeleeuwse schrijvers onlosmakelijk met duivels en demonen verbonden werden: 'Als de Griekse en Romeinse heidenen de toekomst konden voorspellen, of ziekten konden genezen, dan was dat omdat ze geholpen werden door hun goden. Maar de goden van de heidenen waren geen echte goden; vanuit een christelijk standpunt bezien waren het gewoon demonen. Aldus werden de wonderen van het Grieks-Romeinse paganisme ontmaskerd als demonische magie ... Demonen hadden de magische kunsten ontwikkeld en ze aan de mensen die ermee werkten geleerd, en het waren demonen die feitelijk de wil van de magiër uitvoerden. Divinatie (of waarzeggerij) was ook alleen mogelijk met de hulp van demonen. Dit zijn de belangrijkste thema's in Augustinus' klassieke boek *De stad Gods*, en Augustinus' gezag in de middeleeuwse samenleving was zo groot dat zijn visie op dit gebied, net als op vele andere gebieden, overheerste. Als je tot de twaalfde eeuw aan een theoloog zou vragen wat magie was, zou je waarschijnlijk horen dat demonen ermee begonnen waren en er altijd bij betrokken waren. Je zou waarschijnlijk ook een overzicht krijgen van verschillende vormen van magie en de meeste vormen zouden een bepaald type divinatie inhouden.'¹⁵⁶

Isidorus van Sevilla (± 560-638) schreef kort voor zijn dood een boek getiteld *De Magis*, als onderdeel van een groter werk, getiteld *Etymologiarium*, waarin volksgebruiken op de meest uiteenlopende gebieden werden beschreven. De bedoeling van *De Magis* was een overzicht te geven van verboden magische praktijken, maar Isidorus nam even zovele divinatie technieken in zijn overzicht op. Voor Isidorus maakte divinatie, vanwege de hulp van demonen, altijd gebruik van magie. Zoroaster, de stichter van de Perzische religie, werd door Isidorus aangewezen als de eerste magiër. De Assyriërs namen de magische kennis van Zoroaster over en verspreidden deze over de wereld. Magie maakte het de mensen mogelijk de toekomst te onthullen of verborgen zaken aan het licht te brengen en zo werden, aldus Isidorus, allerlei divinatievormen ontwikkeld, zoals de ingewandenschouw, de vogel-schouw en het opwekken van doden. Magiërs werden door Isidorus aangeduid als *malefici* (misdadigers), *haruspici* (ingewandenschouwers), *mathematici* (astrologen), *sortilegi* (lot-werpers) en nog andere termen die in de

Codex Theodosianus (zie hoofdstuk 5) werden gebruikt voor dit type ‘misdadigers’. Voor Isidorus waren demonen betrokken bij *elke* vorm van divinatie. Bij *hydromantie*, bijvoorbeeld, zou de magiër de schim van een demon in het water oproepen om hem te raadplegen. ‘Al deze zaken,’ vatte hij alle vormen van divinatie en magie samen, ‘zijn alleen mogelijk door de duivelse kunsten van demonen, die voortkomen uit de verderfelijke wereld van mensen en gevallen engelen’.¹⁵⁷

Valerie Flint, professor in de geschiedenis aan de Universiteit van Auckland, vat de invloed van Isidorus op de gehele Middeleeuwen als volgt samen: ‘Wegens het enorme succes in de Middeleeuwen van zijn *Etymologieën* en door Isidorus’ vermogen om kernachtig samen te vatten, werd het onderdeel *De Magis* de standaardbeschrijving voor latere autoriteiten.’¹⁵⁸ Rabanus Maurus († 856), aartsbisschop Hincmar van Rheims († 881) en bisschop Burchard van Worms († 1025) waren de belangrijkste autoriteiten op dit gebied en ze hebben ertoe bijgedragen de ideeën van Isidorus levend te houden. ‘Ten minste tot de twaalfde eeuw is dit overzicht *het* standaardwerk gebleven,’ zegt Kieckhefer over *De Magis*, ‘en hebben schrijvers deze categorieën herhaald en aangepast in hun bespreking van de magie, hoewel niemand in de Middeleeuwen nog de toekomst voorspelde door de ingewanden van offerdieren te schouwen ... Middeleeuwse schrijvers waren, hoe dan ook, geneigd magie en divinatie als nauw verwante zaken te beschouwen.’¹⁵⁹

De associatie van divinatie met demonen en magie heeft ertoe bijgedragen dat divinatie in de Middeleeuwen als een duivelse kunst werd veroordeeld. Valerie Flint laat zien dat de kerk magiërs en demonen niet alleen bestreed, maar ook nodig had als een manier ‘om goed van kwaad te scheiden en op gepaste wijze angst voor het kwade in te boezemen. Om deze redenen was het nodig de demonen uit de oude wereld over te hevelen. Magie nam temidden van al dat kwaad een prominente plaats in’.¹⁶⁰ Waar magiërs en demonen geen rol speelden in het volksgeloof, zegt Valerie Flint, werden ze door de kerk bedacht en geïntroduceerd om ze met het geloof te kunnen bestrijden.

Het geloof in heksen en demonen in de Renaissance en moderne tijd

Het geloof in demonen als duivelse krachten, dat door de kerk zelf in het leven was geroepen, nam tegen het eind van de Middeleeuwen steeds grotere vormen aan. Magiërs en heksen werden vervolgd omdat ze een verbond met de duivel gesloten zouden hebben. In de *heksenwaan*, die in het begin van de Renaissance onverminderd doorging, werden honderdduizenden op de brandstapel of aan de galg terechtgesteld. Keith Thomas beschrijft in *Religion and the decline of magic* de mentale verandering in het denken over duivels en demonen die een eind maakte aan de heksenwaan. In hoofdstuk vijf hebben we hier al het nodige over gezegd. Door het wegvallen van het

geloof in magie en duivelse samenzweringen raakte ook divinatie haar, in de ogen van de kerk, belangrijkste grondslag kwijt. Divinatie werd niet langer met de brandstapel bestreden, maar belachelijk gemaakt.

De rooms-katholieke kerk heeft het geloof in demonen nooit helemaal afgezworen. Het handboek voor duiveluitdrijving van 1614 bleef door de eeuwen heen het handboek voor de priester om hem te helpen waar nodig demonen uit te drijven. In 1999 verscheen in het Latijn een nieuwe versie van dit handboek, waarin het geloof in demonen geen moment wordt betwijfeld.

Het idee dat divineren met behulp van demonen plaatsvindt, is tot in de twintigste eeuw in kerkelijke kringen levend gehouden. Godsdienstwetenschapper Edward Graham schrijft in het artikel 'Divination' van *The Catholic Encyclopedia* (1909): 'Elke divinatie is afkomstig van boze geesten, hetzij omdat ze expliciet worden opgeroepen of omdat ze zich bemoeien met deze ijdele poging de toekomst te onthullen, zodat ze de mens in hun valstrikken kunnen vangen ... Aangezien de kennis van de toekomst alleen aan God is voorbehouden, kent men aan demonen een goddelijke volmaaktheid toe door hen, direct of indirect, naar de toekomst te vragen, en het vragen van hulp is het begin van aanbidding; dit is bijgeloof en een opstand tegen de Voorzienigheid van God, die in Zijn wijsheid veel dingen voor ons verborgen heeft gehouden. In het heidendom was het offer bij de divinatie afgoderij, en ook nu is divinatie een vorm van demon- of duivelaanbidding. Elke medewerking aan zulke pogingen om kennis te verwerven doet afbreuk aan de waardigheid van een christen en is in tegenspraak met zijn liefde voor en vertrouwen in de Voorzienigheid en verhindert het verspreiden van het Koninkrijk Gods'.¹⁶¹ In het artikel 'Divination' van M.R.P. McGuire in de *New Catholic Encyclopedia* van 1967 wordt over demonen niet meer gesproken.

Bij de opleving van divinatie die rond 1970 op gang kwam, werd divinatie niet langer met demonen in verband gebracht. Magie heeft nog steeds een slechte naam, maar wordt in toenemende mate gezien als een neutrale kracht die op vele gebieden werkzaam is. Voorzover magie bij divinatie een rol speelt is dat niet om de medemens kwaad te doen, maar om een kanaal te vormen waarlangs de informatie de wichelaar bereikt. Geesten van overledenen spelen alleen een rol in spiritistische seances. Verder lijkt necromantie, voorzover het ooit een rol heeft gespeeld in divinatie, een stille dood gestorven te zijn.

Het geïnspireerde orakel

Geïnspireerde divinatie is een van de oudste, maar ook moeilijkste vormen van divinatie. Je moet er aanleg voor hebben en bepaalde varianten vereisen een techniek die je pas na jarenlange training, of nooit, onder de knie krijgt. Wat deze divinatievorm extra moeilijk maakt is dat de uitkomst zich alleen aan de wichelaar zelf voordoet en niet afgelezen kan worden uit de kaarten die getrokken worden of uit de uitkomst van een worp met muntjes of dobbelstenen. Het is daarom moeilijk de uitkomst te controleren. Als een waarzegster je vertelt wat ze ziet in haar kristallen bol, dan moet je maar aannemen dat ze dat inderdaad waarneemt en dat de interpretatie die ze aan die boodschap geeft de juiste is. Misschien ziet ze hele treffende beelden, over zaken waar je op dat moment mee worstelt of die in het verleden gespeeld hebben, en dan zul je geneigd zijn haar ook te geloven als ze je de toekomst voorspelt. Vanaf de achttiende eeuw heeft deze divinatievorm een aura van geheimzinnigheid en bedrog om zich heen gehad. Waarzeggerij werd gezien als een handige manier om argeloze slachtoffers geld uit de zak te kloppen. Toch had het geïnspireerde orakel ooit zoveel gezag, dat de uitkomst van het orakel over leven en dood, en over oorlog of vrede besliste. Een overzicht van de Helleense orakels laat daar geen enkele twijfel over bestaan.

Apollo, Artemis, Leto en Gaia

Bij het orakel van Delphi en de andere geïnspireerde orakels in Griekenland zullen de meeste mensen aan de god Apollo denken. Dat verschillende godinnen hem hierin zijn voorgegaan en zich slechts moeizaam lieten verdringen en dat Apollo van oorsprong geen Griekse, maar een Anatolische god was, is minder bekend.

In de ruim duizend jaar van haar bestaan ($\pm$ 750 v.Chr. – 300 n.Chr.) bezat Delphi in de westerse wereld een prestige als geen ander. De oorsprong van deze orakelvorm moet echter gezocht worden in Anatolië. Het aan Apollo en Artemis gewijde orakel van Didyma is minstens driehonderd jaar ouder dan Delphi en werd nog geraadpleegd toen Delphi al definitief gesloten was.

Volgens de Griekse mythen waren Apollo en zijn tweelingzuster Artemis door Zeus verwekt bij Leto, een dochter van de Titanen Foibe en Coeus. De Titanen waren een ouder godenras dan de Olympiërs waar Zeus toe behoor-

de. In feite was Leto de Lycische verschijningsvorm van de Moedergodin die in Anatolië al rond 7000 v.Chr in Çatalhöyük aanbeden werd. De naam Leto is volgens taalkundigen afgeleid van het Lycische woord *lada*, dat 'Vrouw' of 'godin' betekende. De Lyciërs waren afstammelingen van de inheemse bevolking van Anatolië, die tot in de Romeinse tijd hun eigen identiteit bewaarden. Pas in 1995 werd deze bergachtige streek in Zuidwest-Turkije door de aanleg van een weg voor buitenstaanders ontsloten. In het Letoön, het belangrijkste tempelcomplex van het oude Lycië, zijn door Franse archeologen pal naast elkaar de tempels van Leto, Artemis en Apollo uitgegraven. De tempel voor Leto, in de derde eeuw v.Chr. in Ionische stijl op oudere fundamenteen gebouwd, is veruit de grootste en belangrijkste van de drie.

In de oudste Anatolische afbeeldingen werd de godin niet alleen als vrouw weergegeven, maar ook als dier. In de Griekse mythen verandert Leto zich in een kwartel om aan de wraak van Zeus' gemalin Hera te ontkomen. Hesiodos noemt haar 'Leto, met haar zwarte mantel, altijd mild en vriendelijk voor mensen en onsterfelijke goden'.¹⁶² Haar cultus moet wijd verbreid zijn geweest over Anatolië, lang voordat de Helleense invloed zich deed gelden. Er waren in de Oudheid honderden aan Leto gewijde heiligdommen in Klein-Azië, Griekenland en op Kreta. Meestal was dit een stenen tempel, maar vaak ook een heilige open plaats met een altaar. In veel gevallen waren er dicht bij elkaar heiligdommen voor Leto, Artemis en Apollo.¹⁶³

De Titaanse moeder van Leto heette, zoals gezegd, Foibe (spreek uit als 'fiebe'), letterlijk 'de glanzende', een gebruikelijke aanduiding van de maangodin. Foibe was volgens de Griekse mythen de dochter van Gaia (spreek uit 'gea'), de aardgodin, en Oeranos, de hemelgod. Volgens Aischylos behoorde het orakel van Delphi oorspronkelijk toe aan Gaia, die het overdroeg aan haar dochter Themis, die het orakel overgaf aan 'ook weer een van Gaia's dochters, Foibe was haar naam. Zij gaf 't orakel aan haar kleinzoon door, aan hem die naar haar heet: Foibos Apollo'.¹⁶⁴ In de tijd van keizer Augustus werd Apollo's bijnaam Foibus opgevat als de stralende zon, maar oorspronkelijk was het de glanzende maan die hiermee werd aangeduid.

Artemis was, net als Leto, een verschijningsvorm van de Anatolische Grote Godin. Haar cultus is ouder dan die van Apollo. In verschillende Griekse mythen wordt dan ook gezegd dat Artemis als eerste werd geboren in het bos van Ortygia bij Efese en daarna op het eiland Delos haar moeder behulpzaam was bij het baren van haar tweelingbroer Apollo. In de Griekse mythen werd Artemis de godin van de jacht, maar oorspronkelijk had ze alle kenmerken van de veelzijdige Grote Godin in zich. De beelden van Artemis die in het Artemision van Efese stonden, laten de godin in volle glorie zien als de heerseres over alle mensen, dieren en planten. De zeven hemelse sferen vormen haar gewaad en op haar hoofd draagt ze als kroon een tempel.

Tot in de Romeinse tijd bleef Artemis in Klein-Azië de majestueuze Grote Godin. In Griekenland werd echter wat achterdochtig tegen deze uitheemse

godin aangekeken. Zowel Leto als Artemis kregen in de Griekse mythen bijzonder wrede trekken. Toen Niobe, de koningin van Thebe, zich erop beriep dat ze twaalf kinderen had en Leto maar twee, droeg Leto Artemis en Apollo op alle kinderen van Niobe met pijlen te doden. Er zijn vele Griekse en Romeinse varianten van deze mythe. Artemis is in de Griekse mythen een mededogenloze en preutse godin, die de jager Actaeon door zijn eigen honden laat verscheuren omdat hij per ongeluk de godin naakt ziet als ze zich baadt. Als Callisto, een van de maagden uit haar gevolg, zwanger is, verandert Artemis haar in een beer, en ze zou door de honden verscheurd zijn als Zeus, de verwekker van het kind, haar niet had gered. Volgens de Griekse verhalen werden in de cultus van Artemis vaak mensenoffers gevraagd. Van Agamemnon, de Griekse bevelhebber in Troje, vraagt Artemis dat hij zijn dochter Ifigeneia offert. Agamemnon doet wat ze vraagt en wordt daarvoor door zijn vrouw Clytemnestra gedood als hij terugkomt uit Troje.

Al deze verhalen over Leto en Artemis hebben geen ander doel dan de machtige Grote Godin van het als zeer bedreigend ervaren Anatolië in diskrediet te brengen. In de oudste mythen, zoals de *Homerische hymne aan Apollo*,¹⁶⁵ is Leto de echtgenote van Zeus en krijgt Hera pas later deze eer, als Leto is gedegradeerd tot minnares. Ook Apollo werd als bedreigend gezien en vaak doet de wreedheid die aan hem wordt toegeschreven niet onder voor die van Artemis. Samen met zijn zuster doodt Apollo ten slotte de onschuldige kinderen van Niobe. In het eerste boek van Homerus' *Ilias* verspreiden de pijlen van Apollo de pest in het kamp van de Grieken die Troje belegeren. In de tragedie *Ion* stelt Euripides Apollo voor als de verkrachter van Kreousa, de dochter van de koning van Athene. Het kind dat uit de verkrachting voortkomt is Ion, de stamvader van de Ioniërs. In de *Oresteia* van Aischylos wordt Apollo gegrepen door lustgevoelens voor Cassandra, een van de dochters van de koningin van Troje. Ze staat hem toe haar te beminnen als hij haar de gave van de profetie verleent. Dat doet hij, maar als Cassandra daarna weigert hem opnieuw in haar bed toe te laten, vervloekt hij haar, zodat niemand haar profetieën zal geloven. Ze voorspelt vele gebeurtenissen, zoals de nederlaag van Troje als het houten paard wordt binnengehaald, maar niemand gelooft haar.

Toch komt Apollo positiever uit de Griekse verhalen naar voren dan Artemis en Leto. Het is Apollo die de gave van het zienschap voor zich opeist en niet Artemis, die ooit deze functie vervuld moet hebben als Grote Godin. De overname van het orakel van Delphi door Apollo wordt op verschillende manieren gerechtvaardigd. Foibos Apollo zou, zoals gezegd, het orakel van zijn grootmoeder Foibe gekregen hebben, en niet zijn zuster Artemis. Het is, zoals Aischylos ons wil doen geloven, de oppergod zelf die dit heeft bepaald: 'Nadat hem goddelijke zienskunst door Zeus verleend was, werd hij hier de vierde orakelheer, Apollo. Hij is de ziener namens Vader Zeus.'¹⁶⁶

Apollo en Python

De overname van het orakel van Delphi werd vaak voorgesteld als de strijd tussen Apollo en een afzichtelijk monster, Python genaamd. Volgens de meest gangbare versie was Python een slang die door de jaloerse Hera gestuurd werd om Apollo en Artemis te doden. Apollo, slechts enkele dagen oud, slaagde er echter in het monster onschadelijk te maken. In *Python – a study of Delphic myth and its origins*, geeft Joseph Fontenrose, tot zijn dood in 1986 professor klassieke talen en de belangrijkste autoriteit op het gebied van de Griekse en Helleense orakels, een overzicht van alle versies van dit verhaal. De krachtmeting tussen Apollo en Python is het zinnebeeld voor een strijd tussen chaos en orde die een cyclisch verloop heeft en zich steeds herhaalt, net als de kringloop van de natuur. Apollo en Python zijn twee vormen van dezelfde vegetatiegod. Apollo is de zomer, de ordening en de groei in de natuur; Python is de winter, de afbraak en de terugkeer naar de chaos. Fontenrose trekt een parallel met de cyclus van Baal en Mot, die elkaar in Oegarit op eenzelfde manier afwisselen (zie hoofdstuk 7). In de Griekse mythen is Dionysos een van de vormen die Python aanneemt.¹⁶⁷ In Delphi heerste Apollo, uit naam van Zeus, gedurende de lente, zomer en herfst, terwijl Dionysos in de winter de heer van Delphi was.

Maar Python is niet alleen de stervende vegetatiegod. Python is ook de godin: 'Het wezen dat als Chaos-Oude Vrouw en als eerste moeder verschijnt is nauw verbonden met of identiek aan de Grote Godin van liefde en vruchtbaarheid, die vaak ten tonele verschijnt als de zuster of echtgenote van de held.'¹⁶⁸ In *De kringloop van het leven* hebben we het samenspel tussen de godin en de vegetatiegod geplaatst binnen het kader van de *Oude Religie* die vele duizenden jaren over de hele wereld talloze vormen heeft aangenomen. Hier willen we ons beperken tot het verband tussen de Oude Religie en diviniteit.

Het is niet moeilijk divinitie te plaatsen in het spanningsveld tussen godin en god. De polariteit die de kosmos schept en in een onophoudelijk samenspel tussen deze krachten voortdurend afbreekt en vernieuwt, is een numineuze handeling bij uitstek. Waar verstarring optreedt en de status quo iets vanzelfsprekends wordt, is divinitie uitgesloten. Waar de bestaande situatie wordt opgebroken en alles met alles een relatie kan aangaan, gaat synchroniciteit een rol spelen. De beelden die de ziener of zieneres vanuit de chaos ziet opdoemen vormen een zinvol verband met een gestelde vraag. De numineuze schemertoestand tussen chaos en ordening breekt het onbewuste open en geeft de beelden die opdoemen een archetypische lading.

Het is tekenend voor de Griekse neiging de macht uit handen van de uit chaos scheppende godin te nemen en te geven aan de ordenende god. Apollo krijgt de eer van het orakelen en verdringt niet alleen de godin, maar ook Dionysos, of hoe zijn mededinger ook genoemd mag worden. Toch liet de

godin zich niet echt verdringen, want onder de naam Pythia, duidelijk ontleend aan Python, was het een vrouw die tot het eind toe in Delphi uit naam van Apollo orakelde.

Het orakel van Didyma

Volgens geschiedschrijvers in de Oudheid bestond het orakel van Didyma al voordat de Ioniërs zich tussen 1200-1000 v.Chr. aan de Anatolische westkust vestigden. Fontenrose gaat er in zijn boek over Didyma vanuit dat het orakel in ieder geval in 1000 v.Chr. bestond en mogelijk nog ouder is. Waarschijnlijk hebben de Ioniërs vanuit het nabijgelegen Miletos een heiligdom voor Leto, Artemis en Apollo overgenomen en uitgebreid. In 494 v.Chr. kwamen de Ionische steden in opstand tegen de Perzische overheersing. Miletos werd ingenomen en het orakel van Didyma werd verwoest. Anderhalve eeuw zweeg het orakel en werd daardoor geheel overvleugeld door het nieuwere orakel in Delphi. In 334 v.Chr. bracht Alexander de Grote de Ionische steden onder de Helleense invloed en in 331 werd het orakel van Didyma opnieuw geopend. De heilige bron waarop het orakel gebouwd was, gaf naar verluid vanaf dat moment weer water. Nog datzelfde jaar brachten priesters uit Miletos een bezoek aan Alexander in Memphis om hem te vertellen dat het orakel van Didyma hem als de zoon van Zeus had aangewezen. Het was de eerste keer dat een orakel de goddelijkheid van Alexander verkondigde. Het orakel voorspelde Alexander verder nog grote overwinningen en de dood van de Perzische koning Darius. De Griekse geschiedschrijver Callistenes (± 360-327 v.Chr.), een neef van Aristoteles die Alexander de Grote op zijn veldtochten begeleidde, gaf hier een ooggetuigeverslag van. Helaas is zijn kroniek verlorengegaan en moeten we afgaan op de samenvatting die Strabo hiervan geeft.¹⁶⁹

Het is kenmerkend voor de heropleving van de Helleense gebieden in Klein-Azië dat het plan ontstond om in Didyma het grootste orakel van de wereld te bouwen. Paionios, de bouwer van het Artemision in Efese, dat als een van de zeven wereldwonderen gold, kreeg rond 320 v.Chr. de opdracht dit orakel te ontwerpen. Het heiligdom kreeg uiteindelijk 122 pilaren van bijna 20 meter lengte en een gedeelte van het gebouw was dertig meter hoog. Berekeningen tijdens de bouw gemaakt geven aan dat elke pilaar twintigduizend mandagen kostte. Het is dan ook niet vreemd dat de tempel in de tweede eeuw van onze jaartelling nog steeds niet helemaal voltooid was. Toch had het orakel in de Helleense gebieden buiten Griekenland een prestige vergelijkbaar met dat van Delphi. Dit aanzien duurde tot het eind van het heidense Romeinse rijk voort. Traianus liet in het jaar 100 van onze jaartelling de toen achthonderd jaar oude Heilige Weg van Miletos naar Didyma, 76 km lang, restaureren en verbreden. In 263 n.Chr. verwoestten de Goten het

Artemision van Efese, maar Miletos konden ze niet innemen en Didyma bleef ongedeerd. Julianus, de laatste heidense Romeise keizer, was tijdens zijn korte regering (361-363 n.Chr.) *profeet* (zie onder) van Didyma. In 363 vroeg hij aan het orakel van Didyma en andere orakels toestemming om het Perzische rijk binnen te vallen. De oorlog verliep, zoals gezegd, succesvol, maar had wel de dood van de keizer tot gevolg. In 391 gebood een edict van Theodosius het sluiten van alle orakelplaatsen. In het adyton (zie onder) van Didyma werd een basiliek gebouwd. De enorme tempel zelf bleef grotendeels intact tot een aardbeving in 1493 het gebouw verwoestte. Zelfs in deze staat maakt de ruïne een onuitwisbare indruk op de hedendaagse bezoekers, zoals we uit eigen ervaring kunnen bevestigen. Nog steeds is de heilige bron op de binnenplaats te vinden, al staat er door een aardverschuiving al eeuwen geen water meer in.

Over het orakelen in Didyma is door schrijvers in de Oudheid weinig opgetekend. Het meest uitgebreide verslag is van de hand van Iamblichus, die schreef aan het eind van de heidense periode. Er is echter geen reden om aan te nemen dat het orakelen in Didyma in de daaraan voorafgaande eeuwen ingrijpend veranderd is. Het orakelen, zegt Iamblichus, gebeurt door een *prophētis* (profetes), die zich hierop zeer goed voorbereidt. Gedurende drie dagen vast ze. In die tijd verblijft ze in de tempel om zich op het orakel in te stellen. Ze brengt voorgeschreven offers. Ze baadt haar voeten in water uit de bron en snuift de damp van het water uit de bron op. Op die manier, zegt Iamblichus, neemt ze de god in zich op, die haar bij het orakelen zal inspireren. ‘In de geest die uit de bron oprijst,’ voegt hij eraan toe, ‘verschijnt een andere, oudere godheid, die niet aan deze plaats is gebonden, een godheid die deze orakelplaats, de bron en het orakelen zelf heeft geschapen.’¹⁷⁰

Als commentaar op het verslag van Iamblichus zegt Fontenrose: ‘Voor de Grieken en kennelijk voor alle volkeren uit de Oudheid bezat water dat via een bron uit de aarde kwam numineuze, onderaardse krachten, zodat het drinken van water uit een heilige bron iemand voorspellende en magische krachten verleende.’¹⁷¹ Ook in andere orakelplaatsen speelden heilige bronnen een grote rol. Soms werd ervan gedronken, soms werd erin gebaad, soms werd de essentie van het water opgesnoven. Het gaat om de numineuze kracht die aan het bronwater werd toegeschreven. Voor Iamblichus manifesteert deze kracht zich als een ‘oudere, andere godheid’, die niet aan plaats en tijd gebonden is, een kracht die ‘alle elementen doordringt, aarde, lucht, vuur en water omvat en alles in de natuur bij zichzelf terugbrengt en uit zichzelf een zekere voorkennis voortbrengt’.¹⁷² De chaos die de kosmos, geordend door de elementen, openbreekt is niets anders dan de *numineuze oerhuivering* van Rudolf Otto of de *oerzee* van Jungs collectieve onbewuste, waaruit archetypische beelden komen boven drijven.

Het spanningsveld tussen chaos en ordening nam ook in Didyma de vorm aan van de polariteit tussen god en godin. Daarbij denken we in de eerste

plaats natuurlijk aan Apollo en Artemis, die beiden een belangrijke cultus hadden in deze orakelplaats. De naam Didyma betekent ‘tweeling-tempel’ en dit werd in de Oudheid verklaart als orakel voor de tweeling Apollo en Artemis. Dat Artemis daarbij vaak de rol van de Python op zich nam blijkt wel uit het heiligdom voor Artemis Pythie dat zich in het orakel bevond. De priesteres die de cultus voor Artemis Pythie verzorgde werd *hydrophoros* (waterdrager) genoemd. Ook elders in Anatolië werden priesteressen van Artemis met die naam aangeduid, wat duidelijk wijst op een verband tussen Artemis en het heilige bronwater dat met de orakels in verband werd gebracht. Onderdeel van de cultus voor Artemis Pythie waren mysteriespelen waarin waarschijnlijk het Heilig Huwelijk tussen Zeus en Leto werd voltrokken.¹⁷³

Als vertegenwoordigster van het element water en symbool voor de terugkeer tot de chaos werd Artemis in Anatolië vaak geassocieerd met Medusa, een andere verschijningsvorm van de Anatolische Grote Godin. In Anatolië werd Medusa met slangen in haar haren, overvloedige vruchten en bloemenkransen veelvuldig afgebeeld op sarcofagen. De godin maakt daarbij een waardige, krachtige en liefdevolle indruk. We hebben hier in diverse opgravingen in West-Turkije vele tientallen voorbeelden van gezien. Ze is daarmee duidelijk verwant met Leto, die in heel Klein-Azië en Griekenland met de zorg voor de overledenen verbonden werd en ook veel op sarcofagen en begraafplaatsen werd afgebeeld. Het is de godin in haar gedaante van Oude Vrouw, verbonden met het afsterven en opnieuw vruchtbaar worden van de natuur. In de Griekse mythen werd Medusa tot een afzichtelijk monster, dat je in steen veranderde als je haar aankeek. Perseus onthoofdde volgens de Griekse mythen Medusa en gaf het hoofd aan Athena, die het op haar schild plaatste. Daarmee was de Anatolische Grote Godin ondergeschikt gemaakt aan de beschermvrouwe van de stad Athene.

In de archaische tempel van Didyma, die in de zesde eeuw v.Chr. werd gebouwd, bevond zich onder elke hoek van het dak, net boven de pilaren, een Medusa die door leeuwen werd geflankeerd. Deze tempel werd door de Perzen verwoest, maar restanten van de Medusa's zijn teruggevonden. Tot het eind toe bleef Medusa in Didyma prominent aanwezig. In de tweede eeuw van onze jaartelling brachten de Romeinen in de dakrand boven de pilaren afbeeldingen van het hoofd van Medusa aan. Twee van deze afbeeldingen staan nu bij de ingang van het complex opgesteld. De numineuze kracht die ook de hedendaagse bezoeker nog voelt uitstralen van de reliëfs zal de profetes die zich, zoals gezegd, drie dagen lang in het heiligdom voorbereidde, in hoge mate hebben geholpen zich in te stellen op het orakel dat ze zou geven.

De vraagsteller, meestal een afgevaardigde van een naburige of verre stad of staat, had geen direct contact met de profetes, die al drie dagen verbleef in het adyton, een binnenplaats van 22 x 54 meter, omgeven door 25 meter hoge muren. In het adyton bevond zich ook de heilige bron. Naast de bron was

een *naiscos* (kleine tempel), die waarschijnlijk de oorspronkelijke plaats van het orakel aangeeft. Hierin werden een beeld van Apollo en de schatten van de tempel bewaard. Een priester, *prophêtês* (profeet) genaamd, nam in het *pronaos* (voorportaal) van de tempel de vraag in ontvangst, schreef hem op en gaf hem door aan de profetes. Om haar te bereiken gebruikte hij een 19 meter lange overwelfde gang, gemaakt uit blokken marmer, die nog helemaal intact is en iets van de glorie en de mystieke kracht van het oude orakel uitstraalt.

Gezeten op een krukje en met een staf in haar hand ging de profetes in het adyton in trance en kreeg op die manier een boodschap door. Tussen het voorportaal en het adyton bevond zich het *cremographeion*, de orakelzaal. In deze overdekte zaal was een groot beeld van Apollo opgesteld. Via een 15 meter brede trap met 24 treden bereikte de profetes de orakelzaal. Een deuropening van meer dan 5½ meter breed en 14 meter hoog verbond de orakelzaal met het voorportaal. Deze deur werd *orakeldeur* genoemd. De blokken marmer die als deurpost fungeerden wogen elk zeventig ton en stonden bekend als de zwaarste bouwstenen uit de Oudheid. Het was echter niet de bedoeling dat de vraagstellers via deze deur de orakelzaal in gingen. De drempel van de deur was anderhalve meter hoger dan het voorportaal. Staand in de deuropening sprak de profetes het antwoord op de vraag uit. De vraagsteller stond in het voorportaal en hoorde vanaf die plaats het antwoord. De profeet stelde het antwoord op schrift en gaf dat aan de vraagsteller mee.

Fontenrose heeft 61 van dergelijke uitspraken uit Didyma verzameld en geanalyseerd. Zijn conclusie is dat het geen vage, dubbelzinnige boodschappen zijn, maar overwegend heldere uitspraken. Meestal werd met de uitspraak een cultus of religieus gebruik gesanctioneerd. Ook werden wel verdragen tussen steden of landen door het orakel bekrachtigd. Koningen van verschillende landen in de verre omtrek en later Romeinse keizers vroegen het orakel om raad over staatszaken. Toekomstvoorspellingen, zo populair bij historici en tragedieschrijvers, werden kennelijk zeer zelden aan het orakel gevraagd.

Het orakel van Delphi

Vanaf de zesde eeuw v.Chr. was Delphi het populairste orakel van de Oudheid. De faam van het heiligdom strekte zich tot ver buiten de grenzen van de Helleense beschaving uit. Griekse mythen verhalen hoe Zeus twee adelaars van de einden der wereld naar elkaar toe liet vliegen en dat ze elkaar in Delphi ontmoetten.¹⁷⁴ Deze plaats werd daarom beschouwd als *omphalos*, de *navel* van de wereld. Een grote, eivormige stenen navel in het heiligdom benadrukte deze functie. Strabo zegt over Delphi: ‘Van alle orakels in de wereld heeft het de reputatie het meest betrouwbare te zijn.’¹⁷⁵ Plato zag het

Restanten van de tempel van Apollo in Delphi. In het verlaagde gedeelte zat de Pythia op een driepoot om gestelde vragen door middel van een orakel te beantwoorden. De tempel zou in de zevende eeuw v.Chr. gebouwd zijn door de legendarische bouwmeester Trophonios met hulp van Apollo zelf.

orakel van Delphi als de belangrijkste wetgevende instantie in zijn ideaalstaat, waaraan hij besluiten wilde toevertrouwen betreffende 'het stichten van tempels, instellen van offers en andere manieren om goden, demonen en helden te eren, evenals gebruiken betreffende het begraven van de doden en de diensten die wij verlenen aan hen die in de andere wereld verblijven om ze te vriend te houden.'¹⁷⁶ Ook het stichten van de staat zelf was iets wat Plato aan het orakel wilde toevertrouwen.

Het enorme prestige dat aan het orakel verbonden was, legde een voortdurende druk op de priesters om het orakel vaker open te stellen. Aanvankelijk werd alleen in het voorjaar, op de zevende dag van de maand Bysios, georakeld. Dit werd beschouwd als de dag waarop Apollo geboren was. Als niet alle vragen afgehandeld werden, konden de vraagstellers onverrichter zake naar huis keren. Vaak waren dit afgezanten van belangrijke steden of koninkrijken, die er weken voor hadden gereisd om het orakel te bezoeken. Later werd het orakel ook op de zevende dag van de andere maanden opengesteld, de wintermaanden, als Apollo afwezig was, uitgezonderd. Op andere dagen werd er niet gedivineerd door de Pythia.

Op de dagen dat het orakel open was werd alleen gedivineerd als er een goed voorteken was verkregen. Daartoe goten de priesters van Delphi koud water over een offergeit. Als de geit rilde was dit een gunstig teken. Als de geit niet rilde werd het orakel gesloten. De vraagstellers konden dan naar huis terugkeren of voor een maand onderdak zoeken. Plutarchus, die vanaf zijn vijftigste tot zijn zeventigste priester in Delphi is geweest, beschrijft hoe de priesters, kort vóór zijn tijd, een negatief voorteken in de wind sloegen. Om de vraagstellers, afgezanten uit het buitenland, ter wille te zijn bleven ze de geit, die niet rilde, net zo lang begieten tot het arme dier bijna verdronken was en van angst trilde. De Pythia wilde vanwege het slechte voorteken niet orakelen, maar werd overgehaald. Tijdens de trance werd ze echter hysterisch en rende naar buiten zonder het orakel te voltooien. Een paar dagen later was ze dood.¹⁷⁷ In zijn levensbeschrijving van Alexander de Grote beschrijft Plutarchus hoe Alexander na de dood van zijn vader het orakel van Delphi wil raadplegen om te vragen of hij samen met de Grieken tegen de Perzen moet optrekken. Hij komt echter op een dag dat het orakel gesloten is en wil niet wachten tot de zevende van de volgende maand. Ook voor Alexander van Macedonië wordt echter geen uitzondering gemaakt. Alexander sleurt dan de Pythia mee het orakel in om haar te dwingen voor hem te orakelen. De Pythia begrijpt dat ze niet tegen hem is opgewassen en zegt: 'Mijn zoon, je bent onoverwinnelijk.' Alexander laat haar los en zegt dat hij dat als boodschap van het orakel aanvaardt en dat het niet nodig is Apollo nog verder te raadplegen.¹⁷⁸

Op de tussenliggende dagen was het orakel wel open, maar dan kon je alleen het lot laten werpen met bikkels (zie hoofdstuk 13). Ook werd er gedivineerd met vuur waarin bladeren of meel gestrooid werden en kon je er je

dromen laten uitleggen. Dat kostte minder, maar het had niet zo'n hoge status en een koning zou er zeer zeker geen genoeg mee nemen als zijn afge-zand in Delphi alleen het lot liet werpen. Het enige orakel in Delphi dat een allesoverheersende status had was het geïnspireerde orakel van de Pythia.

In de gedichten van Theognis, geschreven rond 550 v.Chr., wordt de Pythia voor het eerst met deze naam aangeduid.¹⁷⁹ Themis, de dochter van Gaia, werd in de Oudheid als de eerste Pythia beschouwd. Een afbeelding uit de vijfde eeuw v.Chr. laat de godin zien, gezeten op de traditionele driehoek, met een schaal water in haar handen. Herodotus, Aischylos en alle schrijvers na hen duiden de zieneres in Delphi aan als Pythia. In de hoogtijdagen van het orakel waren twee of drie Pythia's tegelijk in functie, die elkaar afwisselden bij het orakelen. Volgens Diodorus van Sicilië waren de Pythia's oorspronkelijk maagden, maar sinds een van deze meisjes was ontvoerd en verkracht, koos men voor een vrouw van rond de vijftig, die dan de kleding van een jong meisje droeg.¹⁸⁰

Vanaf de vierde eeuw v.Chr. is de Pythia zo'n bekend verschijnsel dat het woord vrijwel synoniem wordt met 'zieneres'. In de Vulgaat wordt zelfs de vrouw die voor Saul de geest van Samuël oproept, aangeduid als *Pytho-nissa*.¹⁸¹ Tot het eind van de negentiende eeuw is *Pythones* een gangbare aanduiding van uiteenlopende zieneressen. In Sparta werden geschreven orakeluitspraken van de Pythia in Delphi beheerd door priesters die *Pythioi* genoemd werden. Er waren vier Pythioi, die door de koningen van Sparta benoemd werden. In Delphi zelf werden geen orakeluitspraken bewaard. Die werden altijd met de vraagsteller meegegeven.

Net als de profetes in Didyma bereidde de Pythia zich grondig voor op het geven van een orakel. Op de dag van het orakel trok ze de voorgeschreven kleding van een jong meisje aan. Ze bedekte haar gezicht met een sluier en twee priesters brachten haar naar een bassin waarin het water van de heilige bron Kastalia werd geleid. Deze bron ontspringt aan de voet van de Fedriadenkloof, die het Parnassosgebergte ten oosten van Delphi in tweeën deelt. De kloof werd beschouwd als de verblijfplaats van Python, en aan het water uit de bron werd een bijzondere kracht toegeschreven. Alle pelgrims die Delphi bezochten, evenals de priesters en andere personen die in het heiligdom werkten, wisten zich in het water van de bron voordat ze het heiligdom betraden. Ook ieder die een vraag wilde stellen aan het orakel deed de voorgeschreven reiniging. De tempel van Apollo, waar de Pythia het orakel gaf, werd door de priesters met water uit deze bron gereinigd. Hoewel een autoweg tegenwoordig de kloof van het ommuurde orakel scheidt en borden over vallend gesteente proberen toeristen uit de kloof te weren, is deze een bezoek alleszins waard. De kloof ademt een serene rust en is doordrongen van een mysterieuze kracht die op de bezoeker in de Oudheid een overweldigende indruk gemaakt moet hebben.

Nadat de Pythia zich in het bassin met het water van de bron had gereinigd

en geheiligd, werden tijdens een kort ritueel offergaven aangeboden aan Kastalia, de nimf van de bron. Nog steeds zijn de nissen te zien waarin deze offergaven werden neergezet. In processie ging de Pythia daarna met de priesters en andere functionarissen van het orakel over de Heilige Weg naar de tempel van Apollo. In de tempel werd de Pythia bijgestaan door vijf *Hosioi* (letterlijk 'heiligen'), priesteressen die voor het leven benoemd werden. Ze brandden laurierbladeren en gerstemeel op een altaar in het adyton van de tempel. De laurier was een boom die met Apollo en orakelen in verband gebracht werd. De Pythia zette een lauwerkrans op haar hoofd, nam een lauwertak in de hand en beklom zo de hoge kruk op drie poten, waarop ze gedurende het orakelen bleef zitten.

Over de vraag wat de trance van de Pythia veroorzaakte is vanaf de Oudheid heel wat gespeculeerd. Naar men zei kwamen er dampen uit de grond onder het adyton die een roes veroorzaakten als je ze opsnoof. Hier zou het orakel haar bestaan aan danken. Diodorus van Sicilië vertelt wat in zijn tijd, de eerste eeuw v.Chr., al 'een oud verhaal' was: geiten gedroegen zich heel merkwaardig nadat ze aan een spleet in de grond gesnoven hadden. De herder die zich over de spleet boog en de damp opsnoof, raakte spontaan in trance en begon te orakelen. Later werd het orakel van Delphi op die plaats gebouwd.¹⁸² In zijn verhandeling over het in onbruik raken van de orakels zegt Plutarchus een eeuw later, dat de damp bijzonder welriekend is, net als wierook, maar dat de kracht van de uitwaseming sterk varieert.¹⁸³ In zijn beschrijving van Delphi meldt Strabo: 'Ze zeggen dat de plaats van het orakel een holte is die in de grond is gemaakt, met een nauwe opening waaruit dampen opstijgen die een goddelijke vervoering opwekken en dat boven de opening een driepoot wordt geplaatst, waarop de Pythia plaatsneemt, waarna ze de damp opsnuift en dan orakels in dichtvorm of proza geeft.'¹⁸⁴ Na verbouwingen van de tempel was de spleet in de grond niet langer zichtbaar. Tijdens opgravingen in de twintigste eeuw kon de spleet niet teruggevonden worden en veel archeologen en historici gaan ervan uit dat het hele verhaal over de inspirerende dampen een verdichtsel is. Fontenrose beweert met grote stelligheid: 'Er was geen damp en geen spleet: de Pythia raakte niet in een vervoering die tot gevolg had dat ze onsamenhangende en onbegrijpelijke woorden begon te roepen; ze sprak heel duidelijk en direct tot de vraagsteller zonder dat de priester bij hoefde te springen.'¹⁸⁵ Andere wetenschappers zijn hier minder zeker over. Professor Jelle de Boer, een in Nederland geboren Amerikaanse geoloog, verbonden aan de Wesleyan University in Middletown, Connecticut, heeft vanaf 1981, voor een deel samen met archeoloog John Hale van de Universiteit van Louisville, Delphi en de omgeving van het orakel nauwkeurig onderzocht. Ze menen bewijzen gevonden te hebben voor de theorie dat Delphi op een kruispunt tussen twee breukvlakken in de aardkorst is gebouwd. De kans is zeer groot dat op zo'n plek gassen vrijkomen. Ook het door hen onderzochte gesteente van de rots onder de tempel bleek gassen en olie te bevatten.¹⁸⁶

Door de eeuwen heen zijn er vele theorieën ontworpen over de vraag hoe de Pythia haar inspiratie verkreeg. Sint Jan Chrysostomus ($\pm$ 350-407), bisschop van Constantinopel, gaf als officieel standpunt van de kerk dat een demon uit de grond opsteeg en het geslacht van de Pythia binnendrong terwijl ze op de driepoot zat om zo bezit van haar te nemen.¹⁸⁷

Fontenrose baseert zijn stelling dat de Pythia samenhangend sprak en geen orakeltaal uitsloeg op de summiere beschrijvingen uit de Oudheid en op zijn analyse van de 615 orakeluitspraken die er uit Delphi bewaard zijn gebleven. Bij de uitspraken die hij als historisch betrouwbaar beschouwt komen vrijwel geen dubbelzinnige of onbegrijpelijke toekomstvoorspellingen voor. Fontenrose suggereert dat de Pythia helemaal niet in trance raakte en dat de orakeluitspraken eerder een politieke dan een occulte achtergrond hadden: 'De uitspraken van het heiligdom van Delphi beperkten zich, vanaf 450 v.Chr. of nog eerder, tot het bekrachtigen van wetten en voorstellen, vooral op religieus gebied, en tot het voorschrijven van cultusgebonden handelingen; ... uitzonderingen hierop, als die er waren, betroffen voorzichtige uitspraken die iedereen zou kunnen doen.'¹⁸⁸

Fantastische orakeluitspraken verwijst Fontenrose naar het rijk der fabelen. Dubbelzinnige voorwaarden, die in de literatuur vanaf de Oudheid tot de moderne tijd zo'n grote rol spelen, noemt hij het *Macduff-thema*. In Shakespeare's *Macbeth* roepen de drie heksen geesten op die aan Macbeth voorspellen dat niemand die uit een vrouw geboren is hem kwaad zal kunnen doen en dat hij nooit verslagen zal worden tot het bos van Birnam naar de heuvel van Dunsinane komt.¹⁸⁹ Macbeth voelt zich daardoor onkwetsbaar. De soldaten die tegen hem optrekken terwijl hij zich verschanst op de heuvel van Dunsinane, gebruiken echter takken uit het bos van Birnam om zich te camoufleren. Macduff, zijn tegenstander, is 'voortijdig uit zijn moeders schoot weggerukt'¹⁹⁰ en het orakel heeft daarom geen vat op hem, zodat hij Macbeth kan doden.

Waarschijnlijk heeft Fontenrose gelijk dat dergelijke woordenspelletjes niet meer zijn dan briljante kunstgrepen, die het dramatisch effect van het orakel in een gedicht of toneelstuk aanzienlijk verhogen. Het lijkt echter niet aannemelijk dat de machtigste staten van de Oudheid gedurende duizend jaar hun lot in handen zouden leggen van een heiligdom waar de zieneres om politieke redenen een orakel veinsde. Fontenrose is een sprekend voorbeeld van de wetenschapper die op voorhand aanneemt dat orakelen niet mogelijk is en dat orakeluitspraken zijn gebaseerd op suggestie of bedrog. 'We kunnen het bovennatuurlijke en het occulte buiten beschouwing laten'¹⁹¹ vat hij, zonder enig bewijs hiervoor aan te voeren, zijn eigen standpunt over divinatie samen.

Er is geen enkele reden om aan te nemen dat de Pythia, of de zieneres of ziener van een van de andere orakels, een orakel veinsde. De voorbereiding op het orakelen was erop gericht de Pythia open te stellen voor de krachten

die haar zouden inspireren. De numineuze kracht van de bron van Kastalia had hier een belangrijk aandeel in. En er was nóg een bron die bij het orakelen een rol speelde. Zodra ze op de driepoot had plaatsgenomen, dronk de Pythia uit een schaal met water uit de bron Cassotis, die vlakbij de tempel ontsprong en via een pijpleiding naar de tempel geleid werd. Waarschijnlijk gebruikte de Pythia de schaal ook om in te schouwen. De numineuze kracht die aan het water van Cassotis werd toegeschreven, gevoegd bij de rest van de voorbereiding, moet in de Pythia een lichte trance hebben opgewekt, waarbij het orakel zich aan haar voordeed. Waarom Delphi hierin een grotere internationale faam verwierf dan andere orakels is het geheim van Delphi.

Het orakel van Klaros

Klaros, bij Kolophon, niet ver van Efese aan de Turkse westkust gelegen, wordt al in de zevende eeuw v.Chr. in de *Homerische Hymne aan Apollo* als orakel van Apollo genoemd.¹⁹² In de Hellenistische en Romeinse tijd was het orakel in de verre omtrek bekend. Hadrianus liet het heiligdom tijdens zijn regeringsperiode (117-138) restaureren en opnieuw wijden. Tot in de christelijke tijd bleef het orakel in gebruik. Een aardbeving bedolf het heiligdom ten slotte onder een dikke laag stenen en zand en pas in 1888 werd het orakel teruggevonden, maar de hoge waterstand maakte onderzoek onmogelijk. In 1950 lukte het Franse archeologen de tempels en altaren uit te graven.

Ook in Klaros speelde water uit een heilige bron een centrale rol bij het orakelen en ook hier waren Artemis, Leto en Dionysos nadrukkelijk aanwezig. Een in de zesde eeuw v.Chr. gebouwde Ionische tempel was aan *Artemis Pythie* gewijd. Daarnaast werd in de vierde eeuw v.Chr. een grotere Dorische tempel gebouwd en gewijd aan Apollo en Dionysos. Een altaar van 18 x 9 meter was in de open ruimte vóór de tempel opgesteld en aan beide goden gewijd. In de cella (binnenplaats) van de grote tempel stond een beeldengroep van 8 meter hoogte, waarop Apollo gezeten was tussen Artemis en Leto. Een tussen de puinhopen gevonden fragment van de arm van Apollo is meer dan drie meter lang.

Tacitus zegt over Klaros het volgende: 'Hier is er geen profetes, zoals in Delphi, maar een priester, gekozen uit een beperkt aantal families en meestal uit Miletos afkomstig, die alleen het aantal en de namen van de vragenstellers hoort, maar niet méér dan dat. Dan daalt hij in een ondergrondse ruimte af, drinkt water uit een mysterieuze bron en hoewel hij niet schrijven of dichten kan, geeft hij in verzen antwoord op de vragen die ieder in gedachten had.'¹⁹³ Fontenrose neemt, kennelijk op gezag van Tacitus, aan dat er in Klaros geen profetes was: 'Patara en Argos hadden profetessen; in Klaros en Ptoon was het een man die de woorden van de God uitsprak.'¹⁹⁴ Toch is er alle reden aan de woorden van Tacitus, die Klaros alleen van horen zeggen

kende, te twijfelen. Iamblichus geeft namelijk een verslag van Klaros (Kolophon) waarbij wel degelijk sprake is van een profetes: 'Iedereen is het erover eens dat het orakel in Kolophon antwoorden geeft door middel van water, want er is een fontein in een onderaards vertrek, waaruit de profetes drinkt en in bepaalde vastgestelde nachten, nadat vele heilige ritën zijn voltrokken en nadat ze uit de fontein heeft gedronken, begint ze te orakelen, maar is daarbij niet zichtbaar voor de andere aanwezigen. Dat dit water profetische kracht heeft blijkt duidelijk hieruit.'¹⁹⁵ Archeologisch bewijsmateriaal heeft bevestigd dat de grote tempel via een gang in verbinding stond met een klein onderaards vertrek waar in een bassin water uit een nabijgelegen heilige bron werd opgevangen. In een daarnaast gelegen groter vertrek werd het orakel door priesters opgeschreven. Volgens Plinius de Oudere heeft één slok van het bronwater in Klaros tot gevolg dat men 'wonderbaarlijk gaat orakelen, hoewel het leven van de drinkers hier wel door verkort wordt'.¹⁹⁶ Ook Plinius spreekt van een bassin in een aparte ruimte, maar laat in het midden of het orakel door een man of vrouw werd gegeven.

Iamblichus gaat ervan uit dat een goddelijke inspiratie de bron in Klaros 'verlicht en vult met een profetische kracht', maar even duidelijk is voor hem dat het opvangen van dit goddelijk licht niet vanzelfsprekend is en niet door iedereen gedaan kan worden. Het goddelijke licht 'gebruikt de profetes als een instrument' en kan dat alleen doen omdat de profetes zich door een lange voorbereiding heeft gereinigd en zich heeft ingesteld op de goddelijke inspiratie: 'Voordat ze van het water drinkt onthoudt ze zich gedurende een hele dag en een nacht van voedsel en ze trekt zich terug op bepaalde heilige plaatsen, niet toegankelijk voor de menigte, en stelt zich open voor de goddelijke kracht. Door zich af te wenden van menselijke beslommeringen maakt ze zichzelf leeg en is erop voorbereid de goddelijke inspiratie te ontvangen.'¹⁹⁷

Of Iamblichus Klaros bezocht heeft op een van zijn reizen tussen Syrië en Rome is niet bekend, maar het verslag dat hij geeft lijkt zeer aannemelijk. Het uitvoeren van voorafgaande ritën, die van het orakel een sacrale handeling maken, wordt door talloze andere orakelverslagen bevestigd. Waarschijnlijk heeft Tacitus de profetes, die niet gezien mocht worden tijdens het orakelen, verward met de priesters. Dat een priester niet kan lezen of schrijven en toch uit gedistingeerde families gerekruteerd wordt, zoals Tacitus ons wil doen geloven, lijkt onwaarschijnlijk. De bravoure waarmee de priester volgens Tacitus antwoord geeft op vragen die niet eens gesteld worden, lijkt een verdichtsel en zal zeer zeker geen algemeen gebruik zijn geweest. Vreemd genoeg neemt Fontenrose dit keer kennelijke fabels voor waar aan. Nog vreemder is dat hij het verslag van Iamblichus negeert, terwijl hij wel diens mening over de Pythia bespreekt,¹⁹⁸ die Iamblichus in hetzelfde hoofdstuk (3.11) geeft. Kennelijk is het voor sommige wetenschappers moeilijk te aanvaarden dat het geïnspireerde orakel meestal door vrouwen werd gegeven. Philipp Vandenberg gaat in zijn boek *De orakels* zelfs zover het door hem

gegeven citaat uit Iamblichus te vervalsen door 'profetes' in 'profeet' en 'zij' in 'hij' te veranderen.¹⁹⁹

Het orakel van Lebadeia

Bij Lebadeia in Boeotia, 100 km ten noordwesten van Athene, was in de Oudheid een orakel gevestigd, volgens de overlevering gesticht door Trophonios, die rond 650 v.Chr. met hulp van Apollo zelf de vierde orakeltempel in Delphi gebouwd zou hebben. De eerste tempel in Delphi zou van lauriertakken zijn geweest, de tweede van bijenwas en de derde van brons.²⁰⁰ Nadat er een jaar geen regen was gevallen in Boeotia werd uit elke stad een afgevaardigde naar Delphi gezonden om te vragen hoe de droogte beëindigd kon worden. De Pythia droeg de afgevaardigden op naar Trophonios in Lebadeia te gaan. De groep slaagde er echter niet in hem te vinden tot een zwerm bijen hun de weg wees naar het orakel, waar Trophonios aan de oudste van de groep leerde hoe hij vragen kon stellen aan het orakel.

Pausanias, die deze mythe vertelt, geeft de meest uitgebreide beschrijving die er over dit orakel bewaard is gebleven.²⁰¹ Trophonios was in het bos bij Lebadeia grootgebracht door de godin Demeter en zijn dochter Hercyna speelde er vaak met Persephone, de dochter van de godin. Op een keer ving Hercyna een gans, maar liet het dier weer ontsnappen. Toen Persephone de gans achterna ging en in een grot op de berghelling optilde, ontsprong daar een bron. De rivier die hieruit ontstond werd Hercyna genoemd. Het water van de heilige bron van Hercyna speelde een grote rol in het orakel van Lebadeia, dat duidelijk is ontstaan uit een heiligdom voor Moeder Aarde. Demeter als afsplitsing van Gaia vertegenwoordigde vooral de vruchtbaarheid van de aardgodin. Zeus speelde in de mythen rond Demeter vooral de rol van vegetatiegod, die Moeder Aarde bevruchtte. Persephone was de vrucht van het Heilig Huwelijk tussen Zeus en Demeter.

Als iemand het orakel wil raadplegen, zegt Pausanias, wordt hij eerst een paar dagen ondergebracht in een speciaal gebouw dat is gewijd aan *de Goede Demon*. Hij neemt rituele baden in de rivier Hercyna en eet alleen vlees van dieren die worden geofferd aan de verschillende goden en godinnen van het heiligdom. Bij elk offer worden de ingewanden geschouwd om te zien of Trophonios de vraagsteller welgezind is en hem een orakel wil geven. Op de laatste dag offert de vraagsteller persoonlijk een ram. Het schouwen van de ingewanden van de ram geeft de doorslag. Als dit voorteken ongunstig is, wordt de vraagsteller geweigerd en mag hij het orakel niet betreden. Bij een gunstig voorteken wordt de vraagsteller 's avonds naar de rivier gebracht door twee jongens uit de stad, die hem zalven met olie, wassen met water uit de rivier en hem een speciale linnen tuniek geven om te dragen. Daarna nemen priesters hem mee naar twee fonteinen, die vlak bij elkaar liggen. Uit beide

fontein drinkt hij. Het water uit de eerste fontein is om hem alles te doen vergeten en zijn geest leeg te maken. Het water uit de andere fontein is om ervoor te zorgen dat hij zich alles zal herinneren wat hij ziet nadat hij het orakel heeft betreden.

De afdaling in het orakel wordt voorgesteld als het dorsen van graan waaruit brood wordt gebakken. De aanwezigheid van graangodin Demeter wordt hiermee onderstreept. De vloer van het orakel wordt door Pausanias beschreven als een ronde dorsvloer waarop bronzen korenaren staan. In het midden is een opening, die met twee luiken is afgesloten. De luiken en de tunnel naar beneden hebben de vorm van een bakoven. De vraagsteller krijgt een smalle ladder, waarmee hij zich in het gat kan laten zakken naar de ruimte eronder. In zijn hand houdt hij koeken van gerstemeel dat met honing vermengd is. In de benedenruimte is een gat in de muur. Als de vraagsteller zijn benen hierin steekt, wordt hij vanzelf verder getrokken, 'zoals een grote en snelle rivier een man in een draaikolk grijpt en meesleurt. Daarna leren zij die het heiligdom zijn binnengegaan de toekomst kennen. Dit gebeurt niet altijd op dezelfde manier, soms door wat ze zien, soms door wat ze horen. Men komt door hetzelfde gat weer terug, de voeten eerst.'²⁰²

De vraagsteller is volgens Pausanias, die zegt uit eigen ervaring te spreken, verlamd van angst en zich niet van zijn omgeving bewust als hij weer door het gat naar buiten komt. Priesters vangen hem op, zetten hem op de *Stoel van de Herinnering* en vragen hem wat hij allemaal heeft meegemaakt. Nadat hij dit heeft verteld wordt de vraagsteller teruggebracht naar het gebouw waar hij zich had voorbereid, om bij te komen van het orakel.

De angstaanjagende entourage van het Trophoniosorakel was niet bedoeld, zoals Philipp Vandenberg ons wil doen geloven, om de vraagsteller te hersenspoelen, zodat hij de verschijnselen die hem door de priesters 'voorgespiegeld werden' voor ware visioenen zou houden.²⁰³ Vandenberg gelooft niet dat orakels ooit werken en kan ze daarom alleen verklaren als boerenbedrog. In feite is de *numineuze oerhuivering* die de basis voor *elke* divinatie vormt in Trophonios in verhevigde mate opgewekt. Het Trophoniosorakel was niet voor iedereen weggelegd en het heiligdom was ook niet berekend op een grote stroom orakelzoekers, zoals Delphi. Trophonios was bedoeld voor de eenling die het aandurfde oog in oog te staan met wat het lot voor hem in petto had.

In de vierde eeuw werd het orakel van Lebadeia, net als alle andere orakels, gesloten. De ruïnes van de stad en de door Pausanias beschreven tempels zijn door archeologen teruggevonden, maar de plaats van het orakel is niet meer te achterhalen.

De overige Helleense orakels

Didyma en Klaros waren niet de enige geïnspireerde orakels van Apollo in

Klein-Azië. In Patara, in Lycië, liet de priesteres zich gedurende de nacht opsluiten in het heiligdom en kreeg onder die numineuze omstandigheden het antwoord op een gestelde vraag. Herodotus, die dit vermeldt, wijst op soortgelijke gebruiken in de tempel van Bel in Babylon en de tempel van Ammon in Thebe, waar de god geacht werd zich 's nachts in de tempel met de priesteres te verenigen.²⁰⁴ Op het verband van het Heilig Huwelijk met het orakel hebben we al gewezen. Patara is nog maar gedeeltelijk uitgegraven en de tempel van Apollo is nog niet teruggevonden.

Veel orakels van Apollo in Klein-Azië en Griekenland zijn in vergetelheid geraakt omdat er in de Oudheid niet genoeg over is opgeschreven of omdat de restanten van het orakel niet meer teruggevonden zijn. Bij alle orakels, zover dat te achterhalen valt, deelt Apollo het heiligdom met godinnen als Artemis, Leto of Medusa. Soms zijn de godinnen zo ver teruggedrongen dat ze nauwelijks te herkennen zijn, maar helemaal afwezig zijn ze nooit.

Niet altijd was het een geïnspireerd orakel waaraan een tempel van Apollo zijn faam te danken had. In het heiligdom van Apollo bij Sura in Lycië, werd het orakel afgelezen uit de bewegingen van heilige vissen die daarvoor in een bassin gehouden werden.²⁰⁵ In een aan Apollo gewijd heilig bos in Epiros werden orakels afgeleid uit het eetgedrag van de daarvoor gehouden slangen. Als de slangen het door de priester gegeven voedsel opaten, beloofde dat een goede oogst voor de streek.²⁰⁶

Niet altijd was het Apollo die met het geïnspireerde orakel verbonden werd. In Thracië, waar een sterke Dionysos-cultus bestond, was volgens Herodotus een heiligdom waar een priesteres uit naam van deze God orakelde.²⁰⁷ Ook elders in de Helleense wereld waren er orakels voor Dionysos, zoals het orakel van Amphicleia in Phocis, aan de Turkse westkust, waar een priester orakelde.²⁰⁸

De sibyllijnse boeken

Volgens de overlevering was Sibylle een profetes die in Klein-Azië orakelde. Er waren verschillende steden en orakels die claimden dat Sibylle daar vandaan kwam. In Delphi is nog steeds de rots te bezichtigen, naast de tempel van Apollo, waarop Sibylle gezeten zou hebben als ze in verzen haar orakels sprak of zong. Plutarchus spreekt vol weemoed over deze rots, maar voegt eraan toe dat Sibylle in haar orakels voorspeld had dat ze na haar dood niet zou ophouden te profeteren en dat wie haar wilde zien haar gezicht in de maan aan de hemel zou kunnen vinden. Haar geest, zei Sibylle, zou 'voor eeuwig levend worden gehouden in de stemmen die voorspellingen en voortekens uiten', terwijl haar lichaam de aarde vruchtbaar zou maken zodat de vegetatie zou ontspruiten.²⁰⁹

Heraclidus van Pontus was in de vierde eeuw v.Chr. de eerste die Sibylle

in Delphi situeerde. Volgens Heraclidus sprak ze uit naam van Artemis en noemde ze Apollo haar broeder.²¹⁰ Pausanias meldt vijf eeuwen later nog steeds dat Sibylle in Delphi orakelde en zich Artemis noemde.²¹¹ Ze sprak soms over zichzelf als de zuster van Apollo, soms als de wettige echtgenote van de god en soms als zijn dochter. Dat Artemis de geliefde van Apollo zou zijn, is geheel in de geest van de Anatolische Grote Godin en de vegetatiegod die haar broeder, geliefde, kind en vader tegelijk kan zijn. In de latere mythen is dit zorgvuldig weggefilterd in het geval van Apollo en zijn maagdelijke zuster Artemis.

‘Sibylle’ was volgens Pausanias een bijnaam. De eerste profetes met deze titel heette Herophile en was een dochter van Zeus en een kleindochter van de Zeegod Poseidon. Ze orakelde volgens Pausanias in Erythrea voordat ze naar Delphi ging. Callisthenes vertelt dat niet alleen het orakel van Didyma, maar ook de Sibylle van Erythrea de goddelijkheid van Alexander had bevestigd. Strabo geeft een samenvatting van het inmiddels verloren gegane verslag van Callisthenes. Daaruit kunnen we opmaken dat Callisthenes het orakel toeschreef aan ene Athenaïs, die niet de oorspronkelijke Sibylle van Erythrea was, maar een latere zieneres die dezelfde naam gebruikte.²¹² Pausanias zegt dat de oorspronkelijke Sibylle in ieder geval vóór de Trojaanse oorlog geleefd had. In Griekenland stond dat gelijk aan de mythische wereld waarin Homerus en Hesiodos de goden en mensen met elkaar lieten omgaan.

Dit geeft aan dat Sibylle als historische figuur al in de Oudheid niet meer kon worden nagespeurd. In veel plaatsen werd haar vroegere aanwezigheid opgeëist. Ze zou op Samos geleefd hebben en in Klaros hebben georakeld. In Troje zou ze gestorven zijn. Het orakel van Cumae, een Griekse kolonie in Zuid-Italië, bewaarde een urn waarin zich de beenderen van Sibylle zouden bevinden. Pausanias ziet de Sibylle van Cumae als een priesteres die later geleefd had dan de Sibylle van Delphi. De Sibylle van Palestina situeert hij nog weer later.

Het lijkt aannemelijk dat ‘Sibylle’ oorspronkelijk de titel was van een priesteres die namens Artemis orakelde. Toen Apollo het orakel overnam, werd de zieneres als Pythia aangeduid. Vlak naast de rots van de Sibylle in Delphi bevindt zich nog steeds de steen van Leto, waarop de godin gezeten zou hebben terwijl Apollo vanuit haar armen Python doodde.

In de Helleense wereld was de Sibylle in de eerste eeuwen vóór onze jaartelling alleen nog maar een literaire figuur. De orakels die ze geacht werd gegeven te hebben waren opgetekend in de zogeheten *sibyllijnse boeken* en vele eeuwen lang doorgegeven. David Potter, professor in de geschiedenis aan de Universiteit van Michigan, is van mening dat dergelijke orakelverzamelingen al in de zesde eeuw v.Chr. in Griekenland en Klein-Azië werden verspreid.²¹³ Pausanias en veel van zijn tijdgenoten gingen ervan uit dat zieneressen in verschillende landen en uit verschillende tijdperken hun naam aan de legendarische Sibylle gegeven hadden.

Naast de sibyllijnse boeken waren er andere orakelverzamelingen die in de Helleense wereld circuleerden. In de vijfde eeuw v.Chr. waren met name de orakels van Bakis in Griekenland bijzonder populair. De *chresmologos* (orakeldeskundige) die met zijn orakelboeken stad en land afreisde, hebben we in hoofdstuk 5 al genoemd.

De Romeinse sibyllijnse boeken

Niet alleen de Grieken, maar ook de Romeinen werden gefascineerd door de sibyllijnse orakels. Varro (116-27 v.Chr.) , die over vele onderwerpen een encyclopedische kennis bezat en probeerde deze logisch te ordenen, kwam tot de conclusie dat er tien Sibyllen bestaan hadden. Daarbij ging hij niet alleen uit van de bestaande verzamelingen sibyllijnse orakels, maar nam hij ook informatie over van treurspeldichters als Euripides, die een Sibylle in Libië situeerde die waarschijnlijk nooit bestaan heeft.²¹⁴ Hoewel Varro's boek over de Sibyllen niet bewaard is gebleven, namen veel latere schrijvers zijn indeling over en in die vorm was zijn overzicht tot ver in de Middeleeuwen toonaangevend.

Door de Romeinen werden de verschillende sibyllijnse orakels gebundeld in de *Libri Sibyllini*. Al in de tijd van Numa Pompilius werden twee priesters aangesteld om deze boeken te beheren. In 367 v.Chr. werd dit college uitgebreid tot tien priesters en *decimviri sacris faciundis* (priestercollege van de tien mannen) genoemd. In 51 v.Chr. werden het er vijftien en vanaf dat moment heette het college *quindecimviri sacris faciundis* (priestercollege van de vijftien mannen). De priesters werden voor het leven benoemd en hun hulp werd door de senaat ingeroepen als allerlei voortekenen aangaven dat er iets niet in orde was. Livius geeft hier in zijn geschiedenis van Rome, met name over de periode 218-216 v.Chr., toen Hannibal met zijn leger tegen de Romeinen optrok, vele voorbeelden van. Ook als er belangrijke beslissingen genomen moesten worden, kon de senaat de vraag aan de sibyllijnse priesters voorleggen. 'Het lidmaatschap van dit priestercollege,' zegt Potter, 'was een van de meest begeerde benoemingen in het hele rijk en de toegang tot de boeken werd streng gecontroleerd.'²¹⁵ Hoe de priesters de sibyllijnse boeken raadpleegden en hoe ze daaruit een orakel afleidden was geheim en dat geheim is nooit uitgelekt. Ook de senaat had geen inzage in de boeken. Slechts eenmaal in de geschiedenis van het Romeinse rijk wist de staatsman Cato de Oudere (234-149 v.Chr.) de Senaat over te halen inzage in de sibyllijnse boeken te eisen om een orakeluitspraak te controleren.²¹⁶ Zelfs toen heeft geen van de senatoren voor het nageslacht onthuld hoe het orakel werd bepaald.

De sibyllijnse boeken werden bewaard in de tempel van Jupiter op het Capitool. Toen de tempel in 83 v.Chr. afbrandde, raakten deze boeken verlo-

ren. In 76 v.Chr. stelde de Senaat een commissie in die tot taak had alle sibyllijnse boeken in het hele Romeinse Rijk te kopiëren en op die manier de *Libri Sibyllini* zo goed mogelijk te reconstrueren. Tacitus meldt in zijn *Annalen* dat de boeken werden verzameld uit Samos, Ilium, Erythraea, Afrika, Sicilië en uit verschillende Griekse kolonies in Italië. Toen het priestercollege had bepaald welke sibyllijnse orakels authentiek waren en welke niet, werden de boeken opnieuw aan de openbaarheid onttrokken. Augustus liet de boeken in 18 v.Chr. in gouden kisten opbergen in de nieuw gebouwde tempel van Apollo op de Palatijnse heuvel in Rome en bepaalde dat iedereen die nog sibyllijnse orakels in zijn of haar bezit had deze voor een bepaalde datum moest inleveren bij de *praetor urbanus*. Wie na die datum nog sibyllijnse orakels in huis had maakte zich schuldig aan een strafbaar feit.²¹⁷

Omdat de methode van het divineren met de sibyllijnse boeken nooit is onthuld, is door moderne wetenschappers over het algemeen voetstoots aangenomen dat de orakels niet echt waren. Zo oppert Potter: 'Het is ... aanneemelijk dat de *quindecimviri*, als de Senaat ze opdracht gaf de boeken te raadplegen, simpelweg de boeken pakten, een toepasselijke tekst uitzochten en deze, als ze hem gevonden hadden, aan de Senaat rapporteerden. (...) Op deze manier waren de *Libri Sibyllini* een ideaal werktuig voor het manipuleren van de staatsreligie.'²¹⁸ Het is niet meer dan een willekeurig voorbeeld van een wetenschapper die niet gelooft dat divinatie werkt en die daarom zonder enige reden aanneemt dat er bedrog in het spel moet zijn geweest. Aannemelijker is, zoals Parke oppert, dat de orakeltekst bepaald werd door een van de boeken op een willekeurige plaats open te slaan en deze tekst in het kader van de gestelde vraag of de gerapporteerde voortekens te interpreteren²¹⁹.

Gewoonlijk gaven de *quindecimviri* de aard van het probleem aan en tevens de remedie om de *pax deorum*, de vrede tussen Rome en de goden, weer te herstellen. Dit kon het advies zijn een tempel te bouwen, een cultus te stichten of een feest in te stellen. In 399 v.Chr. werd na een pestepidemie op grond van de sibyllijnse boeken het *lectisternium* ingesteld. Hierbij werden, naar Grieks voorbeeld, de standbeelden van drie zittende godenparen in een heiligdom geplaatst. In het heiligdom werden feestmaaltijden voor de godenparen ingericht. De paren bestonden uit Apollo en Leto, Hercules en Diana, Mercurius en Neptunus. Diana was niemand anders dan Artemis in een Romeinse gedaante. Aanvankelijk was Apollo in Rome vooral de god van de geneeskunde, maar in 293 v.Chr. werd na een pestepidemie op aanraden van de sibyllijnse priesters de Griekse god-geneesheer Asklepios uit Epidaurus naar Rome gehaald. In 238 v.Chr. werd op grond van een sibyllijns orakel een tempel gebouwd voor Flora en werden de Floralia als feest ter ere van deze godin ingesteld. In 205 v.Chr. regende het herhaaldelijk stenen. Op grond van deze voortekens werden de sibyllijnse boeken geraadpleegd. De priesters gaven het orakel dat de Grote Moedergodin Cybele uit Pessinus naar

Rome gehaald moest worden als een vijand het Romeinse rijk bedreigde. Daarop werd de cultus van Cybele met de heilige zwarte steen naar Rome overgebracht.

Na de dood van Augustus raakten de sibyllijnse orakels een beetje in onbruik. Ze werden nog wel geraadpleegd, maar niet zo vaak als in de vijf eeuwen daarvoor. Dat Nero de sibyllijnse boeken misbruikte om de brand van Rome te rechtvaardigen, deed het prestige van de boeken ook geen goed. Julianus, de laatste heidense Romeinse keizer, vroeg het sibyllijnse orakel om raad omtrent zijn plannen om tegen de Perzen op te trekken. Het orakel dat hij kreeg was om de grens van het Romeinse Rijk dat jaar niet over te steken. Julianus sloeg deze raad in de wind en begon zijn veldtocht tegen de Perzen. De historicus Ammianus Marcellinus, die deelnam aan de veldtocht, geeft een verslag van deze gebeurtenissen.²²⁰ Terwijl Julianus nog met zijn campagne bezig was, brandde op 17 maart 363 de tempel van Apollo op de Palatijnse heuvel af. De sibyllijnse boeken konden gered worden, maar Julianus sneuvelde ver over de grens die hij niet had mogen overschrijden.

Aan het begin van de vijfde eeuw gaf Stilicho, een generaal van het christelijke West-Romeinse rijk, opdracht de sibyllijnse boeken te verbranden. Aurelius Prudentius ($\pm$ 348-405) de bekendste christelijke dichter uit de Oudheid, merkte in de kort voor zijn dood uitgegeven bundel *Apotheosis*, over de goddelijkheid van Christus, triomfantelijk op dat de sibyllijnse boeken nooit meer gebruikt konden worden om het noodlot te peilen.²²¹

De gekerstende Sibylle

Toch was de rol van de sibyllijnse boeken, die bijna duizend jaar zo'n grote rol gespeeld hadden in het Romeinse Rijk, nog niet uitgespeeld. De Romeinse boeken grepen terug op orakels die op vele plaatsen in de Helleense wereld ontstaan waren. Niet al deze orakelboeken werden door de christenen opgespoord en verbrand. Aan het begin van de zesde eeuw dook een sibyllijns orakelboek op bij Baalbek in het huidige Libanon, waar in de tijd van keizer Augustus de grootste Jupiter-tempel ter wereld gebouwd werd. Paul Alexander, als historicus verbonden aan de Universiteit van Michigan, gaat ervan uit dat *het Orakel van Baalbek* teruggrijpt op een in het Grieks geschreven sibyllijns orakel uit de vierde eeuw. Deze bron is helaas verloren gegaan. Latijnse vertalingen of bewerkingen van hetzelfde basisdocument zijn in een vijftal kopieën uit de elfde eeuw bewaard gebleven, terwijl Griekse bewerkingen uit de twaalfde tot de zestiende eeuw zijn teruggevonden. Het *Orakel van Baalbek* is niets meer of minder dan een gekerstende versie van de heidense sibyllijnse orakels. De letterlijke tekst van het zesde-eeuwse orakel die door Paul Alexander gegeven wordt, is zeer onthullend. De Sibylle beschrijft negen tijdperken waarin de wereld is opgekomen en weer zal ondergaan. In

het vierde tijdperk 'zal de zoon van God in het zuiden verschijnen; want in het land van de Hebreëen zal een vrouw opstaan genaamd Maria en ze zal een zoon baren en ze zullen hem Jezus noemen.'²²² De komst van Augustus, de kruisiging van Jezus, de vervolging van de christenen, de kerstening van het Romeinse Rijk door Constantijn de Grote en het veranderen van de naam Byzantium in Constantinopel, dit alles wordt heel exact in de zesde-eeuwse tekst 'voorspeld'. Over gebeurtenissen die na het jaar 500 zullen plaatsvinden is het orakel minder exact en vaak kloppen de feiten niet. Zo wordt de ondergang van Constantinopel voor het jaar 510 voorspeld, terwijl de stad in werkelijkheid pas in 1453 voor het christendom verloren ging. Alexander oppert dat het orakel in de vierde eeuw ontstaan is, toen veel gebeurtenissen die werden 'voorspeld' al hadden plaatsgevonden en dat het orakel tot het jaar 506 werd 'bijgewerkt' aan de hand van actuele gebeurtenissen.

Waarschijnlijk is de gekerstende Sibylle een heel andere persoon dan haar heidense voorbeeld. Parke gaat ervan uit dat de Pythia en de ziener of zieneres in andere orakeltempels in haar orakel een direct antwoord op een gestelde vraag gaf, terwijl 'de profetieën van de heidense Sibylle onsamenhangende stukken poëzie waren, die eerder aan de wereld in het algemeen gericht waren dan aan een bepaalde vraagsteller ... De woorden van de heidense Sibylle ... boden gewoonlijk geen hulp om de toekomst te beïnvloeden. Ze beschreven de toekomst vaak in oppervlakkige, duistere en verbazingwekkende uitspraken, maar brachten dit als een onafwendbaar noodlot. In dit opzicht lijken de Sibyllen meer op de schrijvers van apocalyptische visioenen dan de Pythia.'²²³ Het is de vraag in hoeverre Parke zijn beeld van de heidense Sibylle heeft laten beïnvloeden door haar gekerstende tegenhanger. Heidense sibyllijnse orakels zijn alleen in korte fragmenten bewaard gebleven en geen daarvan komt uit Griekenland zelf.²²⁴ De oudste sibyllijnse boeken waarvan grotere fragmenten zijn overgeleverd, zijn ontstaan in een joodse of christelijke context. Historicus John Collins, verbonden aan de Universiteit van Harvard, laat in zijn boek *The Sibylline oracles of Egyptian Judaism* zien dat de sibyllijnse orakels in het Midden-Oosten een apocalyptische inhoud kregen. Vooral het Perzische dualisme heeft hier een stempel op gedrukt. Vreemd genoeg ontkracht Collins zijn eigen bevindingen door eraan toe te voegen dat dergelijke apocalyptische visioenen 'in orakels over de hele wereld zijn terug te vinden'.²²⁵

Hoe het ook zij, de christelijke versie van de Sibylle was voorbestemd om de eeuwen te trotseren. Niet voor niets mocht Michelangelo haar van de paus in de Sixtijnse kapel afbeelden, met de orakelrol in haar handen. 'Toen het christendom de goden van de Olympos de laan uitstuurde, bleef voor de Sibylle een plaats voorbehouden,' zegt historica Annick Waegeman. 'Ze werd gelijkgesteld met de profeten van het Oude Testament.'²²⁶ In de *Legenda Aurea*, een verzameling heiligenlevens die Jacobus de Voragine rond 1260 samenstelde, werd de Sibylle van Tibur, een van de tien door Varro genoem-

de Sibyllen, als heilige opgenomen. ‘Vanaf de veertiende eeuw komen er zowat overal rijen van twaalf Sibyllen voor. Zo staan die heidense profetes- sen opgesteld naast de profeten en de apostelen, als symbolen voor de inner- lijke eenheid van de vóór-christelijke religies met het Oude en het Nieuwe Verbond, en ook voor de dienst van de vrouw in de verkondiging van het Woord. De Sibylle werd geïdentificeerd met de stem van de waarheid voor wat komen zou. Ze werd ‘divinum consilium’ (goddelijke raad) genoemd, ‘divineresse deo plena’ (een van God vervulde waarzegster) en ‘sage prestes- se’ (een wijze priesteres). Als heilige zieneres gebood ze de verering van God. De Pythia en haar opvolgsters, de pythonissen, werden daarentegen veelal beschouwd als bron en oorzaak van afgoderij; de term ‘pythonissa’ kreeg in de Latijnse vertaling van de bijbel de betekenis heks en tovenaars. Ze voor- spelden niet door de macht van God, maar door de macht van de duivel.’²²⁷ Zo ontstond het stereotiepe beeld dat nergens op gefundeerd was, maar dat tot in de Renaissance zou blijven bestaan: ‘De Sibylle was de kalme, waardig- ge profetes die, door God geïnspireerd, spontaan optrad ... In de Pythia zag men een razende vrouw, met pepmiddelen in trance gebracht; ze voorspelde de toekomst met woest uitgestoten klanken.’²²⁸

De Sibyllen waren in de Middeleeuwen en Renaissance eerder een zinne- beeld voor toekomstvisioenen dan dat ze daadwerkelijk als orakel werden geraadpleegd. Vrouwen met een visionaire of mystieke inslag werden als Sibyllen beschouwd. Annick Waegeman noemt Hadewych, Hildegard van Bingen, Birgitta van Zweden en Catharina van Siena als voorbeelden. Voor de Middeleeuwer waren apocalyptische visioenen even onbegrijpelijk, maar even vanzelfsprekend als de wonderen van de moderne techniek voor de hedendaagse mens.

De profetieën van Nostradamus

Over het hanteren van profetieën als orakelmiddel hebben we in de vooraf- gaande hoofdstukken al het nodige gezegd. In hoofdstuk 2 hebben we de bete- kenis van het begrip uitgelegd, terwijl de plaats van de profeet of profetes in de verschillende beschavingen van de Oudheid in hoofdstuk 5 ter sprake is gekomen. Hier willen we alleen de toekomstvoorspellingen van Nostradamus, die de laatste jaren een grotere populariteit genieten dan ooit, kort bespreken.

Op 14 december 1503 werd Michael Nostradamus geboren in St.-Rémy in de Provence. Zijn joodse vader had zich tot het christendom bekeerd en daar- bij zijn naam veranderd in Nostradamus (‘Van Onze Lieve Vrouwe’) omdat het in het Spanje van die dagen niet verstandig was iets anders te zijn dan katholiek. Evengoed moesten zijn ouders naar Frankrijk vluchten voor de Inquisitie. Op 22-jarige leeftijd begon Michael een medicijnenstudie aan de Universiteit van Montpellier. Als arts was hij zeer succesvol en in 1546 was

hij de enige die een middel vond om de pestepidemie in Aix een halt toe te roepen. In 1548 werd zijn hulp hiervoor opnieuw ingeroepen. Hij kon evenwel niet verhinderen dat zijn vrouw en twee kinderen aan deze ziekte stierven. Hij trouwde opnieuw en vestigde zich in Salon in de Provence. Daar werd hem duidelijk dat hij de gave had de toekomst te voorspellen. Hij schreef zijn visioenen op in kwatrijnen die hij bundelde tot *Centuriën* van meestal honderd kwatrijnen. In 1555 publiceerde hij de eerste Centurie. De voorspellingen maakten zoveel indruk dat zelfs koning Hendrik II en koningin Catharina de Medici van Frankrijk hem vroegen hen de toekomst van het koningshuis Valois te voorspellen. Toen Hendrik was overleden bezocht Catharina in 1564 de *profeet*, zoals hij inmiddels werd genoemd, samen met haar zoon, die zijn vader als Karel IX had opgevolgd. Karel benoemde Nostradamus tot zijn lijfarts. Een jaar later viel Nostradamus in ongenade. Hij werd verdacht van Calvinistische sympathieën en alleen zijn relatie met de koning beschermde hem voor de Inquisitie. Op 2 juli 1566 overleed hij toen hij uit zijn bed wilde stappen.

Al twee jaar later werden zijn verzamelde profetieën in tien Centuriën uitgegeven. Sindsdien is de mensheid verdeeld in twee kampen, die zijn werk verguizen of vergoddelijken. De gelovigen zeggen dat Nostradamus door goddelijke inspiratie alle belangrijke gebeurtenissen heeft voorspeld tussen zijn eigen tijd en het jaar 3797, of welk jaartal ze ook daarvoor in de plaats nemen. Ze identificeren vele voorspelde gebeurtenissen als inmiddels plaatsgevonden oorlogen, aanslagen, et cetera. Ze wijzen historische personen aan als degenen die Nostradamus bedoelde in die en die kwatrijnen. Ongelovigen zeggen dat de voorspellingen van Nostradamus zo vaag zijn dat er altijd wel een gebeurtenis of persoon is die je hiermee kunt identificeren. Gelovigen zeggen dat Nostradamus zijn voorspellingen bewust zo vaag heeft gehouden. Zo merkt Dr. N. Alexander Centurio in zijn boek over de profeet op: 'Nostradamus zag het als zijn plicht de mens niet te confronteren met de naakte, barre verschrikkingen van zijn toekomst, maar die – voor zover mogelijk – te versluieren.'²²⁹ Dat hij Hendrik II in 1555 niet op de man af wilde zeggen dat hij in een toernooi zijn rechteroog zou verliezen en negen dagen na het toernooi, op 10 juli 1559, zou sterven en ervoor koos 'de tragische dood van de koning ... bedekt in zijn Centuriën' te voorspellen²³⁰ kunnen we begrijpen. Dat hij de Inquisitie niet voor de voeten wilde lopen door de kerkelijke autoriteiten van zijn dagen openlijk aan de kaak te stellen, kunnen we ook begrijpen.²³¹ Waarom hij echter Hitler zou willen beschermen door zijn naam te verzwijgen en hem te noemen als 'Hadrie', 'het bruinhemd' of 'de waanzinnige' kunnen we ons wat moeilijker voorstellen. Toch hebben de gelovigen er hun levenstaak van gemaakt om alle pseudoniemen in de voorspellingen te onthullen. Alexander Centurio geeft uitgebreide correspondentielijsten die de vage verwijzingen concretiseren. Iedere deskundige heeft hier zijn of haar eigen variant op.

‘De centuriën zijn zeer moeilijk te ontraadselen,’ zegt cultureel antropoloog en godsdienstwetenschapper Marcel Messing, een gelovige, ‘en vereisen naast een behoorlijke eruditie ook een sterk gevoel voor diverse stijlfiguren als anagram, pars pro toto en ellips. Daarnaast wordt een behoorlijke kennis verondersteld van symboliek, oude talen, mythologie, astrologie, alchimie, kabbala, hermetica enzovoort. In het voorwoord aan zijn zoon César verhaalt Nostradamus dat er een sleutel nodig is om de historische volgorde in de centuriën, die hij bewust veranderde, weer te kunnen herstellen ... Tot de dag van vandaag heeft nog niemand deze chronologische sleutel gevonden.’²³² Voor de gelovigen is dat een vrijbrief om elk jaartal of getal uit een ander jaartal of getal te destilleren. In de boeken waarin de profetieën van Nostradamus worden uitgelegd, zijn hier vele saillante voorbeelden van te vinden. Om voor een willekeurig kwatrijn een interpretatie te geven staan vele hulpmiddelen ter beschikking, zoals het indrukwekkende overzicht van Marcel Messing al aangeeft.

Om vreemde woorden te verklaren is elke kunstgreep geoorloofd. Zo staat in kwatrijn 1,87 de volgende zin: ‘Arethusa zal een nieuwe rivier van bloed doen ontstaan.’ Dr. N. Alexander Centurio verklaart dit als een oorlog van de Verenigde Staten tegen China die ‘naar mijn overtuiging nog in deze eeuw zal plaatsvinden’. Hij is als volgt tot deze overtuiging gekomen: ‘Hoewel Arethusa in de Griekse mythologie een vriendelijke nymf uit Sicilië is, heeft dit woord in ons kwatrijn een andere betekenis. Het Hebreeuwse woord voor aarde is Areth. Het tweede deel van de naam, usa, slaat op de Verenigde Staten. Areth klinkt min of meer als Ares, de Griekse oorlogsgod, zodat ook de verklaring Ares en Usa mogelijk is.’²³³ Natuurlijk klinkt Areth helemaal niet als Ares en natuurlijk is Areth helemaal niet het Hebreeuwse woord voor aarde, want dat is *arets*. En evenmin hebben de Verenigde Staten nog in de twintigste eeuw een oorlog tegen China gevoerd.

Er zijn vele andere voorbeelden te geven van gegoochel met woorden en getallen om de profetieën van Nostradamus te verklaren. Wat opvalt is dat ieder iets van zijn eigen tijd in de voorspellingen terugvindt. Alexander Centurio schreef zijn boek in 1977, tijdens de koude oorlog tussen China en de Verenigde Staten, en hij vond een echte oorlog in de voorspellingen terug. De generaties na ons zullen ongetwijfeld hun eigen tijd in dezelfde tekst weerspiegeld vinden.

Waarschijnlijk is de kracht van Nostradamus juist dat hij numineuze beelden schetst die in elke tijd een actuele inhoud krijgen. Net zoals de Romeinse sibyllijnse boeken een antwoord op eigentijdse vragen gaven, kunnen de profetieën van Nostradamus dat ook. Je kunt daartoe afgaan op de verbeeldingskracht en vindingrijkheid van exegeten die inmiddels vele tientallen boeken hierover hebben gepubliceerd. Je kunt ook te rade gaan bij je eigen onbewuste en je eigen intuïtie. Een beproefde methode is een vraag te stellen en daarvoor door het toeval een willekeurig kwatrijn van Nostradamus

te laten bepalen. Kijk of je uit dat kwatrijn een antwoord op je vraag kunt destilleren. Op die manier werden in Griekenland en het Romeinse Rijk de verzen van Homerus en Vergilius vele honderden jaren gebruikt om te divineren.

Divinatie en sjamanisme

‘Het woord sjamaan,’ zegt Daan van Kampenhout in zijn *Handboek sjamanisme*, ‘komt oorspronkelijk uit het tunguz, een taal die door verschillende traditionele nomadische volken in Siberië wordt gesproken. Het betekent ‘de extatische’. De sjamaan wordt de extatische genoemd omdat hij zichzelf onder begeleiding van trommelgeluid zingend in trance danst’ (p. 13). Er zijn vele andere namen voor vergelijkbare extatische dansers in Azië, Amerika en Afrika. Vaak onderscheidt de sjamaan drie werelden: een bovenwereld, middenwereld en een onderwereld. Soms worden er vier werelden onderscheiden, of zes of twaalf. Vaak komt de sjamaan door een ernstige persoonlijke crisis te overwinnen tot zijn roeping. Hij kiest niet voor het sjamanisme, maar heeft geen andere mogelijkheid. Het kiest hem. In veel inheemse culturen is de sjamaan een buitenbeentje. Zijn krachten worden door de samenleving onderkend en zijn hulp wordt zonodig ingeroepen, maar de sjamaan is geen geestelijke leider die zijn volgelingen leert hoe ze hun religie moeten beleven of vormgeven.

De sjamaan probeert in trance contact te maken met de geesten van de boven- of onderwereld of welke werelden er ook in zijn kosmologie bestaan. Meestal is dat om genezing te bewerkstelligen voor iemand die daarom gevraagd heeft, maar de sjamaan kan aan gene zijde ook antwoorden op brandende vragen zoeken. Antropoloog Vilmos Dionszegi leidt sjamaan af van het werkwoord *sa*, dat ‘weten’ betekent. Sjamaan zou daarom ‘hij die weet’ betekenen.²³⁴ Het is de vraag in hoeverre dergelijke etymologische verklaringen een houvast bieden, maar het is een feit dat de sjamaan vaak in trance informatie verkrijgt die op een andere wijze niet toegankelijk is. Hij gebruikt daarvoor deels andere technieken dan andere wichelaars, maar zijn doel is hetzelfde: het langs occulte weg verwerven van kennis over verleden, heden of toekomst. Antropoloog Piers Vitebsky, verbonden aan de Universiteit van Cambridge, heeft twintig jaar veldwerk gedaan in Siberië, India en Sri Lanka. Hij merkt over de relatie tussen sjamaan en wichelaar op: ‘Hoewel de sjamaan meestal ook waarzegt, hoeft een waarzegger niet over de vermogens van een sjamaan te beschikken. In veel gemeenschappen zijn er waarzeggers, maar geen sjamanen. Dit zijn vaak vakkundige leken, zoals de mensen in het Westen die een kristallen bol en theebladeren kunnen lezen. Bij de Evenken in Siberië observeert men het gedrag van de dieren voor men aan een reis begint, en als ze denken dat ze een negatief voorteken zien, gaan ze die dag

niet op reis ... Het waarzeggen kan tevens een onderdeel zijn van de reddingsactie of de zielenreis. In sommige delen van noordelijk Zuid-Amerika vraagt de sjamaan advies aan zijn hulpgeesten over de behandeling van de patiënt ... Waarzeggen vindt vaak plaats via dromen, die van de patiënt of van de sjamaan.²³⁵

Hoewel we in het bovenstaande over de sjamaan hebben gesproken als een man, was het in veel culturen een vrouw die deze rol vervulde. Vitebsky zegt in dit verband: 'De Jakoeten in het noordoosten van Siberië kenden een 'zwarte' *oyun* (mannelijke sjamaan) en een 'witte' *udaghan* (vrouwelijke sjamaan), die zowel in geneeskundige als sprituele zaken waren gespecialiseerd.'²³⁶ Mannelijke sjamanen zijn volgens Vitebsky vooral verbonden met culturen waar de jacht belangrijk is, terwijl vrouwelijke sjamanen vooral voorkomen in agrarische gemeenschappen.²³⁷

In traditionele samenlevingen maakt de sjamaan zoals gezegd meestal een ernstige persoonlijke crisis door. Daarna kan hij of zij jaren, vaak vele tientallen jaren, zich diepgaand met het onderwerp bezighouden en zichzelf dan nog niet als volleerd beschouwen. Niet alleen feitelijke kennis over de geneeskunde, de werking van kruiden en deskundigheid op vele andere gebieden wordt hiervoor verworven. Ook het maken van een transcendeeris naar de andere werelden is een techniek die moeizaam verworven wordt. In Tibet wordt iemand, meestal een man, in de puberteit door een God of demon, *Dharmapala* genoemd, uitgekozen als voertuig. Hoewel het boeddhisme geen goden kent, is in Tibet de inheemse Bon-religie sterk genoeg gebleken om het Tibetaanse boeddhisme blijvend te veranderen. Als priesters, die door de familie zijn gewaarschuwd, hebben vastgesteld dat het geen krankzinnigheid is, maar dat de betrokkene werkelijk is uitverkoren als goddelijk medium, ondergaat deze persoon in een klooster een jarenlange training, die ervoor moet zorgen dat hij tijdens godsdienstige plechtigheden de godheid in zijn lichaam kan ontvangen zonder dat de kracht van deze indaling hem geestelijk en lichamelijk zal vernietigen. Yoga en meditatie vormen een belangrijk onderdeel van de training. Het medium dat de hoogste god van het Tibetaanse pantheon, Pe Har, mag vertegenwoordigen is het officiële staatsorakel dat de regering over belangrijke zaken adviseert. Zelfs de communistische overheersing vanuit China heeft aan dit gebruik geen eind kunnen maken.²³⁸

In onze moderne westerse samenleving heeft het sjamanisme, als onderdeel van de New Age-beweging, opnieuw wortel geschoten. Vaak is dit niet meer dan een koketteren met indrukwekkende technieken uit de magische of mystieke wereld van het onbekende, maar enkelen lijken vastbesloten door te dringen tot de essentie van het sjamanisme. Daan van Kampenhout is hier een voorbeeld van. Joska Soos, afkomstig uit Hongarije, maar woonachtig in België, heeft veel gedaan om de verschillende sjamanistische technieken in het Westen ingang te doen vinden. Wie zich aangetrokken voelt tot deze stro-

ming vindt hier in het boek van Daan van Kampenhout en de andere in de literatuurlijst genoemde boeken voldoende aanknopingspunten voor.

Schouwen

Schouwen is voor ons een vorm van divinatie waarbij op een zodanige wijze naar iets wordt gekeken dat zich zintuiglijke indrukken, meestal beelden, vormen. Uit de beelden kan een boodschap of het antwoord op een gestelde vraag worden afgeleid. Deze definitie is beperkter dan de omschrijving van parapsycholoog Douwe Bosga, die onder schouwen elke vorm van paranormale waarneming verstaat.²³⁹ Iemand die op paranormale wijze gevraagd of ongevraagd stemmen hoort, beelden ziet of bepaalde emoties voelt is volgens Bosga bezig met schouwen. Als de paranormale waarneming zich uit in bewegingen, bijvoorbeeld via automatisch schrift of de bewegingen van een pendel of wichelroede, rekent Bosga dit eveneens tot schouwen.

In onze opvatting van het schouwen worden de beelden opgewekt door *doelbewuste visuele waarneming*. Daarmee is niet gezegd dat we het antwoord op een gestelde vraag simpelweg met onze ogen zien. Je kijkt bijvoorbeeld in een kristallen bol en na een poosje zie je een boom. Dat beeld neem je niet met je ogen waar en iemand anders die over je schouders meekijkt ziet het niet. De vraag die je hebt gesteld en het beeld dat zich aan je voordoet vormen een synchroniciteit. De kunst van het schouwen is deze synchroniciteit op te wekken. Als je de techniek niet beheerst, kun je uren in de bol staren zonder ook maar iets te zien. De techniek bestaat erin je bewustzijn op een zodanige manier te beïnvloeden dat beelden zich uit het onbewuste losmaken en naar de oppervlakte drijven zodat je ze kunt waarnemen. De indrukken uit het onbewuste kunnen zich ook via de andere zintuigen aan je voordoen. In plaats van een beeld van een boom te zien kun je bladeren horen ritselen. Er kan zich een bepaalde geur aan je voordoen of je kunt een behaaglijk of onbehaaglijk gevoel krijgen. Al deze indrukken worden langs occulte weg opgewekt en doen zich voor in de vorm van een zintuiglijke ervaring.

In hoofdstuk 3 hebben we divinatie beschreven als een numineuze handeling. De techniek van het schouwen bestaat eruit je open te stellen voor de numineuze uitstraling van het onbewuste. Dat kan bewerkstelligd worden door in een glazen bol of ander spiegeland voorwerp te schouwen. Het kan zich in principe ook ongevraagd aan je voordoen, bijvoorbeeld als je alleen in een donker bos loopt en meent de gestalte van je overleden vader voor je te zien. Er kan sprake zijn van een synchroniciteit, alleen had je niets gevraagd, dus wat is de betekenis van het beeld dat je ziet? Voordat we de techniek van het schouwen in een zwarte spiegel belichten, willen we een kort overzicht geven van de verschillende vormen van schouwen die in het verleden zijn ontwikkeld en deels nog steeds worden gebruikt.

Schouwen in water

De oudste manier om te schouwen is waarschijnlijk door voorovergebogen in een bron of donkere poel te kijken. Met name aan het water uit bepaalde bronnen werd een numineuze kracht toegeschreven die het orakelen mogelijk maakte. Zoals gezegd schouwde de Pythia in Delphi in het heilige bronwater waarvan ze ook dronk. Door de Middeleeuwen heen en tot in de moderne tijd werd het schouwen in water gebruikt om te divineren. In Duitsland en Oostenrijk was het tot de Tweede Wereldoorlog algemeen gebruikelijk een teil water buiten te zetten bij speciale gelegenheden als een maansverduistering, of met Midzomer, Sint Jacob (25 juli) of Kerstmis om 's nachts in de teil te schouwen en te zien hoe het komende jaar eruit zou zien. In Mecklenburg zetten meisjes op oudejaarsavond een schaal water op hun kamer neer, wisten zich van top tot teen met dat water en om twaalf uur zagen ze daarin dan de beeltenis van hun toekomstige geliefde weerspiegeld. Op andere plaatsen moest het meisje zich naakt uitkleden om in de donkere kamer in het water haar geliefde weerspiegeld te zien. Het zien van bepaalde werktuigen als een zweep, houweel of ploeg gaf aan welk beroep de toekomstige zou hebben.²⁴⁰

Schouwen in andere voorwerpen

In de Oudheid werden alle glanzende voorwerpen incidenteel gebruikt om in te schouwen. In de Middeleeuwen bleef water een belangrijke inspiratiebron, maar andere middelen om te schouwen waren zeker niet ongebruikelijk. Jan van Salisbury ($\pm$ 1115-80), in zijn tijd een gevierd geleerde die het tot bisschop van Chartres heeft gebracht, schreef een verhandeling, *Policraticus* genaamd, over gebruiken uit de Oudheid die nog steeds voorkwamen. Daarbij vatte hij verschillende manieren om te schouwen samen onder de naam *specularii*, zoals het schouwen in een zwaard, schaal, beker, kristal of spiegel. Hij maakte melding van het feit dat in zijn tijd veel priesters zich aan deze vorm van waarzeggen bezondigden en daarbij vooral onbevangen jongens als medium gebruikten. Toen hij nog een kind was smeerde de priester die hem Latijnse les gaf zijn nagels in met gewijde olie en vroeg hem hierin te schouwen om te proberen beelden hieruit af te lezen. Ook liet de priester hem schouwen in een gepolijste schaal. De priester voerde hierbij een ritueel uit en sprak vreemde woorden die Jan opvatte als de namen van demonen. Omdat hij nooit iets zag werd hem al snel niet meer gevraagd te schouwen, maar andere leerlingen kregen wel beelden door en werden steeds opnieuw gevraagd. Bijna iedereen die zich met die vormen van schouwen bezighield, zegt Jan, werd op latere leeftijd gestraft met blindheid en andere vreselijke ziekten.²⁴¹

Het gebruikmaken van kinderen om te schouwen is door de eeuwen heen

vaak genoemd. Men nam aan dat ze meer openstonden voor de krachten uit de andere wereld dan volwassenen. In de negentiende eeuw werden soms nog kinderen bij het schouwen ingeschakeld. In *The moonstone* (1868) beschrijft Wilkie Collins de avonturen rond een uit de Middeleeuwen stammende gele diamant die *maansteen* genoemd wordt. T.S. Eliot noemt het boek in zijn inleiding de eerste, langste en beste moderne Engelse detectiveroman. Collins beschrijft hoe drie Indiërs op zoek naar de maansteen in Londen een dakloos Engels jongetje oppikken en hem laten schouwen in zijn met inkt zwartgemaakte handpalm. Het jongetje weet ze te vertellen wie de maansteen bij zich heeft en waar ze hem kunnen vinden.²⁴²

Het schouwen in een glanzend zwaard was een gewoonte die Romeinse veldheren soms toepasten voordat ze een veldslag begonnen. In de Middeleeuwen zijn hier vele voorbeelden van te geven. In de *Canterbury tales* spreekt Chaucer over wichelaars die schouwen 'in bacyns ful of water, or in a bright sword' (in schalen vol water of in een glanzend zwaard).²⁴³ Agrippa van Nettesheim (1486-1535), een geleerde die probeerde occultisme en wetenschap samen te brengen in zijn levenswerk *De Occulte Philosophia*, merkt in een verhandeling over magische en geneeskrachtige zalfjes op: 'Ze zeggen dat je opgeroepen geesten zichtbaar kunt maken op een glanzend stuk staal als je het sap van bijvoet hier overheen giet.'²⁴⁴ Johann Hartlieb, de lijfarts van hertog Albrecht van Beieren, schreef in 1456 een verhandeling over in zijn ogen verderfelijke zaken, die hij *Buch aller verboten Kunst* noemde. In hoofdstuk 88 maakt hij melding van het schouwen 'in ainem schönen glanz pulierten swert' (in een glanzend gepoetst zwaard). Als je vreedzame vragen wilt beantwoorden of schatten wilt opsporen, zegt Hartlieb, dan moet het een schoon en ongebruikt zwaard zijn, maar als je gruwelijke zaken wilt onderzoeken dan moet je een zwaard nemen waar veel mensen mee gedood zijn, want dan komen de demonen des te sneller opdraven. Natuurlijk waarschuwt hij christenen zich verre van deze duivelse kunsten te houden.²⁴⁵

In de Oudheid werd soms melding gemaakt van bergkristal en andere gepolijste stenen waarin geschouwd werd om te divineren. Met name aan bergkristal werd in de Oudheid en Middeleeuwen een grote kracht toegeschreven. Plinius zag bergkristal als water dat hard was geworden door een extreem snelle bevroering. Dat stukken bergkristal soms in akkers gevonden werden zag hij als het resultaat van een noodweer, gevolgd door snel intredende vorst.²⁴⁶

Het gebruikmaken van het kristal in de vorm van een bol dateert uit de negentiende eeuw. John Dee (1527-1608) werd in het verleden vaak als de uitvinder hiervan beschouwd. In feite was het kristal van Dee geen bol, maar een eivorm. Nog steeds is het donkere kristal in het British Museum te bezichtigen. Dee was filosoof, wiskundige en astroloog. Zo groot was zijn faam dat Elizabeth I hem vroeg het beste moment voor haar kroning astrologisch te bepalen. Dee gebruikte ook een zwarte spiegel, gemaakt van obsidiaan, maar

zelf kon hij noch in de spiegel noch in het kristal iets zien. Hij maakte voor het schouwen gebruik van de diensten van het medium Edward Kelley, die beweerde rechtstreeks met engelen in contact te staan. Via het kristal onthulden de engelen aan Kelly een magisch schrift, dat het Enochiaanse alfabet genoemd werd. Toen Kelley als fraudeur aan de kaak gesteld werd, sleepte hij Dee in zijn val mee.

In het moderne Engels is *looking-glass* een spiegel. De dichter Edmund Spenser (1552-1599) spreekt in zijn belangrijkste gedicht *The Faerie Qveene*, dat hij tussen 1590 en 1596 schreef, over een *looking glasse* die door de tovenaer Merlijn gemaakt was en waarin deze kon zien wat zijn vrienden en vijanden allemaal van plan waren. Het was echter geen spiegel, maar een bol: 'It round and hollow shaped was/ Like to the world it selfe, and seemed a world of glas.'²⁴⁷ (Hij was rond en bolvormig/ zoals de wereld zelf, en hij leek een wereld van glas) Hierdoor ontstond het idee van de glazen bol, die ook aan het kristal van Dee gekoppeld werd. In de negentiende eeuw had *looking-glass* nog zo'n magische klank dat Lewis Carroll Alice in *Through the looking-glass* erdoor naar de andere wereld laat gaan.

Schouwen in een zwarte spiegel

Spiegels worden al duizenden jaren door de mensheid gebruikt om te orakelen. In Patrai, het huidige Patras, in het noorden van de Peloponnesos, bevond zich in de Oudheid een tempel voor Demeter, waar deze godin met Persephone en Gaia was afgebeeld. De Griekse ontdekkingsreiziger en geograaf Pausanias, die in de tweede eeuw leefde, beschrijft gedetailleerd op welke manier in het heiligdom een spiegel werd gebruikt om te divineren. Vlakbij het heiligdom was een bron en vanuit de tempel waren treden gemaakt om naar de bron af te dalen. 'Hier is een onfeilbaar orakel,' zegt de historicus, 'niet voor alles, maar alleen voor zieken. Men bindt een spiegel aan een dunne draad en laat hem zakken, daarbij goed de afstand schattend, zodat de spiegel niet diep in de bron zinkt, maar net genoeg om het oppervlak van het water te raken. Dan bidden ze tot de godin en branden wierook, waarna ze in de spiegel kijken, die de patient dood of levend laat zien.'²⁴⁸ Dat Patrai een medisch centrum was, blijkt uit het feit dat hier ook een tempel voor Asklepios was, zoals Pausanias in hetzelfde stuk vermeldt. Volgens de overlevering zou de heilige Andreas in het jaar 60 in Patrai de marteldood gestorven zijn. Op de plaats waar de tempel van Demeter zich bevond, staat nu een kerk, gebouwd in 1836, waar de schedel van Andreas bewaard wordt.

Naar verluid bezat Alexander de Grote een magische spiegel waarin hij schouwde. In de vuurtoren van Pharos bij Alexandrië werd deze spiegel tot de komst van de islam op een pilaar tentoongesteld.

Griekse, Mykeense, Etruskische en Romeinse spiegels waren meestal ge-

maakt van gepolijst brons of zilver. Plinius noemt spiegels van glas als een uitvinding van de Foeniciërs die in Sidon woonden.²⁴⁹ Glazen spiegels bleven echter tot ver in de Middeleeuwen een kostbaarheid die weinigen zich veroorloven konden. Pas in de twaalfde eeuw worden glazen spiegels in onze streken ingevoerd en in de dertiende eeuw zijn ze een gewoon verschijnsel geworden.

Aan spiegels is altijd een magische kracht toegeschreven. Een spiegel keert alles om, net zoals in het volksgeloof van vele culturen in de andere wereld alles omgekeerd is. De spiegel ziet wat achter je is. In *The squire's tale*, een vertelling uit de *Canterbury tales*, bezit een ridder een spiegel waarin hij kan zien of iemand hem zal aanvallen en wie zijn vriend of vijand is.²⁵⁰

Het kijken in een spiegel is niet zonder gevaar. Door de spiegel kun je betoverd worden, daar was men in de Oudheid van overtuigd. Narcissus keek naar zijn eigen spiegelbeeld en werd erdoor gevangen. Als een zieke droomt dat hij in een spiegel kijkt, zegt Artemidorus in zijn droomboek, dan betekent dit dat hij of zij zal sterven.²⁵¹ De spiegel kan echter ook bescherming bieden. In de Griekse mythen voorkomt Perseus dat de blik van Medusa hem zal verstenen door haar alleen via een spiegel aan te kijken. Ons woord spiegel is afgeleid van het Latijnse *speculum*. De Oudhoogduitse naam was echter *scuacor*, wat 'schaduwhouder' betekent. Het spiegelbeeld werd, net als de schaduw, gezien als een dubbelganger. Gebeurde er iets met de spiegel dan gebeurde er ook iets met jou, dat was de vaste overtuiging van de meeste Middeleeuwers.

In het artikel 'Spiegel' in het *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* geeft Bieler een overzicht van alle overtuigingen en volksgebruiken rondom spiegels vanaf de Middeleeuwen tot in de twintigste eeuw toe. In het volksgeloof werden verschillende typen spiegels onderscheiden. De *wetende spiegel* gaf kennis en inzicht als je daarom vroeg. De *wereldspiegel* of *zichtspiegel* liet zien wat er waar ook op aarde gebeurde. Een *aardspiegel* of *grondspiegel* onthulde wat in de grond verborgen was, met name schatten. Een *bergspiegel* liet zien welke edele metalen er in een berg te vinden waren. Vaak schreef men aan spiegels ook het vermogen toe de toekomst te laten zien. Deze spiegel werd vooral met heksen geassocieerd en *Walpurgisspiegel* genoemd. Niet voor niets is het de heks in het sprookje *Sneeuwitje* die aan de toverspiegel vraagt wie de schoonste van het land is. De spiegel vormt de schakel tussen deze en gene wereld. Als er net iemand was overleden in huis keerde men de spiegel om. Anders zou de dode wellicht terugkomen. Nog steeds wordt op veel plaatsen bij een sterfgeval een zwarte doek over de spiegel gehangen. Ook als er een kraamvrouw in huis was, werden spiegels meestal bedekt. Aan het breken van een spiegel werd algemeen rampspoed gekoppeld. Vaak werd gezegd dat je zeven jaar ongeluk zou hebben als je een spiegel brak.

Net als bij andere magische voorwerpen waren er allerlei geboden en verboden aan spiegels verbonden. Als je een spiegel kocht mocht je niet afdin-

gen of zelfs maar de prijs vragen, want dat zou de kracht verminderen. Soms werd een bepaald tijdstip voor het kopen van de spiegel voorgeschreven, bijvoorbeeld de vrijdag. In *Höllenzwang*, het toverboek van Faust, is deze bepaling terug te vinden. Ook werden er vaak andere voorwaarden genoemd. Soms mocht je maar drie woorden spreken als je de spiegel kocht, soms mocht je helemaal niets zeggen.

Als regel moest de spiegel op een bepaalde manier gewijd worden voordat je hem mocht gebruiken. De numineuze kracht die met het schouwen in de spiegel geassocieerd werd, leidde in het volksgeloof tot tamelijk bizarre voorschriften. Zo werd gezegd dat je de spiegel op een kerkhof moest begraven, liefst op het gezicht van een net begraven zelfmoordenaar, maar anders was onder de galg ook wel een goede plaats om de spiegel op te laden met de numineuze kracht. Waarschijnlijk zijn dit soort voorschriften grotendeels verdichtfels en op niets gebaseerde fantasieën. Ook het voorschrift dat je eerst een dier in de spiegel laat kijken als je hem opgraaft, past meer in de melodramatische sfeer van een neo-gotische roman dan in de praktijk van het spiegelschouwen. Wel werd de spiegel meestal gewijd door hem te begraven op een krachtplaats, bijvoorbeeld bij een kruispunt, of door hem een aantal nachten lang, soms drie nachten, soms negen, in het maanlicht te leggen.

Het schouwen zelf was in het volksgeloof eveneens aan voorschriften gebonden. Over het algemeen komen deze overeen met de omstandigheden waaronder het orakelen diende plaats te vinden. In hoofdstuk 3 hebben we het overzicht van Ludwig Herold gegeven, waarin een groot aantal voorwaarden genoemd worden. Als beste tijd om in de spiegel te schouwen werd vaak middernacht genoemd.

Methoden om te schouwen in een zwarte spiegel

Om te schouwen kun je zelf een spiegel maken. Je kunt dat doen volgens de methode die Donald Tyson beschrijft in *How to make and use a magic mirror*, gebruikmakend van een negenhoekige spiegel met symbolen uit de astrologie of ceremoniële magie. Als je voor het schouwen werkt met de krachten van de maan kun je volstaan met een ronde spiegel. Het snijden van een cirkel uit glas is niet eenvoudig, maar elke glashandel kan dit voor je doen. Het is aan te bevelen de rand te laten polijsten om te voorkomen dat je jezelf aan het glas snijdt. Zelf gebruiken we een glasplaat van 20 cm doorsnede en 4 à 5 mm dikte. Dit glas kun je aan de achterkant met zwarte lakverf (terpentine verdunbaar) een paar keer schilderen of spuiten. In een plat stuk hout kun je met een beitels de vorm van de spiegel wegsnijden, zodat je de spiegel erin kunt laten verzinken. Met siliconenkit kun je de spiegel op het hout vastzetten. De vorm van het hout kan rond zijn, maar elke andere vorm die je aanspreekt voldoet. Het hout kun je naar wens lakken, beitsen of in de olie zetten.

Bedrijven die glas-in-lood maken hebben meestal door en door zwart gekleurd glas te koop. Hier kun je ook een randje van lood om laten zetten. Je hoeft hier geen houten ondergrond voor te maken, maar het kan natuurlijk wel en dat maakt de spiegel veel minder kwetsbaar.

Een derde manier om een zwarte spiegel te maken is met een bol glas. De meeste klokken hadden vroeger een deurtje met een bol glas om de wijzerplaat te beschermen. Dure moderne ambachtelijke klokken hebben ook nog wel zo'n glasplaat. Soms kun je op een antiekmarkt of rommelmarkt nog wel eens een bolle glasplaat vinden. Anders hebben restaurateurs van antieke klokken ze wel. Door de glasplaat aan de holle kant met zwarte verf te beschilderen kun je de bolle kant gebruiken om in te schouwen. Als de glasplaat in een metalen frame zit en sterk genoeg is, kun je hem zo gebruiken. Als je dat liever doet kun je hem ook op een houten ondergrond bevestigen.

Zwarte spiegels om in te schouwen zijn ook te bestellen bij Circe (zie het adres achter in het boek).

Voordat je de spiegel gaat gebruiken kun je hem reinigen, toewijden en opladen. In hoofdstuk 6 hebben we beschreven hoe je een orakel kunt reinigen en toewijden. Daarmee ontdoe je de spiegel van alle energieën die eraan kleven en geef je je eigen energie aan de spiegel, om hem als het ware naar je hand te zetten. Als je dat hebt gedaan kun je de spiegel opladen. Een beproefde methode daarvoor is de spiegel negen nachten achter elkaar door de toememende maan te laten beschijnen. Daarmee laadt je de spiegel op met de kracht van de maan, die je ook gebruikt bij het schouwen. Stenen, glas en mineralen worden door de maan beïnvloed. Leg de spiegel liefst onder de blote hemel of op een plek waar in ieder geval een deel van de nacht de maan erop kan schijnen. Als het geen helder weer is komt de kracht van de maan ook wel door de wolken heen, maar laat in ieder geval een paar nachten het maanlicht er direct op schijnen. Anders kun je beter een maand wachten en het opnieuw proberen. Als je de spiegel hebt opgeladen, kun je hem het beste op een lap of een speciaal kleed leggen en hem daar ook in opbergen. De stof zorgt ervoor dat de energie bij de spiegel blijft en dat geen energie van buitenaf zich hiermee vermengt.

Om in de spiegel te schouwen kun je het beste in een rustige, donkere kamer gaan zitten, met de spiegel vóór je op tafel of op je schoot. Zet een brandende kaars achter je. Probeer de spiegel zo te houden dat je er geen voorwerpen in weerspiegeld ziet, want dat leidt alleen maar af. Probeer rustig uit hoe je de spiegel het beste kunt houden en waar je de kaars het beste kunt neerzetten. Als je dat wilt kun je wierook branden. De wierook helpt je af te stemmen op de astrale sfeer waar je contact mee wilt maken. Ga gemakkelijk zitten, met je rug recht en je voeten op de grond en ontspan je zo goed mogelijk. Haal een paar keer diep adem. Vraag om hulp en begeleiding aan degene die jou het beste van dienst kan zijn. Misschien heb je een totemdier of een vaste geleidegeest, die je vaker in dit soort situaties terzijde staat. Anders

kun je een geleidegeest vragen naar je toe te komen om je behulpzaam te zijn. Misschien denk je liever aan een engel of vraag je een godin of God om hulp.

Probeer jezelf af te stemmen op de energie van de spiegel. De eerste keren zul je wellicht niets zien in de spiegel. Ook na een aantal pogingen zul je waarschijnlijk niet méér zien dan flarden mist. Het is daarom niet aan te raden gelijk al vragen aan de spiegel te stellen. Wel kun je de spiegel verzoe- ken je iets te laten ervaren van de astrale wereld. Je kunt bijvoorbeeld voor- dat je gaat schouwen zeggen: 'Spiegel, laat mij zien wat mijn ogen niet kun- nen zien, horen wat mijn oren niet kunnen horen.' Na een aantal keren kun je wellicht wat vage contouren onderscheiden in de mist die uit de spiegel lijkt te komen. Waarschijnlijk ben je zo verbaasd als je daadwerkelijk iets ziet, dat je gelijk je concentratie verliest en met je ogen knippert, waardoor het beeld verdwijnt en je weer opnieuw moet beginnen. Na verloop van tijd zal het wellicht gemakkelijker voor je worden beelden uit de spiegel te zien opdoemen of misschien hoor je een stem die je iets vertelt. De interpretatie van wat je ziet, hoort, ruikt of voelt is, net als bij dromen, iets heel persoon- lijks. Er zijn geen vaststaande betekenissen voor wat je in een zwarte spiegel zien, wat sommige boeken of helderzienden je ook proberen wijs te maken.

Als je goede resultaten hebt met het schouwen in de spiegel kun je probe- ren het orakel vragen te stellen. Daarvoor kun je een aangepaste versie gebrui- ken van de *rituele omlijsting van het droomorakel*, die we in hoofdstuk 7 heb- ben gegeven. Bedenk van tevoren wat je de spiegel wilt vragen. Als je een ora- keldagboek bijhoudt kun je de vraag hierin opschrijven. Je kunt, net als bij het droomorakel, voorwerpen gebruiken als symbolen voor de vier elemen- ten en op dezelfde manier met de klok mee met deze voorwerpen om jezelf heen een Cirkel trekken. Daarbij zeg je:

Moge de wind mijn spiegel vleugels geven!
 Moge het vuur mijn vraag tot een orakel transformeren!
 Moge mijn orakel zo helder en doorzichtig zijn als water!
 Moge mijn orakel zo krachtig zijn als een steen!

Vergeet niet na afloop de elementen te bedanken voor hun hulp bij het ora- kelen. Als je iets ziet in de spiegel probeer dan de diepere betekenis hiervan te vatten in het licht van de door jou gestelde vraag. Probeer uit wat voor jou de beste resultaten geeft. Het schouwen in de spiegel is niet wezenlijk anders dan het schouwen in een kristallen of glazen bol of het schouwen in donker water of wat voor glanzend voorwerp dan ook. Je hoeft niet helderziend te zijn om te kunnen schouwen, maar de een is er beter in dan de ander. Als je, wat je ook doet en welke manier je ook kiest, geen enkel resultaat behaalt bij het schouwen, kun je jezelf troosten met de gedachte dat John Dee, volgens velen de grootste magiër van zijn tijd, ook nooit iets gezien heeft.

Tekens aan de wand of in de lucht

Veel beschavingen in de Oudheid gingen ervan uit dat verschijnselen aan de hemel (macrokosmos) samenhangen met gebeurtenissen op aarde (microkosmos). Ook in ingewanden, in het gedrag van dieren en in allerlei natuurverschijnselen zag men voortekens die iets zeiden over het lot van mens of samenleving. In hoofdstuk 5 hebben we al het nodige gezegd over het duiden van voortekens in Mesopotamië. In dit hoofdstuk zullen we nagaan op welke wijze deze divinatievorm tot de huidige dag is blijven voortbestaan. Grieken, Etrusken, Romeinen en vele andere culturen namen het duiden van voortekens over en vaak bleven bepaalde vormen duizenden jaren vrijwel ongewijzigd bestaan. In de Middeleeuwen werd erg veel waarde aan voortekens gehecht. Het weer had een voorspellende betekenis voor de daaropvolgende periode. Het slagen van de oogst en het lot van mens en samenleving werd hieruit afgeleid. In de negentiende en twintigste eeuw kreeg deze vorm van divineren steeds meer het stempel van bijgeloof opgedrukt, maar verdwijnen deed het nooit helemaal. Aan het eind van dit hoofdstuk zullen we een methode uitwerken om te orakelen met de *Babylonische oliedivinatie*.

De Etrusken en de Anatolisch-Mesopotamische beschaving

De Romeinse cultuur is geënt op die van de Etrusken, een raadselachtig volk dat de streek ten noorden van Rome tot grote bloei had gebracht in de tijd dat Rome nog slechts uit een verzameling hutten bestond. Waarschijnlijk is de Etruskische cultuur rond 1200 v.Chr. ontstaan uit een vermenging van de inheemse bevolking met een groep Lydiërs, die wegens een hongersnood in hun Anatolische thuisland naar Italië getrokken zijn.²⁵² Een probleem bij het interpreteren van Etruskische teksten is dat het Etruskisch, dat niet verwant is met enige bekende taal, in de eerste eeuw v.Chr. is verdrongen door het Latijn en dat binnen enkele eeuwen niemand het Etruskisch meer sprak. Door de christenen werden de onbegrijpelijke Etruskische boeken als werken van de duivel beschouwd en verbrand. Nog steeds is men er niet in geslaagd meer dan een deel van de ongeveer tienduizend overgebleven, meest korte inscripties te vertalen.

De wortels van de Etruskische beschaving moeten gezocht worden in Anatolië, lang voordat de Indo-Europese immigranten zich daar gevestigd

hadden. Een belangrijk verschil tussen de Etrusken enerzijds en de Grieken en Romeinen anderzijds is dat de Etruskische vrouwen gelijk waren aan de mannen. Seksualiteit was voor de Etrusken een geaccepteerd onderdeel van het leven, niet iets minderwaardigs dat onderdrukt diende te worden.²⁵³ In dat opzicht komen de Etrusken overeen met andere inheemse bevolkingsgroepen uit Anatolië, zoals de Lyciërs. In Anatolië moeten de Etrusken in contact zijn gekomen met de Soemerische en Babylonische beschaving. Handelscontacten tussen Anatolië en Mesopotamië bestonden al in het tweede millennium v.Chr.²⁵⁴ Het is opvallend dat Etruskische divinatiemethoden, met name de ingewandenschouw en de interpretatie van voortekens, veel overeenkomst vertonen met Soemerische of Babylonische methoden.

Etruskische religie en divinatie in het Romeinse Rijk

In de zesde eeuw v.Chr. was de Etruskische beschaving op haar hoogtepunt. In 619 v.Chr. werd de Etrusk Tarquinius koning van Rome. Zijn dynastie zou meer dan een eeuw aan de macht blijven. De invloed van de Etrusken op de Romeinen is vanaf het begin groot geweest. Zelfs de naam Rome is van Etruskische oorsprong en waarschijnlijk, net als de naam van de stichter van de stad, Romulus, afgeleid van de Etruskische familienaam Ruma.

De Romeinen hadden veel waardering voor de Etruskische beschaving. De techniek om tempels en paleizen te bouwen en wegen en aquaducten aan te leggen hebben ze van de Etrusken geleerd. Ook voor de Etruskische divinatiemethoden hadden de Romeinen een grenzenloze bewondering en ze vertrouwden blind op het oordeel van de Etruskische wichelaar, die door de Romeinen werd aangeduid als *haruspex* (meervoud: *haruspices*). Oorspronkelijk werd hier alleen een ingewandenschouwer mee bedoeld, maar na verloop van tijd werden alle Etruskische wichelaars met deze naam aangeduid, ook als ze bliksems of andere voortekens duiden.

Toch hadden de Romeinen moeite met de Etruskische religie en hielden deze strikt gescheiden van de inheemse cultusgebruiken, die waren verankerd in de agrarische rituelen van een boerengemeenschap. Ook de latere Romeinse religie verloochende deze herkomst niet. Met name de Etruskische indeling van de kosmos in een lichte en een donkere helft sprak de Romeinen niet aan. In de inheemse Romeinse religie speelden onderwereldgoden geen rol. De inheemse Romeinse religie was een verzameling cultusgebruiken waarin handelingen werden gebruikt om krachten te activeren of te bestendigen. De Romeinen zagen de Etruskische onderwereldgoden als angstaanjagende krachten waar je je beter verre van kon houden. Voor de Etrusken zelf waren de lichte en donkere goden veeleer krachten die elkaar aanvulden en elkaar nodig hadden. Deze polariteit speelde in de religies van Anatolië een vergelijkbare rol.

De Grieken gaven de donkere kant van de kosmos, anders dan de Romeinen, wel een plaats in hun religie, maar dan als krachten die bestreden en verslagen dienden te worden. Zo werd Medusa van een Grote Godin een afschuwelijk monster. In de laatste eeuwen van de Romeinse republiek en met name in de Romeinse keizertijd werd dit Griekse wereldbeeld door de Romeinen overgenomen en pas toen kreeg het Romeinse pantheon een afdeling onderwereldgoden en -godinnen.²⁵⁵ Ook toen echter bleef de Etruskische divinatie strikt gescheiden van de Romeinse gebruiken en dat is waarschijnlijk haar redding geweest. Daardoor bleef de Etruskische divinatie haar eigen karakter behouden en ging ze niet spoorloos op in het grote Romeinse Rijk, zoals met veel andere Etruskische gebruiken is gebeurd. Met *haruspex* werd nooit een Romeinse wichelaar bedoeld. Die werd *augur* genoemd. In de laatste jaren van de Romeinse republiek werd een *Collegium Haruspicum* ingesteld in Rome, maar het bleef apart staan van de andere Romeinse priestercolleges en er werden nooit Romeinen lid van.

De Etruskische priesters hielden orakelboeken bij die door de Romeinen werden aangeduid als *Etrusci Libri*. Het waren handleidingen voor het verrichten van verschillende manieren om voortekens te duiden. Van deze boeken is helaas niets overgebleven dan wat uittreksels en commentaren van schrijvers uit de Oudheid. Zelfs de namen van de boeken en van de verschillende divinatievormen zijn alleen in het Latijn bewaard gebleven. Cicero deelde de Etruskische geschriften in drie groepen in: boeken over de interpretatie van bliksems (*libri fulgurales*), boeken over de ingewandenschouw (*libri haruspicini*) en boeken over diverse rituelen met betrekking tot voortekens (*libri rituales*).²⁵⁶

De Etruskische bliksemdivinatie

De finesses van de Etruskische bliksemdivinatie zijn met de *libri fulgurales* verdwenen, maar veel kennis is via schrijvers in de Oudheid overgeleverd. Bekend is dat de Etrusken hiervoor de hemel in zestien delen opsplitsten. Plinius en Cicero zien dit als een verfijning van de traditionele verdeling in vier windrichtingen.²⁵⁷ Volgens Plinius richtte de *haruspex* zijn blik op het zuiden. Bliksems die hij links van zich zag, dus naar het oosten toe, interpreteerde hij als gunstig en bliksems die hij rechts van zich zag, dus naar het westen toe, als ongunstig. Verder zag hij bliksems achter zich, dus naar het noorden toe, als gunstig en bliksems vóór zich, dus naar het zuiden toe, als ongunstig. Beide indelingen werden gecombineerd, waarbij een bliksem uit het noordoosten als zeer gunstig werd gezien en een bliksem uit het zuidwesten als zeer ongunstig. Deze indeling van de hemel is duidelijk ontleend aan de Babylonische hemelschouw, alleen keken de baru-priesters naar het oosten en verdeelden ze de hemel in twaalf segmenten, niet in zestien.

De *haruspex* keek niet alleen uit welke richting de bliksem kwam, maar probeerde ook vast te stellen welke god of godin hiervoor verantwoordelijk was. Plinius zegt hierover: 'De Etrusken gaan ervan uit dat er negen goden zijn die bliksems sturen en dat deze van elf typen zijn omdat Jupiter er drie verschillende gooit. Slechts twee van deze goden zijn overgenomen door de Romeinen, die bliksems bij daglicht toeschrijven aan Jupiter en bliksems in de nacht aan Summanus.'²⁵⁸ Er is niet meer te achterhalen of en op welke wijze de bliksemgoden verbonden werden met de zestien Etruskische windrichtingen. In zijn klassieke standaardwerk *Die Etruskische Disciplin* (1906-9) geeft historicus Carl Olof Thulin aan dat men de godheid herkende aan de richting waaruit de bliksem kwam, maar ook aan de kleur en de aard of werking van de bliksem.²⁵⁹ Als een tempel door de bliksem getroffen werd, dan werd de betreffende god of godin hiervoor verantwoordelijk geacht, uit welke richting de bliksem ook kwam.²⁶⁰ De bliksems van Tinia, die door de Romeinen gelijkgesteld werd aan Jupiter, konden uit elke hemelrichting komen.

De plaats waar de bliksem insloeg bepaalde ook de betekenis. Een bliksem die de Senaat of een ander openbaar gebouw trof, werd als zeer onheilspellend beschouwd. Ook als een stadsmuur getroffen werd was dit een bijzonder slecht voorteken. De stadsmuur was voor de Etrusken en ook voor de Romeinen gewijde grond. De muren zelf en een strook land buiten en binnen de muren werd *pomerium* genoemd. Het was heilige grond die niet geploegd of bebouwd mocht worden. Toen in 249 v.Chr. de bliksem insloeg in de stadsmuur en in een toren van Rome werd dit als zo'n ernstig voorteken beschouwd dat de sibyllijnse boeken (zie hoofdstuk 9) hierover werden geraadpleegd. Op grond hiervan werden de Ludi Tarentini ingesteld.

Er waren algemene regels om bliksems te duiden, maar soms vroeg een bepaalde inslag om een specifieke interpretatie. Toen een bliksem het beeld van keizer Augustus op het Capitool trof, werd de C van het woord *Caesar* onder het beeld door de bliksem weggeslagen. De *haruspices* interpreteerden dit unieke geval als volgt: de C zagen ze als het Romeinse cijfer 100 en de rest van het woord, *esar*, als het Etruskische woord voor God. Ze zeiden dat Augustus na honderd dagen een God zou worden. Augustus stierf niet lang na dit voorval en kreeg daardoor de goddelijke status.²⁶¹

Naar hun werking onderscheidden de *haruspices* drie typen bliksem. *Slechte bliksems* waren onheilspellende voortekens, die je door rituele handelingen moest zien af te wenden. *Goede bliksems* waren goede voortekens, die je gewoon moest laten uitkomen of zelfs bevorderen. *Gemengde bliksems* hadden deels een goede en deels een slechte uitwerking.

De Griekse opvatting over blikseminslag

Voor de Grieken was een blikseminslag een daad van de goden. In talloze

mythen wordt beschreven hoe Zeus bliksems werpt om zijn mening kracht bij te zetten. Anders dan de Etrusken deden de Grieken geen moeite verschillende typen bliksems te onderscheiden. Over het algemeen zagen ze een blikseminslag als een gunstig teken. Een plaats die door de bliksem was getroffen was met de god in aanraking geweest en daarom heilig. Artemidorus meldt in zijn droomboek dat altaren worden gebouwd en offers worden gebracht op plaatsen waar de bliksem is ingeslagen. Iemand die door de bliksem is getroffen en het heeft overleefd wordt met groot respect behandeld.²⁶²

De Romeinse opvatting over blikseminslag

Ook voor de Romeinen was een blikseminslag een goddelijke daad. Een door de bliksem getroffen plaats werd *religiosum* genoemd. Daaronder verstond men een plaats die aan de goden was voorbehouden en niet door mensen gebruikt mocht worden. Ook graven werden als *religiosa* beschouwd. Als de bliksem was ingeslagen in een boom werden de restanten van de boom verzameld en ter plekke onder zes stenen begraven. Het bliksemgraf, *bidental* of *puteal* genaamd, werd omheind en toegewijd aan de god of godin die de bliksem gezonden zou hebben. Een speciale Romeinse priesterklasse, de *sacerdotes bidentales*, waren belast met de verzorging van het bliksemgraf.

De Romeinen maakten een scherp onderscheid tussen een *templum*, een heiligdom dat door een wijding (*consecratio*) door mensen aan de goden was toegewijd, en een *religiosum*, een heiligdom dat de goden als het ware zichzelf hadden toegeëigend. Voor de Romeinen was het trekken van duidelijke grenzen tussen het terrein van de mensen en dat van de goden van essentieel belang. In dat licht bezien was de blikseminslag een *violatio*, een schending van het aan de mensen toebehorende gebied. Het getroffen terrein behoorde vanaf dat moment aan de goden toe en was taboe voor de mensen. Iemand die door de bliksem getroffen was en het had overleefd, werd evenzeer beschouwd als toebehorend aan de goden. Zo iemand werd min of meer verstoten uit de samenleving en gedwongen zich in een *religiosum* terug te trekken.

Hoewel de Etrusken, zoals gezegd, onderscheid maakten tussen goede en slechte bliksems was voor de Romeinen elke blikseminslag een teken dat de goden de *Pax Deorum*, de vrede tussen goden en mensen, verbroken hadden en zich gebied toe-eigenden dat aan de mensen toebehoorde. Deze goddelijke daad werd gezien als een straf of een waarschuwing. Er waren handelingen en zoenoffers nodig om zich met de goden te verzoenen. Romeinse priesters, de *pontifices*, voerden deze handelingen uit en brachten de offers. Voor blikseminslag in een boom bestonden uitgebreide verzoeningsvoorschriften, die per boom konden verschillen. Tuiniers kregen richtlijnen welke bomen

ze wel en niet bij elkaar mochten zetten om de verzoening na een blikseminslag zo gemakkelijk mogelijk te maken.²⁶³ Dit geeft wel aan hoeveel belang de Romeinen hechtten aan het omen van een blikseminslag, met name in een boom.

De Etruskische ingewandenschouw

Volgens Thulin was de ingewandenschouw het oudste en meest essentiële onderdeel van de Etruskische divinatie.²⁶⁴ De naam *haruspex* is, zoals gezegd, hiervan afgeleid. De Etruskische ingewandenschouw komt in grote lijnen overeen met de Mesopotamische vorm, die we in hoofdstuk vijf hebben beschreven. Ook voor de Etrusken vormden de ingewanden een afspiegeling van de samenleving. Door de Etrusken werd met name de lever geschouwd. Een bronzen model van de lever werd door de *haruspex* gebruikt om te leren welke betekenis elk onderdeel van de lever had en welke godheid hiermee verbonden was. Verschillende bronzen levers zijn teruggevonden, zoals de beroemde lever van Piacenza. Bij het schouwen van de lever maakten de Etrusken, net als bij de hemelschouw, een horizontale en verticale tweedeling, wat vier vlakken opleverde, die van zeer ongunstig tot zeer gunstig varieerden. Volgens de Etruskische handboeken werd deze indeling verfijnd en kon elke afwijking van het normale door de *haruspex* worden geduid.

De Romeinse ingewandenschouw

Een Romeinse ingewandenschouw, uitgevoerd door een *victimarius* (offerpriester), was alleen bedoeld om een voorteken op te wekken. Als de ingewanden er goed uitzagen, zei de priester: 'Litatum est' (het voorteken is gunstig). Als de ingewanden om de een of andere reden niet in orde bevonden werden, zei hij: 'Non perlitatum est' (het voorteken is niet gunstig).

De Romeinse ingewandenschouw kon worden uitgevoerd om een vraag met ja (gunstig) of nee (ongunstig) beantwoord te krijgen. Een gedetailleerd antwoord, zoals de Etrusken dat uit de ingewandenschouw afleidden, werd door de Romeinse offerpriester nooit nagestreefd. De ingewandenschouw werd ook uitgevoerd als een dier aan een god of godin geofferd werd. Pas als de offerpriester de buik had opengesneden en het *litatum est* had uitgesproken, mocht het vlees worden bereid om tijdens een rituele maaltijd deels gegeten en deels aan de godheid geofferd te worden. Als het teken ongunstig was werd het gedode dier terzijde gelegd en nam men een nieuw offerdier om het opnieuw te proberen. Er zijn gevallen beschreven waarin tot twaalf keer toe werd geprobeerd een gunstig teken uit de ingewanden op te wekken.

De Romeinse auspiciën

De Romeinse priesters die de verantwoording hadden over het oproepen van voortekens werden *auguren* genoemd (zie hoofdstuk 5). Het woord is vermoedelijk aan het Etruskisch ontleend²⁶⁵ en de belangrijkste rituelen van de auguren zijn eveneens van Etruskische oorsprong. Het schouwen van de vlucht van vogels werd weliswaar aangeduid met het Latijnse woord *auspicium*, afgeleid van *avis* (vogel) en *specere* (kijken), en nergens heeft de vogelschouw zoveel nadruk gekregen als bij de Romeinen, maar de handelingen die de augur daarbij verrichtte zijn van de Etrusken overgenomen. Met zijn gebogen staf, *lituus* genaamd, bakende de augur de grenzen af van het terrein waarin hij zijn vogelschouw wilde verrichten. Dit terrein werd *templum* genoemd. Het woord *tempel* is daarvan afgeleid. Het afbakenen van grenzen tussen het gewijde en het profane is een Etruskisch ritueel, dat ook bij het stichten van een nieuwe stad werd uitgevoerd. In het stuk over de Etruskische bliksemdivinatie hebben we het *pomerium*, de heilige grens tussen stad en land, al genoemd. Het *pomerium* was tevens de grens waarbinnen de augur zijn *auspicia urbana* mocht uitvoeren. Als hij de stadsgrens overschreed waren de auspiciën niet rechtsgeldig.²⁶⁶ Als de auspiciën buiten de stadsgrens moesten worden uitgevoerd, bijvoorbeeld tijdens een oorlog of veldtocht, werd er eerst een terrein door de augur geconsacreerd om zodoende een *templum* te creëren in de profane buitenwereld. Vaak werd daarbij een tent neergezet om de *templum* af te bakenen en de augur te beschermen. Door een opening in het zuiden keek de augur dan naar buiten.

Volgens de overlevering was de augurenstaf door Romulus voor het eerst gebruikt bij het stichten van de stad Rome. Cicero zegt hierover: 'Romulus zelf markeerde met die staf het luchtruim voor de vogelschouw toen hij de stad wilde stichten.'²⁶⁷ De staf werd tijdens de regering van Tarquinius en zijn opvolgers bewaard in de tempel van de Salii-priesters op de Palatijnse heuvel en gebruikt bij het uitvoeren van de auspiciën. Deze traditie maakt duidelijk dat de auspiciën van Etruskische oorsprong zijn. Plinius maakt melding van Etruskische boeken over vogelschouw waarin elke bekende vogel werd beschreven en afgebeeld.²⁶⁸ Door de Etrusken werden alle vogels geduid, maar deze divinatiemethode werd zelden gebruikt. De Romeinen interpreteerden alleen bepaalde vogels en werkten de details voor de interpretatie verder uit. Morris Jastrow stelt dat de Etrusken de vogelschouw hebben geleerd van de Babyloniërs, maar dat de Romeinen deze divinatievorm hebben geperfectioneerd.²⁶⁹

De augur verdeelde zijn *templum* zorgvuldig in de vier windrichtingen en stond met zijn gezicht naar het zuiden om een teken af te lezen uit de eerste vogel of vogels die hij zag. Daarbij was van belang wat voor soort vogel het betrof, uit welke windrichting de vogel aan kwam vliegen, hoe snel en hoe hoog het dier vloog en welke geluiden het daarbij maakte. De augur was

getraind in het afwegen van al deze aspecten om daaruit een voorteken of het antwoord op een gestelde vraag af te leiden.

Na verloop van tijd werden ook andere divinatievormen die door de auguren werden uitgevoerd als *auspicium* aangeduid. Speciaal hiervoor gefokte kippen en vogels werden gevoederd, en uit hun eetgedrag werd het antwoord op een gestelde vraag afgeleid. Met name om de afloop van een legercampagne te peilen was deze divinatiemethode eeuwenlang in trek.

Overige voortekens bij de Romeinen en Etrusken

Met de naam *ostenta* duiden de Romeinen alle voortekens aan die niet te maken hadden met bliksem, ingewandenschouw of vogelschouw. Dit kon betrekking hebben op aardbevingen, overstromingen, stormen en andere natuurrampen, monsterachtige geboorten en ongewone gebeurtenissen. Voor de Etrusken was het *ostentum* een manier waarop de goden met de mensen communiceerden. Dit kon een gunstige of ongunstige betekenis hebben. Voor de Romeinen was elk *ostentum* een inbreuk op de *Pax Deorum* en diende het evenwicht hersteld te worden door zoenoffers en rituele handelingen. Ook hierin lieten ze zich leiden door de Etrusken, die in hun heilige boeken de verschillende voortekens uitgebreid beschreven hadden, voorzien van de rituele handelingen die verricht konden worden om de goden te verzoenen. Zo onderzocht de haruspex bij een storm uit welke richting de wind gewaaid had en welke voorwerpen of gebouwen getroffen waren en leidde daaruit af welke god of godin hiermee te maken had en welke handelingen verricht dienden te worden. Ook de leer van de *ostenta* is door de Etrusken ontleend aan de Soemeriërs en Babyloniërs.

In de Etruskische heilige boeken werden veel voortekens met betrekking tot dieren uitgewerkt. Van alle bekende dieren werd beschreven of ze geluk of ongeluk brachten. Tot de *ongeluksdieren* (*animalia infelicia*) werden roofdieren en nachtdieren gerekend, zoals de gier, wolf, leeuw of uil. Dieren die tot het huishouden van de mens behoorden, zoals schapen en paarden, werden beschouwd als *geluksdieren* (*animalia felicia*). Soms was het onderscheid afhankelijk van de omstandigheden waaronder men het dier tegenkwam. Zo kon een slang geluk of ongeluk brengen. Het neerstrijken van een zwerm bijen kon wijzen op goddelijke toorn of juist de plaats van een nieuwe tempel of orakelplaats aangeven. Plinius en Livius geven hier vele voorbeelden van. Ook van de *dier-omina* zijn vele Babylonische voorbeelden bekend.

De haruspices werden door de Romeinen niet alleen ingeschakeld voor het duiden van de voortekens. Ook het uitvoeren van de handelingen om het evenwicht te herstellen werden door de Etrusken uitgevoerd. Meestal werd een dier geslacht als zoenoffer. De onheilsplaats waar het voorteken was waargenomen, kon worden omheind en tot *locus religiosus* uitgeroepen, wat

inhiel dat deze plaats door mensen niet meer gebruikt mocht worden. Als de plaats niet afgezonderd kon worden, bijvoorbeeld omdat het een tempel of regeringsgebouw betrof, werd de plek grondig gereinigd met bronwater. Een door brand, storm of bliksem beschadigde tempel werd vaak volledig afgebroken voordat men op die plek een nieuwe tempel bouwde. Standbeelden die door een ongunstig voorteken waren verontreinigd werden vaak als onherstelbaar beschouwd en in het water gegooid. De geboorte van een *monstrum* (monster) boezemde de Romeinen bijzonder veel angst in. Dieren die mismaakt werden geboren werden meestal op rituele wijze verbrand. Als een kind bij de geboorte zowel mannelijke als vrouwelijke kenmerken vertoonde, werd het buiten het Romeinse grondgebied levend en wel in een doodkist gelegd en in het water gegooid om daar te verdrinken.

Als het voorteken door de Romeinen werd beschouwd als een ernstige waarschuwing van de goden, kon de Senaat besluiten de sibyllijnse boeken te laten raadplegen. Het stichten van een cultus, het bouwen van een tempel of het instellen van een nieuw religieus feest was meestal de uitkomst van deze handeling.

Het lezen van voortekens in de Middeleeuwen en Renaissance

Sinds de kerstening van het Romeinse Rijk zijn staatsbesluiten niet meer gebaseerd op het lezen van voortekens. Het werd in ieder geval niet aangemoedigd vanuit Rome. Hoewel het christendom begonnen is met een voorteken, de *Ster van Bethlehem*, die de geboorte van Jezus aankondigde, werd het lezen van voortekens als restant van een verwerpelijk heidens geloof gezien. Door de eeuwen heen heeft de kerk zich hier dan ook fel tegen verzet. Toch bleef het geloof in het bestaan van voortekens, geworteld in de prehistorie en gevoed door duizenden jaren heidendom, springlevend tot in de twintigste eeuw toe.

In de vroege Middeleeuwen werd het lezen van voortekens soms verborgen onder een dun christelijk laagje vernis. Toen de Frankische koning Clovis, die zich in 496 met drieduizend van zijn volgelingen had laten dopen, in 507 werd geconfronteerd met de West-Goten onder Alarik II, stuurde hij boden naar de kerk van Sint Maarten in Tours met de opdracht: 'Ga nu en zie of jullie in dat heilige gebouw een aanwijzing voor de overwinning kunnen vinden.' De West-Goten waren Arianen en werden door Clovis als ketteren beschouwd. Bovendien stonden ze zijn alleenheerschappij over Gallië in de weg. Op het moment dat de boden de kerk binnengingen, hoorden ze de tekst uit Psalm 18:40-41: 'Gij hebt mij aangegord met kracht tot den strijd, Gij deedt onder mij bukken wie tegen mij opstonden.' Op grond van dat gunstige voorteken trok Clovis op tegen Alarik. Opnieuw verzocht hij om een teken en ontving dit. Hij vroeg de Heer hem een doorwaadbare plek te tonen in de rivier

de Vienne die hij moest oversteken. Een ‘opvallend groot hert’ verscheen en toonde het leger de plek waar ze de rivier konden oversteken. Terwijl hij in zijn tent lag kreeg Clovis een derde teken. Hij zag ‘uit de kerk van de heilige Hilarius een vuurkolom oprijzen, die naar hem leek toe te komen, als een teken dat hij met hulp van het licht van de heilige belijder Hilarius gemakkelijker de troepen van de ketters zou verslaan.’ Hierna begon Clovis de slag bij Poitiers, waarin hij de West-Goten versloeg en Alarik doodde.²⁷⁰

Niet alleen de gekerstende Grieken en Romeinen hadden hun tradities met betrekking tot het lezen van voortekens. Ook de Germanen, Kelten en andere heidense beschavingen beschikten over hun eigen methodes om de voortekens te lezen. Tacitus beschrijft dat de Germanen voorafgaand aan een veldslag een strijdkreet aanhieven, *barritus* genaamd. Uit de strijdkreet van beide partijen werd een voorteken afgeleid over de afloop van de strijd.²⁷¹ Tacitus meldt verder dat de Germanen *auspiciën* uit de vlucht en het geluid van vogels afleidden, zoals hij dat van de eigen auguren kende, maar dat ze ook nog een andere methode gebruikten. Daarvoor hielden ze in heilige wouden witte paarden die alleen voor auspiciën gebruikt werden. Een priester, koning of stamhoofd spande daartoe de paarden voor een gewijde praalwagen en liet ze lopen. Uit het gehinnik en gesnuif van de paarden werd een teken gelezen. ‘In geen enkele vorm van auspiciën hebben ze méér vertrouwen,’ verzekert Tacitus ons, ‘niet alleen de gewone mensen, maar ook de edelen en priesters. Ze beschouwen zichzelf als dienaren en de paarden als vertrouwelingen van de goden.’²⁷²

In het Oudhoogduits werden voortekens als *heil* aangeduid, terwijl het lezen van het voorteken *heilscowunge* (‘schouwen van het heil’), *heilison* of *heilisod* (‘duiden van het heil’) werd genoemd. Een vogelwichelaar heette *heilisara* en zo zijn er nog meer namen bekend. De veelheid van termen in het Oudhoogduits geeft aan hoe belangrijk de auspiciën voor de Germanen geweest zijn. In het Middelhoogduits zijn deze vormen al uitgestorven, maar de gebruiken bleven, onder uiteenlopende namen, voortbestaan.

Omdat het lezen van voortekens een geïntegreerd onderdeel van elke heidense samenleving was, slaagde de kerk er niet in de verschillende gebruiken af te schaffen. In talloze synodes en concilies is geprobeerd het lezen van voortekens uit te bannen. In de *Indiculus Superstitionum et Paganiarum*, een lijst met verboden bijgelovige en heidense gebruiken die voor het Concilie van Leptines (743) werd samengesteld, wordt onder andere het lezen van voortekens met behulp van vogels en met paard-en-wagens opgenomen.²⁷³ Johannes Hartlieb rekent in zijn *Buch aller verboten Kunst* (1455) de auspiciën onder de *aremancia*, waaronder hij verstaat divineren ‘met de lucht en alles wat daarin zweeft en leeft’. De heidenen, legt Hartlieb uit, hadden de gewoonte datgene wat ze het eerste zagen aankomen te eren en te aanbidden als een afgod. Bijgelovige christenen menen dat het geluk brengt als vogels van rechts aanvliegen en een groot ongeluk als ze van links komen. Zonder

enige twijfel, legt Hartlieb uit, is het de duivel zelf die zich in een vogel verandert om de mensen te bedriegen.²⁷⁴

Algemeen werden de auspiciën, net als elke vorm van divinatie, aan demonen toegeschreven en alleen al op die gronden verboden. Tijdens de heksenvervolgingen werd aan heksen en tovenaars het vermogen toegeschreven voortekens te lezen, maar ze werden er ook van beschuldigd deze op te wekken en aldus het onheil dat het omen voorspelde te veroorzaken. Velen die weinig of niets met hekserij en wichelen van doen hadden zijn het slachtoffer geworden van deze uitwas van de kerkelijke zorg voor het zieleheil van de mensheid.

Het godsoordeel

Het woord *oordeel* is afgeleid van de Germaanse wortel **uzdailjan*, wat 'uitdelen' betekende. In de vroege Middeleeuwen kreeg dit woord in de rechtspraak de betekenis van 'aanwijzen van de schuldige', op grond van een teken dat geacht werd door God zelf gegeven te zijn. Het ging daarbij altijd om iets dat al had plaatsgevonden, niet om het voorspellen van de toekomst. De basisvorm was dat iemand zwoer onschuldig te zijn en dan aan een proef werd onderworpen. Het doorstaan van de proef werd gezien als een bewijs van de onschuld. Het falen tijdens de proef werd geacht aan te tonen dat deze persoon gelogen had.

In het artikel 'Gottesurteil' (*Ordal*) in het *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* geeft professor Walther Müller-Bergström een uitgebreide en diepgaande analyse van het godsoordeel. De oorsprong van het christelijke godsoordeel ziet Müller-Bergström in magische handelingen, die door de heidense Germanen werden verricht om de waarheid over een bepaalde kwestie aan het licht te brengen. Daarbij speelden de Germaanse goden en godinnen geen rol. Het ging veeleer om een onpersoonlijke kracht, die met behulp van de elementen vuur en water werd opgewekt. De magische oorsprong van het godsoordeel is overal op de wereld terug te vinden. Pas later gaan goden of godinnen hierin een rol spelen.

Bij de Germanen was het godsoordeel onderdeel van de rechtspraak. Langs die weg is het in het christendom opgenomen. De Romeinen kenden het godsoordeel wel, maar pasten het voornamelijk in het privaatrecht toe, niet in het staatsrecht. Het Germaanse oordeel kende twee hoofdvormen. Bij een verschil tussen twee stammen werd dit vaak beslecht door een tweekamp. De overwinning werd dan door het oordeel toebedeeld aan de stam van de overwonnen kampvechter. Hierop berust de betekenis van het Oudhoogduitse woord *ordal*. Het oordeel werd ook wel gebruikt om vast te stellen of iemand schuldig of onschuldig was. Ook dit kon door een tweekamp beslist worden. Als je onschuldig was zou het lot je de overwinning toebedelen; als je loog

dan zou je verliezen. Schuld en onschuld konden ook met andere proeven worden aangetoond. Als je onschuldig was dan zou je de proef doorstaan, daar was ieder van overtuigd.

De Franken, een tot het christendom bekeerde Germaanse stam, namen rond het jaar 500 het godsoordeel op in de officiële rechtspraak. Karel de Grote liet het godsoordeel onderbrengen bij de wetten die in 809 onder de naam *Capitularia* werden uitgevaardigd. De procedure werd aangeduid als *iudicium Dei* of als *iudicium Divinum*. In het Middeleeuwse kerklating werd ook wel gesproken van *ordalium*, een verlatijnste vorm van het Oudhoogduitse *ordal*. In de Middeleeuwen werd het godsoordeel alleen nog maar gebruikt om schuld of onschuld vast te stellen. De Synode van Tribur sanctioneerde in 895 het gebruiken van een vuurproef of waterproef om vast te stellen of iemand schuldig was aan de hem of haar ten laste gelegde feiten. Kerkelijke voorschriften vanaf de negende eeuw zijn bewaard gebleven, waarin werd geregeld op welke wijze de priesters het godsoordeel moesten laten uitvoeren. De priester, de aangeklaagde en eventuele andere betrokkenen moesten zich door vasten voorbereiden op de proef. Er werd een speciale mis opgedragen als onderdeel van het godsoordeel. Bij de waterproef werd het water door de priester geconsacreerd. Bij een vuurproef werd de brandstof voor het vuur door de priester gezegend. In het *Decretum*, de verzameling kerkelijke wetten die de monnik Gratianus rond 1140 samenstelde, kwam het godsoordeel nog steeds voor, ondanks bezwaren die vanaf de tiende eeuw, ook van kerkelijke zijde, tegen de vuurproef en waterproef waren geuit.

De indeling van Gratianus is het voorbeeld geweest waarnaar alle latere kerkelijke autoriteiten zich hebben gevoegd. Toch bleven binnen de kerk de meningen over het godsoordeel verdeeld. Dat veel mensen de proef niet doorstonden en als gevolg hiervan overleden of verminkt werden, werd alleen maar gezien als een bewijs van hun schuld. Dat het godsoordeel in wezen een magische en heidense handeling was, werd wel gebruikt als een argument om dit onderdeel van de rechtspraak af te schaffen. Paus Stephanus V (816-817) en paus Nicolaas I (858-867) verzetten zich tegen het godsoordeel. Door de Synode van Valencia in 855 werd het godsoordeel verboden. Het gebruik bleef echter bestaan, mede dankzij invloedrijke voorstanders als Burchhard van Worms († 1025), die het godsoordeel als een zuiver christelijke aangelegenheid voorstelden. Pas tijdens het Vierde Lateraanse Concilie in 1215 werd, vooral door toedoen van paus Innocentius III, het godsoordeel uitdrukkelijk verboden. Toch bleef het gebruik voortbestaan, weliswaar niet meer openlijk gesteund door de kerk, maar het wel door de vingers gezien. Tijdens de heksenvervolgingen gebruikte de Inquisitie de waterproef, vuurproef en andere vormen van het godsoordeel om vast te stellen of iemand wel of niet een heks of magiër was.

De *vuurproef* als godsoordeel werd al in de Oudheid toegepast. De Griekse

toneelschrijver Sophocles (496-406 v.Chr.) beschrijft in de tragedie *Antigone* hoe men gloeiend ijzer met blote handen beet moest pakken, door vuur moest lopen en een eed moest zweren om zijn onschuld te bewijzen.²⁷⁵ In veel culturen was het gebruikelijk een pasgeboren baby boven het vuur te houden om zijn of haar levenskracht te beproeven. De louterende werking die aan vuur werd toegeschreven zal hier ook een rol gespeeld hebben. Ergens de hand voor in het vuur steken en voor iemand door het vuur gaan zijn nog steeds algemeen bekende uitdrukkingen. In de Friese wetgeving van de vroege Middeleeuwen was het over een bepaalde afstand dragen van een gloeiend ijzeren voorwerp als godsoordeel opgenomen. Na drie dagen moest de aangeklaagde zijn of haar handen aan de gerechtsdienaars tonen. Het ontbreken van brandwonden werd als teken van onschuld opgevat. Als variant moest men soms met blote voeten over een gloeiend gemaakte ploegschaar lopen en drie dagen later de voeten op brandwonden laten inspecteren. Toen Cunegond, de vrouw van de Duitse keizer Hendrik II (972-1024), van overspel verdacht werd, liep ze op haar eigen verzoek over een gloeiende ploegschaar om haar onschuld te bewijzen. Een krijgswet van Frederik Barbarossa uit 1154 schreef voor dat een van diefstal verdachte knecht door het dragen van een gloeiende ijzeren staaf zijn schuld of onschuld moest bewijzen. Tot de zestiende eeuw is de vuurproef in heel Europa gebruikt om heksen op de proef te stellen. In de *Malleus Maleficarum* (heksenhamer), het belangrijkste handboek voor het opsporen en onschadelijk maken van heksen, in 1489 geschreven door de Inquisiteurs Heinrich Kramer en Jacobus Sprenger, werd de vuurproef om heksen te ontmaskeren afgeraden omdat de duivel zijn trawanten tegen de brandwonden zou beschermen.²⁷⁶

Bij de *waterproef* werd de kracht van het element water voor het godsoordeel gebruikt. Net als de vuurproef was de waterproef al in de Oudheid bekend. Op Sicilië moest een van diefstal beschuldigde persoon zweren dat hij onschuldig was. Deze eed werd opgeschreven op een bord dat in een heilig meer gegooid werd. Bleef het bord drijven, dan was de onschuld bewezen. Bij de Germanen werd een beschuldigde aan handen en voeten gebonden en in het water gegooid. Als hij of zij zonk nam het water de onschuldige in zich op. Als deze persoon bleef drijven verwierp het water de gezworen eed als zijnde een leugen.

Binnen het christendom werd de waterproef, net als de vuurproef, ingebed in een religieuze plechtigheid, maar ook hier waren de meningen verdeeld over de toelaatbaarheid van de verschillende methoden. In de heksenprocessen van de vijftiende en de zestiende eeuw werd de waterproef vaker toegepast dan ooit tevoren. Dat was niet, zoals tegenwoordig vaak wordt beweerd, een waterdichte manier om heksen uit te roeien onder het motto: de onschuldigen, of zij die door de duivel geholpen worden, verdrinken gelijk, de overige schuldigen blijven drijven en worden later verbrand. Wie zonk werd er meestal op tijd uitgevist en vrijgelaten. De waterproef was een oprecht

bedoelde toets om schuld of onschuld vast te stellen. Heksen werden geacht lichter te zijn dan gewone mensen. Helaas bleven veel vrouwen door de lucht in hun kleding drijven, wat hun schuld in de ogen van de Inquisiteurs bevestigde. In Basel werden in de zestiende en zeventiende eeuw personen die voor een vergrijp ter dood veroordeeld waren, vastgebonden en in de Rijn gegooid. Een eind stroomafwaarts werden ze er door vissers weer uitgehaald. Wie dan nog leefde werd vrijgelaten. In de achttiende eeuw werden alleen in Pruisen nog vermeende heksen aan een waterproef onderworpen, maar in 1779 werd de proef ook daar officieel verboden. Alleen in afgelegen en geïsoleerde streken van Europa werd de waterproef tot het eind van negentiende eeuw nog incidenteel toegepast.

De *spijsproef* was een godsoordeel dat in de Middeleeuwen regelmatig werd gebruikt. Een aangeklaagde zwoer dat hij of zij onschuldig was en kreeg dan speciaal voedsel te eten. Soms was het een door de priester geconsecreerde spijs, die vreselijke pijn en krampen zou geven als de betrokkene gelogen had. Ook kreeg men wel vergiftigde spijzen, meestal brood of kaas, te eten. Als men de waarheid gesproken had, werd het gif geacht het lichaam weer te verlaten zonder schade aan te richten. De uitdrukking 'daar kun je vergif op innemen' is aan dit godsoordeel ontleend.

De *dobbelsteenproef* was bij de gekerstende Friezen populair. Twee dobbelstenen werden in de kerk op het altaar onder een doek gelegd. Op een van de stenen stond een kruis. Als de aangeklaagde de steen met het kruis onder de doek vandaan pakte, werd hij of zij geacht onschuldig te zijn. Het werpen van dobbelstenen om schuld of onschuld vast te stellen was al bij de Germanen gebruikelijk.

De *ketelproef* bestond hieruit dat men een ketel met water aan een ketting hing en hiernaast een van een misdadend verdachte persoon ondervroeg. Als de persoon schuldig was zou de ketel ronddraaiende bewegingen gaan maken. Bij een onschuldige bleef de ketel stil hangen. Ook zou de ketel zich naar de schuldige toe bewegen als er meer personen om de ketel heen stonden die werden verdacht. De gekerstende versie hiervan was dat men een bijbel aan een koord hing en hiermee het orakel verrichtte.

De *heetwaterproef* was in wezen een combinatie van de vuurproef en de waterproef. De aangeklaagde moest hierbij een arm in een ketel kokend water steken en meestal een ring of steen uit het water halen. De aanwezigheid van brandwonden na drie dagen toonde de schuld van de betrokkene aan. In de Duitstalige gebieden werd dit *Kesselfang* genoemd. De Friezen spraken van *ketelfang*. In heel Europa is de heetwaterproef gedurende de gehele Middeleeuwen terug te vinden.

De *baarproef* bestond hieruit dat men een van een moord beschuldigde persoon bij de lijkbaar bracht. Als dit de dader was, werd het lijk geacht te gaan bloeden. Vanaf de twaalfde eeuw zijn hier beschrijvingen van overgeleverd, waarbij de auteurs er niet voor terugschrikten de meest saillante details

over opgegraven lijken uitgebreid te beschrijven. Tot in de negentiende eeuw is de baarproef veelvuldig toegepast.

Het lezen van voortekens in de moderne tijd

De Verlichting maakte niet alleen een eind aan de heksenwaan, maar ondermijnde ook het geloof in de waarde van voortekens. Orakelen werd in de negentiende eeuw in toenemende mate een gezelschapsspel en het lezen van voortekens was daar een onderdeel van. Toch hebben de voortekens nooit helemaal hun betekenis verloren. Voor de plattelandsbevolking in veel gebieden van Europa bepaalden voortekens in allerlei vormen nog steeds voor een groot deel het leven. Het *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (verder aangeduid als *Handwörterbuch*) gaat in vele tientallen artikelen hier uitgebreid op in. In het vervolg van dit hoofdstuk hebben we hier dankbaar uit geput. Met name de artikelen van Fritz Boehm van de Universiteit van Berlijn en Will-Erich Peuckert van de Universiteit van Breslau zijn van onschatbare waarde door het vastleggen van vele gebruiken die net vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog op het punt stonden te verdwijnen. Hoewel de nadruk van de artikelen ligt op de Duitssprekende gebieden, gaan veel beschrijvingen evenzeer op voor Nederland, zeker voor het oosten van het land.

De omstandigheden waaronder in het volksgeloof voortekens worden (of werden) waargenomen of opgewekt, komen sterk overeen met de omstandigheden waaronder andere vormen van divinatie plaatsvonden. De plaats is gewoonlijk een krachtplaats, zoals het eigen huis, de hof, akker of tuin. Een kruispunt, kerkhof of plaats van een ongeval of misdaad zijn ook geïjkte plekken waar voortekens worden waargenomen. De tijd is gewoonlijk een belangrijk moment, bijvoorbeeld een jaarfeest, heiligendag, geboorte, huwelijk of overlijden.

Voortekens met betrekking tot dieren

Door de eeuwen heen hebben mensen voortekens afgeleid uit het gedrag van dieren. De vogelschouw en het Germaanse paardenorakel hebben we al genoemd, maar er zijn talloze andere voorbeelden van dierorakels. In het volksgeloof werd het ontmoeten van bepaalde dieren als een voorteken gezien. Nog steeds wordt het tegenkomen van een zwarte kat als een slecht voorteken gezien en soms horen we nog het spreekwoord: 'Een spin in de morgen brengt kommer en zorgen.' Maar de meeste mensen doen het af als bijgeloof en staan er verder niet bij stil. Toch zijn het restanten van een divinatiemethode die duizenden jaren lang op de hele wereld is gebruikt.

Nog in de twintigste eeuw werd op het platteland de kennis over het dier-orakel doorgegeven. In het artikel 'Tierorakel' in het *Handwörterbuch* geeft Carl Mengis van de Universiteit van Karlsruhe, hier een overzicht van. De manier waarop je het dier ontmoette was belangrijk. Meestal werd het als een teken van ongeluk opgevat als het dier achter je opdook. Als het dier je tegemoet kwam, wilde het je waarschuwen voor naderend onheil. Als het dier voor je uitging wilde het je leiden en dat was een gunstig voorteken. Vaak was het ongunstig als het dier van links kwam en gunstig als het van rechts opdook. Het aantal dieren dat je ontmoette kon het verschil tussen voor- en tegenspoed uitmaken. De tijd van de dag was belangrijk. Wat in de morgen gebeurde, zette de toon voor de hele dag. Vandaar de kommer en zorgen over de spin in de morgen. Als het dier op een ongewone plaats werd gezien was dat een aanwijzing dat er iets ingrijpends te gebeuren stond. Van belang was ook wat het dier deed op het moment dat je het ontmoette. Voor een soldaat op veldtocht of voor een man of vrijersvoeten was het een gunstig voorteken om een roofdier te zien met een prooi in de bek. Welk geluid het dier maakte kon het omen beïnvloeden. Aangename geluiden, bijvoorbeeld van een roodborstje of duif, werden als gunstig gezien, en onaangename geluiden, bijvoorbeeld van een kraai of raaf, als ongunstig.

Los van al deze factoren werden bepaalde dieren gezien als gunstig voorteken en andere als ongunstig. In grote lijnen komt dit overeen met de Etruskische indeling die we eerder noemden. Als regel werden verder zwarte dieren, zoals de kraai en de raaf, gezien als ongeluksboden. Ook nachtdieren, zoals de uil, brachten ongeluk. De meeste dieren konden echter zowel geluk of ongeluk brengen, afhankelijk van allerlei omstandigheden. Zo brachten zwarte of grijze muizen ongeluk en waren witte muizen juist een gunstig teken. In veel volksverhalen werd het geluk van een huishouden gekoppeld aan de aanwezigheid van een witte muis. Als de muis stierf of verdween was het afgelopen met het geluk.

De zwarte kat heeft een onheilspellende kleur en is een nachtdier dat vaak met heksen in verband gebracht werd. Aan het gedrag van de kat als huisdier werden veel orakels opgehangen. 'Als de kat zich wast,' zei men bijna overal, 'dan komt er een gast'. Als het rechteroor nadrukkelijk werd gewassen dan was het goed bezoek, maar als het linker oor méér aandacht kreeg, dan was het een bezoek dat je liever zag gaan dan komen. Als de kop bij het wassen veel aandacht kreeg, wees dat op vrouwelijk bezoek en als de rug een grote beurt kreeg, kon je een man verwachten. In Bohemen zei men dat er bezoek kwam als de kat een hoge rug maakte zonder dat daar een zichtbare reden voor was. In het Ertzgebirge zag men een wassende poes als voorbode van liefdesgeluk: 'Wäscht sich das Kätzchen, treff ich das Schätzchen.'

Of een dier geluk bracht of niet hing vaak mede af van de persoon die het dier tegenkwam en het doel van zijn reis. Als regel brachten wilde dieren ongeluk, maar voor een soldaat of iemand die veel spierkracht nodig had,

zoals een houthakker, was een ontmoeting met een wild dier juist gunstig. Een ziek, gewond of stokoud dier was echter voor iedereen een veeg teken.

De dood werpt zijn schaduw vooruit

Zeer algemeen was het idee dat de dood van een mens gewoonlijk door voortekens werd aangekondigd. In het artikel 'Todesvorzeichen' in het *Handwörterbuch* geeft Paul Geiger van de Universiteit van Basel een overzicht van de meest voorkomende tradities. Als regel zijn er een aantal ongewone gebeurtenissen, die achteraf op een rijtje worden gezet als voortekens van de dood van een inmiddels overleden persoon.

Dieren spelen vaak een grote rol bij een naderend sterfgeval. Achteraf begrijpt men ineens waarom de hond al nachten lang huilde. Vaak wordt een zwarte kat gezien voordat iemand overlijdt. Muizen in huis piepen als er binnenkort iemand zal sterven. Verhalen over paarden die de dood aankondigen door uitzonderlijk gedrag zijn bijzonder talrijk, evenals beschrijvingen van vogels die op het dak of voor het venster gaan zitten en door geluiden of bewegingen de aandacht trekken. De uil is de doodsvogel bij uitstek. Kraaien en eksters worden ook vaak genoemd. Als er een zieke of stervende in huis is, weet men dat het eind nabij is.

Ook planten werden vanouds geacht de dood aan te kondigen. Vaak zag men een plant op een ongewone tijd bloeien of juist verwelken. In Thüringen zei men dat er een dode zou vallen als de kool witte bladeren kreeg. Elders werden vergelijkbare regels gehanteerd als doodsorakel.

Vaak werd iemands dood aangekondigd door allerlei lichamelijke ongemakken en verschijnselen, die met de doodsoorzaak op zich niets te maken hadden en alleen als teken geduid konden worden. Zo kon iemand een tand verliezen, zijn of haar nagels konden afbreken, men kon een bloedneus krijgen, onverklaarbaar geruis horen of overal jeuk krijgen, als aankondiging van de naderende dood. In Zwitserland zag men vlak voor iemands dood vaak vlekken op diens lichaam. Ze werden *kerkhofrozen* genoemd.

Aan bepaalde personen werd het vermogen toegeschreven iemands naderende dood te voorzien. Vaak was het iemand die op een bijzondere dag was geboren, meestal een jaarfeest als Kerstmis, Nieuwjaar of Maria Lichtmis. In Duitsland werd zo iemand in veel streken *Wicker* genoemd en men zei dat hij of ze beschikte over *het tweede gezicht*. Gewoonlijk zag de *Wicker* een lijkstoet en dan wist men dat er binnen korte tijd iemand in de omgeving zou sterven.

Natuurverschijnselen werden veelvuldig waargenomen als voortekenen. Met name kometen en 'vallende sterren' werden als omineus gezien, maar ook bliksem en storm golden vaak als voorboden van de dood.

Ongewone en onverklaarbare verschijnselen werden zeer algemeen opge-

merkt voorafgaand aan een sterfgeval. Voorwerpen konden vallen, breken, openbarsten, zich onverklaarbaar verplaatsen. De klok bleef vaak stilstaan op het moment van het overlijden. Het van de muur vallen van een spiegel of het portret van de stervende is een steeds terugkerend thema. Het breken van een glas of spiegel werd ook vaak genoemd. Deuren of luiken gingen spontaan open en men zei dat de dood erdoor naar binnen was gegaan. Onverklaarbare geluiden, kraken, knarsen, piepen of schuren, werden algemeen waargenomen.

De dood werd vaak geacht zich in een droom aan te kondigen. Men zei dat er iemand in je omgeving zou sterven als je droomde dat je een tand verloor of dat je op een schimmel reed. Per streek kon de uitleg van de verschillende met de dood verbonden droomthema's variëren, maar altijd werd aan dromen een grote voorspellende waarde toegekend.

Er waren bepaalde tijdstippen waarop tekens met betrekking tot de dood vooral geacht werden zich te openbaren. Bij een begrafenis keek men gespannen naar voortekens wie het volgende slachtoffer van Magere Hein zou worden. Bij een huwelijk keek men naar een voorteken welk van de echtelieden het eerst zou sterven. Bij een geboorte of doop zocht men tekens die onthulden hoe oud het kind zou worden. Door het jaar heen waren het vooral de jaarfeesten en heiligendagen waarop de dood geacht werd zich aan te kondigen. In het Ertsgebergte zei men dat je binnen het jaar zou sterven als je op kerstavond in de kelder je naam hoorde noemen zonder dat er iemand was. Zo had elke streek zijn eigen varianten.

De luistervink

Veel voortekens die werden gelezen deden zich ongevraagd voor. Er gebeurde iets en men vroeg zich af wat dit te betekenen had. Er waren echter ook voortekens die door bepaalde handelingen werden opgewekt om als antwoord op een vooraf gestelde vraag te dienen. Algemeen was het gebruik om onder het uitvoeren van bepaalde handelingen het oor te luisteren te leggen en te interpreteren wat men hoorde. In het artikel 'horchen' (luisteren) in het *Handwörterbuch* geeft Fritz Boehm een overzicht van deze divinatievorm. Het luisteren wordt altijd op een *bepaalde plaats* gedaan. Als regel is dit buiten. In het Duitse taalgebied sprak men daarom ook wel van *draussensitzen*, terwijl het in Scandinavië *utisetä* of *sitja uti* werd genoemd, wat eveneens het buiten zitten aanduidt. Een kruispunt was een geliefde plek voor het luisterorakel, maar ook koos men wel voor een grens tussen twee terreinen of provincies, een akker of een bron.

Het luisteren was ook aan een *bepaalde tijd* gebonden. Dit was een voorgeschreven dag, meestal een van de jaarfeesten of heiligendagen, maar ook een vastgesteld uur, bijvoorbeeld bij het vallen van de avond of om middernacht.

Het *luisterorakel* werd alleen geacht te werken als je je aan *bepaalde voorschriften* hield. Dit zijn dezelfde voorschriften als bij andere divinatievormen zijn te vinden. Vaak moest je zwijgend naar de betreffende plaats toelopen, niet omkijken, precies omschreven handelingen verrichten, bijvoorbeeld een spreuk zeggen en dan drie keer op een deur kloppen of drie keer om een boom lopen.

Het luisterorakel werd op twee manieren gebruikt. Men vroeg een open orakel voor de daarop volgende tijd, bijvoorbeeld het komende jaar, om te zien hoe deze periode zou verlopen, of men probeerde antwoord te krijgen op een vooraf gestelde vraag. In beide gevallen beschikte men over een vooraf bepaald duidingssysteem, dat van generatie op generatie werd doorgegeven. Als iemand vroeg om een teken voor het komende jaar en hij hoorde kloppende geluiden, dan duidde dat op een sterfgeval in de naaste omgeving, want het was de doodkist die werd dichtgetimmerd. Zuchten en steunen was een teken voor ongeluk in de liefde. Een galloperend paard was een aanwijzing dat er oorlog zou komen. Als je muziek hoorde wees dat op een bruiloft. Als het orakel een specifieke vraag betrof had dit meestal te maken met de toekomstige geliefde (zie onder).

Voor het luisterorakel werden vaak dieren gebruikt. Zeer algemeen was het gebruik op het kippenhok te kloppen om erachter te komen of een meisje een vrijer zou krijgen. In het Ertsgebergte zei men: 'Gackert der Hahn, kriegt sie ein Mann, gackert die Henn', wer weiss wenn' (kakelt de haan, dan krijgt ze een man; kakelt de kip, wie zal het dan zeggen). Hierop zijn vele varianten bekend met alle mogelijke huisdieren. Het blaffen van honden werd vaak als een teken gezien. Zeer populair was het zogeheten *Zaunrütteln* (hek-schudden). Daarbij bewoog men het hek of de schutting heen en weer tot er een hond aansloeg. Vooral op hoogtijdagen en als het hek de grens tussen twee gebieden was, werd aan het teken veel waarde gehecht. Als het meisje vroeg naar een toekomstige vrijer was de herkomst van het geblaf een aanduiding uit welke richting hij zou komen.

De geliefde kondigt zich aan

Toen in de loop van de negentiende en twintigste eeuw het lezen van voortekens steeds meer het stempel van bijgeloof kreeg opgedrukt, verdwenen een aantal vormen vrijwel spoorloos. Aan ontmoetingen met dieren werd in de twintigste eeuw over het algemeen geen voorspellende betekenis meer vastgeknoopt en ongewone verschijnselen werden als toeval beschouwd of met een schouderophalen afgedaan. De enige vorm die zijn populariteit behield was het *liefdesorakel*. Met name jonge meisjes probeerden uit bepaalde tekens af te leiden wie hun toekomstige geliefde zou zijn, wat zijn beroep was, waar hij vandaan kwam, wanneer hij zich zou aandienen, of ze gelukkig zouden

worden en hoeveel kinderen ze zouden krijgen. Het teken kon zich ongevraagd voordoen, maar werd meestal door bepaalde handelingen opgewekt. Zo konden meisjes een kring om een gans vormen. De eerste naar wie het dier toeliep zou het eerste trouwen. Als een troep ganzen echter achter een meisje aanliep, dan was dat een teken dat ze vrijgezel zou blijven. Meisjes die in de buurt van een schaapskooi woonden, konden hun toevlucht nemen tot het zogeheten *schaapgrijnen*. In een belangrijke nacht, bijvoorbeeld op kerstavond of oudejaarsavond kon het meisje midden in de nacht de schaapskooi in gaan en in het donker het eerste dier grijpen dat ze te pakken kon krijgen. Was dat een ram, dan zou ze binnen het jaar een man krijgen, maar als het een schaap betrof dan zou ze nog een jaar alleen blijven. Zo waren er plaatselijk vele varianten, die allemaal dienden om de vraag te beantwoorden of en wanneer de geliefde zich zou aandienen.

Weer of geen weer

In een overwegend agrarische samenleving was het weer een belangrijke factor die het verschil tussen magere en vette jaren kon uitmaken. Voortekens over het weer voor de komende periode werden dan ook nauwlettend gevolgd. Bepaalde dagen in het jaar werden gezien als belangrijke weersvoorspellers. De Joeltijd, de twaalf dagen tussen Kerst en Driekoningen, werd vanouds gezien als een belangrijke aanwijzing voor het weer in de komende twaalf maanden. Was de Joeltijd droog en guur dan zou het een droog en guur jaar worden. Was het een Joeltijd vol regen dan zou het een nat jaar worden. Er waren nog meer dagen in het jaar die belangrijke aanwijzingen over het weer voor de daaropvolgende periode gaven. In Duitsland werden dit *Lostage* genoemd. Het zijn vooral belangrijke jaarfeesten, zoals het Meifeest en het Midzomerfeest die als weerprofeet fungeerden, maar ook vele heiligendagen vervulden deze functie. Nog steeds worden spreekwoorden gebruikt die dit oude geloof tot uitdrukking brengen, zoals 'Regen op Sint Margriet (20 juli) geeft zes weken boerenverdriet' of 'Brengt Allerheiligen (1 november) winterweer; tien dagen duurt dat zeer'.

Een methode om te werken met Babylonische oliedivinatie

Geschiedenis

De Soemeriërs zijn waarschijnlijk de eersten die, tussen 3500 en 3000 v.Chr., het divineren met olie en water tot een systeem hebben uitgewerkt. De Babyloniërs en Assyriërs hebben, naast vele andere religieuze gebruiken, de

oliedivinatie overgenomen. In Mesopotamië is olie vanaf de Soemeriërs als heilig beschouwd en die verering is tot het eind toe gebleven. Offerdieren werden gezalfd voordat ze werden geofferd. In het Akkadisch, de taal die in het Babylonische en Assyrische Rijk werd gesproken, heette olie *kisal* of *schamnu*. De *baru*, de priester die naast de hemelschouw en de ingewandenschouw ook de oliedivinatie voor zijn rekening nam, werd aangeduid als *nun-me kisal* of *abkallu shamni*, wat beiden *oliedeskundige* betekent.

Oliedivinatie is voortgekomen uit volksgebruiken, die door de baru-priesters zijn verzameld en in een systeem ondergebracht. Voor de divinatie werd olie in een schaal water gedaan en de hieruit ontstane olievlekken werden geïnterpreteerd. Daarbij werd de schaal water voorgesteld als een cirkel. Op de cirkel werden de vier windrichtingen aangegeven. De baru-priester keek naar het oosten tijdens het uitvoeren van een oliedivinatie. Daarbij hanteerde hij de stelregel: rechts van het midden (de zuidelijke helft van de cirkel) is gunstig voor de vraagsteller, links van het midden (de noordelijke helft) is ongunstig. Ook ging hij uit van de volgende regel: Wat voor hem lag (de oostelijke helft van de cirkel) was gunstig en wat achter hem lag (de westelijke helft) was ongunstig. Het combineren van de twee regels gaf een verdeling van de cirkel in vier kwadranten: oost-zuid (zeer gunstig), zuid-west (gunstig), west-noord (zeer ongunstig) en noord-oost (ongunstig). In de figuur op p. 192 zijn de vier kwadranten van de cirkel met hun betekenis afgebeeld.

De Babylonische handleidingen voor het gebruiken van oliedivinatie geven als regel twee antwoorden voor elke situatie en wel een persoonlijk antwoord en een antwoord voor staatszaken. De oliedivinatie werd in het Babylonische Rijk gebruikt voor staatszaken en de baru gaf dan adviezen over bijvoorbeeld het al dan niet beginnen van een veldtocht tegen een naburige staat. De oliedivinatie werd echter ook gebruikt om te vragen of een zieke persoon beter zou worden, of men verloren eigendommen terug zou krijgen, hoe een relatie met een bepaalde man of vrouw zich zou ontwikkelen, of en hoeveel kinderen men zou krijgen, en meer van dergelijke vragen. Morris Jastrow, een autoriteit op dit gebied die we in hoofdstuk vijf al hebben genoemd, gaat ervan uit dat 'het waarzeggen met olie en water tot de oudste bestanddelen van de Babylonisch-Assyrische religie behoorde en dat deze tak van de voorspellingsleer door de in de cultus ingevoerde leverschouw en door de niet minder officiële hemelschouw vroegtijdig naar de achtergrond is gedrongen'.²⁷⁷

De Perzen, die in 539 v.Chr. het Babylonische Rijk veroverden, namen de oliedivinatie over. Ook de joden maakten er kennelijk gebruik van. Als Jozef in Egypte een beker in hun bagage verstoppt om zijn broers te kunnen beschuldigen van diefstal, laat hij zijn dienaren de tassen doorzoeken en ze zeggen dan: 'Waarom hebt Gij de zilveren beker gestolen? Is deze het niet, waaruit mijn heer drinkt en waarmee hij de toekomst pleegt te voorspellen?'²⁷⁸

In de Middeleeuwen sprak men van *lekanomantie*, dat wil zeggen het

waarzeggen met een beker of schaal. Soms werd daarbij alleen gebruikgemaakt van water, waarin men voorwerpen liet drijven of zinken, soms werd gebruikgemaakt van olie. Door de rooms-katholieke kerk is de heidense heilige olie al snel opgenomen in verschillende kerkelijke gebruiken. Het orakelen met olie was echter een doodzonde, omdat demonen werden geacht de olie te vervormen om zo de waarzegger naar hun hand te zetten. Alleen kerkelijk gewijde olie kon soms als orakel dienst doen. In Toscane liet men om erachter te komen of iemand een heks was, een druppel olie op water vallen. Bleef de olie bij elkaar dan werd de betreffende persoon onschuldig genoemd. Als de olie zich uitbreidde werd de beschuldiging van hekserij als bewezen beschouwd.

Geschreven bronnen van de Babylonische oliedivinatie

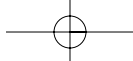
Jastrow geeft de tekst van twee verzamelingen uitspraken die zijn opgetekend in de vroeg-Babylonische periode, waarschijnlijk tussen 3000 en 2000 v.Chr.²⁷⁹ Volgens deze wetenschapper zijn de teksten gebaseerd op een ouder Soemerisch origineel. Het lijkt aannemelijk dat oliedivinatie al door de Soemeriërs gebruikt werd in een mondelinge traditie, nog voordat het spijkerschrift werd uitgevonden. In dat geval zou deze vorm van divinatie zo'n 6000 jaar geleden al gebruikt zijn.

Het doen van een oliedivinatie

Op basis van de door Jastrow verstrekte informatie is door ons een methode uitgewerkt en uitgeprobeerd om met deze divinatievorm te werken. Veel vragen die de Babyloniërs stelden zijn voor deze tijd niet relevant meer, maar het algemene principe van deze divinatievorm biedt nog steeds een alleszins bruikbaar uitgangspunt.

Op welke manier in Babylonië de olie in het water werd gedaan is niet duidelijk. De teksten spreken zich hier niet in details over uit. De meest voor de hand liggende manier is om een druppel olie in het midden te laten vallen en te kijken hoe de olievlek zich ontwikkelt. Als je dit heel rustig doet in een schaal water, zal vaak één grote vlek in het midden het resultaat zijn. Door de druppel olie van grotere hoogte te laten vallen, krijg je wat meer beweging in het water en kan zich een ander patroon aftekenen.

Een tweede methode, die in de praktijk goed blijkt te bevallen, is om een theelepeltje olie met de klok mee boven de schaal rond te draaien en tijdens deze beweging de lepel langzaam om te keren. Je krijgt dan een aantal druppels, variërend van vijf tot vijftien, afhankelijk van hoe snel je de lepel omkeert. Deze druppels, hun grootte, hun plaats en het patroon dat ze vor-

men, kun je dan interpreteren. In het onderstaande wordt ervan uitgegaan dat de tweede methode gebruikt wordt, maar ook voor het laten vallen van één grote druppel zijn deze regels te gebruiken.

Regels voor de interpretatie:

1. Windrichting

De figuur hiernaast geeft aan welke betekenis de vier kwadranten hebben waarin de schaal met water kan worden verdeeld:

oost-zuid:	zeer gunstig
zuid-west:	gunstig
west-noord:	zeer ongunstig
noord-oost:	ongunstig

2. De moedervlek

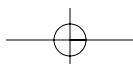
Het kwadrant waarin de grootste vlek, ook wel *moedervlek* genaamd, zich bevindt is van doorslaggevend belang, maar plaats, grootte en aantal van de andere vlekken kunnen het antwoord wat nuanceren.

Als de moedervlek zich in het kwadrant OZ (zeer gunstig) bevindt, maar er zich een aantal bijna even grote vlekken in NO (ongunstig) bevindt, kan het betekenen dat er eerst wat problemen opgelost moeten worden voordat de gunstige uitkomst bereikt zal worden.

Als de moedervlek zich over verschillende windrichtingen uitstrekt, wijst dit op een combinatie van gunstige en ongunstige elementen. Andere vlekken in dezelfde divinatie kunnen nadere aanwijzingen geven hoe dit zal uitwerken. Als twee vlekken van gelijke grootte elkaar raken en bij elkaar opgeteld de grootste vlek vormen, moet hier het antwoord gezocht worden. Als beiden gunstig zijn is het antwoord gunstig. Als beiden ongunstig zijn zullen problemen een goede oplossing verhinderen. Als de ene vlek gunstig is en de andere ongunstig zullen andere factoren de doorslag geven.

3. Dochtervlekken

Als een kleine vlek zich afsplitst van de moedervlek of de moedervlek raakt, wordt dit een *dochtervlek* genoemd. Een dochtervlek geeft nadere informatie, die de uitwerking kan beïnvloeden. Is de moedervlek gunstig en de dochtervlek ongunstig, dan zullen eerst problemen uit de weg geruimd moeten worden voordat het doel bereikt zal worden. Is de moedervlek ongunstig en de dochtervlek gunstig, dan zal het doel, ondanks kleine successen, waarschijnlijk niet bereikt worden. Zijn beiden gunstig of ongunstig, dan versterken ze elkaar.

Zijn er méér dochtervlekken dan kunnen ze elk het uiteindelijke resultaat beïnvloeden. Het vormen van veel dochtervlekken werd in Babylonië, zoals elk buitengewoon verschijnsel, als ongunstig gezien. Vaak wijst een overdaad aan dochtervlekken erop dat de situatie gecompliceerd is en een simpel antwoord niet of moeilijk te geven is.

Als een dochtervlek zich aan de moedervlek hecht vormen beiden het antwoord. Bevindt de dochtervlek zich ten noorden of westen van de moedervlek (dus ongunstiger), dan wijst dit op een probleem dat opgelost dient te worden voordat het doel kan worden bereikt.

4. Oplossen van moedervlekken

Als een moedervlek niet stabiel is, maar zich binnen korte tijd, terwijl je ernaar kijkt, oplost in het wateroppervlak, is dat een teken dat iets vanzelf zal verdwijnen. Als een gunstige vlek zich oplost, zal een gunstige situatie verdwijnen zonder dat je er gebruik van kunt maken. Als een ongunstige vlek zich oplost zal er zich een probleem voordoen, maar zal het vanzelf weer verdwijnen.

5. De vorm van de moedervlek

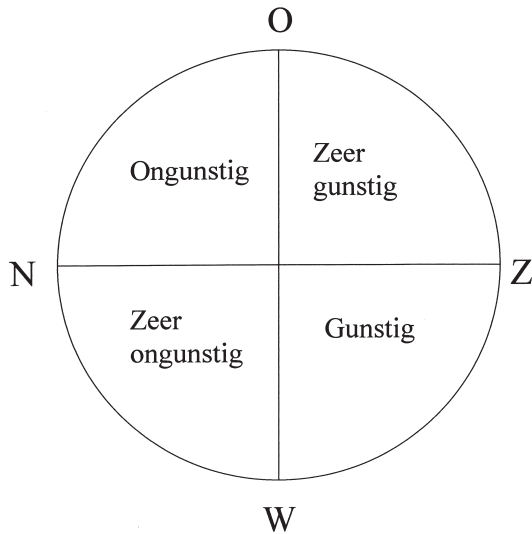
Het is gunstig als de vorm regelmatig is. Het beste is een cirkelvorm of ellips. Een onregelmatige vorm wijst op problemen die zich zullen voordoen, zelfs bij een gunstige ligging. Een *gat* in de vlek is zeer ongunstig.

6. Zinken van de olie

Vaak zinkt een deel van de oliemassa. Als er veel olie zinkt onder of in de buurt van de moedervlek, is dat een slecht teken en wijst het op problemen die zich zullen voordoen. Hoe dieper de olie zinkt en hoe meer olie er zinkt, hoe groter de problemen. Als de olie weer omhoogkomt, wijst dit op problemen die zich zullen voordoen, maar die zullen worden opgelost.

7. Samengaan van olievlekken

Als twee olievlekken elkaar raken is dat meestal een belangrijke aanwijzing. Ze kunnen samen de moedervlek vormen of nadere informatie geven. In gunstige kwadranten is dit meestal een goed teken: Problemen kunnen harmonisch worden opgelost, een liefdesrelatie of vriendschap kan ontstaan. In ongunstige kwadranten kan het samengaan van vlekken wijzen op ruzie, gekonkel, samenzwering of ontrouw. Bij vragen aangaande relaties kun je afspreken dat de moedervlek de vraagsteller vertegenwoordigt en de op een na grootste de (toekomstige) vriend of geliefde. Als de op een na grootste vlek samengaat met een andere vlek betekent dat een afwijzing of ontrouw. In Babylonië werden ook wel twee druppels olie in de schaal water gedaan, een voor de man en een voor de vrouw.

De betekenis van de windrichtingen in de Babylonische oliedivinatie

Typen vragen die gesteld kunnen worden

1. Gezondheid

Dit kunnen vragen zijn als 'Hoe zal mijn gezondheid (of de gezondheid van X, bijvoorbeeld een kind) zich de komende maanden ontwikkelen?' De moedervlek is dan degene naar wiens gezondheid wordt geïnformeerd. Bevindt die zich in een gunstig of ongunstig kwadrant? Is de vorm regelmatig (gunstig) of grillig (ongunstig)? Zitten er gaten in de vlek (ongunstig)? Kleinere vlekken die zich vormen kunnen nadere informatie geven over tijdelijke problemen of gunstige omstandigheden die zich voordoen.

2. Algemeen welzijn

Naast de puur fysieke gezondheid kan de vraag zich richten op evenwichtigheid, al dan niet lekker in je vel zitten, et cetera. De vraag kan als bij 1 worden beantwoord.

3. Relaties

Een vraag kan gesteld worden over een bestaande relatie, bijvoorbeeld 'Hoe zal het de komende drie maanden gaan tussen X en mij?' Daarbij kan gedacht worden aan een liefdesrelatie, vriendschap, de verhouding met een kind of ander familielid, et cetera. Ook kan worden gevraagd naar een mogelijke toekomstige relatie, bijvoorbeeld 'Zal het iets worden tussen X en mij?' Of de

vraag wordt meer in algemene zin gesteld, bijvoorbeeld ‘Zal ik in het komende jaar een partner vinden of zal ik alleen blijven?’ De *moedervlek* staat in dit geval voor de vraagsteller zelf. De op een na grootste vlek is de ander naar wie gevraagd wordt. We kunnen dit de *partnervlek* noemen. We kunnen daarbij de volgende regels hanteren:

- Bevinden moedervlek en partnervlek zich in een gunstig kwadrant, dan is dat een goed teken.
- Bevindt de moedervlek zich in een ongunstig kwadrant, dan wijst dat op problemen bij de vraagsteller zelf.
- Bevindt de partnervlek zich in een ongunstig kwadrant, dan wijst dat op problemen bij de ander.
- Maakt de moedervlek contact met een dochtervlek, die niet de partnervlek is, dan is kennelijk een andere persoon op de een of andere manier bij de vraagstelling betrokken. Misschien is de vraagsteller verliefd op een derde of is er een derde die invloed uitoefent op de situatie.
- Maakt de partnervlek contact met een andere vlek, dan is kennelijk een andere persoon bij de vraagsteller betrokken. Misschien is de partner verliefd op een derde of is er een derde die invloed uitoefent op de situatie.
- Is er naast de moedervlek geen sprake van een duidelijke partnervlek, dan kan dit erop wijzen dat de relatie beëindigd zal worden of dat de relatie niet de kern van de zaak betreft. De moedervlek kan hierover nadere aanwijzingen geven. Bevindt deze vlek zich bijvoorbeeld in het zeer ongunstige kwadrant, dan kan dat betekenen dat de vraagsteller te zeer met zijn of haar eigen problemen bezig is om zich om anderen te kunnen bekommeren.

4. Het doen van een keuze

Vaak worden vragen gesteld die betrekking hebben op het doen van een keuze. Men vraagt bijvoorbeeld ‘Moet ik de baan die ik nu heb houden of kan ik beter iets anders zoeken?’ of ‘Ik denk erover te gaan emigreren. Is dat verstandig?’ Bij dit type vragen kan de moedervlek als huidige situatie worden geduid en de op een na grootste vlek als toekomstige situatie indien men daarvoor kiest. De moedervlek is dan ‘Dit heb je nu’ en de op een na grootste is ‘Dit krijg je als je besluit om X te gaan doen’.

5. Opsporing verzocht

Een vraag kan betrekking hebben op een huisdier dat is weggelopen of op een voorwerp dat men kwijt is en waar men veel waarde aan hecht. De moedervlek is dan het betreffende dier of voorwerp. Een gunstig kwadrant is een goed voorteken, een ongunstig kwadrant een slecht voorteken. Andere vlekken kunnen nadere aanwijzingen geven over problemen of gunstige situaties die zich kunnen voordoen.

Het water

Voor de divinatie kan geconsacreerd water worden gebruikt, bronwater of gewoon leidingwater. Consacrereren, ook wel genaamd *heiligen* is een handeling die al in de Oudheid werd verricht om water, dat in een ritueel werd gebruikt, te reinigen en de kracht van het water te activeren. Over de kracht die aan water, met name bronwater, werd toegeschreven hebben we in het vorige hoofdstuk al het nodige gezegd. Een algemeen gebruik was om het water door een rituele handeling te reinigen en er dan zout in te doen. Zout werd geacht de bestaande toestand te bestendigen. Door zout aan het gereinigde water toe te voegen bleef het zuiver. In de katholieke kerk is het heiligen van water overgenomen in het gebruik van *wijwater*, in het Engels nog steeds *holy water* genoemd. De oorspronkelijke betekenis van *heilig* is, zoals we in hoofdstuk 3 hebben uitgelegd, *gevuld met kracht*. Het is deze *numineuze kracht* die bij alle vormen van divinatie gebruikt wordt. Het reinigen en heiligen maakt het water tot een gevoelig instrument om een oliedivinatie mee te verrichten.

Als je geconsacreerd water gebruikt, kun je dit consacrereren in een kom of schaal. Als je verschillende vragen wilt stellen, kun je dan steeds iets van dit geconsacreerde water in de divinatieschaal die je gebruikt doet. Je kunt het water natuurlijk ook in deze schaal zelf consacrereren, maar dan kun je er slechts één vraag mee beantwoorden.

Doe wat zout op een schaaltje en neem de kelk of schaal met het water dat je wilt consacrereren. Hou de schaal met twee handen omhoog en zeg:

Moge dit water gereinigd worden van al wat niet tot haar wezen behoort!

Zet de schaal water neer, pak het schaaltje met zout en zeg:

De kracht van dit zout houdt zuiver wat zuiver, heilig wat heilig is!

Doe het zout in het water en zet het schaaltje neer. Het water is nu geconsacreerd en kan gebruikt worden voor de oliedivinatie.

De olie

Voor de olie is het volgende recept te gebruiken:

- 1 eetlepel olijfolie
- 1 mespunt groene voedingskleurstof
- 1 druppel kaneelolie
- 1 druppel sandelhoutolie

De voedingskleurstof zorgt ervoor dat de verschillende vlekken goed zicht-

baar zijn en dat ook de bewegingen van de vlekken te volgen zijn. De groene kleurstof valt uiteen in blauwe en gele elementen, wat een duidelijk visueel effect heeft. Voor gebruik moet de olie met het lepeltje goed worden geroerd om de kleurstof erin op te lossen. De kleurstof dient vooral om de olie goed zichtbaar te maken. Als er op een bepaalde plaats veel kleurstof terecht komt, maar geen of bijna geen olie, wat een enkele keer voorkomt, wordt daar weinig of geen waarde aan gehecht.

Wierook

Een goede wierook om te branden bij de oliedivinatie is de volgende:

- 1 theelepel frankincense
- ¼ theelepel kaneel
- 1 verkruimeld laurierblad
- 1 druppel sandelhoutolie

Het doen van een oliedivinatie

Voor het doen van de oliedivinatie kun je gebruikmaken van het *ritueel om te orakelen in een groep*, zoals we dat in hoofdstuk 5 hebben beschreven. Als je geconsacreerd water gebruikt, kun je dit van tevoren consacreran of als onderdeel van de divinatie. Doe het water in een platte witte schaal of bord. Als je dat wilt kun je een kaars branden en wierook van het hierboven gegeven recept.

Als er bepaalde afspraken te maken zijn, (bijvoorbeeld. 'de moedervlek stel jij zelf voor, de op een na grootste is je partner'), maak die dan voordat je de olie in het water doet. Schrijf eventueel de vraag en de afspraken op om misverstanden te voorkomen.

Concentreer je op de vraag voordat je de olie in het water doet. Doe de olie uit het flesje op een theelepel en laat deze boven het wateroppervlak met de klok mee ronddraaien. Probeer je gedachten zoveel mogelijk uit te schakelen en laat, zoals je intuïtie je dat ingeeft, tijdens het ronddraaien de oliedruppels in het water vallen. Hou goed in de gaten of bepaalde vlekken zich afsplitsen of samenvloeien. Begin je interpretatie zodra de beweging tot rust is gekomen.

Methode voor het verrichten van een vogelschouw

Op dezelfde manier als bij de oliedivinatie kun je voor een vogelschouw de hemel in vier kwadranten verdelen. Gebruikt zonodig een kompas om je te oriënteren. Als je dat handig vindt kun je figuur 10.1 op de grond neerleggen

zodat de plaats en de betekenis van de vier kwadranten duidelijk is. Een vogelschouw is gebaseerd op het volgende principe: stel een vraag en kijk dan uit welke richting de eerste vogel of vogels opdoemen. Voor de interpretatie ga je uit van de volgende regels:

1. Het kwadrant waaruit de vogel komt geeft aan of het antwoord gunstig of ongunstig is. Let dus goed op de richting. Als een vogel uit het westen komt moet je weten of dit iets naar het zuiden toe is (gunstig) of iets naar het noorden toe (zeer ongunstig).
2. Het aantal vogels geeft aan hoeveel belang je aan het antwoord moet hechten. Betreft het één enkele vogel, dan is het nog onzeker of dit voorteken inderdaad bewaarheid zal worden. Een paar vogels maken de kans dat het voorteken zal uitkomen groter en een hele zwerm vogels is een aanwijzing dat het teken vrijwel zeker zal uitkomen.
3. De soort vogel kan het teken beïnvloeden. Je kunt de algemene regel volgen dat zwarte vogels een slecht voorteken zijn en witte of lichtgekleurde vogels een goed voorteken. Je kunt ook voor jezelf een lijst aanleggen van vogels die je als gunstig of ongunstig beschouwt. Hou daarbij in het oog hoeveel kans je hebt om de verschillende vogels vanuit je observatiepunt te zien. Als je uilen en andere roofvogels als ongunstige voortekens beschouwt en duiven en mussen als gunstige, zul je vanaf je dakterras midden in de stad waarschijnlijk uitsluitend gunstige voortekens waarnemen. Kijk eerst een tijdlang naar buiten en noteer welke vogels je het meeste ziet. Probeer deze dan zodanig in te delen dat je evenveel kans hebt om een gunstige als een ongunstige vogel te zien.

Typen vragen die gesteld kunnen worden

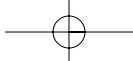
In principe kunnen dezelfde soort vragen gesteld worden als bij de oliedivinitatie. De vogelschouw geeft geen gedetailleerde antwoorden, maar alleen een indicatie van een gunstige of ongunstige situatie of ontwikkeling. Vraag dus niet: 'Wat moet ik gaan studeren?' Vraag bijvoorbeeld: 'Is het een goed idee voor mij om Nederlands te gaan studeren?' Typen vragen zijn bijvoorbeeld:

1. Gezondheid en algemeen welzijn

Je kunt bijvoorbeeld vragen: 'Hoe zal mijn gezondheid (of de gezondheid van X, bijvoorbeeld een kind) zich de komende maanden ontwikkelen?' Het kwadrant waaruit de eerste vogel opdoemt en, als je daarmee werkt, het soort vogel geeft hier een aanwijzing voor. Hoe meer vogels je ziet die duidelijk samen vliegen, hoe méér waarde je aan het antwoord kunt hechten.

2. Relaties

Vragen naar liefdesrelaties, vriendschap, de verhouding met een kind of

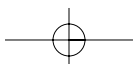
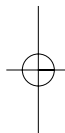
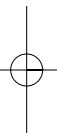
ander familielid kunnen worden beantwoord door het kwadrant waaruit de eerste vogel opdoemt en het soort vogel. De meeste vragen over relaties zijn in termen van gunstig en ongunstig wel redelijk nauwkeurig te beantwoorden.

3. Het doen van een keuze

Voor het doen van een keuze kun je de vraag stellen wat er gebeurt als je kiest voor een van de mogelijkheden. Vraag dus niet: 'Is het beter voor mij om te gaan werken of om te gaan studeren?' Vraag dan bijvoorbeeld: 'Is het verstandig voor mij om een studie te gaan volgen?'

4. Opsporing verzocht

Als een huisdier is weggelopen of als je een eigendom kwijt bent, kun je de vogelschouw gebruiken om te vragen of het dier of eigendom terug zal komen. Je kunt ook de windrichtingen gebruiken om te vragen waar het dier of eigendom zich bevindt of in welke richting je moet gaan zoeken. Vraag bijvoorbeeld eerst of het zin heeft een zoekactie te beginnen. Een vogel uit het zuid-oosten (zeer gunstig) is dan een bevestigend antwoord. Vervolgens kun je vragen in welke richting je moet gaan zoeken. Een vogel uit het noordoosten betekent dan dat je in die richting kunt gaan zoeken.

Bewegende beelden en slingerende pendels

Al duizenden jaren geleden werden uit bewegingen orakels afgeleid. Deze divinatie techniek heeft in het westen altijd in de schaduw gestaan van de geïnspireerde orakels uit het oude Griekenland, maar had in Egypte meer gezag dan enige andere divinatiemethode. Met de heropleving van het divineren in de jaren zeventig werden pendel en wichelroede, twee manieren om met bewegingen te divineren, in het westen populair.

De bewegende beelden van Egypte

In het oude Egypte werd vooral gebruikgemaakt van droomuitleg en astrologie om de wil van de goden te leren kennen. Er was echter een derde manier om te divineren, waarbij het cultusbeeld van Amun een actieve rol speelde. Deze god, wiens naam *de verborgene* betekent, wordt in de pyramideteksten uit de Vijfde Dynastie ($\pm$ 2450-2290 v.Chr.), als de eerste van de goden genoemd. Hij is zo oud dat zelfs de goden zijn ware naam en zijn ware gedaante niet kennen. Hij werd meestal voorgesteld als een mens met een blauwe huid, die waarschijnlijk zijn oervorm als edelsteen symboliseerde. Hiermee kan lapis lazuli zijn bedoeld, een steen die door de Egyptenaren uit het Badachshangebergte in het huidige Afghanistan werd ingevoerd en als kostbaarder dan goud werd gezien. In de oase van Siwa, waarop we nog terugkomen, had Amun zijn oervorm behouden. Quintus Curtius beschrijft het cultusbeeld als een *navel*, waarbij we kunnen denken aan de *navels* in de vorm van een half ei die in Delphi stonden opgesteld. De navel, zegt Curtius, was rijk bezet met smaragden en andere edelstenen.²⁸⁰

In de loop der eeuwen veranderde Amun van een scheppende oerkracht tot de koning van het Egyptische pantheon die als Amun-Re naast de farao over het hele land heerste. In het Nieuwe Rijk (1554-1080 v.Chr.) bezat de Amun-tempel in Karnak een kwart van al het vruchtbare land en het vee in Egypte. Amun-Re koos zelf zijn hogepriester uit. De verschillende kandidaten werden langs de god geleid en op het moment dat de uitverkorene aan de beurt was knikte het beeld. Dit bewegen van het beeld werd *hanu* genoemd en hoewel we ons nauwelijks kunnen voorstellen hoe dit in zijn werk ging,

was het van essentieel belang om de nieuwe hogepriester te kunnen aanstellen. Op het graf van Nib Uônnaf in Gurneh staat in hiërogliefen geschreven dat bij de verkiezing van een nieuwe hogepriester van Amun-Re alle kandidaten langs de god werden geleid en dat het beeld niet in beweging kwam. Toen de naam van Nib Uônnaf, die niet aanwezig was, werd genoemd, knikte het beeld en daarom werd hij de nieuwe hogepriester. Tegen het eind van het Nieuwe Rijk werd het ambt van de hogepriester, die in macht niet veel onderdeed voor de farao, erfelijk en werd de god geacht met de oorspronkelijke *hanu* ook de nakomelingen van de hogepriester uitverkoren te hebben.

In Napata, gelegen op het noordelijke eind van het vierde cataract in de Nijl, in wat nu de Soedan is, vestigden de Nubische koningen van de 25ste dynastie (747-656 v. Chr.) hun hoofdstad. Hoewel de Egyptenaren het machtige rijk van hun donker gekleurde Nubische zuiderburen vaak als een bedreiging zagen, werden de Nubische koningen van deze dynastie, die over heel Egypte heersten, door Amon-Re zelf aangewezen in de aan hem gewijde tempel in Napata. De kandidaten voor de kroon werden langs het beeld van de god geleid en het beeld knikte als de uitverkorene langsliep.

Een andere manier om te divineren met de bewegingen van het cultusbeeld van Amun was tijdens processies. Hierbij werd het beeld op een draagbaar in de vorm van een boot door priesters naar een heilig meer gebracht en ritueel gereinigd. In alle Amun-tempels bestond dit gebruik. Soms werd dit elke dag gedaan, in de 22ste dynastie (946-715 v.Chr.) zelfs vier keer per dag. Verder waren er hoogtijdagen, in de 22ste dynastie 54 in het jaar, waarop de processie veel belangrijker was dan anders. Tijdens de processie kon een priester de stoet op een vastgestelde plaats aanhouden en de god een vraag stellen. Uit de bewegingen die het beeld op de schouders van de andere priesters maakte, leidde de priester het antwoord op de vraag af. Deze procedure werd ook wel gebruikt om vast te stellen of iemand schuldig was aan iets wat hem of haar ten laste werd gelegd. De god kon de schuld bevestigen of ontkennen. De god kon ook de schuldige aanwijzen uit een groepje verdachten. De beschuldigde kon tegen de uitspraak in bezwaar gaan en dan werd een tweede orakel in de buurt geraadpleegd. Een papyrusrol in het British Museum beschrijft hoe iemand door drie verschillende beelden van Amun beschuldigd wordt van diefstal voordat hij dit toegeeft en de gestolen goederen aan de eigenaar teruggeeft.²⁸¹

Omdat details over het bewegen van het beeld van Amun schaars zijn en elkaar tegenspreken, is nog steeds niet met zekerheid bekend hoe dit orakel precies plaatsvond. Westerse wetenschappers, die zich vanaf het eind van de negentiende eeuw in de Egyptische oudheid verdiept hebben, laten gewoonlijk hun fantasie de vrije loop in het bedenken van manieren waarop de Egyptische priesters de menigte bedrogen moeten hebben. Zo oppert George Foucart in het artikel 'Egyptian Divination' in de *Encyclopaedia of religion and ethics* (1911) dat het beeld van Amun losse armen of een beweeglijk hoofd had

en dat de priester door aan touwtjes te trekken deze ledematen kon laten bewegen. Hoewel het bestaan van dergelijke marionetten nooit is aangetoond, gaan moderne wetenschappers er nog steeds vanuit dat er bedrog in het spel was.

Niet alleen Amun gaf door bewegingen van het cultusbeeld antwoord op gestelde vragen. Ook andere goden en godinnen, met name Isis, werden op deze wijze geraadpleegd. Ook maakte Amun soms op een andere wijze zijn mening kenbaar. Tijdens de ondervraging van het cultusbeeld kon een van de priesters die de draagbaar op de schouders had spontaan gaan spreken. De tekst werd gewoonlijk beschouwd als een boodschap van de god en soms werden de woorden met hiërogliefen in de muur van de tempel weergegeven. Een gesproken orakel was echter in Egypte een verschijnsel dat spontaan optrad, niet iets dat werd nagestreefd, zoals in de Griekse orakels.

Het orakel van Siwa

In de Egyptische woestijn, vlakbij de grens met Libië, bevindt zich de oase Siwa, waar in de Oudheid een orakel van Amun gevestigd was. Zo groot was de faam van het orakel dat Alexander de Grote er in 332 v.Chr. een barre tocht door de woestijn en een vertraging van vier weken voor over had om het orakel te raadplegen. De Grieken noemden de god *Ammon* en stelden hem gelijk aan hun eigen oppergod Zeus. Alexander had al een glansrijke carrière achter zich toen hij Egypte bereikte. Hij had de ruggengraat van het Perzische rijk gebroken, Phoenicië en Palestina aan zich onderworpen en was vastbesloten de restanten van het Perzische rijk te vernietigen. Aangezien de Perzische koning Darius nog leefde, nam Alexander met zijn omweg door Egypte een groot risico. De Egyptenaren boden geen verzet en velen zagen hem als een bevrijder die het gehate Perzische juk had afgeworpen. In Memphis brachten priesters hem, zoals gezegd in hoofdstuk negen, een boodschap dat het orakel in Didyma hem als de zoon van Zeus had erkend. Verhalen dat hij in mannelijke lijn afstamde van Heracles en Perseus, zonen van Zeus, waren daarmee voor het eerst officieel erkend. Voor zijn reputatie als godenzoon was het niet nodig ook nog het orakel in Siwa te raadplegen, maar Alexander was, zoals gewoonlijk, niet van zijn plan af te brengen. Het ooggetuigeverslag van Callisthenes meldde dat de groep na vier dagen in de woestijn verdwaalde, maar door een regenbui gered werd, waarna twee kraaien de weg naar het orakel wezen.²⁸² Michael Wood ziet dit als 'een buitensporig verslag van de reis naar Siwa, met romantische verfraaiingen en voortekenen die de lezer de indruk moesten geven dat er sprake was geweest van goddelijke tussenkomst'.²⁸³ In feite was er niets buitensporigs aan het zien van de kraaien als een teken dat de richting van het orakel aangaf. Dergelijke dierorakels waren heel gewoon in de Oudheid, zoals we in het vorige hoofdstuk uiteengezet hebben.

Zodra Alexander het orakel bereikte, kwam een priester hem tegemoet en begroette hem als de zoon van Zeus. Plutarchus geeft als toelichting dat de priester hem had willen aanspreken als 'paidion' (mijn zoon), maar omdat hij het Grieks niet goed meester was bij vergissing hem 'paidios' (zoon van Zeus) had genoemd.²⁸⁴ Andere verslagen uit de Oudheid maken echter duidelijk dat het orakel hem wel degelijk als zoon van Zeus beschouwde.

Het beeld van de god had in Siwa, zoals gezegd, de vorm van een met edelstenen bezette 'navel', waarschijnlijk een halve bol of eivorm met een opening in het midden. Als er vragen aan het orakel gesteld werden, droegen priesters dit beeld in een gouden boot waaraan zilveren bekers hingen op de schouders rond de tempel. Na een poosje begon de boot te bewegen, zodat de dragers van richting veranderden, naar men zei omdat de god ze daarheen stuurde. Uit deze bewegingen werd het antwoord op de vraag afgeleid.

Alexander vroeg of hij over de wereld zou heersen en het werd hem bevestigd. Hij zou onoverwinnelijk zijn tot hij zich na zijn dood bij de andere goden gevoegd zou hebben. Binnen in de tempel aangekomen stelde Alexander een tweede vraag. Hij wilde weten of alle moordenaars van zijn vader door hem gestraft waren. Het orakel liet weten dat geen sterveling iets tegen zijn vader kon ondernemen. Daarbij werd duidelijk op zijn goddelijke afkomst gezinspeeld. Toen Alexander zijn vraag anders formuleerde en vroeg of alle moordenaars van Filippus van Macedonië gestraft waren, werd hem dit bevestigd. Waarschijnlijk stelde Alexander deze vraag vooral om hardnekkige geruchten te ontzenuwen dat hij medeplichtig was geweest aan de moord op zijn vader. Volgens Plutarchus had Alexander ook nog vragen gesteld aan het orakel zonder dat daar iemand van zijn gezelschap bij was. Aan zijn moeder Olympias had hij geschreven dat het orakel hem belangrijke zaken had onthuld die hij alleen aan haar zou vertellen.²⁸⁵ Alexander overleed echter in Babylon aan malaria zonder zijn moeder ooit nog gezien te hebben en het geheime orakel is een mysterie gebleven.

Het orakel van Siwa is door archeologen uitgegraven, maar het ligt ver van de bekende toeristenplaatsen en wordt zelden bezocht.

De bewegende beelden van Hierapolis

In het prozaschrift *De Syrische godin* beschrijft de hekeldichter Lucianus (± 120-180 n.Chr.) de tempel en het orakel van Karkemish aan de Eufraat. Rond 1700 v.Chr. wordt Karkemish al genoemd in kleitabletten van Mari. Door de eeuwen heen is Karkemish inzet geweest van de strijd tussen Babyloniërs en Egyptenaren, die beiden de Eufraat als grens van hun gebied opeisten. In de Griekse tijd kwam Karkemish opnieuw tot grote bloei en werd, naar het uitgebreide tempelcomplex van de oude stad, aangeduid als Hierapolis (*Heilige Stad*, niet te verwarren met het bekende Hierapolis bij het huidige plaatsje

Pamukkale in Turkije). Tot in de Romeinse tijd bleef Hierapolis van groot religieus en strategisch belang.

Na een korte beschrijving van de oude tempels van het Midden-Oosten zegt Lucianus: 'Geen van deze tempels is groter of heiliger dan die in Hierapolis. In de tempel bevinden zich vele kostbare gebruiksvoorwerpen en oude wijgeschenken, vele wonderschone voorwerpen en standbeelden die de goden waardig zijn. Bovendien vertonen de goden zich direct aan de inwoners van de stad. Want de standbeelden in de tempel spannen zich in en bewegen zich en geven zo orakels en vaak worden kreten gehoord uit de tempel terwijl dat heiligdom is afgesloten.'²⁸⁶

Hoewel het geschrift van Lucianus van onschatbare waarde is door zijn gedetailleerde beschrijving van het heiligdom en van de cultus van de godin Atargatis, die hij terecht vergelijkt met verschillende vormen van de Anatolische Grote Moeder, is het de vraag hoe serieus we zijn beschrijving van de bewegende beelden moeten nemen. Later komt hij uitgebreider op deze orakelvorm terug en dan is het alleen het beeld van een baardige en aangeklede Apollo dat beweegt. Deze Apollo heeft een baard, legt hij uit, omdat de priesters van Hierapolis de jeugdige Apollo van de Grieken als een onvolmaaktheid zien. Het beeld geeft zelf aan wanneer het tijd is voor een orakel: 'Als hij een orakel wil geven, dan beweegt hij zich op zijn troon en dan tillen de priesters hem onmiddellijk op. Als ze dat niet doen dan begint hij zich steeds heftiger te bewegen. Als ze hem op hun schouders zetten en hem rondragen dan leidt hij ze in alle richtingen, terwijl hij in het rond draait en van de ene plek naar de andere springt. Ten slotte gaat de hogepriester naar hem toe en stelt hem van aangezicht tot aangezicht allerlei vragen. Als de god iets niet wil, dan beweegt hij zich naar achteren. Als hij het ergens mee eens is dan leidt hij als een wagenman de priesters die hem dragen naar voren. Op deze manier verzamelen ze allerlei uitspraken van de god en zonder dit ritueel nemen ze geen enkel besluit op religieus of zakelijk gebied.'²⁸⁷

Door veel wetenschappers wordt *De Syrische godin* zo serieus genomen dat vaak betwijfeld wordt of het stuk wel is geschreven door Lucianus, die immers bekendstond om zijn bijtende satire, met name als het om de religie ging.²⁸⁸ Voor een deel zal Lucianus nauwkeurig beschreven hebben wat hij met eigen ogen waarnam en deze beschrijving is soms zo gedetailleerd dat hij zeer waardevolle informatie bevat die niet bij andere schrijvers uit de Oudheid terug te vinden is. Het is zeer goed mogelijk dat de priesters in Hierapolis, waarschijnlijk als gevolg van de eeuwenlange Egyptische invloed, orakelden door het beeld van de belangrijkste Syrische god, Baal-Hadad, die altijd met een baard en aangekleed werd afgebeeld, op de schouders te nemen. Op deze god komen we nog terug. Dat ze door het beeld schijnbaar in een bepaalde richting geleid werden, is in vele Egyptische bronnen terug te vinden. Maar onveranderlijk geeft Lucianus een draai aan zijn historische gegevens om te laten zien hoe gemakkelijk godsdienst tot het geloof in absur-

diteiten leidt. Dat het beeld op zijn troon heen en weer springt, is al ludiek genoeg, maar Lucianus doet er nog een schepje bovenop: 'Ik zal nog iets vertellen wat de god deed waar ik bij was. De priesters tilden hem op en begonnen hem rond te dragen, maar hij liet ze achter zich op de grond en ging uit zichzelf de lucht in.'²⁸⁹

Hoewel opgravingen in Karkemish al tussen 1911 en 1920 zijn begonnen, onder leiding van Lawrence van Arabië, bevindt de ruïne zich nu op Turks grondgebied, in het politiek gevoelige en ontoegankelijke grensgebied met Syrië, en van de door Lucianus beschreven tempel is niet veel meer dan de fundamenten teruggevonden.

Het orakel van Baalbek

Archeologen hebben vastgesteld dat Baalbek, in het huidige Libanon, bijna 2000 jaar vóór het begin van onze jaartelling al bewoond werd. Nadat de streek eeuwenlang aan de Babyloniërs, Assyriërs en Perzen had toebehoord, werd Baalbek in 301 v.Chr. door Ptolemaeus I ingelijfd bij het Egyptische rijk. In 198 v.Chr. veroverden de Hellenistisch georiënteerde Seleuciden dit gebied. Na veel onrust en burgeroorlogen heersten Arabische stammen enkele tientallen jaren over deze streken. In 69 v.Chr. lijfden de Romeinen Baalbek in bij de nieuwe Romeinse provincie Syria.

De oudste sporen van een heiligdom in Baalbek, gewijd aan de Syrische god Baal-Hadad, dateren van omstreeks 1500 v.Chr. *Ba'al* is het Semitische woord voor *Heer* en dus eerder een titel dan een eigennaam. Deze storm- en regengod, die geacht werd vruchtbaarheid te brengen, werd door Assyriërs en Nieuw-Babyloniërs Baal-Hadad, de Heer van de Donder, genoemd. De Oud-Babylonische stormgod Adad, afgebeeld met twee stieren en een bundel bliksems in de hand, is het prototype van deze god geweest. Baalbek betekent *Heer van de Bekaa-vallei*, de grote vruchtbare vlakte die zich tussen twee bergketens over het huidige Libanon uitstrekt. In Syrië werd, zoals gezegd, Baal-Hadad gekoppeld aan Atargatis. In Baalbek overvleugelde de god zijn gemalin en nam veel van de aan de Grote Godin toegeschreven kenmerken in zich op. De Ptolemeën zagen Baal-Hadad als gelijk aan de Egyptische Ammon-Re. De cultus zou in het Egyptische Heliopolis zijn ontstaan en vandaar overgebracht zijn naar Baalbek. De Seleuciden stelden de god gelijk aan Zeus, maar namen de gewoonte de stad aan te duiden als Heliopolis over. De god werd daarom *Zeus Heliopolitanis* genoemd.

De Romeinen zagen de god van Baalbek als een plaatselijke vorm van Jupiter, die ze *Jupiter Heliopolitanus* noemden. Het heiligdom van Baalbek was onder de Seleuciden uitgegroeid tot een van de belangrijkste religieuze centra en orakelplaatsen van Syrië en Azië. Om de macht van het Romeinse wereldrijk te tonen besloot keizer Augustus in 16 v.Chr. in Baalbek de groot-

Pilaren van de Jupitertempel van Baalbek in het huidige Libanon. Door de Romeinen werd de Syrische god Baal-Hadat gelijkgesteld aan hun oppergod Jupiter. In de eerste en tweede eeuw werd voor Jupiter in Baalbek de grootste tempel ter wereld gebouwd. Dit weerspiegelde de Romeinse oppermacht in het Midden-Oosten. Baalbek was ook het belangrijkste orakel van het Midden-Oosten.

ste Jupitertempel van de wereld te laten bouwen. Kosten noch moeite werden gespaard. De 54 reusachtige uit roodkleurig graniet vervaardigde pilaren voor de tempel werden aangevoerd uit Assoean in Egypte. Rond het jaar 200 n.Chr. werden de Jupitertempel en de andere heiligdommen van Baalbek voltooid. De Jupitertempel werd door velen tot de zeven wereldwonderen gerekend.

In 323 liet de tot het christendom bekeerde keizer Constantijn de tempels van Baalbek sluiten. Hoewel het heiligdom snel in verval raakte, vond de Byzantijnse keizer Theodosius dit niet genoeg en gaf in 440 opdracht de tempels van Baalbek af te breken en dit bouw materiaal te gebruiken om een basiliek te bouwen. De Jupitertempel werd vrijwel met de grond gelijk gemaakt. De ernaast gelegen kleinere tempel, waarschijnlijk gewijd aan Bacchus, bleef wonderlijk genoeg gespaard en is nu een van de best bewaarde Romeinse tempels in de wereld. De basiliek werd op het terrein van de gesloopte Jupitertempel aangelegd. Pas in 1933 zijn de restanten van deze basiliek verwijderd om het oorspronkelijke heiligdom bloot te leggen. Aardbevingen en oorlogen hebben Baalbek door de eeuwen heen geteisterd. Geplunderd is er tot in de moderne tijd toe. Sultan Suleiman de Grote, die van 1520 tot 1566 het Ottomaanse Rijk tot aan de poorten van Wenen uitbreidde, liet een groot aantal pilaren van de Jupitertempel overbrengen naar Istanbul om de grote naar hem genoemde moskee ermee te versieren.²⁹⁰ Van de 54 uit drie stukken graniet gemaakte pilaren zijn er nog zes op de oorspronkelijke plaats overeind blijven staan en ze geven, meer dan twee meter in doorsnee, enigszins een indruk van de gigantische afmetingen die de tempel en het bijbehorende complex moeten hebben gehad.

Lang voordat de Jupitertempel werd voltooid had Baalbek een grote internationale faam als orakel. Toen keizer Trajanus optrok tegen de Parthen wilde hij het orakel van Baalbek raadplegen of dit een verstandige strategie was. Enkele sceptische personen in zijn gezelschap haalden hem over het orakel eerst op de proef te stellen. Trajanus liet een onbeschreven stuk perkament verzegelen en gaf de priesters de opdracht het orakel de gestelde vraag te laten beantwoorden zonder het document te open. Tot verbazing van het keizerlijke gezelschap bestond het 'antwoord' uit een verzegeld en eveneens onbeschreven stuk perkament. Dit overtuigde de keizer van de alwetendheid van het orakel en hij stelde nu de vraag of hij levend zou terugkeren van zijn campagne tegen de Parthen. Als antwoord ontving hij een wijnstok, symbool voor de militaire rang van centurion, in stukken gebroken en in een lijkkleed gewikkeld. Het orakel was niet mis te verstaan, maar Trajanus wilde zich niet onttrekken aan zijn verplichting de rust in de provincie Mesopotamië te herstellen. Zijn campagne tegen de Parthen verliep voorspoedig en in 116 n.Chr. bereikte zijn leger de Perzische Golf. Onverwacht deden de Parthen echter een tegenaanval en de Romeinen werden verslagen. Trajanus raakte gewond en op de terugtocht overleed hij op 8 augustus 117 in Cilicië in Klein-Azië.

Zijn gebeente werd, zoals voorspeld door het orakel, in een lijkkleed naar Rome gebracht.

Dit verhaal wordt beschreven door Ambrosius Macrobius, een Romeinse taalkundige en historicus. In zeven boeken, *Saturnalia* genaamd, verzamelde Macrobius rond het jaar 400 alle kennis die hem belangrijk genoeg leek om bewaard te worden. Macrobius beschrijft ook hoe het orakelen in Baalbek plaatsvond. Daartoe werd het cultusbeeld van Jupiter Heliopolitanus rondgedragen. 'Het beeld van de god,' zegt Macrobius, 'wordt rondgedragen door de belangrijkste personen in die streek, die hun hoofd kaalscheren en zich reinigen door langdurige onthouding en kuisheid. Ze worden meegesleurd, niet door hun eigen wil, maar door de wil van de god ... om in een orakel antwoord te geven op gestelde vragen.'²⁹¹

De cultus van Jupiter Heliopolitanus is in de eerste eeuwen van onze jaartelling zeer verbreid geweest. Beelden van de god zijn gevonden in Baalbek, Syrië, Nîmes, Marseille en Rome. Nina Jidejian geeft in haar boek over Baalbek vele tientallen afbeeldingen van de god, die duidelijk maken hoezeer Baal-Hadad de macht van de Anatolische Grote Godin naar zich had getrokken. Waar de godin werd geflankeerd door leeuwen heeft Jupiter Heliopolitanus twee stieren die hem dragen of begeleiden. De torenhoge kroon van deze Jupiter is een afspiegeling van de kroon die Artemis van Efese draagt, evenals Tyché en de Afrodite van Afrodiasias. Artemis en Afrodite dragen een gewaad waarin, meestal in zeven lagen, de hele schepping, die aan de godin is onderworpen, wordt afgebeeld. Jupiter Heliopolitanus draagt een soortgelijk gewaad waarop soms de goden en godinnen staan afgebeeld die verbonden werden met zon, maan en de vijf klassieke planeten. Soms wordt Tyché met haar kroon op zijn gewaad afgebeeld.

Ook afbeeldingen van Atargatis of Afrodite, gezeten op een troon en geflankeerd door leeuwen, zijn gevonden in Baalbek. Het is een open vraag in hoeverre het orakel van Baalbek aan deze Grote Godin(nen) toebehoorde voordat Zeus en Jupiter dit naar zich toe gehaald hebben.

Het orakel van Dodona

In het oude Griekenland hadden, zoals gezegd, de geïnspireerde orakels meer prestige dan welke andere divinatievorm ook. Er was één uitzondering en dat was het orakel van Donona, gelegen in Noordwest-Griekenland, aan de voet van de berg Tomaros, een uitloper van het Epirosgebergte. In Dodona werden door priesteressen orakels afgelezen uit de bewegingen die de bladeren maakten van een heilige aan Zeus gewijde eik. De oudste geschreven bronnen spreken met eerbied en ontzag over dit orakel. Homerus laat Odysseus 'naar Dodona gaan om de wil van Zeus te leren kennen uit de grote aan de god gewijde eik en om erachter te komen hoe hij het beste zijn thuisland, het rijke

eiland Ithaca, kan benaderen na zo'n lange afwezigheid, of hij openlijk terug moet keren of vermomd'.²⁹² Als Odysseus incognito is thuisgekomen, vertelt hij zijn vrouw Penelope, zonder dat ze weet wie hij is, dat haar man het orakel van Dodona heeft geraadpleegd.²⁹³ Het is de beste manier die hij weet om haar ervan te overtuigen dat Zeus zelf het lot van haar echtgenoot in zijn handen genomen heeft.

In hoofdstuk 7 hebben we verwezen naar de dialoog *De Wetten*, waarin Plato betoogt dat de waarheid die door divinatie wordt verkregen boven de wet staat en niet veranderd mag worden. In dat verband spreekt hij met name over de orakels van 'Delphi, Dodona of Ammon'.²⁹⁴ Met Ammon wordt het orakel van Ammon-Zeus in Siwa bedoeld.

Als Strabo spreekt over 'de ouden', waarmee hij de allereerste Grieken bedoelt, zegt hij dat ze een mandaat van de goden hoger aansloegen dan een mandaat dat door mensen was bedacht. 'Daarom,' licht hij toe, 'waren er toen veel mensen die de orakels raadpleegden, mensen die naar Dodona gingen om de wil van Zeus uit de hoge eik te vernemen en op die manier Zeus als hun raadgever te gebruiken, en ook mensen die naar Delphi gingen ...'²⁹⁵

Plutarchus beschrijft hoe Agesilaos, die van 401-360 v.Chr. koning van Sparta was, in 395 het plan opvat tegen de Perzen in Klein-Azië ten strijde te trekken. Eerst raadpleegt de vorst het orakel van Dodona, en als Zeus instemt met zijn plannen gaat hij naar Delphi en stelt het orakel daar de vraag: 'Apollo, zijt Gij van dezelfde mening als uw vader?' Apollo sluit zich bij monde van de Pythia aan bij het oordeel van Zeus en Agesilaos begint zijn campagne tegen de Perzen.²⁹⁶ Het zou hem waarschijnlijk gelukt zijn ze te verslaan als hij niet door Athene, Thebe en Korinthe in de rug zou zijn aangevallen.

Steeds weer wordt Dodona in één adem genoemd met Delphi en andere gerenommeerde orakels. Toch is het niet het aanzien van de oppergod Zeus waaraan het orakel zijn prestige ontleende. Het orakel bestond al lang voordat de eerste Indo-Europeanen zich in Griekenland vestigden. Volgens Herodotus was Dodona het oudste orakel van Griekenland, gesticht door de Pelasgen, een pre-Helleens volk dat Griekenland en waarschijnlijk een deel van Klein-Azië in de prehistorie bewoonde.²⁹⁷ Archeologen hebben vastgesteld dat deze plaats al in 2000 v.Chr. bewoond werd door voorgangers van de Pelasgen. Door de eeuwen heen is Dodona een heiligdom geweest, gewijd aan een godin die onder verschillende namen bekendstond, maar in Dodona bovenal als Dione. In de Griekse mythen worden verschillende, deels elkaar tegensprekende verhalen verteld over de aard en achtergrond van deze godin. Alles wijst erop dat Dione een plaatselijke verschijningsvorm is van de Grote Godin die zich vanuit Anatolië en Syrië heeft verspreid over de Helleense beschaving. Ze wordt, net als Leto, voorgesteld als behorend tot het Titanenras, en is, net als de Grote Moeder Rhea, een dochter van Uranos en Gaia. In de Oudheid was de eik vooral een aan Rhea en Dione gewijde boom.²⁹⁸

Afrodite is de tweede godin die met Dodona in verband gebracht werd. Ook over Afrodite werden verschillende elkaar tegensprekende mythen verteld. Volgens Hesiodos werd ze geboren uit het schuim van de zee, dat ontstond toen de genitaliën van de ontmande Uranos in het water vielen.²⁹⁹ Ze werd *Afrodite Urania* genoemd, de Hemelse Afrodite, de dochter van Uranos, de hemelgod. Een andere versie is dat Zeus Dione verleidde en dat Afrodite het kind uit deze verbintenis was. Ze stond bekend als *Afrodite Pandemos*, letterlijk 'Afrodite van alle mensen' of 'de gewone Afrodite'. In Plato's dialoog *Symposium* wordt *Afrodite Urania* voorgesteld als de hemelse godin die is verbonden met de zuivere spirituele liefde, terwijl *Afrodite Pandemos* wordt verbonden met voortplanting en fysiek genot.

Het orakel van Dodona is tot in de christelijke tijd in gebruik geweest, maar in 391 n.Chr. werd het heiligdom verwoest, waarna er een kerk op deze plaats werd gebouwd. In de Middeleeuwen raakte het orakel in de vergetelheid en het werd in 1832 door de Engelsman Lincoln herontdekt. Vanaf 1959 is het orakel door archeologen uitgegraven. Het heiligdom is voor het publiek opengesteld en op de plaats waar ooit de heilige eik stond is opnieuw een eik geplant.

Door de archeologen werden onder andere twee tempels uit de derde eeuw v.Chr. blootgelegd, de ene gewijd aan Dione, de andere aan Afrodite. Dat een moedergodin en haar dochter verbonden worden met een orakel is een constructie vergelijkbaar met de rol van Leto en Artemis in de orakels van Apollo in Klein-Azië en Griekenland. Dat de god, die eerst een ondergeschikte rol speelt, het orakel overneemt, is ook in Dodona gebeurd. Over de godin Dione is weinig bekend. Haar naam wordt vaak verklaard als de vrouwelijke vorm van *Dios*, waarmee Zeus werd aangeduid.³⁰⁰ Waarschijnlijk heeft de uit het oosten komende cultus van de godin Afrodite zich in Dodona verbonden met een Pelasgisch orakel voor Dione dat toen al vele honderden jaren bestond. Toen de Grieken hun oppergod Zeus naar voren schoven, werden Afrodite en Dione naar het tweede plan verdrongen. De duif, het zinnebeeld van de godin, werd nog steeds gekoppeld aan de stichting van het orakel toen Herodotus Dodona bezocht, maar het dier werd nu verbonden met Zeus, en de eik, die vanouds met Dione werd geassocieerd, werd eveneens aan Zeus toegewezen. De priesteressen van Dodona vertelden Herodotus dat in Thebe in Egypte twee zwarte duiven werden losgelaten. De ene vloog naar Dodona, ging op een eik zitten en gaf in mensentaal de opdracht een orakel voor Zeus op te richten. De andere vloog naar de oase van Siwa en gaf daar de opdracht een orakel voor Ammon-Zeus te bouwen.³⁰¹ Toch waren het nog steeds priesteressen, volgens Herodotus drie in getal, die de orakels lazen.³⁰² Daarbij zat de priesteres, net als de Pythia in Delphi, op een driepoot.³⁰³

In hoeverre de oorsprong van het orakel van Dodona in Egypte moet worden gezocht is een open vraag. Herodotus staat bekend om zijn neiging de oorsprong van de Griekse cultuur en religie in Egypte te zoeken. Opvallend is wel dat ook in Dodona, net als in Egypte, bewegingen het orakel bepaalden.

De priesteressen observeerden de bewegingen van de bladeren van de heilige eik. In de boom waren koperen vaten opgehangen en ook de bewegingen van deze vaten en de manier waarop ze door de wind tegen elkaar werden geslagen, gaven belangrijke aanwijzingen over het antwoord op een gesteld vraag. Ook werden er in Dodona duiven gehouden en de manier waarop ze op de eik neerstreken of van tak tot tak sprongen werd als orakel opgevat.

Dierorakels met bewegingen

In verschillende dierorakels (zie hoofdstuk 10) speelden bewegingen een rol bij het duiden van voortekens. Het was onder andere belangrijk uit welke richting het dier kwam en of het zich naar je toe of van je af bewoog. Ook in de vogelschouw werd erop gelet uit welke richting het dier kwam en met welke snelheid het zich voortbewoog. In hoofdstuk 9 hebben we het heiligdom van Apollo bij Sura in Lycië genoemd, waar het orakel werd afgelezen uit de bewegingen van vissen die speciaal hiervoor gehouden werden. Zo zijn er meer voorbeelden te noemen van dierorakels waarbij, vaak tot in de twintigste eeuw toe, bewegingen als onderdeel van het orakel werden geïnterpreteerd.

De staf en de wichelroede

Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT)* geeft als eerste betekenis van het woord *wichelroede*: '(Bij de Ouden) Aan één uiteinde gekromde stok of staf, kromstaf, waarmee de (vogel)wichelaar de ruimte aan den hemel afbakende om de vlucht der vogels waar te nemen; eertijds vaker aangeduid met *wichelstok*.' Als tweede betekenis, waartoe we ons in dit hoofdstuk zullen beperken, geeft het *WNT* de volgende omschrijving: 'Aan het uiteinde gaffelvormige tak van een hazelaar of wilg, soms ook van een note- of vlierboom, waarmee iemand die daarvoor gevoelig is (of zegt te zijn) in staat is (resp. zou zijn) om onder den grond aanwezige waterbronnen of stroomen, (edel)metalen, ertsaders – naar men vroeger aannam ook wel schatten, lijken, e.d. – te localiseeren, bepaaldelijk doordat bij aanwezigheid van het gezochte (of verborgene) de roede een draaiende of uitslaande beweging maakt dan wel zich in de richting daarvan buigt; wensroede. Daarnaast ook ter aanduiding van een uit hout of metaal(draad) vervaardigde stok, staaf of constructie. De werking van de *wichelroede*, vaak geassocieerd met bijgeloof, occultisme of bedriegerij, is vanaf circa 1800 de inzet geworden van een niet aflatende wetenschappelijke discussie.'

Dat de meeste wetenschappers de werking van de wichelroede in twijfel trekken of simpelweg ontkennen ligt in de lijn van de wetenschappelijke ontkenning van de waarde van divinatie en van de werking van occulte krach-

ten in het algemeen. Als je *princiepelijk* weigert te geloven in divinatie kun je ook niet geloven in de werking van een wichelroede. De wetenschappelijke discussie wordt verder vertroebeld door het feit dat het woord *wichelroede* pas rond 1700 voor het eerst is gebruikt, terwijl het wichelen met een staf om water of iets anders te vinden al in de Oudheid gebruikt werd. Het *WNT* merkt op dat de wichelroede in beschrijvingen uit de Oudheid vaak nauwelijks te onderscheiden is van de *tooverstaf*, ‘te meer daar bij de Germanen ook wel een gaffelvormige wilgetak bij tooverceremoniën als tooverstaf dienst deed en aan de *wichelroede* tooverkracht werd toegeschreven’. In het Oude Testament wordt tweemaal melding gemaakt van het feit dat Mozes in de Sinai met zijn staf water weet te vinden.³⁰⁴ Verhitte discussies zijn er gevoerd over de vraag of Mozes een wichelroede gebruikte of een tooverstaf. Tenslotte had Mozes met zijn staf het volk Israël een overwinning op Amalek bezorgd. Zolang hij de staf ophief won Israël, als hij de staf liet zakken won Amalek.³⁰⁵ Ook het feit dat Mozes op de rots sloeg om het water te voorschijn te brengen kan worden uitgelegd als een magische handeling.

De vraag hoe oud het gebruik van de wichelroede is, is moeilijk te beantwoorden. Greg Nielsen en Joseph Polansky wijzen in hun boek *Pendulum power* op een 8000 jaar oude afbeelding van een wichelroede in de grot van Tassili aan de voet van het Atlasgebergte.³⁰⁶ Ook wijzen ze op een 9000 jaar oude afbeelding van een gevorkte stok in een rots in Peru.³⁰⁷ Het is niet moeilijk deze voorbeelden met vele anderen aan te vullen. Het is echter niet te achterhalen of dergelijke afbeeldingen een wichelroede of een magische staf betreffen

Het principe van de wichelroede

In feite maakt divinatie, zoals wij in hoofdstuk 3 hebben uitgelegd, gebruik van dezelfde occulte krachten als magie. Het verschil tussen wichelroede en magische staf heeft te maken met het doel waarvoor de staf gebruikt wordt. Gebruikt men de staf om iets te veranderen dan is dat een magische handeling en de staf daarmee een tooverstaf. Gebruikt men de staf om iets te weten te komen, bijvoorbeeld de aanwezigheid van een ondergrondse waterbron, dan is men aan het wichelen en is de staf een wichelroede. Dezelfde staf kan voor beide doeleinden gebruikt worden. De staf ontleent zijn werking voor een deel aan de kracht die in vrijwel alle culturen van de Oudheid aan bomen werd toegeschreven. Deze kracht wordt geactiveerd door de handelingen die men met de staf verricht.

Het is echter niet alleen de kracht die in het hout van de staf aanwezig is die maakt dat een wichelroede werkt. Wichelroedelopers gebruiken ook wichelroedes van metaal of een ander materiaal, en vooral onervaren lopers hebben vaak de beste resultaten met de metalen wichelroedes. Evenmin is de

kracht van het hout voldoende om de wichelroede te laten werken. Experimenten hebben zonder uitzondering aangetoond dat een wichelroede die aan een apparaat is bevestigd zich nooit beweegt. Pas in de hand van de wichelroedeloper reageert de wichelroede als hij in de buurt komt van water of van een ander materiaal dat men zoekt, bijvoorbeeld ijzererts, tin of metalen voorwerpen. De eerste die hiermee experimenteerde was de jezuïet Kircher, die in 1641 een wichelroede op een verticale steun in evenwicht hield en constateerde dat de wichelroede dan niet bewoog. Pas als de wichelroede in de hand werd gehouden werkte hij. Kircher leidde hieruit af dat de wichelroedeloper ongewild zelf de beweging veroorzaakte.³⁰⁸

Over de vraag hoe en waarom een wichelroede zich in de hand van de wichelroedeloper beweegt, zijn sinds Kirchers experimenten vele theorieën opgeworpen. Deze theorieën komen grotendeels overeen met de verklaringen die men voor divinatie in zijn algemeenheid gegeven heeft. Sceptici deden en doen wichelroedelopen af als bedrog of autosuggestie. Positieve resultaten verklaart men dan als toevalstreffers. Goddelijke inspiratie of hulp van demonen werd in de zeventiende en achttiende eeuw vaak als verklaring aangevoerd. In de tweede helft van de twintigste eeuw wordt onder invloed van Freud en Jung meestal een psychologische verklaring gegeven en schrijft men aan het onbewuste het vermogen toe de wichelroede via de hand van de loper in beweging te zetten. Deze opvatting sluit aan bij onze verklaring van de werking van divinatie, zoals we die in hoofdstuk 3 hebben uitgewerkt. Wichelroedelopen kan worden beschouwd als een numineuze handeling die de kracht van het onbewuste activeert. Synchroniciteit speelt daarbij, net als bij andere vormen van divinatie, een rol. Als we een tarotkaart pakken, nemen we aan dat er een zinvol verband is tussen de kaart en de gestelde vraag. Als we I Ching-munten werpen, nemen we eveneens een zinvol verband aan tussen de gestelde vraag en de uitkomst van de verschillende worpen. Als we met een wichelroede op zoek gaan naar water of iets anders, nemen we aan dat er een zinvol verband bestaat tussen de beweging van de wichelroede en de gestelde vraag. Het is de wichelroedeloper die de beweging veroorzaakt, net als het de tarotlegger is die de kaart of kaarten trekt. De wichelroedeloper doet geen bewuste pogingen om de wichelroede te sturen, want er is geen causaal verband tussen de gestelde vraag en het rondlopen met een gevorkte tak of ander voorwerp. De tarotlegger kan ook niet beredeneren waarom juist deze kaart getrokken wordt en niet een van de andere kaarten. Er is met andere woorden een acausaal of synchronistisch verband tussen de gestelde vraag en de bewegingen van de wichelroede.

Het principe van de bewegende beelden

Volgens het hierboven geschetste principe kunnen eveneens de bewegingen

van de goden- en godinnenbeelden in Egypte en Baalbek verklaard worden. Het dragen van het beeld van de godheid is een numineuze handeling die het onbewuste activeert van de priesters die het beeld op de schouders meetersen. De kracht van het onbewuste uit zich in lichaamsbewegingen van de dragers waardoor het beeld van de godheid zich beweegt. De dragers veroorzaken onbewust de beweging, die vervolgens aan de godheid wordt toegeschreven. Deze verklaring gaat alleen op voor beelden die worden gedragen. Standbeelden die op de grond rusten kunnen niet op deze manier in beweging gebracht worden. Beschrijvingen van dergelijke bewegingen kunnen berusten op bedrog, fantasie of waanvoorstellingen. Als de op de grond staande beelden in Egypte écht uit zichzelf in beweging kwamen, behoort dit tot een van de mysteries uit de Oudheid die elke verklaring tarten.

Wichelroedelopen in verleden en heden

Zoals gezegd is het gebruik van de wichelroede in de prehistorie zeer aanneemelijk, maar laten de afbeeldingen veel aan de fantasie over. De Grieken en Romeinen hebben zich nooit duidelijk over de wichelroede uitgelaten. Plinius gaat uitgebreid in op manieren om bronnen te vinden, maar noemt daarbij de wichelroede niet. Ook in de Middeleeuwen zijn geen bewijzen te vinden dat de wichelroede in de huidige betekenis gebruikt werd. De Zwitserse monnik Notker Labeo († 1022) introduceerde weliswaar het woord *Wünschelrute*, maar daarmee bedoelde hij een magische staf, letterlijk een *wensroede*. Volgens Jacob Grimm is *Wünschelrute* een Middelhoogduitse ontlening aan het Oudhoogduitse *Wunscligerta*, waarmee met name de magische staf van Wodan werd aangeduid.³⁰⁹ In Middelhoogduitse literatuur, zoals het *Nibelungenlied*, dat rond 1200 werd opgeschreven, wordt de *Wünschelrute* als magische staf beschreven. Pas tegen het eind van de Middeleeuwen verschijnt de wichelroede in de huidige betekenis en wel als instrument om ertsaders op te sporen.

In het in 1556 verschenen boek *De Re Metallica* beschrijft Georgius Agricola (1495-1555), een veelzijdige Duitse wetenschapper en grondlegger van de moderne mineralogie, hoe ondergrondse aders met een wichelroede opgespoord kunnen worden. Agricola gebruikt voor dit instrument de Latijnse naam *virgula divina*, letterlijk ‘divinatietwijn’, waarmee bij de Romeinen de staf van de *augur* werd aangeduid. De illustraties in het boek laten echter zien dat het wel degelijk om een wichelroede in de hedendaagse betekenis gaat. Er wordt afgebeeld hoe de wichelroedeloper met een gevorkte stok rondloopt, terwijl anderen op de door hem aangegeven plaats gaan graven. In de zestiende en zeventiende eeuw was het in het Harzgebergte en ook elders in de Duitstalige gebieden gebruikelijk dat ertsaders werden aangewezen door wichelroedelopers, die vaak in vaste dienst

waren van de maatschappij die de mijnen exploiteerde. Van Heerde en Van Tuil geven in het boek *Wichelroedelopen* een aantal afbeeldingen uit de zestiende en zeventiende eeuw, die laten zien hoe ingeburgerd deze divinatievorm in Duitsland was.

Ook elders in Europa werden wichelroedeloepers ingeschakeld bij de mijnbouw. In de zestiende eeuw werden Duitse wichelroedeloepers gebruikt om tinaders in Cornwall op te sporen en soms om oude verlaten mijnschachten terug te vinden. De Engelse naam voor de wichelroede, *divining rod*, is in feite een letterlijke vertaling van de Latijnse term.

In de zeventiende eeuw werd het zoeken naar water met een wichelroede voor het eerst uitvoerig beschreven. Barones de Beau-Soleil werd gefascineerd door de wichelroede en experimenteerde hier samen met haar man zelf ook mee. In 1632 en 1640 beschreef ze een groot aantal mijnen voor onder andere lood, ijzer, zilver en koper, waarvan de plaats met de wichelroede was bepaald. Ook het vinden van ondergrondse bronnen en waterstromen met de wichelroede werd door de barones uit de doeken gedaan.

Zoals de kerk elke divinatievorm met argusogen had bekeken, zo werd ook het wichelroedelopen veroordeeld. Hoewel veel priesters zich actief met wichelroedelopen bezighielden en hier vaak ook verhandelingen over schreven, was het officiële standpunt van de kerk dat demonen behulpzaam waren bij het vinden van water of ertslagen en dat wichelroedelopen daarom een duivelse kunst was. Wichelroedeloepers werden geacht, net als heksen, een pact met de duivel gesloten te hebben. De Inquisitie informeerde tijdens heksenjachten als onderdeel van de standaardprocedure naar wichelroedelopen. Het gebruiken of in bezit hebben van een wichelroede kon tot de doodstraf leiden. In 1642 werd de eerder genoemde Baron de Beau-Soleil wegens zijn experimenten met de wichelroede beschuldigd van tovenarij en stierf kort daarna in gevangenschap.

De Reformatie bracht geen verandering in het kerkelijke standpunt met betrekking tot wichelroedelopen. In 1518 publiceerde Maarten Luther een geschrift waarin wichelroedelopen in niet mis te verstane bewoordingen werd veroordeeld als zwarte magie en als een zonde tegen het eerste gebod: 'Gij zult geen andere goden voor mijn aangezicht hebben.' In 1658 namen de protestanten in Wittenburg als officieel standpunt van de kerk aan dat wichelroedelopen gebaseerd kon zijn op bedrog of op een pact met de duivel en daarom altijd bestreden diende te worden.

Als de heksenwaan in de achttiende eeuw onder invloed van het rationalisme wordt bezworen, wordt wichelroedelopen, net als andere vormen van divinatie, als een dwaling beschouwd en belachelijk gemaakt. Pas tegen het eind van de negentiende eeuw worden occulte zaken door een aantal mensen opnieuw serieus genomen.

De wichelroede wordt in de eerste helft van de twintigste eeuw vooral gebruikt om water en allerlei voorwerpen op te sporen. In Engeland wordt dit

dowsing genoemd. Geoefende *dowers* kunnen voorwerpen opsporen die zich niet te diep onder de grond bevinden. In het boek *Dowsing* beschrijft Tom Graves vele technieken om de wichelroede te leren gebruiken. Van Heerde en Van Tuil geven in *Wichelroedelopen* een goede handleiding voor deze divinatievorm.

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw wordt de wichelroede, met name in Engeland, ook gebruikt om de energie in de buurt van prehistorische krachtplaatsen, bijvoorbeeld grafheuvels of steencirkels, te meten. Volgens verschillende Engelse en Duitse onderzoekers liggen deze krachtplaatsen op lijnen in het landschap, die *leylijnen* genoemd worden. In het boek *Leylijnen en leycentra in de Lage Landen* beschrijft Wigholt Vleer meer dan tweehonderd heiligdommen in Nederland en Vlaanderen die volgens hem op leylijnen of op een kruispunt van twee leylijnen gebouwd zijn. Engelse plaatsnamen die op *-ley* eindigen en Nederlandse namen eindigend op *-lee*, zoals Heiligerlee, brengt Vleer in verband met leylijnen.

Tegenwoordig geven veel mensen de voorkeur aan het gebruiken van twee *metalen* in een L-vorm gebogen wichelroedes. Het korte eind van de wichelroedes wordt losjes in de hand gehouden, een in elke hand. De lange einden wijzen vooruit en kruisen elkaar op het moment dat men gevonden heeft wat men zoekt. Dat kan een ondergrondse bron zijn, als men op zoek is naar water, of een metalen voorwerp, als men daarop uit is, of een bijzondere krachtplaats.

Pendelen

Pendelen is een divinatievorm waarbij een aan een draad of ketting opgehangen voorwerp na het stellen van een vraag een bepaalde beweging maakt. Uit de aard van de beweging wordt het antwoord op de vraag afgeleid. De draad wordt bij het pendelen tussen duim en wijsvinger gehouden. Als de draad aan een standaard wordt opgehangen werkt de pendel niet. Pendelen is niet het vermogen levenloze voorwerpen in beweging te brengen. Pendelen werkt net als wichelroedelopen op het onderbewuste en geeft van daaruit bepaalde spieren een impuls die een beweging tot gevolg hebben. De wichelroede beweegt omdat de wichelroedeloper onbewust met de hand een kleine beweging maakt. Welke beweging dat is hangt af van het samenspel tussen pendel en pendelaar. Net als een musicus een instrument leert bespelen, leert de pendelaar de pendel te hanteren.

Geschiedenis van het pendelen

Hoe lang de pendel al wordt gebruikt om te divineren is niet precies bekend. In het Science Museum in Londen bevindt zich een afbeelding waarop mijn-

werkers rond 1700 een pendel lijken te hanteren, maar een beschrijving ontbreekt.³¹⁰ In 1799 demonstreerde professor Gerboin van de universiteit van Straatsburg een uit India meegenomen pendel die zich boven verschillende metalen op verschillende manieren bewoog. Het verslag van Gerboin werd door zijn collega's als een curiositeit gezien en nadat de bekende natuurkundigen André Marie Ampère en Michel-Eugène Chevreul in 1833 er niet in slaagden een pendel te laten werken, werd de zaak door de meeste wetenschappers als afgedaan beschouwd.³¹¹ Toch waren er anderen, meest bevolgen amateur-onderzoekers, die met de pendel wel degelijk resultaten boekten. Bekendheid in brede kring kreeg de pendel met de opleving van divinatie in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw. Aanvankelijk werd het pendelen vooral gezien als een variant van het wichelroedelopen, maar al snel werden de specifieke mogelijkheden van de pendel benut om gedetailleerde antwoorden op uiteenlopende vragen te krijgen.

Een methode om te leren pendelen

Pendelen is een eenvoudige techniek die door vrijwel iedereen te leren is. Veel mensen die er ondanks verwoede pogingen niet in slagen de wichelroede te hanteren, leren in vijf minuten een pendel te gebruiken. Anderen doen er twee dagen over, maar bijna iedereen kan het leren. Onderstaande methode is door ons op grond van jarenlange ervaring met de pendel ontwikkeld.

De keuze voor een bepaalde pendel

Er zijn vele verschillende pendels in de handel, gemaakt van metaal, glas, kristal, edelsteen, steen of hout. Een zelfgemaakte pendel van een sleutel, kraal of gladde ring aan een draadje garen kan net zo goed zijn als een luxe uitvoering waar je misschien honderden guldens voor betaalt. Winkels die kralen verkopen hebben metalen hangers waar je een langwerpige steen of edelsteen aan kunt lijmen. De hanger heeft een oogje waaraan je een draad, dun koord of dunne ketting kunt bevestigen.

Belangrijk is dat de pendel een bepaald gewicht heeft ten opzichte van de draad waaraan hij hangt. Een naald aan een dunne draad garen kan een goede pendel zijn. Een leren veter, een wollen draad of een koordje vragen echter om een groter gewicht, bijvoorbeeld een door een kurk gestoken naald. De draad, het koordje of de ketting kan het beste zo'n 20 à 30 cm lang zijn. Bij een kortere draad slaat de pendel minder uit en bij een langere draad moet je je arm verder opheffen, wat vermoeiender is.

Belangrijk is ook dat de pendel in evenwicht hangt. Dit kun je testen in de

ruststand (zie onder). Als de pendel scheef hangt of rond gaat draaien om zijn eigen as is hij waarschijnlijk niet in evenwicht en kun je beter een andere kopen of maken.

Reinigen en toewijden van de pendel

Als je een pendel voor de eerste keer gebruikt of als je van mening bent dat de energie van de pendel om de een of andere reden verstoord is, kun je de pendel reinigen en toewijden met de vier elementen op de in hoofdstuk 6 beschreven wijze. Je kunt de pendel een maanperiode (van nieuwe maan tot de volgende nieuwe maan) bij je dragen, bijvoorbeeld in je broekzak of om je nek. Bewaar de pendel in een speciaal hiervoor gemaakt of gekocht zakje.

De ruststand van de pendel

In de ruststand hangt de pendel bewegingloos naar beneden. Als je voor het eerst een pendel gebruikt, kan het enige oefening vergen om de pendel stil te laten hangen. Je kunt de pendel in gedachten of hardop de opdracht geven zich leeg te maken. Na verloop van tijd wordt de ruststand een routine die voorafgaat aan elke vraag die je de pendel stelt. Het heeft weinig zin een pendel die al heftig in beweging is een vraag te stellen. Als je een pendel die je voor het eerst gebruikt niet tot rust kunt brengen, kun je je afvragen of de pendel wel in evenwicht hangt. Je kunt desgewenst een andere pendel proberen. Als een pendel die je al vaker met goede resultaten gebruikt hebt niet tot rust komt, ben je waarschijnlijk te opgewonden of te gespannen om goed te kunnen pendelen. Je kunt dan beter het pendelen uitstellen of proberen je beter te ontspannen voordat je begint. Daarvoor kun je gebruik maken van de ontspanningsoefeningen die we hebben beschreven in hoofdstuk 9 van *De kringloop van het leven*. Zorg ervoor dat je gemakkelijk zit en laat bijvoorbeeld je elleboog op tafel rusten tijdens het pendelen. Ga niet te lang door als je voelt dat je arm zwaar en moe wordt.

De taal van de pendel

Om te kunnen pendelen is het nodig de bewegingen van de pendel te leren interpreteren. Deze bewegingen berusten op een afspraak tussen jou en de pendel. Zo kun je met de pendel afspreken dat een naar je toe en van je af zwaaiende beweging 'ja' betekent en dat een beweging van links naar rechts en omgekeerd 'nee' aanduidt. Deze bewegingen kun je oefenen door vanuit de ruststand de pendel de opdracht te geven: 'Laat zien wat een ja is.' Of: 'Laat

zien wat een *nee* is.' Probeer je hand stil te houden terwijl je de pendel een opdracht geeft. Het is niet de bedoeling de hand opzettelijk te bewegen om een uitslag van de pendel te forceren. Na enige oefening lukt het de meeste mensen wel de pendel na een opdracht te laten uitslaan zonder dat ze het gevoel hebben hun hand te bewegen. Soms gebeurt het uitslaan zo krachtig dat de pendelaar het gevoel heeft dat er aan de pendel getrokken wordt. Als je deze bewegingen beheerst kun je de pendel een vraag stellen. Uit de bewegingen van de pendel kun je dan een ja of nee afleiden.

Het gebruik van pendelkaarten

Sommige hedendaagse pendelaars gebruiken ronde of halfronde kaarten waarbij de cirkel of halve cirkel met spaken is onderverdeeld in een aantal vakken. In elk vak staat een woord of symbool. Het vak waarnaar de pendel uitslaat wordt als antwoord op de gestelde vraag geïnterpreteerd. Zo beschrijft Jack Chandu in *Het praktische pendelboekje* de door hem ontworpen *pendulum-indicator*, waarin de cirkel in verschillende ringen is verdeeld in letters, cijfers en kleuren. Een van de ringen is verdeeld in de getallen 1-360. Chandu noemt verschillende manieren om deze getallen te koppelen aan een interpretatiesysteem. Zo kun je elke graad verbinden 'met een bepaald gedeelte van het lichaam' om vast te stellen waar een bepaald medisch probleem zich voordoet. Een ander voorbeeld dat hij geeft is het volgende: 'Ook voor de *karakterologie* is de 360°-cirkel bijzonder bruikbaar. Zo kan men bijvoorbeeld een bepaalde karaktereigenschap aan elke graad verbinden. Het beste neemt men hiervoor 180 of minder basiskaraktereigenschappen, die men in twee polen deelt. Zoals bijvoorbeeld de basiskaraktereigenschap 'mate van eerlijkheid', die men kan onderverdelen in 'eerlijk' en 'niet eerlijk'. Men plaatst de beide polen 180° van elkaar af. Komt 'eerlijk' bijvoorbeeld op de eerste graad, dan komt 'oneerlijk' op de 181°.'³¹² Een andere ring is verdeeld in de getallen 1-100. Dit ter bepaling van een bepaald percentage. Chandu geeft als voorbeeld de vraag: 'Voor hoeveel procent functioneert mijn linkernier?'³¹³

Tegen de door Chandu gehanteerde methode zijn verschillende bezwaren aan te voeren. Bij een cirkelvormige pendelkaart is het uitermate lastig vast te stellen naar welke kant de pendel uitslaat. Als de pendel heen en weer beweegt tussen 'eerlijk' en 'oneerlijk' kan het lastig of onmogelijk zijn vast te stellen welk van de twee het antwoord is. Ook is een schaalverdeling van 360 wel erg gedetailleerd. Zelfs een geoefende pendelaar is niet in staat zo nauwkeurig uit te maken waarheen de pendel uitslaat.

D. Jurriaanse gebruikt in het *Praktisch pendelboek* pendelkaarten die een halve cirkel vormen. Het probleem van de heen en weer slingerende pendel is daarmee opgelost want het is altijd duidelijk waarheen de pendel uitslaat.

Ook zijn de meeste kaarten van Jurriaanse minder gedetailleerd dan die van Chandu en daarom is de uitslag goed afleesbaar, maar er is een ander bezwaar, dat ook tegen de methode van Jurriaanse is aan te voeren.

Het onvermogen van de pendel om exacte antwoorden te geven

Jurriaanse geeft een groot aantal pendelkaarten die gedetailleerd antwoord geven op exacte vragen als ‘Welke kleur past bij mij?’, ‘Welk metaal past het best bij mij?’, ‘Wat staat mijn levensgeluk in de weg?’ of ‘Wat beïnvloedt mijn gezondheid nadelig?’ Andere pendelkaarten geven aanwijzingen welke kruiden men voor welke klachten kan aanwenden. Ook de methode van Chandu geeft exacte antwoorden op exacte vragen. We kunnen precies vaststellen wat er aan welk lichaamsdeel mankeert en welke kruiden, metalen of kleuren we moeten aanwenden om deze kwalen te genezen. Maar kunnen we blind vertrouwen op deze antwoorden?

Er kleven grote bezwaren aan het gebruiken van pendelkaarten om een medische diagnose te stellen. Als je volgens de methode van Chandu vaststelt dat je linkernier voor 39% functioneert, hoeft dat niets over je linkernier te zeggen. Misschien zegt het iets anders over je gezondheid of over je welzijn in het algemeen. Als je een orakel dwingt exacte antwoorden te geven dan krijg je die, maar meestal heb je er weinig aan. Dit bezwaar geldt ook voor het pendelen met *ja-* of *nee-antwoorden*. De pendel beweegt zich wel, maar vaak klopt het antwoord niet. Neem de proef op de som als je iets kwijt bent, bijvoorbeeld een sleutel. Vraag de pendel: ‘Bevindt de sleutel zich in huis?’ Als het antwoord bevestigend is kun je verdervragen: ‘Bevindt de sleutel zich in deze kamer?’ ‘Bevindt de sleutel zich dan in de slaapkamer?’ De ervaring leert dat de pendel braaf antwoord geeft op deze simpele vragen, maar dat ze zelden kloppen. De sleutel ligt niet waar hij volgens de pendel moet zijn en later vind je hem terug op een plaats die de pendel ontkennend had beantwoord.

Het onvermogen om exacte antwoorden te geven is niet typerend voor de pendel. Dit geldt voor alle vormen van divinatie. De gedetailleerde schaalverdeling van de pendelkaarten van Jurriaanse en Chandu, waarbij een keuze wordt gemaakt uit een groot aantal exacte antwoorden, geeft een schijn-nauwkeurigheid die niet overeenkomt met het principe van de synchroniciteit waarop elke vorm van divinatie is gebaseerd. Volgens het principe van de synchroniciteit bestaat er een *zinvolle relatie* tussen de gestelde vraag en het via de divinatie verkregen antwoord. Het antwoord hoeft echter niet letterlijk en exact te zijn. Van andere divinatievormen worden ook geen exacte antwoorden verwacht. Als je droomt dat je op dinsdag om 12.03 uur in een trein naar Moskou zit die verongelukt, zal dit waarschijnlijk niet plaatsvinden, maar misschien gebeurt er wel iets anders dat hiermee samenhangt. Als je de

tarot voor iemand legt en je trekt de dood betekent dat niet dat deze persoon zal sterven. Het betekent dat er een zinvol verband is tussen de gestelde vraag en de kaart van de dood. Om dat zinvolle verband bloot te leggen werkt de tarotlegger met symbolen en vergelijkingen. Ook de pendel kan op een dergelijke manier gebruikt worden en pendelkaarten kunnen daarin wel degelijk een rol spelen, maar niet uitgedrukt in lichaamsdelen, kruiden, procenten en cijfers achter de komma.

Het pendelen van polariteiten

Veel zaken in het leven laten zich uitdrukken in de vorm van een polariteit, dat is een spanningsveld tussen twee polen die elkaar nodig hebben en elkaar in evenwicht houden. Polariteit is de basisvoorwaarde van ons bestaan. Zonder polariteit is er geen leven mogelijk. Man-vrouw is de basispolariteit waaruit het menselijk leven voortkomt. Een ander voorbeeld van een polariteit is zomer-winter. In de winter sterft de vegetatie af en in de zomer komt de natuur opnieuw tot leven. Afbraak en groei houden de kringloop van het leven in stand. Beiden zijn absoluut noodzakelijk. Zonder afbraak zou de hele natuur zichzelf verstikken en zonder groei zou al wat leeft uiteindelijk afsterven. Polariteit brengt de essentie van beide polen tot uitdrukking. Je weet alleen wat hoog is omdat je het kunt afzetten tegen laag, net als je alleen begrijpt wat warm is als je kou hebt ervaren. Beide polen zijn nodig om een evenwicht in stand te houden.

Polariteit moet niet worden verward met dualiteit. Een polariteit is in evenwicht. Er zijn twee polen die, onder bepaalde omstandigheden, beiden hun waarde hebben. Bij een dualiteit is er sprake van een tegenstelling die we zo snel mogelijk willen opheffen door de ene pool te verslaan en de andere te laten winnen. Een voorbeeld is de dualiteit goed-slecht. We willen dat het goede overwint en dat het slechte wordt verdreven of verslagen. Er is geen evenwicht want de positieve pool is méér waard dan de negatieve.

Bij veel vragen die gesteld kunnen worden zijn in principe twee antwoorden mogelijk die samen een polariteit vormen. Stel dat je problemen in je relatie hebt en je vraagt je af of je ermee moet kappen of dat je beter kunt proberen er alsnog iets van te maken. De polariteit opbouwen-afbreken geeft beide mogelijkheden aan. Je kunt de pendel vragen welk van beide mogelijkheden je het beste kunt kiezen. Om deze vraag te beantwoorden maakt de pendel een draaiende beweging. Een beweging met de klok mee, ook wel *deosil* genaamd, geeft de positieve pool aan, terwijl de negatieve pool wordt aangeduid door een beweging tegen de klok in, ook wel *widdershins* genaamd. In dit geval is de positieve pool 'opbouwen = proberen de relatie te verbeteren', terwijl de negatieve 'afbreken = de relatie beëindigen' aangeeft.

Om te leren polariteiten met de pendel tot uitdrukking te brengen kun je

dit oefenen. Geef de pendel de opdracht: 'Laat zien wat negatieve energie is.' De pendel moet dan een draaiende beweging tegen de klok in maken. Oefen net zo lang tot de pendel duidelijk waarneembaar begint te draaien. Als het niet in één keer lukt probeer je het later opnieuw. Als deze eerste oefening is gelukt zeg je: 'Laat zien wat positieve energie is.' De pendel moet nu een draaiende beweging met de klok mee maken. Het is een techniek die je even onder de knie moet krijgen. Dat verleer je niet meer. Zelfs als je jaren niets met de pendel doet zul je hem kunnen gebruiken zodra je hem weer oppakt.

In onderstaand overzicht hebben we een aantal polariteiten aangegeven. De linkerkolom geeft steeds de negatieve pool aan, de rechter de positieve. Daarbij moet worden benadrukt dat *positief* en *negatief* geen waardeoordeel inhouden. Beide polen kunnen even waardevol zijn. In veel gevallen kan een negatieve reactie beter zijn dan een positieve. Als we per ongeluk de hand op een gloeiend voorwerp leggen, om maar een willekeurig voorbeeld te geven, is terugtrekken de aangewezen strategie.

Niet alle denkbare polariteiten zijn in te delen in een positieve en negatieve pool. Plaatsbepalingen als voor-achter, links-rechts, onder-boven, noord-zuid en binnen-buiten zijn polariteiten waarbij een positieve of negatieve lading ontbreekt. Om te divineren met de pendel zijn deze polariteiten meestal niet bruikbaar. Als we de plaatsbepalingen letterlijk nemen, kunnen we de pendel hooguit gebruiken om de plaats van een verborgen voorwerp op te sporen, maar dan vragen we weer exacte antwoorden van de pendel. Een diepere, symbolische betekenis van dergelijke plaatsbepalingen ligt niet voor de hand, dus kunnen ze beter buiten beschouwing blijven.

Negatief:	Positief:
inkrimpen	groeien
verliezen	winnen
afbreken	opbouwen
aflopen	beginnen
dalen	stijgen
vasthouden	loslaten
sluiten	openen
beschermen	in de steek laten
verdedigen	aanvallen
terugtrekken	verdergaan
afkoelen	verhitten
verenigen	verbreken

Basispolariteiten die bij het pendelen worden gebruikt

Elk van de bovenstaande polariteiten belicht het probleem of de situatie vanuit een bepaalde invalshoek. Het gaat daarbij vooral om vragen van het type:

‘Wat moet ik doen om probleem X op te lossen?’ of ‘Hoe zal situatie X zich ontwikkelen als ik Y doe?’ De gegeven polariteiten zijn zo algemeen mogelijk geformuleerd om op zoveel mogelijk situaties van toepassing te zijn. Tegelijk zijn ze zo concreet mogelijk geformuleerd om een zo duidelijk mogelijk antwoord op de vraag te kunnen geven. De polariteiten spreken voor zich en kunnen aan de hand van een bepaalde vraag een bepaalde inhoud krijgen.

Natuurlijk kun je bij een bepaalde vraag een polariteit uitkiezen en dan uitpendelen welk van de twee polen het antwoord op de vraag is. Je kunt echter ook de pendel zelf de polariteit laten bepalen. Op die manier laat je het orakel bepalen welk aspect in de vraagstelling centraal staat. Dat kan wel eens een heel ander licht op de zaak werpen.

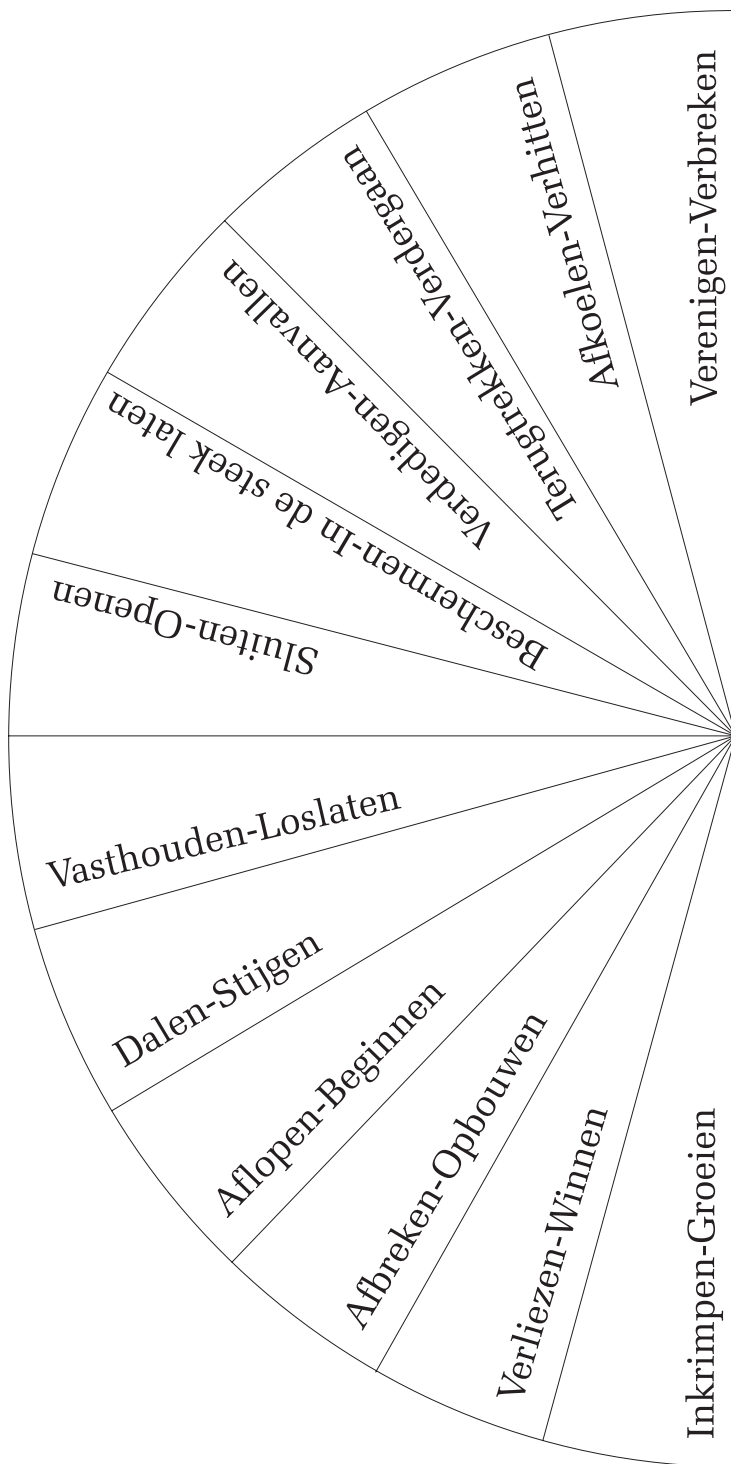
Om met de pendel de polariteit te selecteren zijn er verschillende methodes denkbaar. Je kunt een pendelkaart maken in de vorm van een halve cirkel, onderverdeeld in even zovele vakken als er polariteiten zijn. In elk vak schrijf je dan de naam van de polariteit. Naast de door ons genoemde polariteiten zijn er nog andere denkbaar, maar niet elke polariteit is geschikt om vragen te beantwoorden. Als je nieuwe polariteiten toevoegt, probeer dan aan de hand van gestelde vragen of je er iets mee kunt. Op de volgende bladzijde hebben we de door ons genoemde polariteiten in de vorm van een pendelkaart afgebeeld.

Breng de pendel in het middelpunt van de cirkel (waarvan je maar de helft gebruikt) in de ruststand en concentreer je op de vraag. De pendel zal nu uitslaan in de richting van de polariteit die aangeeft welk aspect in de huidige situatie van belang is. Daarna breng je de pendel weer in de ruststand en zegt dan tegen de pendel: ‘Laat me nu zien welk van beide polen het antwoord is. De pendel zal nu duidelijk deosil (positieve pool) of widdershins (negatieve pool) gaan draaien. Als geen van beide bewegingen optreedt, kan of wil de pendel het antwoord op de vraag niet geven. Je kunt de vraag dan anders stellen of het de volgende dag nog een keer proberen.

In plaats van de genoemde methode kun je ook elk van de bovenstaande polariteiten overnemen op een stuk papier of een kaartje. Leg de kaartjes (of papieren) in een halve cirkelvorm neer en laat de pendel een van de polariteiten kiezen door in die richting uit te slaan. Als je daar de voorkeur aan geeft kun je de kaartjes ook omgekeerd op tafel leggen en met de pendel over alle kaartjes gaan waarbij je de pendel vraagt een bepaald kaartje aan te wijzen, bijvoorbeeld door boven dit kaartje een *ja*-beweging te maken.

Een voorbeeld

Stel dat iemand zich afvraagt wat hij kan doen om de relatie met zijn vrouw te verbeteren. Hij weet niet of hij haar meer haar eigen gang moet laten gaan of haar juist meer moet betrekken bij de dingen die hij doet. Dat zijn eigenlijk twee vragen tegelijk en om verwarring te voorkomen herformuleer je de vraag als volgt: ‘Is het zinvol meer dingen met mijn vrouw samen te doen?’

Als de pendel de polariteit 'vasthouden-loslaten' aanwijst en vervolgens de pool 'loslaten' kan het antwoord zijn dat het beter is de zaak te laten zoals hij is en niets te forceren. Als de pendel had gekozen voor de polariteit 'inkrimpen-groeien' en daarvan de pool 'groeien' was de interpretatie geweest dat hun relatie beter zou worden als ze meer dingen samen zouden doen. De pool 'aanvallen' kan betekenen dat er problemen uit de weg geruimd dienen te worden voordat de relatie kan worden verbeterd. De pool 'afkoelen' kan betekenen dat dit geen geschikt moment is om iets aan de relatie te verbeteren en dat de zaak beter een tijdje op zijn beloop kan worden gelaten. De pool 'stijgen' kan betekenen dat hun relatie te weinig inhoud heeft en dat ze moeten proberen dit op een hoger plan te brengen. De pool 'verbreken' kan erop wijzen dat de relatie niet meer te redden is en dat ze uit elkaar zullen gaan. De pool 'verenigen', daarentegen, kan een aanwijzing zijn dat ze hun best moeten doen dichterbij elkaar te komen, bijvoorbeeld door méér dingen samen te doen.

Zo kan elke polariteit beoordeeld worden binnen het kader van de gestelde vraag. De daarbinnen aangewezen pool geeft de richting aan waarin het antwoord gezocht moet worden.

Het staat in de *12* sterren geschreven

De astrologie is, zoals we in hoofdstuk 5 uiteengezet hebben, ontstaan in het Babylonische rijk. Eerst ging het om op zichzelf staande verschijnselen, zoals de kleur van een bepaalde volle maan. Later ging men de samenhang tussen zon, maan, planeten en sterren zien als een patroon dat als een geheel kon worden geïnterpreteerd. De Babyloniërs gebruikten de hemelschouw alleen om het lot van staat en koning vast te stellen. Onder Griekse invloed werd de macrokosmos echter gezien als een blauwdruk van de microkosmos. Aldus werden horoscopen getrokken om het lot af te lezen van mensen aan de hand van hun geboortetijd en -plaats. Ook op andere wijzen werden patronen gelezen en geïnterpreteerd. Zo las men de lijnen in de hand, de vorm van het hoofd, gelaatstrekken en andere lichamelijke kenmerken om de stand van zaken of de toekomst af te lezen.

Het ontstaan van de astrologie

De astronomische kennis die gedurende duizenden jaren was vergaard en opgeschreven door Soemeriërs, Babyloniërs en Assyriërs ging niet verloren bij de val van Babylon in 539 v.Chr. Deze kennis werd overgenomen door de Chaldeeën, Aramese nomaden die zich rond de twaalfde eeuw v.Chr. in het zuidelijke deel van het Babylonische rijk hadden gevestigd. In het Assyrische en Nieuw-Babylonische rijk namen de Chaldeeën een vooraanstaande plaats in. Veel Chaldeeërs functioneerden naast de Babylonische baru als priester, waarbij ze zich vooral toelegden op de hemelschouw. Naarmate de hemelschouw een ingewikkelder samenspel van planeten en dierenriemtekens inhield, groeide de behoefte aan specialisten op dit gebied en de Chaldeeërs namen deze taak op zich.

Na de val van het Babylonische rijk verspreidden de Chaldeeërs de kennis van de hemelschouw over Egypte en de Helleense, later Romeinse wereld. Een astroloog, of hij nu uit Mesopotamië kwam of niet, werd in de Oudheid aangeduid als Chaldeeër. De Chaldeeërs waren de erfgenamen van de kennis die door Babyloniërs en Assyriërs was vergaard en ze waren de eersten die, na de val van het Babylonische rijk, deze kennis gebruikten om het lot van een bepaalde persoon mee vast te stellen. In de derde eeuw v.Chr. werden de eerste horoscopen berekend voor het moment dat een kind geboren werd.

Daarbij werden zon, maan en de vijf toen bekende planeten geïnterpreteerd in hun onderlinge samenhang en hun plaats ten opzichte van de twaalf tekens van de dierenriem die door de Babyloniërs waren onderscheiden.

In Griekenland werd de kennis van de Chaldeeërs overgenomen en verfijnd. Voor Aristoteles waren de sterren bovennatuurlijke wezens die invloed op de mens uitoefenden. Voor de stoïcijnen drukte de horoscoop uit dat de mens gebonden is door het noodlot en door een samenspel van kosmische wetten. Het berekenen van horoscopen werd door de Grieken aangeduid als *mathesis*, wat letterlijk 'kennis' betekent, terwijl de astroloog *mathematikos* werd genoemd. De Romeinen namen dit over als *mathematicus*, een term waarmee zowel wiskundigen als sterrenwischelaars werden aangeduid. Zowel gezegd (zie hoofdstuk 5) werden astrologen in de vijfde eeuw n.Chr. in de *Codex Theodosianus* nog steeds *mathematici* genoemd.

In het Grieks bestonden nog twee andere namen om de sterrenwischelarij mee aan te duiden en wel *astronomia* (letterlijk: indelen van de sterren) en *astrologia* (letterlijk: kennis van de sterren). Beide termen werden door elkaar gebruikt. Het verzamelen van kennis van het heelal en het trekken van horoscopen werd gezien als twee onderdelen van dezelfde wetenschap. De Romeinen namen de termen *astrologia* en *astronomia* over en gebruikten ze eveneens willekeurig door elkaar. In de Middeleeuwen werden beide termen in de verschillende Europese talen als synoniem gebruikt. In het Engels werd *astronomy* in de dertiende eeuw aan het Oudfrans ontleend om sterrenwischelarij mee aan te duiden. Een eeuw later werd hier de term *astrology* aan toegevoegd om de wetenschap die de sterren bestudeerde mee aan te duiden. De oudere term *astronomy* bleef nog eeuwenlang gekoppeld aan de sterrenwischelarij. Toch werden beide begrippen in de Middeleeuwen vrij gemakkelijk door elkaar gebruikt. Pas in de zeventiende eeuw werden sterrenwischelarij en sterrenkunde strikt van elkaar gescheiden. Daarbij werd de betekenis van beide termen omgedraaid. De sterrenkunde werd *astronomy* genoemd en de sterrenwischelarij *astrology* en zo worden de twee begrippen nog steeds gebruikt.

In het Oude Testament worden de Chaldeeërs over één kam geschoren met de Babylonische onderdrukkers en de astrologie wordt samen met alle andere vormen van divinatie verworpen. In het boek Jesaja wordt de ondergang van Babel voorspeld aan de 'dochter der Chaldeeën' met de volgende woorden: 'Gij hebt u afgesloofd met uw vele plannen ; laten nu opstaan en u redden, zij die den hemel indelen, die de sterren waarnemen, die maand voor maand doen weten wat u overkomen zal. Zie, zij zijn als stoppelen, die het vuur verbrandt, zij kunnen hun leven niet redden uit de macht der vlammen.'³¹⁴

In Egypte, daarentegen, werden de Chaldeeërs warm onthaald. In de woorden van George Luck, professor klassieke Oudheid aan de John Hopkins Universiteit: 'In Egypte viel de astrologie, zoals eerder de magie, in vrucht-

bare aarde. Hier werden de regels die de Chaldeeërs hadden geformuleerd in een systeem ondergebracht. Astrologen stonden nu ter beschikking aan gewone mensen en ze werden over allerlei onderwerpen geraadpleegd – op zakelijk, politiek of liefdesgebied.³¹⁵ Claudius Ptolemaeus (± 100-170), een Egyptisch astronoom, wiskundige en geograaf, ontwerper van een geocentrisch model van het universum dat door de westerse wetenschap tot de zeventiende eeuw is aangehangen, ging ervan uit dat de sterren en planeten invloed uitoefenen op elke vorm van leven op de aarde. De invloed van de planeten werd door Ptolemaeus, in navolging van de Griekse geneesheer Hippocrates (± 460-370 v.Chr.), uitgedrukt in twee polariteiten, die hij *elementale kwaliteiten* noemde. De ene polariteit was warm-koud; de andere vochtig-droog. Het element vuur is warm en droog; lucht is warm en vochtig; water is koud en vochtig; aarde is koud en droog. Elke planeet werd door Ptolemaeus op grond van deze kwaliteiten ingedeeld bij een van de vier elementen. Mars en de zon werden gerekend onder het element vuur, Jupiter en Venus onder lucht, Saturnus en Mercurius onder water, terwijl de maan bij het element aarde werd ondergebracht. Deze indeling is tot in de Renaissance nagevolgd. In de moderne astrologie wordt de maan gewoonlijk bij het element water ingedeeld, Venus bij aarde en Jupiter bij vuur.

De Romeinen stonden over het algemeen positief tegenover astrologie, zoals professor Luck uiteenzet: ‘Het symbool van de Stier, het teken van Venus, de goddelijke voorouder van wie Julius Caesar beweerde af te stammen, werd door zijn legioenen over vele landen verspreid. Augustus liet zijn horoscoop publiceren en het symbool van de Steenbok, zijn geboorteteken, werd afgebeeld op de munten die hij liet slaan.’³¹⁶ Niet alle Romeinen waren echter overtuigd van de waarde van de astrologie. Plinius geloofde niet dat de sterren of planeten invloed op de mens konden uitoefenen en daarmee had de astrologie voor hem geen waarde.³¹⁷

Binnen het christendom stond men aanvankelijk open voor astrologie. Het waren tenslotte drie sterrenwicheleers die de Ster van Bethlehem volgden en op die manier het Christuskind vonden. Toch heeft het Nieuwe Testament weinig begrip voor sterrenwicheleers en ook de kerkvaders staan er afwijzend tegenover. Origenes (± 185-255) geloofde dat de sterren invloed uitoefenen op de mensen, maar dat deze invloed het menselijk begripsvermogen te boven gaat. Tertullianus (± 160-255) beschouwde astrologie als een duivelse kunst die door gevallen engelen aan de mensen geleerd was.³¹⁸ Augustinus heeft zeven hoofdstukken in *De stad Gods* nodig om uit te leggen dat astrologie een dwaling en een aantasting van Gods oppermacht is: ‘God heerst over sterren en over mensen. Maar welke heerschappij over het menselijk handelen heeft God nog over als de sterren het menselijk gedrag bepalen?’³¹⁹ In de Codex Theodosianus en de andere vroegmiddeleeuwse wetboeken werden astrologen op één lijn gesteld met heksen, tovenaars en moordenaars en het beoefenen van de sterrenwichelarij was dan ook een halsmisdaad.

In de Middeleeuwen worstelde de wetenschap eeuwenlang met de vraag of sterrenwichelarij als een wetenschap of als een duivelse kunst moest worden gezien. De al genoemde Jan van Salisbury ($\pm$ 1115-1180) 'concludeerde dat astrologie – met zijn profetische beweringen en klaarblijkelijke verloochening van de vrije wil – zich een recht aanmatigde dat alleen de schepper van de sterren zelf toebehoorde.'³²⁰ Daarmee herhalend wat Augustinus 750 jaar eerder al had geschreven. Thomas van Aquino, de al genoemde middeleeuwse theoloog, pleitte voor de herwaardering van de ideeën van Aristoteles en daarmee voor eerherstel van de astrologie: 'Astrologie werd nu, zo lang de elementen van zwarte kunst eruit werden geweerd, geaccepteerd als een onderwerp een diepgaande studie waardig; en kon bovendien gezien worden als een verlengstuk van de kerkelijke leer ten opzichte van het heelal ... Het respect waarmee academici zich toen tegenover de astrologie opstelden, vond weerklank in de grote nieuw opgerichte Europese universiteiten, waar de studie van astrologie ter hand werd genomen ... Het behalen van een graad in de astrologie betekende een even grote uitdaging als elke andere studierichting en de astroloog stond in hoog aanzien ... Tijdens de Renaissance boette de astrologie geenszins aan populariteit in en verwierf zij zelfs steun van de zijde van de pausen.'³²¹

Astrologie en divinatie

Het is niet onze bedoeling in dit hoofdstuk een uiteenzetting te geven over hoe een horoscoop berekend en geïnterpreteerd kan worden. Talloze astrologische handboeken staan de geïnteresseerde lezer op dit gebied ter beschikking. We willen ermee volstaan te wijzen op de speciale kenmerken van deze divinatievorm. In hoofdstuk 2 hebben we divinatie omschreven als het verrichten van handelingen om langs occulte weg verborgen kennis te verwerven. We hebben in hoofdstuk 3 het numineuze karakter van de handeling beschreven waardoor het onbewuste wordt geactiveerd. Tussen vraag en antwoord, hebben we benadrukt, bestaat een zinvolle relatie die te verklaren is vanuit het principe van de synchroniciteit. Voor de astrologie lijkt dat allemaal niet op te gaan. Het berekenen van een geboortehoroscoop is geen numineuze handeling. Het is een zuiver rekenkundige bewerking die, als er geen fouten worden gemaakt, altijd dezelfde uitkomst heeft. Een met de computer berekende horoscoop geeft precies hetzelfde resultaat.

Toch is de astrologie een occulte wetenschap. Er is geen causaal verband tussen de stand van de planeten op een bepaald moment en het leven van de persoon die op dat moment wordt geboren. Verder moeten we niet vergeten dat de horoscoop niet wordt 'gemaakt' op het moment dat de astroloog of diens computer de benodigde berekeningen uitvoert. De horoscoop ontstaat op wat wellicht het meest numineuze moment van ons leven is: het moment

dat we geboren worden. Tijdens dat numineuze moment is er kennelijk een zinvol verband tussen de stand van de planeten en de verdere levensloop van de nieuwgeborene.

In het Babylonische rijk werden, zoals gezegd, geen geboortehoroscopen gemaakt voor 'gewone' mensen. Horoscopen werden getrokken voor momenten die van groot belang waren voor de staat als geheel. Een aardbeving of zonsverduistering werd gezien als een numineus moment en de horoscoop voor een dergelijk moment werd geacht een zinvol verband te hebben met het lot van de staat. Planeten werden gezien als bewegende sterren. Dat planeten zich om de zon bewegen is pas in de zeventiende eeuw door de wetenschap ontdekt. Het Griekse woord *planetos* betekent 'zwerfer'. Nog steeds zeggen we 'het staat in de sterren geschreven', hoewel we, afgezien van de zon en de sterren die de dierenriemtekens vormen, geen enkele ster in ons oordeel betrekken.

De geboortehoroscoop laat zien wat iemands aanleg, mogelijkheden en beperkingen zijn. De geoefende astroloog weet precies waarnaar gekeken moet worden en welke betekenis de onderlinge samenhang van planeten, dierenriemtekens en huizen heeft. De vrije wil, die Augustinus, Jan van Salisbury en vele anderen in de knel zagen komen door de astrologie, krijgt binnen de hedendaagse astrologie meestal de ruimte. De horoscoop geeft aan wat onder de gegeven omstandigheden de beste keus is, maar wie bereid is te proberen belemmeringen en beperkingen te overwinnen, is daar vrij in.

Veel astrologen gaan ervan uit dat de geboortehoroscoop weliswaar een blauwdruk voor het hele leven is, maar dat horoscopen van een later tijdstip iets kunnen zeggen over bepaalde periodes in het leven. Bij het berekenen van de zogenaamde *secundaire directies* gaat men ervan uit dat de horoscoop van X dagen na de geboorte een beeld geeft van levensjaar X. De horoscoop van 15 dagen na de geboorte zegt dus iets over het vijftiende levensjaar. De secundaire directies worden, net als de geboortehoroscoop, niet bepaald op het moment van de berekening maar liggen al vast vanaf het moment dat iemand geboren is. Er zijn ook andere methodes om de geboortehoroscoop volgens een bepaald principe 'door te laten lopen'. De horoscoop van moment X na de geboorte zegt dan iets over moment Y na de geboorte.

Uurhoekastrologie en divinatie

Ook kan een astroloog een horoscoop trekken voor een moment dat van groot belang wordt geacht. Iemand kan bijvoorbeeld een baan aangeboden krijgen en dan besluiten aan een astroloog te vragen of dit een goed moment is om die baan aan te nemen. De astroloog kan een horoscoop trekken voor het moment dat de baan werd aangeboden en op grond daarvan een advies uitbrengen. Ook kan de astroloog het moment dat de vraag gesteld werd als uit-

gangspunt nemen. Dit wordt *uurhoekastrologie* genoemd. Niet alle astrologen kunnen zich vinden in deze vorm. 'Doordat het zo gevaarlijk dicht bij waarzeggen staat,' zeggen Derek en Julia Parker, 'doet het af aan de werkelijke astrologie ... De theorie dat gebeurtenissen zich richten naar de aard van het tijdstip waarop zij voorvallen, is een astrologisch grondbeginsel. Het idee dat de posities van de planeten dit soort 'antwoord' kunnen geven – meestal op de meest onbenullige vragen – is echter te zot om langer bij stil te staan en kan de serieuze astrologie alleen maar een slechte naam geven.'³²² Daarbij gaan ze willens en wetens voorbij aan het feit dat de astrologie is ontstaan in het Babylonische en Assyrische rijk en wel uit de uurhoekastrologie. Het trekken van een geboortehoroscoop is pas duizenden jaren later ontwikkeld, toen de mens in de Griekse beschaving zichzelf in het middelpunt plaatste. Ook in onze samenleving beschouwt de mens zichzelf als het middelpunt van de kosmos en daarom wordt het trekken van een geboortehoroscoop als 'de werkelijke astrologie' gezien door de Parkers. In de Middeleeuwen en de Renaissance heeft de astrologie zich moeizaam losgemaakt van de andere vormen van wichelarij. Om te voorkomen dat de twee opnieuw met elkaar worden geassocieerd zijn veel astrologen geneigd te ontkennen dat astrologie iets met divinatie te maken heeft. Waarzeggerij door middel van astrologie wordt dan afgedaan als het stellen van 'de meest onbenullige vragen'.

Niet alle astrologen keuren de uurhoekastrologie zonder meer af. In het *Handboek voor uurhoekastrologie* zet Karen Hamaker-Zondag uiteen³²³ op welke manieren deze techniek gebruikt kan worden. Bij de *echte uurhoek- of vragenastrologie* wordt een horoscoop gemaakt voor een specifieke vraag die wordt gesteld. Een *gebeurtenis-horoscoop* wordt gemaakt voor het moment en de plaats waarop iets plaatsvindt, bijvoorbeeld het sluiten van een huwelijk. De horoscoop geeft dan aan hoe de gebeurtenis zal verlopen.

Een *electie-horoscoop* wordt vooraf berekend, om op voorhand te weten wat een goed en een slecht moment is om iets te doen. Als iemand bijvoorbeeld, wil gaan trouwen kan hij of zij aan een astroloog vragen een geschikt moment hiervoor uit te zoeken. Met behulp van de moderne techniek kan een astroloog vrij snel bepalen welke gunstige en ongunstige invloeden zich binnen een bepaalde tijd zullen voordoen.

Meestal zal een astroloog de geboortehoroscoop in het oordeel betrekken en de uurhoekhoroscoop vergelijken met de geboortehoroscoop. 'Want,' zegt Karen Hamaker, 'de geboortehoroscoop geeft toch, hoe dan ook, altijd de doorslag'.³²⁴ Zo kan een planeet in de actuele horoscoop een gunstige of ongunstige relatie vormen met een planeet in de geboortehoroscoop. Een dergelijke relatie wordt een *transit* genoemd. Op grond van deze transits kan een bepaald moment voor persoon A gunstig en voor persoon B ongunstig zijn. Ook kan een astroloog twee geboortehoroscopen, bijvoorbeeld van bruid en bruidegom, met elkaar vergelijken en hier conclusies uit trekken.

Zowel bij de berekening achteraf als bij de prognose gaat het om een voor

de cliënt belangrijk moment. Dit moment kan de geboorte zijn, maar ook het moment dat een vraag wordt gesteld of het moment dat een belangrijke gebeurtenis plaatsvindt. De numineuze lading van dat moment bewerkstelligt dat er een zinvol verband bestaat met de horoscoop van dat moment. Daarmee is de astrologie, hoezeer veel astrologen zich hier ook tegen afzetten, niets meer en niets minder dan een vorm van divinatie. Het probleem is dat de meeste astrologen een vertekend beeld hebben van wat divinatie inhoudt. 'Bonafide astrologen doen geen 'voorspellingen' waarschuwen de Parkers, 'zij beoordelen slechts de mogelijke loop van gebeurtenissen'.³²⁵ Onder voorspellingen verstaan ze dan dat bijvoorbeeld wordt gezegd 'Op de 21^e van deze maand krijgt u een ongeluk.' Bonafide wichelaars doen, welke methode ze ook gebruiken, evenmin dat soort voorspellingen. Wellicht wordt het tijd, nu wichelarij voor het eerst sinds lange tijd door velen weer serieus genomen wordt, dat astrologen ophouden zich af te zetten tegen een techniek die duizenden jaren ouder is dan de astrologie en waar deze uit voortgekomen is.

Het lichaam als orakel

In het Babylonische en Assyrische rijk werden, zoals gezegd, horoscopen getrokken om het lot van het land als geheel te bepalen. Het lot van individuen werd beschouwd als ondergeschikt aan het belang van staat en koning. Zelfs de lichamelijke kenmerken van een bepaalde persoon konden worden gebruikt om het lot van het land uit af te lezen. Historicus R. Labat verdeelt de *fysieke voortekens* in het Babylonische rijk in drie typen. *Shumma kata-duggu* zijn voortekens die te maken hebben met spreken en de manier van voortbewegen. *Shumma alamdimmu* zijn voortekens die werden afgeleid uit de vorm van de verschillende lichaamsdelen. *Shumma liptu* werden afgeleid uit speciale vlekken en bijzondere kenmerken van de huid.³²⁶ Lichamelijke kenmerken, met name afwijkingen van de norm, werden daarbij gezien als voortekens die het land als geheel betroffen.

Om te weten wat de norm was werden alle lichaamsdelen zeer nauwgezet bestudeerd en beschreven. 'Wat de voortekens zelf betreft,' vat Morris Jastrow deze tak van de Babylonische en Assyrische divinatie samen, ging het meestal om ziekelijke verschijnselen als zweren, vlekken, gezwellen of om de kleur van het gezicht of van andere lichaamsdelen of de kleur van de urine; daarnaast om verschijnselen als de vorm van het hoofd, de voeten, mond, lippen, oren en ogen, de kleur van het haar, de vorm van de vingers of tenen, de kleur van de nagels et cetera. De hieruit ontstane voortekenleer grenst aan het gebied van de eigenlijke medische wetenschap.³²⁷

Net als de astrologie en de handlijnkunde (zie onder) pas na de val van het Nieuw-Babylonische rijk zijn voortgekomen uit de Babylonische en

Assyrische voortekenleer, zo is ook de gelaatkunde (zie onder) ontstaan uit de voortekenleer met betrekking tot het gezicht. In de woorden van professor Jastrow: 'Dat men uit omina die betrekking hebben op de vorm van het menselijk lichaam ook het karakter van de betreffende aflas ... schijnt niet het geval te zijn geweest. Dat ligt totaal buiten het begripsvermogen van de Babylonische en Assyrische omenliteratuur en vertegenwoordigt een ontwikkeling die was voorbehouden aan de Griekse en Romeinse fysiognomen.'³²⁸

De wetenschap die het karakter of de levensloop van een mens afleidt uit lichamelijke kenmerken wordt *fysiognomie* genoemd, afgeleid van het Griekse *physiognomonía* (*physis* = aard of natuur + *gnomon* = hij die oordeelt). De naam *fysionomie*, die ook wordt gebruikt, is afgeleid van de Latijnse vorm *physionomia*.

Net als de hemelschouw zich ontwikkeld heeft van het *lezen van voortekens* tot het *interpreteren van zinvolle patronen* is men in het oude Griekenland de fysiognomie gaan gebruiken om patronen af te leiden uit kenmerken van het menselijk lichaam. Daarbij werden delen van het lichaam afgezonderd om daar de patronen in te lezen. De *chiromantie* heeft zich gespecialiseerd in de vorm en de lijnen van de handen. De *frenologie* ziet een verband tussen de vorm van de schedel en de aard van de betreffende persoon. De *gelaatkunde* richt zich op de vorm en overige kenmerken van het gezicht. Andere specialisten richten zich op de voeten of een van de andere lichaamsdelen. Voordat we deze vormen wat gedetailleerder in ogenschouw nemen, willen we proberen de essentie van de fysiognomie samen te vatten.

Fysiognomie en synchroniciteit

Nergens is de fysiognomie vele duizenden jaren lang zo uitgebreid toegepast als in China. In het gedetailleerde en uitstekend gedocumenteerde boek *Fortune-tellers & Philosophers – divination in traditional Chinese society* geeft Richard Smith, professor in de geschiedenis aan de Universiteit van Houston en adjunctprofessor aan het Centrum voor Aziatische Studies van de Universiteit van Austin, een overzicht van de rol van divinatie in China vanaf de Steentijd tot in de moderne tijd. Daarin vat hij de essentie van de fysiognomie in de Chinese samenleving als volgt samen: 'Aangezien veel Chinezen het menselijk lichaam beschouwden als een microkosmos van de natuur is het nauwelijks verbazingwekkend te noemen dat fysiognomie ... unieke inzichten in het lot van individuen verschafte.'³²⁹

Tijdens de Zhou Dynastie (1100-256 v.Chr.) zijn de belangrijkste vormen van de fysiognomie, in het Chinees *xiangren* genaamd, uitgewerkt. 'Bijna alles over een persoon,' zegt Smith, 'kon worden voorspeld door te verwijzen naar bepaalde delen van het hoofd, het gezicht, de romp, de handen en voe-

ten. Dit kon variëren van karaktereigenschappen tot de voorspelde levensduur; van vooruitzichten op een huwelijk tot het aantal kinderen dat een echtpaar zou krijgen. Geen onderwerp was zo onbenullig of er was wel iets in het lichaam dat ermee correspondeerde.³³⁰

Fysiognomie is het eenvoudigste te verklaren met het synchroniciteitsprincipe. In het Chinese denken heeft synchroniciteit dezelfde plaats die in het westen de causaliteit heeft gekregen. In hoofdstuk 3 hebben we dit uiteengezet. In het Chinese denken bestaat er een zinvolle relatie tussen de horoscoop op het moment van de geboorte en het lot van de betreffende persoon. Iedereen die in astrologie gelooft gaat, expliciet of impliciet, van hetzelfde synchroniciteitsprincipe uit. Volgens het Chinese denken bestaat er ook een zinvolle relatie tussen het menselijk lichaam en het lot van die persoon. Bepaalde gunstige of ongunstige kenmerken van het lichaam komen overeen met gunstige of ongunstige voorwaarden of voorvallen in iemands leven. De geboorte als numineus moment schept een zinvol verband tussen de kosmos en het lot van een mens. Hierop is de astrologie gebaseerd. De geboorte als numineus moment schept ook een zinvol verband tussen het lichaam en het lot van een mens. Hierop is de fysiognomie gebaseerd. Wie in astrologie gelooft kan moeilijk, zoals vaak gebeurt, de fysiognomie als bijgeloof terzijde schuiven.

Handlezen

Handlezen of *handlijnkunde* wordt ook wel *chiromantie* genoemd, ontleend aan het Griekse woord voor hand, *cheir*. In de Helleense wereld werd de chiromantie gebruikt om voor- en tegenspoed in iemands leven te kunnen voorspellen. Zo geeft Aristoteles aan hoe men uit de lijnen in de hand de levensduur kan voorspellen.³³¹ De Grieken hebben de kunst van het handlezen via de Hittieten van de Babyloniërs geleerd.

Waarschijnlijk hebben de Chinezen het principe van de fysiognomie in het tweede millennium v.Chr. van de Babyloniërs overgenomen en er een eigen vorm aan gegeven, net als ze dat met de astrologie hebben gedaan. *Zhangxiang*, de Chinese vorm van handlezen, verdeelt, net als de westerse variant, de hand in een groot aantal segmenten waaraan een bepaalde betekenis wordt toegekend. Ook de heuvels en lijnen van de hand worden beoordeeld om iets over het lot van de betreffende persoon te kunnen zeggen. De grootte en vorm van de vingers en de hand hebben eveneens een bepaalde betekenis.

Al in de Oudheid gingen er stemmen op dat fysiognomie geen betrouwbare divinatiemethode zou zijn. Artemidorus waarschuwt in zijn droomboek ervoor dat alles wat gezegd wordt door degenen die zich bezighouden met fysiognomie en handlezen onwaar en misleidend is.³³² Toch stond men in de

Grieks-Romeinse wereld over het algemeen positief tegenover het idee dat de hand, net als de geboortehoroscoop, een blauwdruk is voor het lot van de betrokken persoon. De twee divinatietechnieken werden ook duidelijk met elkaar verbonden. Het is aannemelijk dat de Chaldeeërs naast de astrologie ook de chiromantie over de Grieks-Romeinse wereld verspreid hebben. Voor de Grieken was de duim verbonden met Afrodite, de wijsvinger met Ares, de middelvinger met Kronos, de ringvinger met Helios en de pink met Hermes. De Romeinen vervingen dezen door hun eigen goden en de daarmee verbonden planeten: duim met Venus, wijsvinger met Mars, middelvinger met Saturnus, ringvinger met de zon (Sol) en de pink met Mercurius. Nog steeds worden de vingers en de heuvels onder de vingers aangeduid met de namen van de planeten. Alleen heeft Jupiter Mars verdrongen als heerser over de wijsvinger.

De kerk heeft de handlijnkunde aanvankelijk als dwaalleer en duivelse kunst verboden. De herwaardering van Aristoteles, die de hand als 'orgaan der organen' een belangrijke plaats toebedeelde, bracht de handlijnkunde, net als de astrologie, erkenning van de zijde van kerk en wetenschap.³³³ Toch bleef het een omstreden onderwerp. Er waren voor- en tegenstanders, soms zelfs binnen dezelfde persoon. Nadat Johann Hartlieb in 1448 een handleiding voor het gebruiken van de handlijnkunde, getiteld *Die Kunst Ciromanti*, had geschreven, verketterde hij deze kunde acht jaar later in zijn *Buch aller verbotenen Kunst*. De kerkhervormers konden het ook niet eens worden over het handlezen. Philipp Melanchton (1497-1560) stond positief tegenover astrologie en handlijnkunde. Maarten Luther (1483-1546), die jaren met Melanchton heeft samengewerkt maar het ook vaak met hem oneens was, zag beide als verderfelijk.

Door de wetenschap werd de handlijnkunde over het algemeen serieus genomen: 'Samen met filosofie, medicijnen, astrologie en fysiognomie werd de chiromantie op de universiteiten behandeld; in Duitsland tot diep in de achttiende eeuw.'³³⁴ Het rationalisme, dat in de achttiende en negentiende eeuw elke vorm van divinatie naar het land der fabelen verwees, bracht echter ook de handlijnkunde in diskrediet. De mogelijkheid het lot van een mens uit de hand af te lezen werd betwijfeld of domweg ontkend. Handlezers werden uitgemaakt voor oplichters, meestal zigeuners of ander als onbetrouwbaar voorgesteld volk, dat er alleen op uit was argeloze en goedgelovige mensen geld uit de zak te kloppen.

Tegen het eind van de negentiende eeuw gaf de Engelse graaf Louis Hamon (1866-1939) de handlijnkunde een nieuwe impuls. Tijdens een reis door de Himalaya vond hij, als we zijn eigen relaas hierover mogen geloven, in een lang geleden verlaten rotstempel een boek met tekeningen van handen, geschreven in een taal die niemand kon lezen. Het boek was volgens Hamon 4000 jaar oud en geschreven in een taal die een voorloper van het Sanskriet zou zijn. Onder het pseudoniem Cheiro schreef graaf Hamon verschillende boeken over hand-

lezen, waaronder *Cheiro's guide to the hand* en *The language of the hand*. Hij werd al snel beroemd door zijn vaak treffende voorspellingen en mocht vele beroemdheden, vorstelijke personen en staatslieden onder zijn cliënten rekenen. Als we alle verhalen mogen geloven werd hij geraadpleegd door koning Edward VII van Engeland, Gladstone, Chamberlain, koning Leopold van België, de Russische tsaar, verschillende Duitse kroonprinsen, paus Leo XIII, Sara Berhardt, Mark Twain en vele anderen. Zelfs als een deel van deze illustere cliënten Cheiro nooit geraadpleegd zullen hebben, blijven de mythe en de faam van deze beroemde adellijke handlezer voortbestaan. Dankzij Cheiro hebben velen in de loop van de twintigste eeuw geprobeerd de oude kunst van het handlezen nieuw leven in te blazen.

Toch heeft de handlijnkunde, anders dan de astrologie, zich nooit helemaal ontworsteld aan het beeld van sensationele voorspellingen en boerenbedrog. Nog steeds wordt handlezen geassocieerd met zigeuners, kermessen en volksvermaak. Wie zich serieus in deze materie wil verdiepen, staan verschillende goede handboeken ter beschikking, zoals *Handlijnkunde* van Hanns Kurth of het gelijknamige boek van Madeleine Krispijn. Elke goede boekhandel zal deze lijst gemakkelijk aanvullen met vele andere titels.

De Academie Antropodynamica in Ede geeft een opleiding *diagnostische handanalyse*. In het boek *Handanalyse en zelfherkenning* beschrijft Edo Sprong de uitgangspunten van de Academie bij de handanalyse: 'Diagnostische handanalyse gaat ... uit van de mens. De wetenschap is eerder gericht op karakteranalyse dan dat zij betrekking heeft op gebeurtenissen. Het voorzien van toekomstige tendensen heeft nog wel een plaats in deze wetenschap, maar de betekenis ervan verandert van een deterministisch toeslaan van het lot in de mogelijkheid tot leren en zelfverwerkelijking ... Door zichzelf beter te begrijpen zullen mensen minder geneigd zijn steeds dezelfde fouten te herhalen of negatieve omstandigheden te creëren. En in dit opzicht is deze wetenschap preventief in plaats van voorspellend. Diagnostische handanalyse is dan ook absoluut geen waarzeggerij.'³³⁵

De angst om niet voor vol te worden aangezien als waarzegger is begrijpelijk. Het voortdurend herhalen dat de handanalyse een wetenschap is valt ook te begrijpen. Toch is het jammer dat hedendaagse handlezers als Edo Sprong, net als hedendaagse astrologen, hun eigen wortels wegredeneren of bagatelliseren. Wichelarij of waarzeggerij is de enige authentieke basis van de handlijnkunde en dat is niets om je voor te schamen. Wichelarij betekent niet noodzakelijkerwijs dat je voorspellingen doet in de stijl van: 'Je zult binnenkort een roodharige man ontmoeten die je leven op zijn kop zal zetten.' Wichelarij betekent dat je de tekens leest en interpreteert. Die tekens kun je lezen als voortekens van komende gebeurtenissen. Je kunt ze ook lezen als mogelijkheden en beperkingen, als potenties die tot ontwikkeling kunnen worden gebracht onder bepaalde omstandigheden of latent blijven onder andere omstandigheden. Dat is iets anders dan een 'deterministisch toeslaan van het lot'.

In termen van de traditionele westerse wetenschap moet er statistisch significant een causaal verband zijn aangetoond tussen de kenmerken van de hand en het lot of karakter van de betreffende persoon. Die bewijzen zijn, voorzover ons bekend, niet geleverd en dus is de handanalyse geen 'wetenschap' in de traditionele zin van het woord. Het is ook een verkeerd uitgangspunt daarnaar te streven. In hoofdstuk 3 hebben we uiteengezet dat synchroniciteit en causaliteit elkaars tegenpolen zijn. Volgens de grondregels van de handlijnkunde is er een occult of synchronistisch verband tussen de eigenschappen van de hand en het lot of karakter van de betrokkene. Waarzeggen of wichelen is het lezen en interpreteren van dit verband. Niets méér en niets minder.

Bovenstaande opmerkingen doen niets af aan de waarde van de *diagnostische handanalyse* zoals die door de Academie Antropodynamica wordt onderwezen. Alleen lijkt het niet nodig waarden na te streven die door de wetenschap zelf al grotendeels als achterhaald worden beschouwd. In hoofdstuk 3 hebben we hier al voldoende over gezegd.

Het gezicht spreekt boekdelen

In het oude China werd het gezicht, net als de handen en andere delen van het lichaam, gezien als een blauwdruk van het lot dat iemand beschoren was. Tijdens de Zhou-dynastie (1100-256 v.Chr.) werd de *gelaatkunde* samen met de astrologie en verschillende andere divinatievormen systematisch uitgewerkt en opgeschreven, maar de techniek op zich bestond al lang vóór die periode. Door de eeuwen heen bleef de gelaatkunde in China een belangrijke divinatievorm en werd steeds meer verfijnd en bijgeschaafd. In de *Shenxiang quanbian*, het belangrijkste handboek over divinatie dat door Yuan Zhongzhe werd samengesteld tijdens de Ming-dynastie (1368-1644 n.Chr.), werd uitgebreid aandacht besteed aan de gelaatkunde. Yuan Zhongzhe was een in heel China geroemd fysiognoom. Zijn op de praktijk gerichte handboek is vaak herdrukt en 'blijft tot op de huidige dag het belangrijkste Chinese naslagwerk voor lichaams-divinatie'.³³⁶

Het principe van de Chinese gelaatkunde is gebaseerd op een verdeling van het gezicht in een aantal segmenten. Uit de vorm, grootte, kleur en andere eigenschappen van elk segment, zoals het voorkomen van moedervlekken, lijnen en oneffenheden, worden bepaalde karaktereigenschappen of lotsbepalingen van de betreffende persoon afgeleid. Daarbij wordt gebruikgemaakt van omschrijvingen die alleen te begrijpen zijn binnen het kader van de Chinese symbolentaal. 'In de *Shenxiang quanbian*,' vat professor Smith deze gecompliceerde materie samen, 'worden eigenschappen van het gezicht op een aantal verschillende manieren ingedeeld. Een van de eenvoudigste indelingsmethodes verdeelt het gezicht in 'zes pakhuizen, drie krachten en drie

stopplaatsen.' De drie krachten symboliseren hemel, aarde en de mens en ze worden vertegenwoordigd door het voorhoofd, de neus en de kin.' De 'stopplaatsen' zijn het midden van deze drie delen van het gezicht. De zes 'pakhuizen' worden gevormd door het linker- en rechterdeel van deze delen van het gezicht.³³⁷ De eigenschappen van elk van deze segmenten worden geïnterpreteerd. Een rond en glad voorhoofd wordt, bijvoorbeeld, gezien als een hemelse eigenschap die zeer gunstig en eervol is voor de betreffende persoon. De kin zegt iets op het aardse vlak. Een brede en vierkante kin, bijvoorbeeld, wordt gezien als een teken van rijkdom. Smith noemt nog vele andere manieren om het gezicht in te delen en te interpreteren, maar het bovenstaande volstaat om een indruk te krijgen van de manier waarop het lezen van het gezicht als divinatiemethode in China werd en nog steeds wordt gebruikt.

Waarschijnlijk zijn de Chinese lichaamsorakels in het tweede millennium v.Chr. afgeleid van de Babylonische voortekenleer op dit gebied. Ook in China werden de lichaamsorakels, net als andere divinatievormen, oorspronkelijk gebruikt om het lot van het land en van de keizer te bepalen. Al in een vroeg stadium is de Chinese divinatie, anders dan in het Babylonische rijk, echter ook gebruikt om het lot van individuen mee te bepalen. 'De symbolen die gebruikt werden bij het divineren,' vat Richard Smith de Chinese divinatie van de Nieuwe Steentijd tot heden samen, 'of het nou abstracte symbolen waren, of concrete met de natuur verbonden symbolen of getallen, werden verondersteld de hemelse beelden en aardse patronen te vertegenwoordigen, die op hun beurt een eenheid en een harmonieuze kosmische orde weerspiegelden. De mens, daar gingen de oude Chinezen vanuit, was niet alleen onlosmakelijk met deze orde verbonden, maar was ook een microkosmos van deze orde'.³³⁸

In de Griekse wereld kwam de mens als microkosmos, meer nog dan in China, centraal te staan. De Babylonische gelaatkunde werd door de Grieken vooral gebruikt om een typologie uit te werken. Door iemands gezicht te bestuderen kon worden vastgesteld tot welk mensentype deze persoon behoorde. Elk van deze typen kreeg de naam van een dier. Zo kon uit iemands gezicht worden afgeleid of deze persoon moedig was als een leeuw of zo dom als een ezel.

In de Middeleeuwen raakte de gelaatkunde in onbruik. Het was de Zwitserse dichter, mysticus en theoloog Johann Kaspar Lavater (1741-1801) die deze bijna vergeten techniek opnieuw onder de aandacht bracht. Tussen 1775 en 1778 publiceerde hij in vier delen het boek *Physiognomische Fragmente*, waaraan zijn vriend Johann Goethe een hoofdstuk bijdroeg. Lavater zet gedetailleerd uiteen welke betekenis er aan de vorm van de verschillende delen van het gezicht gegeven moet worden. Daarbij ziet hij het gezicht als een spiegel van de ziel. In een hoofdstuk met als titel *Over de harmonie tussen de morele en lichamelijke schoonheid* zegt hij: 'Het moreel meest hoogstaande komt overeen met het mooiste gezicht. Het moreel meest ver-

werpelijke komt overeen met het meest verwrongen gezicht.³³⁹ Op grond van een algemene indruk van het gezicht als geheel kan een persoon worden ingedeeld volgens een op de astrologie geënte typologie. Zo heeft een zontype een rond en warmte uitstralend gezicht. Een koud en bleek gezicht is een aanwijzing dat iemand tot het maantype behoort. Het venustype heeft een mooi en aangenaam gezicht, terwijl het marstype hoekig en ruw is. Honderden tekeningen maken duidelijk hoe men zich, volgens het systeem van Lavater, elk gezichtstype dient voor te stellen.

Lavater is na het verschijnen van zijn *Psysiognomische Fragmente* aanvankelijk enorm geprezen en bewonderd. Tallozen namen zijn ideeën over en de *fysiognoom* werd door velen als een wetenschapsman beschouwd, maar lang duurde dit niet. Siegfried Frey, verbonden aan de Universiteit van Duisburg, vat de opkomst en neergang van de fysiognomie als volgt samen: 'Door alle ontwikkelingen in de geschiedenis heen heeft de oude wetenschap van de fysiognomie altijd meer vijanden dan vrienden gehad. Vooral op het hoogtepunt van de Eeuw van de Verlichting, toen wetenschappers de waarde van alle traditionele overtuigingen in twijfel begonnen te trekken, was publieke bijval voor de fysiognomie bijzonder onwaarschijnlijk.'³⁴⁰ Al snel keerden velen die de fysiognomie geprezen hadden zich van Lavater af, in ieder geval voor het oog van de wereld: 'De duizenden fysiognomen ... die voor het voetlicht getreden waren trokken zich snel weer terug in de anonimiteit. In besloten kring bleef de fysiognomie springlevend, maar in het openbaar deed men of het ondenkbaar was dat iemand zich zou bezighouden met zoiets doms als de fysiognomie.'³⁴¹

In het westen heeft de gelaatkunde nooit de populariteit gekend die in China al vele duizenden jaren haar deel is. De weinige hedendaagse publicaties over dit onderwerp beschrijven systemen om het karakter uit de kenmerken van het gezicht en andere lichaamsdelen af te leiden. *The complete book of fortune*, een handboek voor het werken met verschillende divinatievormen dat aan het begin van de twintigste eeuw verscheen en nog steeds herdrukt wordt, geeft in het hoofdstuk *The art of physiognomy* aan hoe je een karakterschets kunt uitwerken aan de hand van lichamelijke kenmerken. Daarbij wordt niet alleen gekeken naar het gezicht, maar ook naar het hoofdhaar, de lichaamslengte, lichaamsbouw en manier van voortbewegen. Van het gezicht wordt een oordeel gegeven over de neus, de oren, kin, wenkbrauwen, ogen, wangen en mond. Is de neus lang of kort, recht of krom, puntig of rond, dun of gezet? Zo worden vragen gesteld voor elk deel van het gezicht en de andere lichaamsdelen die in het oordeel worden betrokken. Elk antwoord geeft een score op een lijst met zestig karaktereigenschappen. Uit de eindscore wordt de karakterschets afgeleid.

Een tweede methode die wordt uitgewerkt is het indelen van het gezicht als geheel bij een van de tien *planeettypen*. Voor elk planeettype (zon en maan inbegrepen) worden scores op de zestig karaktereigenschappen gegeven.

Hieruit kan weer een karakterprofiel worden afgeleid.

Een derde methode is iemand op grond van het gezicht in te delen op een lijst met zeventien *diertypen*. Daarbij wordt gelet op uiterlijke kenmerken, manier van lopen en het algemene gedrag van de betreffende persoon. Elk diertype heeft een score op de lijst met zestig karaktereigenschappen. Hieruit kan weer een karakterschets worden afgeleid.

The complete book of fortune doet niet uit de doeken waar deze vormen van de gelaatkunde op gestoeld zijn. Het principe bestaat al duizenden jaren. De uitwerking zal voor een gedeelte op gezond verstand zijn gebaseerd. En voor de rest... wie zal het zeggen? Neem *The complete book of fortune* ter hand en probeer het systeem uit op wie zich hiervoor beschikbaar stelt. Als je er iets mee kunt, dan is het een goed systeem. Als het voor jou niet werkt dan werkt het misschien voor anderen wel.

Frenologie: de fysiognomie als (pseudo-)wetenschap

In de achttiende en het begin van de negentiende eeuw sprak het idee het karakter af te leiden uit lichamelijke kenmerken erg tot de verbeelding. De ideeën van de Duitse arts Franz Joseph Gall (1758-1828), gespecialiseerd in hersenonderzoek, volgens welke er een verband zou bestaan tussen de vorm van de schedel en het karakter van de betreffende persoon, werden dan ook in brede kring enthousiast ontvangen, hoewel zijn medische vakbroeders erg sceptisch tegenover zijn theorie stonden en nog steeds staan. Vanaf 1796 begon Gall lezingen te geven over zijn nieuwe wetenschap, die hij *frenologie* noemde, afgeleid van het Griekse *phren*, waarmee de geest of de hersenen worden aangeduid. Na zijn dood droegen zijn leerlingen, Johann Caspar Spurzheim en George Combe, zijn ideeën verder uit in met name de Verenigde Staten en Engeland.

Volgens de frenologie zijn de hersenen in te delen in 35 segmenten, die zich ook op de hersenpan aftekenen. Elk van de segmenten correspondeert volgens de frenologie met een mentale eigenschap, zoals het vermogen tot vriendschap of de geneigdheid destructief gedrag te vertonen. Speciale kenmerken van een bepaald segment van de hersenpan wijzen volgens de frenologie op overeenkomstige mentale afwijkingen van het gemiddelde.

Al snel begon Gall de frenologie te gebruiken om criminaliteit aan de hand van hersenonderzoek vast te stellen. Een schare enthousiaste volgelingen zag zijn ideeën door de feiten bevestigd, maar anderen meenden juist aangetoond te hebben dat de frenologie op foutieve veronderstellingen was gebaseerd en door de feiten was weerlegd.

De handlijnkunde en gelaatkunde gaan ervan uit dat er een zinvol verband bestaat tussen het lichaam en het lot of het karakter van de betreffende persoon. Op dezelfde gronden zou men, zoals in het Babylonische rijk ook

gedaan werd, eigenschappen van de hersenpan als teken kunnen duiden. Maar Gall ging niet uit van een occult verband tussen lichaam en geest. Voor Gall was het een medisch probleem dat met de medische wetenschap geheel verklaard en in kaart gebracht moest kunnen worden. Modern hersenonderzoek heeft bevestigd dat bepaalde delen van de hersenen corresponderen met bepaalde mentale functies en processen. Alleen komt de indeling niet overeen met de 35 door Gall onderscheiden segmenten. Evenmin is aangetoond dat er een verband bestaat tussen de hersenfuncties en de vorm van de hersenpan op die plaats. Overtuigde frenologen, en die zijn er nog steeds, denken daar anders over.

De frenologie heeft het gevaar in zich dat lichaamskenmerken gebruikt worden om racistische ideeën een ogenschijnlijk wetenschappelijke dekking te geven. De Nazi's hebben daar dankbaar gebruik van gemaakt om aan te tonen dat de schedel van arische *Uebersmenschen* anders is dan die van *Untermenschen*. Dergelijke ideeën waren een natuurlijk voortvloeisel uit de racistische opvattingen van de westerse mogendheden in de negentiende en twintigste eeuw. *The complete book of fortune* geeft in het hoofdstuk *The science of phrenology* zonder enige gêne een serie tekeningen waaruit moet blijken dat de schedel van een neger meer lijkt op die van een Pilt-downmens, een Neanderthaler en een gorilla, dan op die van een blanke. 'De antropologie,' zegt de begeleidende tekst, 'leert ons dat de vorm van het hoofd bij minder beschaafde rassen heel anders is dan die van de Europeaan. Bij sommige wilde stammen op een laag ontwikkeld niveau komt de vorm meer overeen met die van de mensapen'.³⁴²

Het lichaamsorakel voor deze tijd

Nog steeds worden de kenmerken van bepaalde lichaamsdelen gebruikt om het lot of het karakter van de betreffende persoon uit af te leiden. Handlezen en gelaatkunde worden, zoals gezegd, voor het eerst sinds lange tijd door velen weer serieus genomen en actief beoefend. Er komen zelfs nog nieuwe methodes bij om het lichaam als orakel te gebruiken. Journalist en therapeut Imre Somogyi heeft, bij gebrek aan hem bekende bestaande tradities op dit gebied, een manier ontworpen om het lot uit de tenen af te leiden. In het boek *Tenen lezen* zet hij zijn methode uiteen. Hoewel er niets op tegen is om gaandeweg een divinatiemethode te ontwerpen en bij te stellen, rammelt de 'wetenschappelijke' onderbouwing die Somogyi meent te moeten geven aan alle kanten. Zo verbindt hij de vijf tenen met vijf chakra's (fysieke krachtcentra) en het yin-yang principe. Dat het laatste een Chinees begrip is en de chakra's afkomstig zijn uit de *Kundalini Yoga* en het er bovendien zeven zijn en geen vijf, lijkt hem niet te deren. Deze door hem als 'oosters' aangeduide chakra's verbindt hij met 'de vijf elementen uit de Oosterse geneeskunde'.

Wie daarbij denkt aan de Chinese elementen aarde, water, vuur, hout en metaal komt bedrogen uit, want Somogyi bedoelt de Griekse elementen aarde, water, vuur en lucht, met de ether als vijfde verbindende element. De vijf tenen van beide voeten worden elk met een van deze elementen verbonden: 'De grote tenen vertegenwoordigen het element ether. De daaropvolgende tenen staan voor lucht, vuur, water en aarde.'³⁴³ Verder gaat hij 'ervan uit dat elke teen een bepaalde emotie of energie reflecteert. De vorm en de stand van de tenen laten zien hoe de eigenaar met zijn energieën omgaat, of hoe het met zijn chakra's is gesteld.'³⁴⁴ De koppeling van elementen en emoties doet denken aan de door Jung uitgewerkte en door velen overgenomen verbanden: gewaarworden (aarde), voelen (water), intuïtie (vuur) en denken (lucht). Ook hier heeft Somogyi kennelijk maar willekeurig wat verbanden gelegd. Zo rekent hij de luchtteen bij de linkervoet onder gevoel en bij de rechtervoet onder wensen en verlangens. De kleine teen (aarde) koppelt hij bij de linkervoet aan 'optimisme, vertrouwen en seks' en bij de rechtervoet aan 'angst'. 'Om een verdere ontwikkeling van de theorie en de praktijk op een verantwoorde wijze te laten gebeuren,' deelt Somogyi in zijn *Naschrift* mee, heeft hij een stichting in het leven geroepen, de *Stichting voor Fundamental Dactylogical Reading* in Hilversum. Daar is, lijkt ons, nog veel werk te doen.

De teerling is geworpen

Orakelen door iets te gooien en de uitkomst te interpreteren in het licht van een gestelde vraag, is een techniek die al duizenden jaren oud is. Dit wordt wel *het lot werpen* genoemd. Daarbij hoeft niet letterlijk sprake te zijn van werpen. Je kunt ook iets neerleggen, bijvoorbeeld speelkaarten, of volgens bepaalde spelregels verdelen, bijvoorbeeld steentjes. Wel wordt altijd een handeling verricht om het *orakel op te wekken*. Het aflezen van het lot uit iemands hand of geboortehoroscoop is niet het werpen van het lot. Wat men daarbij leest was er al en wordt niet opgewekt. Het werpen van het lot kan met eenvoudige middelen worden verricht en vereist geen hoog ontwikkelde wetenschappelijke traditie of priesterklasse. In het voorafgaande hebben we al verschillende keren verwezen naar het werpen van het lot. In dit hoofdstuk en het volgende zullen we hier dieper op ingaan. Wat moeten we verstaan onder het lot dat wordt geworpen?

Het werpen van het lot

In het moderne taalgebruik is *lot* meestal een abstract begrip, waarnaar we verwijzen in uitdrukkingen als ‘hij onderging hetzelfde lot als zijn voorganger’. Het lot is echter ook heel concreet. *Van Dale* geeft als eerste betekenis van lot: ‘Een van een merk voorzien voorwerp dat uit een aantal gelijksoortige getrokken of met andere neergeworpen wordt om een beslissing te geven, om een persoon of zaak voor iets aan te wijzen.’

Het woord *lot* is afgeleid van de Germaanse wortel **hlut*, waaruit ook het Engelse *lot*, het Duitse *Los* en vergelijkbare namen in de andere Germaanse talen zijn voortgekomen. In andere takken van de Indo-Germaanse taalfamilie, zoals het Keltisch of de Romaanse talen, is het woord echter niet bekend, behalve als Middeleeuws leenwoord uit de Germaanse talen, zoals het Franse *lot*, waarmee een lot uit de loterij wordt aangeduid. Ook *loterie* en *lotto* zijn ontleend aan de Germaanse taalgroep en overgenomen in het Frans en vele andere talen.

Het lot werd enerzijds gebruikt als een *godsoordeel* (zie hoofdstuk 10), anderzijds als een manier om te *wichelen*. Het godsoordeel, om een schuldi-ge aan te wijzen of om iets of iemand te selecteren, is nog duidelijk terug te vinden in de door *Van Dale* gegeven omschrijving. Het aanwijzen van een

winnaar in een loterij of het door het lot aanwijzen van een frontsoldaat die een gevaarlijke taak moet uitvoeren, is in wezen afgeleid van het godsoordeel. Wichelen door het lot te werpen is echter een even oud gebruik. Het *Middelnederlands woordenboek* van Verwijs en Verdam merkt op: 'In het bijzonder wordt *lot*, evenals het Latijnse *sors*, gebruikt voor het *voorspellen van de toekomst*, als term van de wichelarij. Vergelijk het Middelhoogduitse *liezen*, tooveren, waarzeggen ... Uit de betekenis *lot* als term van de wichelarij heeft zich ontwikkeld die van *lotsbestemming*, *levenslot*, *toestand*, *levensomstandigheden*.' Een waarzegger werd in het Middelnederlands ook wel aangeduid als een *lotboeckleser*. Het lezen van het lot werd gezien als het interpreteren van het noodlot dat de grote lijnen in iemands leven aangaf.

In het artikel *Los*, *losen* zet Fritz Boehm de ontwikkeling van de begrippen *lot* en *loten* in de verschillende Germaanse talen uiteen: 'De betekenis is al in de oudste geschriften zo veelzijdig als in het latere en huidige spraakgebruik. Het werkwoord *loten* duidt aan: waarzeggen, magie bedrijven, verloten, ontvangen, erven, in de schoot geworpen krijgen, verdelen, opofferen. Het zelfstandig naamwoord *lot* duidt aan: lot, teken of magisch middel.'³⁴⁵

De rol van het lot bij het verdelen van bepaalde zaken kwam ook in het Middelnederlands tot uitdrukking. Verwijs en Verdam zeggen hierover: 'De betekenis *lot* ontwikkelt zich tot *iets wat iemand door het lot wordt toegewezen*.' Dit had met name betrekking op grondbezit of onroerend goed. Een *kavel* werd in het Middelnederlands *lot* genoemd. In het Engels wordt *lot* nog steeds in die betekenis gebruikt. Een moderne afleiding hiervan is *parking lot* (parkeerplaats).

'Uit de betekenis *deel*, *aandeel*,' voegen Verwijs en Verdam aan het bovenstaande toe, 'schijnt zich de betekenis *hoeveelheid*, *grote hoeveelheid*, *menigte* te hebben ontwikkeld... Dezelfde betekenis heeft het Engelse *lot*.' Niet veel mensen zullen zich bij Engelse uitdrukkingen als 'lots of people' (veel mensen) en 'the whole lot' (de hele groep) realiseren dat dit woord uit de sfeer van het orakelen is voortgekomen.

Het werpen van het lot in het Babylonische en Assyrische rijk

In het Babylonische en Assyrische rijk lag de nadruk bij het divineren op het lezen van voortekens en patronen die de natuur ongevraagd verschaftte. De ingewandenschouw was een manier om voortekens die in het lichaam verborgen lagen zichtbaar te maken. Het lezen van de ingewanden was, net als het lezen van de handen of het gelaat, het interpreteren van een al bestaand patroon. Het doelbewust opwekken van voortekens stond minder op de voorgrond in Mesopotamië, maar was beslist niet afwezig. Net als de goden geacht werden hun wil uit te drukken door verschijnselen aan de hemel of in de ingewanden van offerdieren, konden ze ook hun wil kenbaar maken door het

lot te bepalen op het moment dat het werd geworpen.

Een van de in Mesopotamië toegepaste manieren was gebruik te maken van pijlen. De pijlen konden na het stellen van een vraag worden afgeschoten of uit een koker gepakt. De profeet Ezechiël beschrijft hoe de Babylonische koning Nebukkadnessar tegen zijn vijanden optrok en niet wist of hij eerst naar Jeruzalem of naar Rabba-Ammon zou gaan. Om zeker van zijn zaak te zijn besloot de koning op drie verschillende manieren te divineren welke weg hij moest kiezen: 'Hij zal de pijlen schudden; hij zal de terafim raadplegen; hij zal de lever bezien. In zijn rechterhand zal het lot zijn, dat Jeruzalem aanwijst.'³⁴⁶ Hoewel de cryptische beschrijving verschillende interpretaties toestaat, volgen velen de door kerkvader Hiëronymus ($\pm$ 350-420) gegeven uitleg dat er twee pijlen in een koker zaten, de ene met de naam Jeruzalem, de andere met de naam Rabba-Ammon. De koker werd geschud en de koning trok met de rechterhand er één uit. Als dat de pijl van Jeruzalem was, dan had het lot die stad aangewezen. Hiëronymus voegt eraan toe dat de Grieken dit *belomantie* (pijl-waarzeggerij) of *rhabdomantie* (staf-waarzeggerij) noemden.³⁴⁷

Niet bekend is of de Grieken daadwerkelijk de *belomantie* gebruikten. Wel was het divineren met pijlen, *El-Meysar* genaamd, algemeen gangbaar onder de pre-islamitische Arabieren. Daarbij werd elke pijl beschreven met een naam of andere tekst en in een koker gedaan. De koker werd steeds sneller rondgeslingerd. De eerste pijl die daarbij uit de koker viel, werd als antwoord op de vraag opgevat.³⁴⁸ Ook was wel gebruikelijk pijlen van 'ja', 'nee' of andere opschriften te voorzien en er een uit een zak te trekken als antwoord op een gestelde vraag. De cultus van de Hubalstam bij de Kaäba was verbonden met een dergelijk pijlorakel dat *Istiqsham* werd genoemd. Ook elders in de Arabische wereld werd het pijlorakel veelvuldig gebruikt. Een andere methode was twaalf pijlen met linnen te omwikkelen. Het linnen werd in brand gestoken, waarna de pijlen lukraak werden afgeschoten. Uit de manier waarop de pijlen neerkwamen, leidde men het antwoord op een gestelde vraag af.³⁴⁹ Soera 5:90 van de Koran waarschuwt tegen het drinken van wijn, het spelen van kansspelen, het aanbidden van afgoden en het waarzeggen met pijlen, want dat zijn gruwelen die door Satan zijn bedacht.

Een andere Babylonische manier om het lot te werpen was door takjes of stenen te trekken of neer te gooien en de uitkomst te interpreteren. In Israël werd deze divinatiemethode overgenomen en veelvuldig toegepast. In het Oude Testament wordt het werpen van het lot herhaaldelijk maar wel verluierd beschreven en ook afgekeurd. In hoofdstuk 5 hebben we hier al genoeg over gezegd. De stuwende kracht van het Babylonische rijk was ook in dit opzicht groot genoeg om haar buurlanden te beïnvloeden. De Hittieten ontwikkelden een eigen variant, het Kin-orakel, waarbij een Shugi, de oudste vrouw van de stam, de loten wierp. Ook in de Helleense wereld was het gebruikelijk takjes of stenen te werpen om antwoord te krijgen op gestelde

vragen. Het is de vraag of dit, net als de astrologie, door de Grieken van de Babyloniërs is overgenomen. In feite is het werpen van het lot een universele divinatiemethode, die overal op de wereld in allerlei varianten is terug te vinden, zonder dat aantoonbaar is waar deze vorm is ontstaan.

Het werpen van het lot in de boeddhistische wereld

Divinatie was algemeen gangbaar binnen het hindoeïsme in India ten tijde van prins Gautama, die als de Boeddha een nieuwe wereldreligie vorm zou geven. Acht brahmanen lazen de voortekenen bij de geboorte van de prins, die rond 563 v.Chr. plaatsvond. De Boeddha zelf veroordeelde elke vorm van divinatie, maar dat weerhield zijn volgelingen er niet van zich hiermee bezig te houden. In het artikel *Buddhist divination* verdeelt L.A. Waddell de belangrijkste divinatievormen in de boeddhistische wereld in drie typen: astrologie, geïnspireerde orakels en loten. Het trekken van horoscopen werd vooral door priesters en monniken gedaan. Geïnspireerde orakels kwamen gewoonlijk voort uit de inheemse religies die al vóór het boeddhisme bestonden. In hoofdstuk 9 hebben we in dit verband de geïnspireerde orakels van de inheemse bon-religie in Tibet genoemd. Het werpen van de loten werd en wordt door de mensen zelf gedaan om vragen in het dagelijks leven te beantwoorden. De belangrijkste manieren om het lot te werpen worden door Waddell in vijf typen ingedeeld. Volgens het eerste type trekt men graankorrels, steentjes of munten uit een hoop en interpreteert dit volgens een bepaalde methodiek. Ook pakt men wel een boeddhistische rozenkrans op een willekeurig punt beet en telt het aantal kralen vanaf het begin van de krans. Het tweede type bestaat uit het gooien van dobbelstenen op een bord met bepaalde figuren en symbolen. Volgens het derde type gooit men takjes neer en interpreteert het resultaat. Het vierde type gebruikt kaarten waarop symbolen en figuren staan. Ten slotte is het gebruikelijk om boeddhistische teksten op vellen papier te schrijven en er één uit te trekken die dan het antwoord op de gestelde vraag bevat. Al deze manieren om het lot te werpen komen ook in andere delen van de wereld voor en zullen door ons nader worden toegelicht.

Het werpen van het lot bij de Grieken

In Griekenland had, zoals we in hoofdstuk 9 hebben beschreven, het geïnspireerde orakel een grotere status dan enige andere divinatie techniek. Toch speelde het werpen van het lot ook een rol van betekenis. In de meeste orakelplaatsen werd gedivineerd met *bikkels*, ook op de dagen dat het orakel niet open was. De bikkels werden meestal op een plank of in een bak met water

geworpen. Bikkels zijn kootbeentjes, meestal uit de hiel van een schaap. Op een bikkel zijn vier vlakken waarop een getal geschreven kan worden. In de Helleense wereld was het gebruikelijk daarvoor de getallen 1, 3, 4 en 6 te nemen. Er werden vijf bikkels gegooid en de bovenliggende getallen vormden het antwoord op de vraag. De vijf cijfers konden worden opgeteld. Het laagste getal dat gegooid kon worden met 5 bikkels was $11111 = 5$. Het hoogste getal was $66666 = 30$. Bij het divineren werd echter niet alleen gekeken naar het totaal, maar ook naar de manier waarop dit getal was opgebouwd. Zo kon je met vijf bikkels op drie manieren het getal 21 gooien, namelijk 66441 of 66333 of 64443. Dat waren drie verschillende antwoorden. Naar de volgorde van de getallen werd niet gekeken, dus 66441 was gelijk aan 44616 of welke volgorde dan ook. Het ging om de unieke combinatie van getallen, in dit geval twee zessen, twee vieren en een één. Bij het divineren met vijf bikkels zijn in totaal 56 verschillende combinaties mogelijk. Er zijn dus 56 verschillende antwoorden op de vraag mogelijk. In de Griekse orakeltempels beschikten de wichelaars over 56 verschillende borden, waarop in hexameters een uitleg van de betreffende combinatie werd gegeven. Elk van de 56 antwoorden had de naam van een Griekse God of godin. Zo werd de combinatie 64443 *Zeus Lichtbrenger* genoemd en de interpretatie luidde: 'Wat je ook wilt, je bereikt het en je vindt wat je zoekt. Ga vol moed aan de slag, vreemdeling, alles staat gereed voor je. Je ontdekt het verborgene. De dag van de redding is nabij.'³⁵⁰ Ook in de Helleense wereld buiten Griekenland was het orakelen met bikkels gebruikelijk. In Klein-Azië werden soms zeven bikkels geworpen in plaats van vijf. Het aantal verschillende combinaties wordt bij het werpen van meer dan vijf bikkels echter al snel onoverzichtelijk groot.

Een andere in Griekenland en Klein-Azië gebruikelijke manier om met vijf bikkels te divineren was door de vijf cijfers op te tellen. In totaal zijn er 24 verschillende som-totalen mogelijk, namelijk de getallen 5 en 30 en alle getallen van 7 tot en met 28. Met vijf bikkels is het niet mogelijk 6 of 29 als totaal te krijgen. Op $11111 = 5$ volgt namelijk $31111 = 7$ en op $66664 = 28$ volgt $66666 = 30$. Elk van de 24 som-totalen werd verbonden met een van de letters van het Griekse alfabet, dus: $5 = A$, $7 = B$, $8 = C$, etc. Vierentwintig teksten, elk beginnend met een van de letters van het alfabet, konden als antwoord op een gestelde vraag worden gebruikt. In plaats van bikkels te werpen werden ook wel 24 bronzen letters in een vaas gedaan, waarna er een uitgekapt werd om als antwoord te dienen.

Het werpen van het lot bij de Romeinen

Het Latijnse woord *sors* kende dezelfde veelheid van betekenissen die aan het Germaanse *lot* werd toegekend. Met *sors* werden de staafjes of plaatjes aangeduid die bij het loten werden gebruikt. Vaak werden de plaatjes aan een

draad aaneengeregen, waarna er een uitgetrokken werd. Het woord *sors* is afgeleid van het werkwoord *serere* (aaneenrijgen). Ook staafjes waarmee de *sortilegus* (waarzegger) divineerde werden *sors* genoemd. Daarbij trok of wierp men een van de staafjes of plaatjes en interpreteerde de tekst hierop in het licht van een gestelde vraag. Ook het orakel dat uit het betreffende staafje werd afgelezen heette *sors*. Ditzelfde woord werd eveneens gebruikt voor het levenslot of noodlot. *Sors suprema* (het uiterste lot) was een aanduiding van de dood. *Sors* was ook het deel of aandeel dat iemand kreeg toegewezen. Met *sors* kon daarom geld worden aangegeven, maar het was ook een soort-aanduiding. Met *altera sors* (de andere soort) werd de andere sekse aangeduid.

Na verloop van tijd kreeg *sors* ook wel de betekenis van *kans of blind toeval*. De godin Fortuna werd geacht het toeval of het lot te bepalen. In Praeneste, een Latijnse stad 40 km ten oosten van Rome, deelde Fortuna Primigenia een tempel met Jupiter. In deze tempel werden eikenhouten loten bewaard in een gewijde olijfhouten kist, *arca* genaamd. De loten waren volgens de overlevering daar neergevallen toen Numerius Suffustius, een belangrijke inwoner van de stad, door een droom geleid de rots openhakte. Cicero geeft ons een uitgebreide beschrijving van dit wonderbaarlijke voorval: ‘Toen hij de steenklomp had opengespleten, rolden de loten eruit te voorschijn, de antieke letters keurig in eikenhouten blokjes gekerfd ... tot vandaag is de plek waar dit zou zijn gebeurd een devotieplaats, dicht bij het beeld dat Jupiter uitbeeldt, samen met Juno op schoot bij Fortuna, die hem de borst geeft... Waarzeggers die voor de daar gevonden loten een wereldwijde vermaardheid hadden voorspeld, adviseerden om uit het hout van de olijffboom een kist te maken als bewaarplaats voor de loten. Uit die kist worden nog steeds de loten gehaald als Fortuna daartoe het teken geeft.’³⁵¹

Andere Romeinse bronnen lichten toe dat een jongen in Praeneste de loten in de kist schudde als Fortuna door een teken had laten blijken dat het lot geworpen mocht worden. Na het schudden trok de jongen een van de loten uit de kist. Een *sortilegus* interpreteerde dit lot in het licht van de gestelde vraag. Als het antwoord gunstig was voor de vraagsteller kon deze met een votiefsteen zijn dankbaarheid aan Fortuna kenbaar maken.³⁵²

Alleen op 11 april, de jaarlijkse feestdag van Fortuna Primigenia in Praeneste, was de tempel open en konden de loten met toestemming van de godin geworpen worden. Voor keizers werd nog wel eens een uitzondering gemaakt. Domitianus liet elk jaar op Nieuwjaarsdag het lot werpen in Praeneste en kreeg altijd een gunstig lot toegewezen, behalve, zoals Suetonius ons mededeelt, in het jaar dat hij als gevolg van een samenzwering werd vermoord. Dat jaar wees het lot dat voor de keizer werd getrokken op rampspoed en bloedvergieten.³⁵³

Cicero was nogal sceptisch over het divineren in Praeneste – zijn gewone houding in deze zaken – en merkt snerend op: ‘Heel die lotenpraktijk is op

onwaarschijnlijke wijze tot stand gekomen door motieven van koopmanschap, bijgeloof en illusie.³⁵⁴ In zijn tijd, de eerste eeuw v.Chr., was het werpen van loten niet meer zo populair als het vroeger was geweest: 'Dit soort divinatie is intussen in de gevestigde opinie uit de gratie geraakt. Alleen de schoonheid van de tempel en de traditie houden de loten van Praeneste nog in ere; dat wil zeggen bij de grote massa, want geen magistraat of invloedrijk persoon maakt nog gebruik van divinatie met loten.'³⁵⁵ Kort na de dood van Cicero was het prestige van Praeneste zover gedaald dat keizer Tiberius, zoals Suetonius ons vertelt, de olijfhouten kist liet verzegelen en overbrengen naar Rome. Toen hij de kist daar liet openen om de loten te laten vernietigen, bleken ze op mysterieuze wijze verdwenen te zijn. Pas toen de kist teruggebracht werd naar Praeneste zaten de loten er weer in. Tiberius was diep onder de indruk van dit wonder en liet de loten ongemoeid.³⁵⁶

In hoofdstuk 5 hebben we de *sortes Vergilianae* genoemd, een manier om het lot te werpen door een willekeurige tekst uit de *Aeneis* van Vergilius te trekken en die als antwoord te interpreteren. Dit werd op vele plaatsen gedaan, onder andere in Praeneste en in de tempel van Apollo in Cumae. Soms werd de betreffende tekst gedivineerd door te werpen met bikkels of dobbelstenen, waarbij elke mogelijke uitkomst van de worp gekoppeld was aan een bepaalde tekst. Er zijn beschrijvingen van hooggeplaatste personen, keizers of toekomstige keizers onder hen, die de *sortes Vergilianae* raadpleegden.

Ook het werpen van het lot met dobbelstenen was bij de Romeinen bekend. Het gezegde *iacta alea est* (de dobbelsteen is geworpen) betekende zoveel als: het lot is bezegeld, de dingen moeten hun loop hebben en kunnen niet meer veranderd worden. Volgens Suetonius had Julius Caesar deze woorden gesproken toen hij in 49 v.Chr. met zijn leger de Rubico overtrok.³⁵⁷ Dit was een grensrivier tussen Italië en Gallia Cisalpina en een wet verbood elke veldheer die uit het noorden kwam de rivier met zijn leger over te trekken. Caesar legde deze wet naast zich neer en wist dat er geen weg terug was na deze openlijke uitdaging van de Senaat. In het Nederlands kennen we het gezegde *de teerling is geworpen*, wat dezelfde betekenis heeft als het Latijnse voorbeeld.

In het orakel van Geryon bij Patavium, het huidige Padua, werd gedivineerd door gouden dobbelstenen in een fontein te werpen. Uit het aantal ogen leidde men het antwoord op de gestelde vraag af. In 8 n.Chr., tijdens zijn veldtocht tegen het opstandige Illyricum, had Tiberius de gouden dobbelstenen geworpen om de uitslag van zijn veldtocht te divineren. Daarbij had hij het hoogst mogelijke aantal ogen gegooid en leidde daaruit zijn overwinning af. Suetonius, die meer dan een eeuw later dit voorval optekende, voegt eraan toe dat de gouden dobbelstenen nog steeds in de fontein te zien zijn. Of ze nog steeds gebruikt werden om te divineren vermeldt de geschiedschrijver niet.³⁵⁸

Het werpen van het lot in de Germaanse en Scandinavische gebieden

Bij de Germanen was het werpen van het lot een belangrijke divinatievorm. In hoofdstuk vijf hebben we hier al een beschrijving van gegeven. Op het werpen van het lot met runetekens gaan we hieronder uitgebreid in. De Germaanse vormen om het lot te werpen zijn door de Middeleeuwen heen, vaak tot in de moderne tijd, in de voormalige Germaanse gebieden blijven bestaan.

Het godsoordeel (zie hoofdstuk 5) werd soms uitgevoerd door het lot te werpen. De *Lex Frisiorum*, een Fries wetboek uit de negende eeuw, geeft een gekerstende versie van een aantal heidense gebruiken met betrekking tot het werpen van het lot. We hebben in hoofdstuk 10 de Friese *dobbelsteenproef* al genoemd. Er zijn meer voorbeelden te geven. Om de identiteit van een moordenaar vast te stellen moesten zeven verdachten een bepaald teken op een takje kerven. Een priester of een daarvoor aangewezen jongen deed de loten in een doek, schudde ze en trok ze er een voor een uit. Het lot dat als laatste in de doek overbleef wees de schuldige aan.³⁵⁹ Op het eiland Fehmarn in de Oostzee was het nog in de vijftiende eeuw algemeen gebruikelijk een dief door het lot aan te wijzen. Vijf staafjes werden wit geverfd, een zesde zwart. Zes verdachten moesten blind een van de staafjes trekken. Wie het zwarte staafje trok werd als de schuldige aangewezen.

Ook in Scandinavië was het werpen van het lot algemeen bekend. De Deense historicus Saxo Grammaticus, die omstreeks 1200 in zijn *Gesta Danorum* (Handelingen van de Denen) de oude en nog bestaande gebruiken van zijn land boekstaafde, geeft een beschrijving van het werpen van het lot op het eiland Rügen. De eilandbewoners wierpen nog in zijn tijd het lot met drie blokjes hout die aan de ene kant wit en aan de andere kant zwart waren. Er werd een vraag gesteld, waarna de vraagsteller de drie blokjes in de schoot geworpen kreeg. Als twee of drie blokjes met de witte kant boven lagen werd dit als een positief antwoord opgevat. Als de zwarte kant bij twee of drie blokjes boven lag, was het antwoord negatief.³⁶⁰ In de negentiende eeuw werd deze divinatievorm nog op verschillende plaatsen in Duitsland, met name het Voigtland, aangetroffen.³⁶¹

De kerk over het werpen van het lot

In het kerkelijk Latijn werd het begrip *sors* overgenomen. Thomas van Aquino (zie hoofdstuk 3) geeft in zijn hoofdwerk *Summa Theologia* een indeling in drie typen. *Sors divisoria* (verdelend lot) had vooral te maken met juridische aangelegenheden, bijvoorbeeld bij een boedelscheiding. *Sors consultatoria* (raadgevend lot) was een verzamelnaam voor methodes om beslissingen te nemen of om iemand of iets aan te wijzen. Dit is in feite het godsoordeel. *Sors*

divinatoria (waarzeggend lot) omvatte alle manieren om met het lot te wicelen.³⁶²

De houding van de kerk tegenover het werpen of trekken van het lot is vanaf het begin tweeslachtig geweest. Enerzijds werden bepaalde vormen goedgekeurd of oogluikend toegelaten, anderzijds verzette de kerk zich heftig tegen elke vorm van divinatie, ook divinatie door het werpen van het lot. Deze tweeslachtige houding is op de bijbel terug te voeren. In het Oude Testament wordt, zoals gezegd, het werpen van het lot weggemoffeld. Het *sors divinatoria* kon vaak nog wel de goedkeuring van de kerkvaders wegdragen. In een brief aan Honorius, die keizer was van het West-Romeinse rijk in de roerige jaren 395-423, toen Rome herhaaldelijk door de West-Goten onder Alarik werd belegerd en geplunderd, geeft Augustinus als zijn mening dat het *sors divinatoria* is toegestaan in tijden van vervolgingen als de priesters een onderscheid willen maken tussen degenen die op hun post moeten blijven en degenen die zich in veiligheid mogen brengen.³⁶³ Het onderscheid tussen het toegestane *sors divinatoria*, waarbij een verdeling werd gemaakt tussen personen of groepen, en het verboden *sors consultatoria*, waarbij een persoon werd aangewezen of uitgekozen, was echter niet altijd even duidelijk. Zo verbood paus Honorius III in 1216 uitdrukkelijk het aanwenden van het *sors divinatoria* om een nieuwe bisschop of andere kerkelijke waardigheidsbekleeder aan te wijzen.³⁶⁴

De kerkvaders hebben zich ook bij het werpen van het lot vruchteloos verzet tegen een verstrengeling van kerkelijke gebruiken en heidendom. Zo veroordeelde Beda in een omstreeks 709 geschreven commentaar op de handelingen der Apostelen het gebruiken van de eucharistie, gebedenboeken en andere heilige voorwerpen bij het werpen van het lot.³⁶⁵

Het werpen van het lot om te divineren, het *sors divinatoria*, is door de kerk vanaf het begin streng verboden omdat het, net als andere divinatievormen, een inbreuk zou zijn op de vrijheid van God om het lot van een mens vast te stellen of naar willekeur te veranderen. Iemand die wichelde met het lot werd in kerkelijk Latijn een *sortarius* genoemd. De *sortarius* werd in de Middeleeuwen en Renaissance gelijkgesteld met heksen en tovenaars. Alle divinatievormen werden in de Middeleeuwen soms samengevat onder de noemer *sortimantia*, wat als een van de duivelse heksenkunsten werd beschouwd. In het Frans werd een tovenaars of magiër aangeduid als *sorcier*, terwijl een tovenaars of heks *sorcière* werd genoemd. Deze woorden bestaan in het moderne Frans nog steeds. In de zestiende eeuw raakte het woord *sorcer*, later *sorcerer*, als aanduiding van een tovenaars, in het Engels ingeburgerd. Met *sorcery* werd vooral tovenarij, maar ook wel hekserij, aangeduid.

Het werpen van het lot in de moderne tijd

In de negentiende eeuw werden vele vormen om het lot te werpen nog over-

al in Europa toegepast, maar in de twintigste eeuw raakte dit, net als andere divinatievormen steeds meer in onbruik. Voorzover het nog wordt geworpen of getrokken, heeft het lot een wat speelser karakter gekregen. Nog steeds is het gebruikelijk iemand door het lot aan te laten wijzen, bijvoorbeeld door strootjes of lucifers te trekken, waarvan er een korter is dan de andere. Het gaat daarbij echter niet meer om het aanwijzen van misdadigers, maar om het verdelen van taken of het helpen bij het maken van een keuze.

In de twintigste eeuw is het werpen van het lot vooral iets dat meisjes doen om erachter te komen wat voor man ze krijgen en wanneer en hoeveel kinderen ze zullen hebben. In Silezië was het tot voor kort gebruikelijk dat een meisje in de nacht van Sint Andries (30 november) drie takjes onder haar hoofdkussen legde. Het ene takje was dik, het andere dun en bij het derde was de bast eraf geschild. Als ze wakker werd greep ze op de tast onder het kussen. Als ze het dikke takje het eerste pakte wees dat op een rijke man. Trof ze het dunne takje dan zou ze net rond kunnen komen, maar als ze het geschilde takje pakte greep dan zou ze niet meer dan een bedelaar kunnen krijgen.³⁶⁶

Tot het begin van de twintigste eeuw was het op vele plaatsen in Europa gebruikelijk jongens en meisjes door het lot aan elkaar te koppelen. Gewoonlijk gaven de jongens iets van zichzelf, bijvoorbeeld een mes of ander herkenbaar voorwerp. Elk voorwerp werd door het lot aan een meisje toegewezen, waarna het betreffende meisje volgens bepaalde spelregels een paar vormde met de jongen van wie het voorwerp was. Ook bordjes of takjes met elk de naam van een jongen konden hiervoor gebruikt worden.

Het mysterie van de runen

Het woord *rune* duidde oorspronkelijk een geheim aan dat op een bepaalde manier werd onthuld of doorgegeven. In de vroege Middeleeuwen is deze betekenis al in verschillende Germaanse en Keltische talen terug te vinden. Het Oudnoorse *rûn* betekende ‘geheim’, maar ook ‘magisch teken’. Het Oudengelse *rûn* werd gebruikt in de betekenis ‘geheim’. Ook werden besloten bijeenkomsten van de stamhoofden in het Angelsaksische Engeland als zodanig aangeduid, terwijl het woord eveneens gebruikt werd voor een geschreven, gekerfd of uitgebeiteld teken dat een geheime betekenis had en waaraan magische krachten werden toegeschreven. Het Oudhoogduitse en Gotische *rûna* werd voor dezelfde begrippen gebruikt. Toen bisschop Wulfila in de vierde eeuw de bijbel in het Gotisch vertaalde, werd in de tekst ‘U is gegeven de geheimenis van het Koninkrijk Gods’³⁶⁷ het woord ‘geheimenis’ vertaald als ‘rûna’. Verwant hiermee is het Oudhoogduitse *rûnen* dat fluisteren betekent. In het Middelnederlands is dit woord nog terug te vinden om fluisteren aan te duiden. In het Fins kreeg *runo* de betekenis ‘lied’, waarschijnlijk omdat de oudste liederen meestal een religieus-magische betekenis hadden.

Jan de Vries, de grootste Nederlandse autoriteit op het gebied van de Germanistiek, wijst op het feit dat het woord *rune* niet is beperkt tot de Germaanse stammen: 'Onmiddellijk verwant is het Oudierse *rûn*, 'geheim', hetgeen wijst op het ontstaan van dit woord in een Keltisch-Germaanse cultuurgemeenschap. Het best te verklaren door het Griekse *ereunaô*, 'ik vors uit'; de runen werden oorspronkelijk in de magie gebruikt en uit Tacitus' bericht over het werpen van het lot bij de Germanen vernemen wij dat daarbij van tekens voorziene staafjes gebruikt werden. Het woord *rûna* heeft dus eigenlijk betrekking op het uitvorsen van een goddelijk raadsbesluit of van het noodlot.'³⁶⁸

De oorsprong van het runen-alfabet

Welke tekens de Germanen gebruikten bij het werpen van het lot vermeldt Tacitus niet en het is dus niet te bewijzen dat dit de letters zijn geweest van het runen-alfabet dat naar de beginletters *futhark* is genoemd. Ralph Elliott, professor in de Engelse taal aan de Australian National University, merkt in dit verband op: 'De oorsprong van de futhark blijft, tot de huidige dag, het meest raadselachtige van alle hiermee verbonden mysteries.'³⁶⁹ De belangrijkste theorieën op dit gebied proberen de runen te herleiden tot de Latijnse of Griekse letters of tot een ander in Noord-Italië ontstaan alfabet. Voor elke theorie is wel iets te zeggen. Bepaalde runentekens vertonen overeenkomst met Latijnse letters, andere met Griekse letters, terwijl ook het Etruskische alfabet verbluffende parallellen levert. Helaas is ook tégen elke theorie wel iets in te brengen. Het Latijnse en het Griekse alfabet zijn, net als het Hebreeuwse, gebaseerd op het Foenicische alfabet, maar de volgorde van de futhark is heel anders dan al deze alfabetten. De runen zijn dus kennelijk ontstaan toen het Foenicische alfabet nog niet in Europa was doorgedrongen of iemand heeft de letters doelbewust door elkaar gegooid om een eigen alfabet te creëren.

Taalkundige Marlies Philippa en oudgermanist A. Quak, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, merken op dat de oudste runeninscripties niet gevonden zijn in Zuid-Europa, maar in Scandinavië en wel in de derde eeuw van onze jaartelling, nadat de Romeinen daar geweest waren. Daaraan verbinden ze de volgende conclusie: 'Het lijkt voor de hand te liggen om aan te nemen dat een Deen op grond van het Latijnse alfabet een eigen schrift heeft ontworpen. Dat het een bewuste handeling was, blijkt uit het feit dat er relatief weinig varianten van de verschillende runentekens bestaan. Bovendien kwamen de runen al zeer vroeg in een vaste volgorde voor die afwijkt van die van de alfabetten ... Waarom de volgorde zo is weet niemand. Men denkt dat er eventueel van een religieuze achtergrond sprake is. Enkele runennamen duiden immers goden aan ... Het runenschrift moet dus in Scandinavië zijn ontstaan, maar bij alle Germaanse volkeren bekend zijn geraakt.'³⁷⁰

Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat een Deen bij het veranderen van het Latijnse alfabet zijn toevlucht zou nemen tot reeds eeuwen geleden verdwenen Etruskische letters en toch komen die in de futhark voor. Het lijkt ook niet waarschijnlijk dat hij de runen van rechts naar links zou schrijven, dus op een manier die de Romeinen al eeuwen geleden hadden afgeschaft, en toch werden de runen soms zo opgeschreven. Ook werden de runen wel beurtelings van links naar rechts en van rechts naar links geschreven, een schrijfwijze die *boustrophedon* wordt genoemd en die alleen in de oudste Romeinse inscripties is terug te vinden.³⁷¹

De runen als sacrale tekens

Al deze feiten weerspreken de theorie dat de runen in Scandinavië bedacht zouden zijn. Ook gaan Philippa en Quak volledig voorbij aan het sacrale karakter van de eerste alfabetten. Letters werden in de Oudheid gezien als tekens met een sterke magische en religieuze lading. De Grieken en Romeinen namen in hun alfabet letters op die alleen in de Foenicische taal een functie hadden gehad, maar ze durfden de letters niet te verwijderen of nieuwe letters in te voeren die beter bij de eigen taal pasten, zo groot was het ontzag voor de kracht van het alfabet. In de Oudheid was een alfabet niet iets wat je zomaar naar eigen goeddunken, als 'bewuste handeling', ontwierp, zoals Philippa en Quak schijnen te denken. Overal op de wereld waar de mens voor het eerst leert schrijven, zijn de beelden of letters heilig. De Egyptenaren hadden hun heilige beeldschrift, de *hiërogliefen*, die ze bleven gebruiken, zelfs toen de veel eenvoudiger letters van het Foenicische alfabet in Egypte al bekend waren. In de traditioneel ingestelde Chinese samenleving bleven de karaktertekens zelfs tot de twintigste eeuw hun sacrale waarde behouden. Richard Smith zegt hierover: 'Gedurende de Qing-periode (1644-1912, aut.) kon een ambtenaar in rang verlaagd worden als hij een enkel karakterteken verkeerd had geschreven in een geschrift aan de keizer, en zo heilig was het oude schrift dat alles waar iets op geschreven was niet gewoon mocht worden weggegooid, maar ritueel verbrand moest worden op speciale altaren die bekend stond als 'pagodes om het geschreven woord te vereren' (*xizi ta*).'³⁷²

De runen waren voor de Germanen heilige tekens die een grote kracht bezaten, een kracht die kon worden gebruikt voor divinatie en magie. In dat opzicht zijn de runen te vergelijken met de *hiërogliefen* en Chinese karakters. Niet alle wetenschappers zijn overtuigd van het sacrale karakter van de runen. R.I. Page, als historicus en bibliothecaris verbonden aan het Corpus Christi College van Cambridge, probeert in zijn boek over de Engelse runen de aan de runen toegeschreven kracht belachelijk te maken met het argument dat wetenschappers alle runeninscripties die ze niet kunnen begrijpen maar een magische betekenis toedichten.³⁷³ Page zelf gaat ervan uit dat 'de runen

zijn ontworpen als een praktisch schrift, bedacht om alledaagse doeleinden te dienen'.³⁷⁴ Toch zijn de meeste wetenschappers wel overtuigd van het sacrale karakter van de runen. Zelfs Page ziet zich genoodzaakt toe te geven dat 'zeer zeker veel van de bewaard gebleven vroege runeninscripties van Scandinavië zijn blijven bestaan in een context die op de een of andere manier religieus of magisch is, hoewel de fijnere nuances ons vaak ontgaan ... Het is duidelijk dat in het begin runen gebruikt werden voor occulte doeleinden, maar de vraag is of de bovennatuurlijke kracht in de runen zetelde of in de woorden die ze vormden, dus of de runen een magisch schrift waren of een schrift dat toevallig voor magie gebruikt werd.'³⁷⁵

In zijn diepgaande studie *Runes and magic* (1986) signaleert historicus Stephen E. Flowers een tendens onder historici om 'het belang van magie in de runen traditie te bagatelliseren'.³⁷⁶ Hij wijt dit aan onbegrip met betrekking tot het verschijnsel magie, dat gewoonlijk als negatief en anti-sociaal wordt afgedaan. In plaats daarvan stelt Flowers dat magie het op een sacrale wijze gebruiken van numineuze krachten is. Hij signaleert daarbij, net als wij in hoofdstuk drie hebben gedaan, dat het heilige een ontzagwekkende kracht is die zowel oerangst als een gevoel van heel-zijn kan oproepen. De aan de runen toegeschreven kracht kan worden gebruikt om iets te weten te komen door een vraag te stellen en de runen hiervoor te werpen (divinatie) of om iets te veranderen door een magische tekst in runen op te schrijven (magie).³⁷⁷

De verschillende runenschriften

Hoewel de oorsprong van de runen, zoals gezegd, nog steeds een raadsel is, wordt over het algemeen aangenomen dat een van de Germaanse stammen het schrift heeft meegenomen naar Scandinavië. Runen uit de derde eeuw zijn in Denemarken teruggevonden, geschreven op hout, metaal of steen. Ze worden aangeduid als *Germaanse runen*. Het zijn 24 runentekens. Elk teken komt overeen met een klinker of medeklinker die in de Germaanse taal gebruikt werd. Er zijn 7 complete inscripties gevonden waarin de runen in dezelfde volgorde worden weergegeven. Naar de eerste tekens, f-u-th-a-r-k, wordt dit schrift de runen-futhark genoemd.

In Denemarken ontstond uit de 24 runen tussen de zevende en de negende eeuw een vereenvoudigd systeem waarin zestien runen werden gebruikt. Deze *Deense runen* werden al snel in heel Scandinavië gebruikt. Ze worden daarom wel aangeduid als *Scandinavische runen*. Ralph Elliott geeft als verklaring dat in die periode de Scandinavische talen sterk veranderd zijn, zodat de 24 runen niet meer overeenkwamen met de klanken van de taal. Geleidelijk aan is men ertoe overgegaan bepaalde runen weg te laten, terwijl andere runen gebruikt werden om twee letters of klanken weer te geven.³⁷⁸ Kennelijk vond men de veranderingen in de taal zo ingrijpend dat de nog

steeds als heilig beschouwde runen hieraan moesten worden aangepast.

Toen de Angelen en de Saksen zich in Engeland vestigden, namen ze de Germaanse runen mee. Ook hier begonnen veranderingen in de taal al snel een rol te spelen, maar hier koos men ervoor de oude runen redelijk intact te laten en de nieuwe klanken aan nieuwe runen te koppelen. Eerst werden vier runen toegevoegd. Dit systeem van 28 runen werd eveneens door de Friezen gebruikt, maar in Engeland zette deze ontwikkeling zich voort. In de negende eeuw hadden de *Angelsaksische runen* soms 31, soms 33 runen. Het streven de runen te laten aansluiten bij de veranderde taal werd bevorderd door de kerk, die in Engeland de runen overnam als schrift dat in de kloosters gebruikt werd. Tot in de veertiende eeuw werden teksten in de kloosters soms nog in runen geschreven.³⁷⁹

De namen van de Angelsaksische runen werden in het begin van de negende eeuw voor het eerst opgeschreven. Dat gebeurde in gedichten waarin de naam en de betekenis van elke rune werd uitgelegd. Ook uit de tiende en twaalfde eeuw zijn dergelijke gedichten bewaard gebleven. De namen van de Germaanse runen zijn nooit opgeschreven en later heeft men deze namen geprobeerd af te leiden van die van de Angelsaksische runen. Daarbij hebben verschillende interpretaties van hetzelfde woord soms tot twee of drie betekenissen voor dezelfde rune geleid.

Een methode om met de runen te divineren

Er zijn vele boeken waarin een methode wordt beschreven om met runen te divineren. Soms wordt het runensysteem daarbij vermorzeld onder de zware last van esoterische en filosofische bespiegelingen, zoals in *Het Runenboek* van Zoltan Szabó of *Magie van de runen* van Gebu Urdiz. David en Julia Line koppelen de zestien Scandinavische runen aan een geheel eigen systeem om deze runen te werpen en te interpreteren. Zolang je binnen dat kader blijft kun je ermee divineren, maar het heeft weinig of geen verband met andere runensystemen. Hetzelfde geldt voor het *Orakel der runen* van Ralph Blum, die de volgorde en deels ook de betekenis van de 24 Germaanse runen langs intuïtieve weg voor zichzelf vaststelt.

Wij hebben ervoor gekozen te werken met de 24 Germaanse runen en we hebben geprobeerd de oorspronkelijke betekenis van de runen zoveel mogelijk te reconstrueren door alle oude en moderne verwijzingen en interpretaties naast elkaar te leggen. Vervolgens hebben we uit de verschillende varianten steeds degene gekozen die ons het meest zinvol leek. Als er twee of drie mogelijkheden waren hebben we gekozen voor het alternatief dat niet al door een andere rune werd uitgedrukt. Zo wordt de rune ijs/isa soms gezien als kenmerk voor hardheid en onverzettelijkheid. Maar aangezien de rune zon/sowelu al kracht vertegenwoordigt en de rune Tiwaz voor strijd staat,

hebben we gekozen voor het aspect ‘vergankelijkheid’ van de ijs-rune. Op dezelfde manier hebben we voor elke rune een Nederlandse naam en een kenmerk vastgesteld. Dat kenmerk wordt het meest kernachtig uitgedrukt door het *sleutelwoord* dat we bij elke rune geven. De *essentie* geeft een wat uitgebreider kenmerk van elke rune.

Bij de Germanen werden de runen in de schoot of op een kleed geworpen. De meeste moderne runen-wichelaars kiezen ervoor de runen in een bepaald patroon neer te leggen en de getrokken runen te interpreteren. We hebben ons bij deze werkwijze, die in de praktijk uitstekend blijkt te bevallen, aangesloten. Voor een aantal runen maakt het verschil of ze rechtop of omgekeerd worden getrokken. In dat geval geven we voor deze rune twee interpretaties, namelijk *rechtop* en *omgekeerd*. Voor andere runen, waar onder- en bovenkant elkaars spiegelbeeld zijn, geven we slechts één *legging*.

In de tabel op p. 256 geven we een overzicht van de 24 runen. Er zijn door de eeuwen heen verschillende varianten voor sommige *runensymbolen* gebruikt. We hebben voor de meest gangbare gekozen. De *naam* is ook de meest gangbare of voor de hand liggende als er verschillende varianten in omloop zijn. De *Germaanse naam* wordt gegeven om de vergelijking met andere runensystemen te vergemakkelijken. De *klank* kan worden gebruikt als men teksten met runen wil schrijven. Het *sleutelwoord* geeft de essentie van de betreffende rune weer.

Van elke rune wordt door ons een interpretatie gegeven. Daarna geven we een paar methodes om de runen te werpen.

nr	symbol	naam	germ. naam	klank	sleutelwoord
1		Vee	Fehu	f	bezittingen
2		Oer	Uruz	oe	kern
3		Doorn	Thurisaz	th (d)	bescherming
4		Mond	Ansuz	a	communicatie
5		Rad	Raido	r	voertuig
6		Fakkelt	Kano	k	vonk
7		Geschenk	Gebo	g	geschenk
8		Vreugde	Wunjo	w	vreugde
9		Hagel	Hagal	h	tegenslag
10		Noodlot	Naudiz	n	noodlot
11		Ijs	Isa	i	vergankelijkheid
12		Jaar	Jera	j	oogst
13		Taxus	Eihwaz	e (ei)	loslaten
14		Kans	Perdo	p	kans
15		Wilg	Algiz	z	wedergeboorte
16		Zon	Sowelu	s	kracht
17		Mars	Tiwaz	t	strijd/hartstocht
18		Berk	Berkana	b	reiniging
19		Paard	Ehwaz	e	vertrouwen
20		Mens	Mannaz	m	menselijkheid
21		Water	Laguz	l	gevoelens
22		Ing	Ingwaz	ng	vruchtbaarheid
23		Bezit	Othila	o	bezit
24		Dag	Dagaz	d	licht

De 24 Germaanse runen

De interpretatie van de runen

1. Vee/Fehu: bezittingen

Essentie: De vee-rune heeft betrekking op geld en roerende goederen. Op een ander vlak gaat het om ideeën die je hebt ontwikkeld of plannen die je hebt gemaakt.

Rechttop: De zaken gaan goed en kunnen nog beter worden. Een onverwachte meevaller op materieel gebied. Het is een goed moment om eerder uitgewerkte plannen om te zetten in daden.

Omgekeerd: De zaken gaan slecht en de vooruitzichten zijn ook niet rooskleurig. Een onverwachte tegenvaller op materieel gebied kan zich voordoen. Ideeën en gemaakte plannen leiden niet tot resultaten.

2. Oer/Uruz: kern

Essentie: Het is nodig of wenselijk om terug te gaan naar de bron of de kern van de zaak. Deze rune heeft ook te maken met gezondheid, kracht en energie.

Rechttop: Het is een goed moment om door te dringen tot de essentie en bijzaken te laten voor wat ze zijn. Met inzet van al je kracht kun je problemen die zich voordoen de baas worden. Wijst op gezondheid en lichamelijk welzijn.

Omgekeerd: Je verspilt je kracht zonder tot de kern van de zaak door te dringen. Je mist de kracht of de energie om de problemen het hoofd te bieden.

3. Doorn/Thurisaz: bescherming

Essentie: De doorn-rune wijst op bescherming en afweer. Anderen zullen je met rust laten en niet proberen je te beïnvloeden, bang zich aan de doorn te prikken. Omgekeerd kun je ook anderen moeilijk bereiken of beïnvloeden. Het is een bescherming, maar tegelijk een remmende factor.

Rechttop: De zaken zijn goed zoals ze zijn. Anderen kunnen je plannen niet in de war sturen of dwarsbomen.

Omgekeerd: Je zet te snel je stekels op en laat anderen je niet benaderen, helpen of beïnvloeden. Je vertrouwt op bescherming die er misschien niet is. Je voelt je onbeschermd, terecht of ten onrechte. Iets of iemand is onverzettelijk.

4. Mond/Ansuz: communicatie

Essentie: De ansuz-rune werd in Scandinavië vooral verbonden met Odin, de oppergod van de Asen, die de runen aan de mensheid gegeven zou hebben. De Romeinen stelden hem gelijk aan Mercurius, waarbij communicatie (beide goden vlogen door de lucht) een grote rol speelde. De mond-rune is een aanwijzing dat communicatie van vitaal belang is om het probleem op te lossen of de vraag te beantwoorden.

Rechttop: Samenwerking is de sleutel tot welslagen. Tegenstellingen kunnen worden overbrugd. Goed nieuws is onderweg of kan verwacht worden.

Omgekeerd: Misverstanden kunnen de harmonie verstoren of de oplossing in de weg staan. Tegenstellingen zijn moeilijk te overbruggen. Slecht nieuws is mogelijk onderweg.

5. Rad/Raido: voertuig

Essentie: Er is een manier om het probleem op te lossen. Voor wie de weg weet is het doel te bereiken. Het rad of wiel is geen doel, maar een middel om het doel te bereiken.

Rechttop: Waar een wiel is is een weg. Het wiel rolt waarheen je het voertuig stuurt. Gunstige omstandigheden en ongekende mogelijkheden dienen zich aan.

Omgekeerd: Zonder weg is het voertuig niet te gebruiken. Alles is aanwezig om de zaak op te lossen of tot een goed eind te brengen, maar ongunstige omstandigheden kunnen roet in het eten strooien.

6. Fakkelt/Kano: vonk

Essentie: De fakkelt-rune is de essentie van het element vuur, de vonk die een plotseling inzicht of een creatieve daad kan inluiden.

Rechttop: Een probleem kan door een onverwacht inzicht worden opgelost. Laat de gebaande wegen achter je en vertrouw je aan het onbekende toe. Mogelijk zal een liefdesrelatie ontstaan.

Omgekeerd: Je hoopt op een wonder, dat uitblijft. Je probeert de zaken nieuw leven in te blazen, maar de vonk slaat niet over. Kan wijzen op hartstocht die niet wordt beantwoord.

7. Geschenk/Gebo: geschenk

Essentie: De geschenk-rune wijst op iets wat je in de schoot geworpen krijgt. Meestal heeft het geschenk te maken met vriendschap of relaties. Het is geen blind toeval, maar een geschenk voor jou, op wat voor vlak dan ook, van een goede vriend of partner. Of een geschenk van jou aan een ander.

Legging: Er is geen omgekeerde legging, dus positieve en negatieve eigenschappen kunnen in elkaar overgaan, of kunnen door de andere runen in de legging beïnvloed worden. Kleine geschenken onderhouden de vriendschap. Hulp van anderen kan een bijdrage leveren om een probleem op te lossen.

8. Vreugde/Wunjo: vreugde

Essentie: De vreugde-rune heeft te maken met de gevoelens die een rol gaan spelen als een probleem wel of niet wordt opgelost, of als de zaak een goede of slechte wending neemt.

Rechttop: Een goede ontwikkeling of afloop. Iets waar je lang op hebt gehoopt

of gewacht gaat eindelijk in vervulling.

Omgekeerd: Een minder goede ontwikkeling of afloop. Teleurstelling. Iets waar je op hoopte gaat niet in vervulling. Tegenslag. Je raakt iets kwijt waar je aan gehecht was.

9. Hagel/Hagal: tegenslag

Essentie: Zoals hagel de verwachte oogst kan vernielen, zo wijst deze rune op tegenslag, meestal buiten je schuld, maar daarom niet minder gevoelig.

Legging: Sommige auteurs rekenen met rechte en omgekeerde hagel-runen (bijvoorbeeld Michael Howard), maar zien in beide in feite hetzelfde. De hagel-rune wijst op onverwachte wendingen die grote invloed hebben. Of dit positief of negatief uitpakt kunnen de andere runen in de legging aangeven. En anders zal de tijd het leren. Vaak geeft de rune aan dat bijzaken wegvallen en alleen de essentie overblijft. Dit hoeft niet negatief uit te pakken. De gang van zaken voltrekt zich buiten je om; je hebt er geen greep op.

10. Noodlot/Naudiz: noodlot

Essentie: De noodlotsrune hoeft niet negatief te zijn. De rune wijst op een schijnbaar onafwendbare noodzaak dat de dingen gaan zoals ze gaan. Ook wat tegen de verdrukking blijft bestaan kan met deze rune worden aangeduid. De rune geeft aan dat persoonlijke voorkeur of inzet weinig zullen uitmaken. *Legging:* Er is geen positieve of negatieve legging, dus andere runen in de legging kunnen wellicht iets zeggen over hoe deze rune uitwerkt. De rune kan wijzen op een langdurig of hardnekkig probleem dat moeilijk op te lossen is. Berusten is vaak beter dan berouwen. Gebruik de kracht van de muur om tegenaan te bouwen en gebruik niet je eigen kracht om te proberen de muur te breken.

11. Ijs/Isa: vergankelijkheid

Essentie: Wat hard en stabiel lijkt kan letterlijk als ijs voor de zon verdwijnen. Invloeden van buitenaf kunnen elke inspanning ondersteunen of teniet doen.

Legging: De ijs-rune heeft geen omgekeerde legging. Het kan dus gaan om voor- of tegenspoed, die lang kan aanhouden of plotseling kan verdwijnen. De andere runen in de legging kunnen hier wellicht meer inzicht in geven.

12. Jaar/Jera: oogst

Essentie: De jaar-rune betreft de oogst, op welk gebied dan ook, die al dan niet wordt binnengehaald.

Legging: De jaar-rune heeft geen omgekeerde legging, dus de andere runen in de legging kunnen hier invloed op uitoefenen. Als regel is de jaar-rune echter een gunstig teken, dat aangeeft dat de tijd om te oogsten is aangebroken of

spoedig zal komen. Inspanningen zullen worden beloond, tenzij er veel andere negatieve krachten werkzaam zijn.

13. Taxus/Eihwaz: loslaten

Essentie: De taxus is door de eeuwen heen verbonden met dood en verlies.

Legging: Meestal wordt de taxus als negatief gezien: men raakt kwijt wat men heeft. Omdat er geen omgekeerde legging is, kunnen de andere runen in de legging en de aard van de vraag echter wel een bepaalde kleur aan deze rune geven. Loslaten van wat geen functie meer heeft en alleen belemmert, kan zelfs een positieve werking hebben. Voor verlies van iets waar men zeer aan gehecht is geldt dat men moet leren loslaten. Het kan daarbij gaan om dierbare personen, huisdieren, maar ook om ideeën die niet uitvoerbaar zijn.

14. Kans/Perdo: kans

Essentie: 'Perdo' is een duistere rune. Al in de Middeleeuwen was de betekenis van de naam niet meer duidelijk. Waarschijnlijk heeft de rune te maken met kansspelen, zoals dobbelen. Naast *Noodlot* (Naudiz), dat onontkoombaar lijkt, geeft de kans-rune de mogelijkheid door de mazen van het net te glippen.

Rechttop: Onverwachte kansen doen zich voor. Grijp je de mogelijkheid aan of laat je je kans voorbijgaan? Je hebt nu de keuze.

Omgekeerd: Je wedt op het verkeerde paard. Gok je straks opnieuw of leg je je bij je verlies neer?

15. Wilg/Algiz: wedergeboorte

Essentie: Bij de taxus-rune gaat het om loslaten van wat je bent kwijtgeraakt. De wilg-rune geeft aan wat je ervoor in de plaats krijgt. De wilg is door de eeuwen heen symbool geweest voor Moeder Aarde, die al wat afsterft in haar schoot opneemt, waaruit in de lente het nieuwe leven geboren wordt.

Rechttop: Een gunstige wending in iets wat in het verleden problemen of zorgen heeft gegeven. Vooruitgang na stilstand. Iets wat je kwijtgeraakt bent vind je terug.

Omgekeerd: Kan wijzen op een tegenslag of het verlies van iets dat je dierbaar is. Iets dat je wilt bereiken lukt niet, hoeveel moeite je er ook voor doet.

16. Zon/Sowelu: kracht

Essentie: De zon-rune vertegenwoordigt ons diepste zelf, onze levenskracht.

Legging: De zon-rune is een positieve rune, die aangeeft dat iets ons persoonlijk raakt en dat we er op eigen kracht mee om kunnen gaan. Aangezien er geen omgekeerde legging is kunnen de andere runen in de legging aange-

ven of er in dat opzicht problemen zijn of zullen komen. Op zich wijst de zon-rune op heelheid, gezondheid, creativiteit, succes en energie.

17. Mars/Tiwaz: strijd/hartstocht

Essentie: De Germaanse god Tiwaz is vergelijkbaar met de Romeinse god Mars. Beiden werden verbonden aan zaken aangaande oorlog, maar ook vruchtbaarheid. Deze rune wijst op energie, die naar buiten toe gericht is en hartstocht of strijd aangeeft. De hartstocht kan het nastreven van idealen inhouden. De hartstocht kan ook leiden tot een elkaar vinden in liefde, maar als de liefde niet wordt beantwoord slaan de gevoelens snel om in hun tegenpool.

Rechttop: Kan wijzen op strijd en tegenwerking. Uiteindelijk zul je waarschijnlijk de overwinning behalen. Passie, in brede zin opgevat, kan een belangrijke rol spelen. Er kan zich een hartstochtelijke liefdesrelatie ontwikkelen. Je kunt ook vol vuur bepaalde idealen nastreven.

Omgekeerd: Tegenwerking van anderen is zo groot dat je de slag verliest. Plannen moeten ondanks alle inzet worden gewijzigd of opgegeven. Je mist de kracht of de moed om een probleem op te lossen of de zaak in eigen hand te nemen. Deze rune kan ook wijzen op een liefde die niet wordt beantwoord.

18. Berk/Berkana: reiniging

Essentie: Dit is een moment om de zaken op een rijtje te zetten. De essentie moet nu duidelijk worden. Wat geen functie meer heeft moet je laten vallen.

Rechttop: Een goed moment om knopen door te hakken. Laat achter wat je hindert of je van je doel afhoudt.

Omgekeerd: Je slaagt er niet in de zaken op een rijtje te zetten. Je hebt moeite hoofdzaken van bijzaken te onderscheiden. Het verleden achtervolgt je.

19. Paard/Ehwaz: vertrouwen

Essentie: Samenwerking en vertrouwen zijn van essentieel belang. Uit de samenwerking volgt iets anders: het paard brengt je ergens naartoe.

Rechttop: Samenwerking leidt tot resultaten. Vertrouwen wordt beloond. Een verandering ten goede is te verwachten.

Omgekeerd: Samenwerking wordt verstoord of leidt niet tot resultaten. Vertrouwen wordt beschaamd. Een minder gewenste verandering is te verwachten.

20. Mens/Mannaz: menselijkheid

Essentie: De mens-rune wijst op de mens als maatstaf om de gestelde vraag te beantwoorden. Menselijkheid, in al haar facetten, kan een rol spelen. Menselijkheid uit zich bijvoorbeeld in mededogen en behulp-

zaamheid, maar ook menselijke tekortkomingen of menselijk onvermogen zijn factoren om rekening mee te houden.

Rechtop: Hulp van of aan anderen kan bepalend zijn. Redelijkheid wint het van onverzettelijkheid.

Omgekeerd: Hulp van of aan anderen schiet tekort. Redelijkheid wordt uit het oog verloren. De menselijke maat is zoek. Te veel menselijkheid (te grote betrokkenheid) kan net zo'n probleem zijn als te weinig menselijkheid (te grote afstandelijkheid).

21. Water/Laguz: gevoelens

Essentie: Alles wat met het element water te maken heeft, speelt een rol als deze rune een belangrijke plaats in de legging inneemt.

Rechtop: De kenmerken van het element water werken op een goede manier uit. Gevoelens en emoties dragen bij aan de oplossing van een probleem of aan het tot stand komen van iets dat je wilt verwezenlijken. Je volgt je intuïtie en laat je niet door rationele overwegingen hiervan afbrengen.

Omgekeerd: De kenmerken van het element water werken op een negatieve manier uit. Je laat je meeslepen door je gevoelens en verliest logica en redelijkheid uit het oog.

22. Ing/Ingwaz: vruchtbaarheid

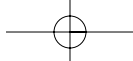
Essentie: Ing is een Germaanse god die te maken had met vruchtbaarheid in al haar facetten. Later nam de god Freyr deze taak over. Je kunt denken aan de vruchtbaarheid van de natuur, voortplanting, vruchtbare ideeën, et cetera.

Legging: Inspanningen kunnen hun vruchten afwerpen. De zaak is gezond en levensvatbaar. Creativiteit is belangrijker dan het handhaven van het bestaande. Omdat er geen positieve of negatieve rune is kunnen de andere runen in de legging hier wel invloed op uitoefenen.

23. Bezit/Othila: bezit

Essentie: De bezit-rune heeft betrekking op onroerende goederen. Het gaat om alles wat bij je hoort en waar je niet gemakkelijk afstand van kunt of wilt doen. Bij de vee-rune gaat het juist om bezittingen die wel gemakkelijk te verhandelen zijn, zoals geld en roerende goederen. Bij de bezit-rune kan het gaan om het eigen huis of om datgene waar je je wortels hebt. Dat kan de streek zijn waar je bent opgegroeid, het milieu waarin je bent opgegroeid, alles wat je letterlijk of figuurlijk hebt geërfd. Als je een geërfd schilderij uitdrukt in geldwaarde, dan heeft dat betrekking op de sfeer van de vee-rune. Als het gaat om de gevoelswaarde, dan is dat de sfeer van de bezit-rune.

Rechtop: Het bezit zal toenemen. Op welk gebied dat betrekking heeft, wordt door de vraagstelling bepaald. Gaat het om een huis, om de band met je fami-

lie, die hechter wordt, of om een erfenis die onderweg is?

Omgekeerd: Het bezit zal afnemen. Op welk gebied dat betrekking heeft wordt door de vraagstelling bepaald. Misschien zal het eigen huis minder waard worden of verkocht moeten worden. Misschien wordt de band met de familie minder hecht. Misschien hoop je op een erfenis en valt dit tegen.

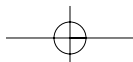
24. Dag/Dagaz: licht

Essentie: De dingen worden duidelijk als er een nieuw licht op schijnt. Het gaat niet om de vonk van het eigen inzicht, zoals bij de fakkel-rune. Het gaat ook niet om de eigen innerlijke kracht, zoals bij de zon-rune. Het gaat om een verandering van buitenaf, die door iedereen wordt waargenomen of ervaren en die de zaken in een heel ander daglicht stelt.

Legging: Misverstanden worden uit de weg geruimd. De zaak is voor iedereen duidelijk. Daardoor kunnen nieuwe mogelijkheden en kansen zich voordoen. Er is geen positieve of omgekeerde legging, dus deze rune kan er ook op wijzen dat fouten aan het licht worden gebracht. Het kan ook ineens iedereen duidelijk worden dat iets niet door moet gaan of beter kan stoppen omdat het niet levensvatbaar is.

Het zelf maken van runenstenen

Runenstenen zijn gemakkelijk zelf te maken van zelfhardende klei. Meestal is het geen echte klei, maar een hierop lijkende kunststof. Zelf hebben we Keramiplast gebruikt, te koop in een pak van 500 gram in de kleuren wit en terracotta. De terracotta ziet er heel natuurlijk uit als de steentjes zijn opgedroogd. Je kunt de klei tussen twee laagjes huisfolie leggen en uitrollen met een deegroller of fles. Door de folie blijft de roller en je werkvlak schoon. Rol de klei uit tot een plak van ongeveer 25 x 15 cm. Haal het bovenste folie eraf en snij de plak met een scherp mesje langs een liniaal in stukjes van ongeveer 2½ x 3 cm. Ga door tot je 24 van deze stukjes hebt. Snij de hoeken van elk stukje af en maak ze wat rond met de platte kant van het mesje of met je vingers. Zorg ervoor dat ze redelijk gelijk van vorm zijn, zodat je later niet de verschillende runen aan hun vorm herkent. Maak de stenen rechthoekig of ovaal, maar niet rond. Je moet ze namelijk omgekeerd neerleggen en blind trekken. Daarbij moet je kunnen onderscheiden tussen rechte en omgekeerde leggingen. Bij ronde stenen kan de afbeelding ook half gedraaid zijn en dat is niet de bedoeling. Met de kop van een lucifer kun je nu een runenteken in elk stukje klei drukken. De tekens zijn in bovenstaande tekst weergegeven. Let op de verhoudingen van de verschillende tekens. Laat de runenstenen minstens twee dagen drogen. Met goudverf (of een andere kleur) en penseel kun je de tekens over de groeven heen schilderen, zodat ze goed zichtbaar zijn. Je kunt ook Oost-Indische inkt nemen.

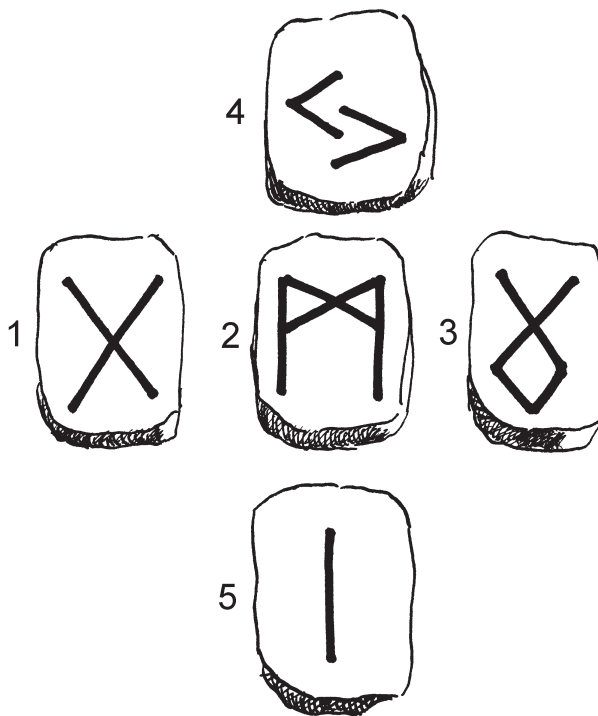

Manieren om de runen te werpen

Voor het werpen of leggen van de runen geldt, net als bij elke vorm van divinatie, dat je de legging een rituele vorm kunt geven en dat je de runen kunt reinigen en toewijden voordat je ze gaat gebruiken (zie hoofdstuk 6).

Het elementaire kruis

Tony Willis geeft in zijn *Runic Workbook*, p. 65, een methode die hij *The Elementary Cross* noemt. Hierbij worden vijf runen getrokken en als volgt neergelegd:

Het elementaire kruis

De betekenis van elke rune is als volgt:

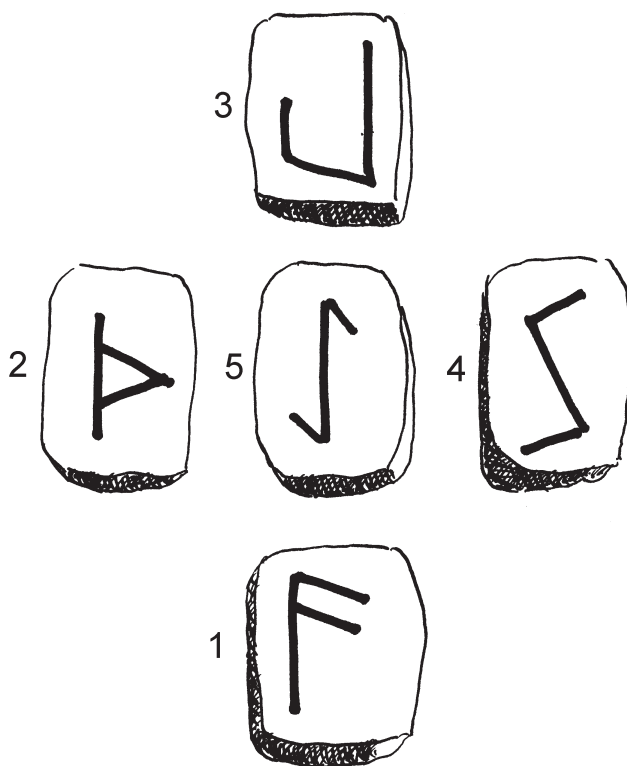
1. Verleden
2. Heden
3. toekomst
4. Hulp die je kunt krijgen
5. Wat niet veranderd kan worden

Je stelt een vraag en trekt dan vijf runen die je op de genummerde plaatsen neerlegt. Elke rune geeft dan informatie over een bepaald aspect of onderdeel van de vraag. Zo geeft de eerste rune aan wat eraan voorafging. De tweede rune laat zien hoe de situatie nu is. De derde rune geeft aan hoe de situatie zich zal ontwikkelen. De vierde rune laat zien hoe je eventueel hulp kunt krijgen om problemen op te lossen, terwijl de laatste rune laat zien waar je geen invloed op hebt en wat je dus zult moeten accepteren of omzeilen.

Het kruis van Thor

Michael Howard geeft in zijn boek *Understanding runes* eenzelfde kruis, maar hier betekent elke rune iets anders:

Het kruis van Thor

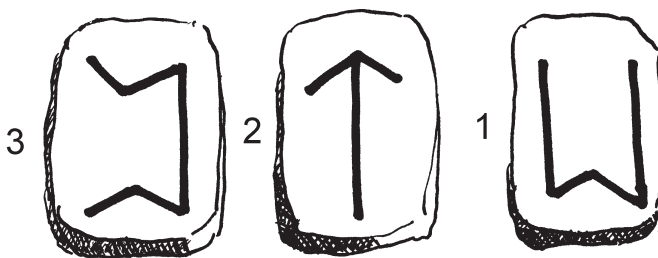
De betekenis van elke rune is als volgt:

1. Hier gaat de vraag over
2. Obstakel
3. Dit geeft aan wat helpt of meewerkt
4. Directe uitkomst
5. Uiteindelijk resultaat

De betekenis van elk van de vijf runen spreekt voor zich.

Het drie-runen orakel

Er zijn vele manieren om met drie runen een vraag beantwoorden. Je kunt de runen interpreteren als verleden, heden en toekomst. Ralph Blum geeft in zijn *Orakel der runen*, p. 46, de volgende methode:

Het drie-runen orakel

De betekenis van de runen is als volgt:

1. Het nu
2. Uitdaging of obstakel
3. Best mogelijke resultaat

Rune drie geeft het resultaat als je de uitdaging met succes hebt aanvaard of als je het obstakel hebt weten te overwinnen.

Het Keltische bomenorakel

Verschillende Romeinse geschiedschrijvers vermelden dat de druiden takjes gebruikten om te divineren. Op welke wijze het orakelen plaatsvond, is helaas nergens uitgebreid beschreven. Het is mogelijk dat de druiden daarbij

de tekens gebruikten van een magisch alfabet, het zogenaamde *Ogham-alfabet*. Op de Britse eilanden zijn ongeveer 350 Ogham-inscripties gevonden uit de vierde tot de achtste eeuw. Romeinse schrijvers maken helaas geen melding van dit alfabet.

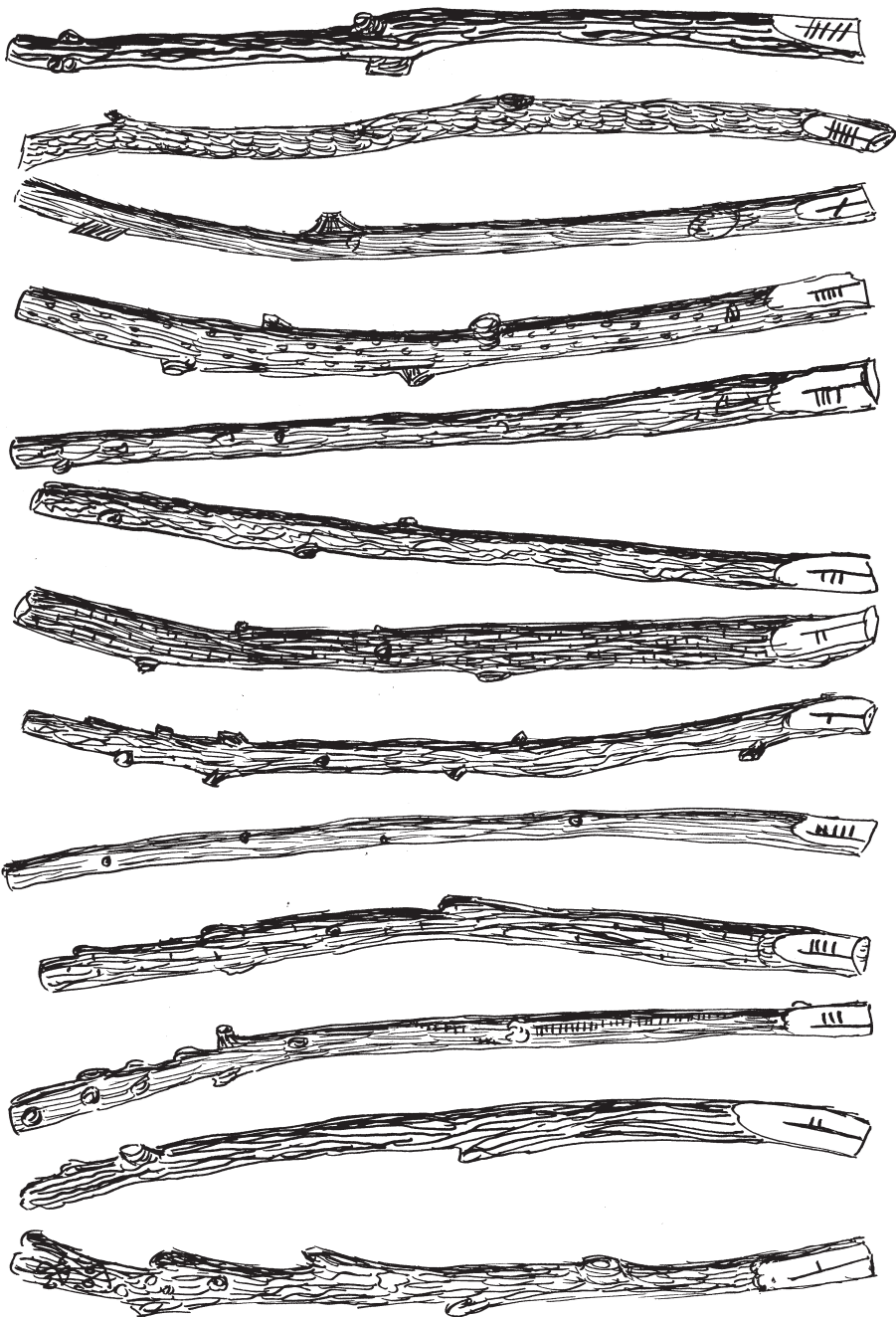
In *De Keltische maankalender in het zonnejaar* geeft Ko een uitgebreide beschrijving van de Ogham-tekens. Dertien van deze tekens koppelt hij, voortbordurend op ideeën van Robert Graves en anderen, aan de dertien manen van de Keltische maankalender. Daarbij gaat hij uit van de theorie dat elk Ogham-teken voor de Kelten stond voor een bepaalde boom. Elke boom heeft een rijke folklore vanaf de Oudheid tot aan de twintigste eeuw toe. De betreffende boom geeft de daaraan gekoppelde maan een eigen gezicht en specifieke kenmerken.

Marian Green schetst in *A Witch Alone*, p. 123-128, een methode om met dertien of twintig takjes te divineren. Ons divinatiesysteem is een aanpassing en uitwerking van dit systeem, toegepast op de dertien bomen die door Ko zijn beschreven in *De Keltische maankalender*. Dit zijn deels andere bomen dan Marian geeft. Elk van deze bomen heeft een lange historie, een eigen karakter en een eigen plaats in de mythen van de Kelten en andere heidense culturen, zoals de Germanen. Het is nodig de eigen aard en symboliek van elke boom te kennen om met de dertien takjes te kunnen divineren. De betekenis van elke boom zal hieronder beknopt worden samengevat. Voor een uitgebreidere interpretatie en een uitleg van het Ogham-alfabet verwijzen we naar *De Keltische maankalender*.

In vrijwel elk park, landgoed of bos zijn de meeste van de dertien bomen wel aanwezig. Het kostte ons twee dagen om, op drie verschillende locaties, alle bomen te vinden. Snij van elke boom een dun takje van ongeveer 25 cm lengte. Doe dit bij voorkeur tijdens afnemende maan en liefst in de winter, als de sapstroom minimaal is. Probeer de boom zo min mogelijk te beschadigen en neem de tijd om de boom, in stilte of hardop, om toestemming te vragen. Het beste is natuurlijk om ook de eigenaar of beheerder van het park of landgoed om toestemming te vragen. Zorg ervoor dat de takjes zo recht mogelijk afgeknipt of afgezaagd te worden om te voorkomen dat bepaalde takjes gemakkelijker uit de bundel vallen dan andere. Hoewel de takjes direct gebruikt kunnen worden, is het beter ze minstens een maand te laten drogen, liggend op rechtopstaand om kromtrekken te voorkomen. De schors laat je gewoon op de takjes zitten. Dat is natuurlijker en bevordert de herkenning van elk takje. Aan de onderkant snij je het takje schuin af en op die lichte plek teken je met zwarte verf of viltstift het Ogham-teken dat bij die boom hoort (zie tabel 13.2).

Om te divineren met de takjes doe je het volgende:

1. Voeg de takjes tot een bundel bijeen, waarbij alle onderkanten met het Ogham-teken naar dezelfde kant wijzen. Neem de bundel in beide handen en

De dertien takjes van het Keltische bomenorakel. Elk takje is van een bepaalde boom en voorzien van een Ogham-teken dat de betreffende boom aanduidt.

probeer je af te stemmen op alle bomen. Zonder naar de takjes te kijken schud je deze, waarna je de helft van de bundel omkeert, dus met de onderkanten boven. Schud de nieuwe bundel opnieuw en gooi hem daarna omhoog en van je af. Je kunt hiervoor een speciaal kleed gebruiken of de takjes op de grond laten neerkomen. Zorg ervoor dat je genoeg ruimte hebt om de takjes te werpen zonder dat ze ergens tegenaan stoten.

2. Het takje dat het verste van je af ligt is de *indicator*, dat wil zeggen het belangrijkste takje in deze legging. Als er verschillende takjes even ver van je af liggen, is degene die het meest recht voor je ligt, dus in de richting waarin je gooide, het belangrijkste. Takjes die even ver van je af liggen, maar wat meer naar de zijkanten, zijn minder belangrijk.

3. Ligt de indicator met de bovenkant van je af, dan is het antwoord positief. Ligt de indicator met de bovenkant naar je toe dan is het antwoord negatief of zijn er problemen of blokkades. Het karakter van de boom bepaalt de aard van de legging; de positieve of negatieve lading kan echter aangeven hoe dit karakter zal uitwerken en of dit gemakkelijk zal zijn of met veel problemen en weerstanden gepaard zal gaan. Hieronder wordt voor elke boom een positieve en een negatieve uitwerking gegeven.

4. Raakt een ander takje de indicator, dan vormt dit een deel van het antwoord. De indicator is het belangrijkste, maar een ander takje kan hier een grote invloed op uitoefenen. Als de indicator positief is en een takje dat de indicator raakt negatief, kan dit erop wijzen dat eerst een weerstand of probleem uit de weg moet worden geruimd voordat het eigenlijke probleem aangepakt kan worden. Als twee of meer takjes de indicator raken, vormen ze samen het antwoord op de vraag.

5. Takjes die de indicator, direct of indirect, niet raken worden niet geïnterpreteerd.

6. Als een antwoord niet te interpreteren valt of niet relevant lijkt in het licht van de vraagstelling, kan het zijn dat de vraag niet duidelijk was. Dit is te voorkomen door de vraagsteller te verzoeken zijn vraag anders of duidelijker te stellen. De vraag 'Zal ik gelukkig worden?' kan bijvoorbeeld toegespitst worden als 'Op welke wijze zal in het komend jaar mijn relatie met X zich ontwikkelen?' Soms is een vraag niet te interpreteren omdat dit niet het juiste moment is om de vraag te stellen of omdat het een onterechte vraag is. Probeer dan niet de vraag te herhalen door een aantal malen de takjes te gooien, maar accepteer dat het antwoord uit zal blijven.

NR	LETTER	NAAM	BOOM	SLEUTELWOORD		
1	B	Beth	berk	reiniging		Berk
2	L	Luis	lijsterbes	diepgang		Lijsterbes
3	N	Nuinn	es	kiemkracht		Es
4	F	Fearn	els	bescherming		Els
5	S	Saille	wilg	wedergeboorte		Wilg
6	H	Huath	meidoorn	groei		Meidoorn
7	D	Duir	eik	bestemming		Eik
8	T	Tinne	hulst	offer		Hulst
9	C	Coll	hazelaar	wijsheid		Hazelaar
10	Q	Quert	wilde appel	onsterfelijkheid		Appel
11	M	Muin	wijnrank	transformatie		Wijnrank
12	R	Ruis	vlier	overleven		Vlier
13	I	Ido	taxus	loslaten		Taxus

De dertien bomen van het Keltische bomenorakel

De interpretatie van de dertien bomen in het orakel

Voor elke boom geeft het *trefwoord* aan waar deze boom meestal betrekking op heeft. De *omschrijving* geeft wat uitgebreider dan het trefwoord een aantal zaken aan waar deze boom op kan wijzen. Bij een *positieve legging* werkt de kracht van de betreffende boom in het voordeel van de vraagsteller. Bij een

negatieve legging kan de kracht van de boom niet worden benut of werkt deze in tegengestelde richting.

1. Berk: reiniging

Omschrijving: Dit is een moment om de zaken op een rijtje te zetten. De essentie moet nu duidelijk worden. Wat geen functie meer heeft moet je laten vallen.

Positief: Een goed moment om knopen door te hakken. Laat achter je wat je hindert of je van je doel afhoudt.

Negatief: Je slaagt er niet in de zaken op een rijtje te zetten. Je hebt moeite hoofdzaken van bijzaken te onderscheiden. Het verleden achtervolgt je.

2. Lijsterbes: diepgang

Omschrijving: Het is belangrijker één bepaalde zaak uit te diepen dan vele dingen oppervlakkig te benaderen of af te handelen.

Positief: Dit is een goed moment om je ergens in vast te bijten of op toe te leggen. Resultaten kunnen behaald worden als je je ergens voor inzet en goed beslagen ten ijs komt.

Negatief: Het kost je moeite door te dringen tot de kern van de zaak. Je ver-snippert je aandacht of laat je misleiden door uiterlijkheden.

3. Es: kiemkracht

Omschrijving: Hou je alleen bezig met zaken die kiemkracht hebben en verspil je energie niet met bezigheden die nergens toe leiden of niet uitvoerbaar zijn.

Positief: Iets waar je je voor hebt ingezet of wilt inzetten zal waarschijnlijk tot resultaten leiden. Tegenstellingen kunnen overbrugd worden of blijken slechts schijnbare tegenstellingen.

Negatief: Iets waar je je voor hebt ingezet of wilt inzetten zal waarschijnlijk niet tot de gewenste resultaten leiden. Tegenstellingen zijn niet te overbruggen.

4. Els: bescherming

Omschrijving: Iets wat voorspoedig lijkt te gaan kan nog mislukken, zelfs als het beschermd en begeleid wordt.

Positief: Het is belangrijker lopende zaken goed af te handelen dan nieuwe dingen te beginnen. Als je je ervoor inzet kun je behouden wat je hebt.

Negatief: Tegenslag of factoren waar je geen invloed op hebt kunnen iets wat je wilt bereiken tegenhouden of doen mislukken, hoe goed je ook je best doet.

5. Wilg: wedergeboorte

Omschrijving: Elke vernieuwing of verandering heeft zijn prijs. Om wedergeboren te worden is het nodig eerst te sterven.

Positief: Een gunstige wending in iets wat in het verleden problemen of zorgen heeft gegeven. Vooruitgang na stilstand. Iets wat je kwijtgeraakt bent, vind je terug.

Negatief: Kan wijzen op een tegenslag of het verlies van iets dat dierbaar is. Iets dat je wilt bereiken lukt niet, hoeveel moeite je er ook voor doet.

6. Meidoorn: groei

Omschrijving: Alles wat goed gaat zal nog beter worden. Als problemen de overhand hebben zullen deze echter nog groter worden. De meidoorn kan wijzen op grote veranderingen in iemands leven.

Positief: Alles gaat voorspoedig en de vooruitzichten zijn goed. Ingrijpende veranderingen kunnen ten goede uitwerken. Dit kan te maken hebben met een relatie of een inwijding.

Negatief: Tegenslagen en problemen dreigen je boven het hoofd te groeien. Veranderingen waar je op zit te wachten blijven uit. De zaak stagneert.

7. Eik: bestemming

Omschrijving: De dingen zijn zoals ze zijn. Veranderingen zullen eerder geleidelijk gaan dan abrupt.

Positief: Het is goed zoals het is en het kan nog beter worden. Ontwikkelingen gaan vanzelf, zonder dat je ingrijpende veranderingen moet gaan aanbrengen.

Negatief: Dingen mogen of kunnen niet meer veranderd worden, hoe graag je dat ook zou willen. Je goede bedoelingen stranden op onwil of tegenwerking van anderen.

8. Hulst: offer

Omschrijving: Het kan nodig zijn iets op te offeren om iets anders te kunnen behouden. Probeer niet vast te houden wat eigenlijk al voorbij is.

Positief: Je moet iets loslaten, maar wat je ervoor terugkrijgt is net zo goed of beter.

Negatief: Je moet loslaten wat je eigenlijk wilt behouden. Iets wat goed leek en dat misschien ook was, heeft nu zijn functie of doel verloren.

9. Hazelaar: wijsheid

Omschrijving: Voor een probleem waar je lang mee geworsteld hebt, is een verrassend eenvoudige oplossing als je eenmaal door hebt hoe het in elkaar zit.

Positief: De oplossing voor een probleem ligt binnen handbereik, maar kan anders zijn dan je verwacht. Je hebt de kracht en de wijsheid om de zaak tot een goed einde te brengen.

Negatief: De oplossing van een probleem lijkt eenvoudig, maar toch lukt het net niet. Je maakt het te moeilijk en ziet de gemakkelijkste oplossing over het

hoofd. Eigenwijsheid staat wijsheid in de weg.

10. Appel: onsterfelijkheid

Omschrijving: De grote lijn is belangrijker dan de details. Kleinigheden kunnen geen invloed uitoefenen op de loop der gebeurtenissen. De oogst van nu is het zaad voor een volgende oogst.

Positief: Richt je op de hoofdzaken en niet op de bijzaken. Hoewel er problemen kunnen opduiken zal je uiteindelijk je doel bereiken.

Negatief: Je verliest je in de details en ziet niet waar alles toe leidt of je vervalt in het tegenovergestelde uiterste, waarbij het doel alle middelen heiligt.

11. Wijnrank: transformatie

Omschrijving: Een wezenlijke verandering kan noodzakelijk zijn en de zaak ten goede of ten kwade doen keren.

Positief: Dit is een goed moment om het roer om te gooien. Ingrijpende veranderingen zijn noodzakelijk en zullen uiteindelijk goed uitwerken.

Negatief: Een verandering lijkt noodzakelijk, maar je bent niet goed in staat deze tot stand te brengen of je wilt de dingen ten onrechte laten zoals ze zijn.

12. Vlier: overleven

Omschrijving: Iets zal vrij snel aftakelen of ten einde lopen, tenzij er maatregelen genomen worden. Het kan daarbij gaan om een persoon, een relatie, een baan, een voorwerp, et cetera. Iets wat vanzelfsprekend heeft geleken dreigt nu te verdwijnen. Het kan noodzakelijk zijn maatregelen te nemen om een naderend onheil af te wenden.

Positief: Het is de hoogste tijd om in te grijpen of een beslissing te nemen.

Negatief: Zekerheden vallen weg en dreigen de rust en het evenwicht te verstoren.

13. Taxus: loslaten

Omschrijving: Het kan nodig zijn iets los te laten om ruimte te maken voor iets anders. Bij de hulst gaat het om een keuze tussen twee dingen, waarvan men het ene moet opofferen om het andere te kunnen behouden, bijvoorbeeld een keuze tussen twee geliefden. Bij de taxus gaat het eerder om een noodzakelijkerwijs loslaten van iets wat niet langer kan blijven voortbestaan, bijvoorbeeld een relatie die is ontspoord.

Positief: Een zware last valt van je af. Je krijgt je vrijheid terug. Anderen oefenen niet langer druk op je uit.

Negatief: Je raakt kwijt wat je dierbaar is. Je moet leren berusten.

Het geomantie-orakel

Met de naam *geomantie* worden drie verschillende divinatie-methoden aangeduid. Een van deze methodes is gericht op het vaststellen van gunstige en ongunstige plaatsen, bijvoorbeeld om een huis of school te bouwen. In China wordt dit *Feng Shui* genoemd. In India spreekt men van *Vastuvidya*. Met name Feng Shui is tegen het eind van de twintigste eeuw in het westen bijzonder populair geworden.

Varro (116-27 v.Chr.) noemde *geomantie* als een van de vier divinatievormen waarbij de kracht van een element, in dit geval aarde, wordt gebruikt. Helaas is het boek waarin Varro deze divinatievormen uitwerkte niet bewaard gebleven en moeten we volstaan met de samenvattingen van anderen, zoals Isodorus van Sevilla,³⁸⁰ die geen details verstrekken over hoe de aarde-divinatie plaatsvond. Het woord is afgeleid van de Griekse woorden *gaia* (aarde) en *manteia* (divinatie) en waarschijnlijk door Varro ontleend aan een boek van een tijdgenoot, de Griekse stoïcijn Posidonios.

Hier willen we ons beperken tot de derde vorm van geomantie, een orakel dat in de vroege Middeleeuwen voor het eerst in Noord-Afrika is beschreven. Mogelijk is het orakel in Centraal-Afrika of Mesopotamië ontstaan en door de Arabieren over de Arabische wereld en later via Byzantium en Spanje over Europa en Azië verspreid. In het Arabisch werd dit orakel *Ilm Ar-Raml* genoemd. Het is niet uitgesloten dat Varro en Posidonius dit orakel bedoelden toen ze over geomantie schreven. In de Middeleeuwen werd de geomantie van Varro soms gelijkgesteld met orakels waarbij het element aarde een rol speelde. Even vaak ging men ervan uit dat Varro het *Raml-orakel* bedoeld had.

Hoe het ook zij, het geomantie-orakel is in de Middeleeuwen vooral gelijkgesteld aan het Arabische orakel, waarbij zestien keer een uitkomst wordt berekend of geworpen. Elke uitkomst kan 1 of 2 zijn. Daartoe kun je een hand bonen, steentjes of stokjes van een grote hoop nemen en hier steeds twee afnemen. Uiteindelijk hou je dan 1 of 2 van deze voorwerpen over. Dat herhaal je 15 keer en je hebt de 16 uitslagen. Je kunt de voorwerpen ook tellen, waarbij je een oneven aantal als 1 en een even aantal als 2 laat gelden. Een andere manier is om een groot aantal stippen op papier te zetten en deze dan te tellen om na te gaan of het een even of oneven aantal is. In het Duits wordt geomantie om die reden wel *Punktierkunst* genoemd. Het *aftellen* is echter een zeer oude vorm van verdelen waarbij ook mensen die niet konden rekenen of schrijven het orakel konden raadplegen.

De 16 uitkomsten van 1 of 2 vormen de basis op grond waarvan een figuur wordt berekend, gevormd door vier getallen, die elk een 1 of een 2 kunnen zijn. In totaal zijn er 16 van dergelijke combinaties mogelijk. Elk van deze combinaties heeft een Latijnse naam, bedacht door Hugo van Santalla, die in de eerste helft van de twaalfde eeuw in zijn *Ars Geomancie* een Arabische tekst over het *Ilm Ar-Raml orakel* in het Latijn vertaalde en hier de naam

Geomantia aan gaf. Zo heet de figuur 1211 *Puella* (meisje) en de figuur 1121 *Puer* (jongen). Elke figuur heeft een eigen naam en een bepaalde betekenis die als antwoord op de gestelde vraag dienst doet. Hieronder zullen we elk figuurtje kort beschrijven en daarna, aan de hand van een praktisch voorbeeld, uitleggen hoe deze figuur wordt berekend uit de 16 oorspronkelijke uitkomsten. Er zijn verschillende varianten van de namen gebruikt in de Middeleeuwen. De door ons gegeven namen zijn de meest gangbare.

In de Middeleeuwen werd de geomantie door de kerk gerekend tot de *artes prohibitaes*, de verboden kunsten, maar toch was de geomantie bijzonder populair, ook in de hogere kringen. De bibliotheek van keizer Karel V bevatte dertig tractaten over geomantie, geschreven in het Latijn of Frans. Ook andere vorsten bezaten vergelijkbare verzamelingen.³⁸¹

De interpretatie van de verschillende figuren is niet bij alle Middeleeuwse auteurs gelijk, maar over het algemeen zijn er toch wel veel overeenkomsten tussen de verschillende systemen. Soms werden de figuren op zich geïnterpreteerd, soms verbond men de geomantie met de astrologische huizen en planeten. Karen Hamaker-Zondag geeft in haar boek *Oude Europese Voorspelkunst* een duidelijke handleiding voor het werken met de astrologische geomantie. Wij hebben gekozen voor wat wel de volks-geomantie genoemd werd, waarbij elke figuur op zich kan worden gebruikt om een gestelde vraag te beantwoorden.

In de Middeleeuwse manuscripten werden de antwoorden die via de geomantie verkregen konden worden vaak nogal absoluut gesteld. Er is geen ontkomen aan. Een in het Middelnederlands geschreven handboek uit de vijftiende eeuw laat hier vele voorbeelden van zien.³⁸² Moderne auteurs zijn meestal geneigd de antwoorden wat meer te geven in termen van voor- en tegenspoed, waarop men op verschillende manieren kan reageren. Onze methode is gebaseerd op het zelf werken met de geomantie, uitgaande van de verschillende moderne duidingssystemen die er in omloop zijn.

De zestien figuren van het geomantie-orakel

1.	Via	0	De weg
		0	
		0	
		0	

Wijst op reizen en verandering. Wat goed is kan overhoop gehaald worden, maar ook obstakels kunnen overwonnen worden.

2.	Caput draconis	00	Drakenkop
		0	
		0	
		0	

Een nieuwe deur gaat open en biedt ongekende mogelijkheden. Verinnerlijking en spiritualiteit worden belangrijker.

3.	Puella	0	Meisje
		00	
		0	
		0	

De zaak ziet er goed uit, maar misschien is dat alleen uiterlijk zo. Voorspoed en harmonie in liefdeszaken. Voor een vrouw is dit een goede legging, voor een man minder. Alleen in liefdeszaken is dit voor een man positief.

4.	Puer	0	Jongen
		0	
		00	
		0	

Starheid en opvliegendheid kunnen verschillen op de spits drijven. Daardoor kan een oplossing geforceerd worden, maar misschien maak je daarbij veel kapot en kun je beter bepaalde dingen met beleid oplossen. Voor vrouwen is dit in zaken aangaande het liefdesleven een goede uitkomst.

5.	Cauda Draconis	0	Drakenstaart
		0	
		0	
		00	

Wat is kan verdwijnen. De deur gaat naar buiten open, niet naar binnen. Men kan zich verliezen in uiterlijkheden die geen diepere betekenis hebben. Vaak is het beter iets los te laten of op te geven dan het tegen de verdrukking in na te blijven streven.

6.	Fortuna Major	00	Groot Geluk
		00	
		0	
		0	

Zeer positieve legging. Een goede ontwikkeling of afloop is mogelijk. Goede vooruitzichten voor de gezondheid. Door geluk en voorspoed zal iets zich ten goede keren.

7.	Acquisitio	00	Winst
		0	
		00	
		0	

De zaken gaan goed. Wat je verloren hebt zul je terugkrijgen. Voorspoed en voordeel zijn binnen handbereik.

8. Conjunctio 00 Verbinding
0
0
00

Wat gescheiden was zal (weer) samenkomen. Dit is meestal een positieve legging. Wat verloren of kwijt was komt weer terug. De partijen zullen het eens worden. Wijst op vriendschap of liefde die zich zal ontwikkelen.

9. Carcer 0 Kerker
00
00
0

Geeft beperking aan, maar dit hoeft niet slecht te zijn. Het kan duiden op belemmeringen en obstakels, maar als de vraag gaat over achteruitgang kan deze ook gestopt worden. Geborgenheid, zekerheid en bescherming kunnen belangrijk zijn.

10. Amissio 0 Verlies
00
0
00

Wat je hebt kun je kwijtraken. Waar je op hoopt zal waarschijnlijk niet in vervulling gaan. Iets verdwijnt of blijkt niet echt te zijn.

11. Fortuna Minor 0 Klein Geluk
0
00
00

Door hulp van anderen kun je slagen. Op eigen kracht kun je slechts ten dele vertrouwen. Geluk zit meer in kleine dingen dan in grote.

12. Tristia 00 Verdriet
00
00
0

Wat goed lijkt heeft misschien verborgen gebreken. Tegenslag en tegenwerking kunnen voor veel problemen zorgen. Mogelijk speelt ziekte een rol of gaat dat gebeuren. Het is nodig iets op te offeren. Door beproeving en ontbering word je sterker.

13. Albus 00 Wit
00
0
00

Met wijsheid en beleid is een goede afloop binnen handbereik. Het is nu een goed moment om iets nieuws te beginnen.

14	Rubeus	00	Rood
		0	
		00	
		00	

Het is beter tijdig te stoppen dan de zaak op de spits te drijven. Het vuur kan louteren of verbranden. Kracht en wilskracht kunnen een oplossing bieden.

15	Laetitia	0	Vreugde
		00	
		00	
		00	

Alles loopt gesmeerd. Goed nieuws is onderweg. De zaak is in evenwicht.

16	Populus	00	Volk
		00	
		00	
		00	

Dit is een neutrale figuur. De duiding is afhankelijk van andere figuren. De figuur wijst op verandering en beweging.

Werken met de geomantie aan de hand van een voorbeeld

Het geomantie-orakel houdt in dat een aantal bewerkingen worden uitgevoerd op de oorspronkelijke zestien uitkomsten. Omdat de uitleg van deze bewerkingen al snel te abstract en te technisch wordt, hebben we ervoor gekozen een voorbeeld uit onze eigen praktijk te nemen. In maart 1998 waren twee redactrices bij ons op bezoek met het verzoek of we wilden meewerken aan een nieuw televisieprogramma, gepresenteerd door Patty Brard. Het thema zou zijn religie en wij zouden geïnterviewd worden over de essentie van het hedendaagse heidendom. Het leek iedereen na het oriënterende gesprek wel een goed idee en we zouden er nog wel van horen. Daags na deze eerste ontmoeting legden we het geomantie-orakel met de vraag: 'Zal het televisieprogramma van Patty Brard met ons doorgaan?' Er was geen reden om daaraan te twijfelen, maar het leek een goede vraag en tevens een gelegenheid om wat meer ervaring met het geomantie-orakel op te doen. We geven eerst een compleet overzicht van de berekeningen en lichten deze daarna stapsgewijze toe.

D4	D3	D2	D1	M4	M3	M2	M1
00	00	00	0	0	00	00	0
00	0	0	00	0	00	0	00
0	0	00	00	0	0	0	00
0	0	0	0	0	0	00	00
Nicht 4	Nicht 3		Nicht 2		Nicht 1		
00	0		0		0		
0	0		0		0		
00	00		00		0		
00	00		00		00		
	Getuige 2			Getuige 1			
	0			00			
	00			00			
	00			0			
	00			00			
	Rechter						
	0						
	00						
	0						
	00						

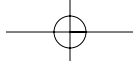
Een voorbeeld van het berekenen van het geomantie-orakel

Berekenen van het geomantie-orakel

Stap 1: het werpen van de vier moeders

Zoals gezegd begin je met 16 keer een uitslag 1 of 2 te werpen. Zelf gebruiken we daarvoor een pot met steentjes, waaruit we een handvol grijpen. Steeds nemen we hier 2 steentjes af. Als er ten slotte 2 steentjes overblijven is de uitslag 2. Als er 1 steentje overblijft is de uitslag 1. Het is de gewoonte de uitslagen van het geomantie-orakel van rechts naar links op te schrijven. Dit weerspiegelt de oude gewoonte van rechts naar links te schrijven, die in eerste instantie ook in het Grieks en Latijn werd overgenomen. De Arabieren, die dit orakel verspreid hebben, zijn altijd van rechts naar links blijven schrijven. Wie dat lastig vindt kan het orakel ook van links naar rechts opschrijven. Het resultaat is hetzelfde.

De zestien uitslagen worden opgeschreven in vier groepen die de *moeders* genoemd worden. We kregen als eerste uitslag een 1, daarna drie keer een 2. Rechtsboven in de tabel hierboven is dit opgeschreven als M1, de eerste moeder. Vervolgens gooiden we 2-1-1-2. Deze uitslagen vormen M2, de tweede

moeder. Op dezelfde manier worden de derde en vierde moeder geworpen. De moeders vormen figuurtjes die we in bovenstaand overzicht kunnen terugvinden. Zo is de eerste moeder het figuurtje Laetitia/Vreugde. Hieraan wordt echter geen waarde gehecht. Eerst voeren we een aantal berekeningen uit waardoor de moeders tot andere figuurtjes leiden.

Stap 2: het berekenen van de vier dochters

Uit de vier moeders worden vier andere figuurtjes afgeleid, die dochters worden genoemd. We hebben de vier moeders in tabel 13.3 opgeschreven als vier kolommen. De eerste dochter wordt gevormd door de bovenste uitslag van elke kolom te nemen. De bovenste rij van de moeders is:

M4	M3	M2	M1
0	00	00	0

Om dochter 1 te berekenen nemen we, van rechts naar links, de uitslagen van de vier moeders en krijgen dan:

D1
0
00
00
0

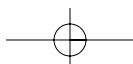
Om dochter 2 te berekenen nemen we de tweede rij van de vier moeders, dus 2-1-2-1 en schrijven dat van boven naar beneden op onder D2. Voor dochter 3 nemen we de derde rij van de moeders en voor dochter 4 de onderste rij van de moeders.

Stap 3: het berekenen van de vier nichten

Uit de moeders en de dochters worden vervolgens de vier nichten berekend. Daartoe worden M1 en M2 horizontaal opgeteld. De uitslag kan 2 (1 + 1), 3 (1 + 2) of 4 (2 + 2) zijn. Dit wordt als volgt vereenvoudigd: oneven getal (3) wordt 1 en even getal (2 of 4) wordt 2. Als voorbeeld nemen we het berekenen van nicht 1 uit moeder 1 en moeder 2:

M1	+	M2	=	N1	=	N1
0		00		3		0
00		0		3		0
00		0		3		0
00		00		4		00

Op dezelfde manier wordt nicht 2 berekend door moeder 3 en moeder 4 op te tellen. Nicht 3 wordt berekend uit dochter 1 + dochter 2 en nicht 4 uit dochter 3 + dochter 4.

Stap 4: het berekenen van de twee getuigen

Getuige 1 wordt berekend uit nicht 1 + nicht 2. Dezelfde werkwijze als bij stap 3 wordt gevolgd. Getuige 2 wordt berekend uit nicht 3 + nicht 4.

Stap 5: het berekenen van de rechter

De rechter wordt berekend uit getuige 1 + getuige 2. Dezelfde werkwijze als bij stap 3 wordt gevolgd.

Het interpreteren van een geomantie-worp

Voor de interpretatie is de rechter doorslaggevend. De getuigen kunnen het oordeel van de rechter in positieve of negatieve zin beïnvloeden, maar de rechter heeft het laatste woord. In ons voorbeeld kunnen de twee redactrices fungeren als getuigen, die hun indruk van ons moesten vertalen naar een advies aan de programmaleiding om ons wel of niet voor een televisieprogramma uit te nodigen. Het laatste woord had echter de rechter. Dat kon Patty Brard zijn of de commerciële leiding van het televisiestation, voorzover die zich met deze beslissing zou bemoeien.

De eerste getuige in onze voorbeeldworp is het figuurtje Albus/Wit. Dat is een uitermate positieve figuur: 'Met wijsheid en beleid is een goede afloop binnen handbereik. Het is nu een goed moment om iets nieuws te beginnen.' Ook de tweede getuige, de figuur Laetitia/Vreugde, is zeer positief: 'Alles loopt gesmeerd. Goed nieuws is onderweg. De zaak is in evenwicht.' De boodschap van de twee getuigen was geheel in overeenstemming met onze indruk van het zeer positief verlopen gesprek met de twee redactrices.

Toch was de rechter heel wat minder positief. Dat was namelijk de figuur Amissio/Verlies en die zegt: 'Wat je hebt kun je kwijtraken. Waar je op hoopt zal waarschijnlijk niet in vervulling gaan. Iets verdwijnt of blijkt niet echt te zijn.' Soms laat de rechter, zoals gezegd, zich door de getuigen beïnvloeden. In ons geval trok de rechter zich echter niets van de getuigen aan. Kort na ons gesprek met de redactrices besloot Patty Brard in overleg met de programmaleiding om helemaal geen programma's over het thema religie te maken en het plan was van de baan. Van de redactrices hebben we nooit meer iets vernomen. Kennelijk zijn orakels betrouwbaarder dan televisiemakers.

Andere manieren om het lot te werpen

Er zijn nog vele andere manieren om het lot te werpen. We hebben ervoor gekozen een drietal methodes uitgebreid genoeg te beschrijven om ermee te kunnen werken. Het zou niet moeilijk zijn dit met vele andere voorbeelden aan te vullen. Het spreekwoordelijke *koffiedik kijken* is een manier om het lot

te werpen waarbij schouwen een grote rol speelt. Door het koffiedik, of theeblaadjes, op een bepaalde manier in een kopje rond te draaien of op een schoeltje te werpen vormen zich patronen die op een schouwende manier geïnterpreteerd kunnen worden. Vanaf het begin van de achttiende eeuw is deze vorm van waarzeggerij populair geweest.

Loodgieten is een andere manier om het lot te werpen. Daarbij wordt kokend lood in een schaal water gegoten, waarna men de patronen die het gestolde lood vormt interpreteert. In Duitsland was dit orakel door de eeuwen heen bijzonder populair om op hoogtijdagen, zoals Midwinter of Driekoningen, met lood of ook wel tin het lot te werpen voor het komende jaar. Karl Olbrich geeft in het artikel *Bleigiessen* een overzicht van deze divinatievorm.³⁸³

Bijzonder uitgebreid is de lijst met volksorakels die op de een of andere manier het lot werpen met eenvoudige middelen, die geen speciale opleiding of dure werktuigen vereisen. Het werpen van het lot door meel op de grond te strooien en de hieruit ontstane figuren te interpreteren is al in de Oudheid terug te vinden. Clemens Alexandrinus vermeldde in de tweede eeuw deze divinatievorm, die hij *aleuromantia* noemde. In de Middeleeuwen werd het meelorakel vaak geraadpleegd en ook in de moderne tijd dook het orakel van tijd tot tijd op in beschrijvingen van jaarfeesten waar meisjes uit meel de aard van de toekomstige geliefde probeerden te peilen.³⁸⁴

Er zijn vele varianten te noemen om takjes, steentjes of botjes te werpen om het lot te peilen. Van de meer geleerde divinatiemethoden kan de *I Ching* genoemd worden. Deze valt buiten het kader van dit boek omdat het een oosterse divinatiemethode is, hoewel dit systeem in het laatste kwart van de twintigste eeuw in het westen een grote populariteit heeft verworven. Wie belangstelling heeft voor dit orakel, staat een groot aantal boeken ter beschikking.

De kaarten op tafel leggen

Het divineren met kaarten is een vorm van het lot werpen (zie hoofdstuk 13) die de laatste jaren bijzonder populair is geworden. Uit de tarot en het kaartspel zijn vele tientallen andere systemen voortgekomen om met kaarten te divineren. Hiervan worden een paar voorbeelden kort beschreven. Ten slotte geven we een door ons ontworpen systeem om te divineren aan de hand van met de planeten verbonden kaarten.

De geheimen van de tarot

De tarot bestaat tegenwoordig meestal uit 78 kaarten, die worden gebruikt om te divineren. In de Middeleeuwen en de Renaissance zijn het er ook wel meer of minder geweest. Over de oorsprong en de ontwikkeling van de tarot lopen de meningen zeer uiteen. Sommigen plaatsen de oorsprong van de tarot in het oude Egypte of in de mysteriereligies die in de eerste eeuwen vóór en na het begin van onze jaartelling in de Grieks-Romeinse wereld tot bloei kwamen. Anderen zeggen dat hiervoor nooit een bewijs is geleverd en dat de tarot pas in de veertiende eeuw in Frankrijk en Italië is ontstaan.

Ook over de relatie met het ons bekende kaartspel is men het niet eens. De tarot bestaat uit twee delen en wel 22 genummerde kaarten, elk met een eigen naam, die de *Grote Arcana* vormen en vier sets van 14 kaarten die de *Kleine Arcana* genoemd worden. *Arcana* is Latijn voor 'geheimen'. Het verband tussen de Kleine Arcana en het kaartspel is evident. Beide systemen bestaan uit vier sets kaarten, ook wel *kleuren* genaamd, genummerd van 1 tot 10, plus hofkaarten. Het kaartspel heeft drie hofkaarten per kleur (koning of heer, koningin of vrouw en jonker of boer), de tarot vier, namelijk koning, koningin, ridder en schildknaap. Dat beide systemen aan een gemeenschappelijke bron ontsproten zijn, daarover zijn de geleerden het eens. Alleen zijn er twee theorieën over welk van de twee systemen het oudste is. Volgens de ene theorie was er eerst de tarot, die bestond uit de Kleine en de Grote Arcana en die werd gebruikt om te divineren. In de Middeleeuwen zou men de Kleine Arcana hiervan hebben afgesplitst en de vier hofkaarten voor elke kleur hebben teruggebracht tot drie door de page en de schildknaap te vervangen door de boer. Dit pak kaarten ging men vervolgens gebruiken om te gokken, terwijl het later tot een gezelschapsspel werd. Barbara Walker verdedigt deze theo-

rie in haar boek *The secrets of the tarot – origins, history, and symbolism*. ‘Tarotkaarten waren de voorlopers van de moderne speelkaarten,’ zo begint haar boek. ‘De tarotkleuren van bokalen, staven, pentakels en zwaarden ontwikkelden zich tot de qua symboliek verwante harten, klaveren, ruiten en schoppen. Het moderne spel van 52 kaarten is een verkorte versie van het standaardspel van 78 kaarten. Van de 26 verdwenen kaarten is er nog maar één overgebleven: de joker of de dwaas.’³⁸⁵ De kaarten van de Grote Arcana zijn volgens Walker verdwenen omdat de kerk ze heeft verboden. De tarot werd gezien als een spel van de duivel en vooral de kaarten van de Grote Arcana, met elk een eigen afbeelding, werden als een duivels prentenboek gezien.³⁸⁶

Volgens de tweede theorie, die tegenwoordig de meeste aanhangers heeft, werden de speelkaarten door kruisvaarders uit het Midden-Oosten meegebracht en gebruikt om te gokken. Later zouden de kaarten van de Grote Arcana hieraan toegevoegd zijn en zou men de drie hofkaarten per kleur hebben uitgebreid tot vier.

Tegen de theorie dat de tarot uit de vroege Middeleeuwen of zelfs de Oudheid zou stammen pleit dat de tarot in de Oudheid niet terug te vinden is en dat de tarot in de Middeleeuwen nog volop in ontwikkeling was. Het aantal kaarten kon per plaats en per tijdvak variëren. ‘In de vijftiende eeuw,’ zegt tarot-deskundige Bill Butler, ‘werd een Italiaans spel, Tarrochino, ontworpen dat meer dan honderd kaarten had. Hierbij inbegrepen waren alle tekens van de dierenriem, de deugden, kortom alles dat nodig was om de jeugd goed te onderrichten.’³⁸⁷ Butler gaat ervan uit dat de tarot en de speelkaarten zich onafhankelijk van elkaar hebben ontwikkeld. De tarot had een wisselend aantal kaarten van de Grote Arcana en daar zijn volgens Butler later de 52 speelkaarten, uitgebreid met één hofkaart voor elke kleur, aan toegevoegd.

Nerys Dee, schrijver van een aantal populaire boeken over divinatie, stelt in zijn boek *Fortune-telling by playing cards*: ‘Er wordt vaak gesuggereerd dat de speelkaarten zijn afgesplitst van het tarotspel, maar hun verbazingwekkende cijfermatige verband met het zonnestelsel, het universum en de tijd lijkt erop te wijzen dat deze kaarten op zich belangrijk waren.’³⁸⁸ Dee, gaat er, net als Butler, vanuit dat de speelkaarten bij de Grote Arcana zijn gevoegd en dat daaruit de tarot is ontstaan. Vervolgens herleidt Dee de speelkaarten tot een, later verloren gegaan, Egyptisch boek, *Het boek van Thoth*, waarmee ook hij zijn toevlucht neemt tot onbewijsbare veronderstellingen. Uiteindelijk zijn de kaarten volgens Dee afkomstig van Atlantis.³⁸⁹

Maureen Butter merkt in haar boek *De tarot als synthese van westerse mystiek* op: ‘Het valt niet te bewijzen maar wel aannemelijk te maken, dat de oorsprong van de tarot bij de mysteriescholen gezocht moet worden. Dat denken in ieder geval de meeste auteurs.’³⁹⁰ Waarop ze de laatste conclusie baseert is niet duidelijk. Het begrip ‘mysterieschool’ is net als ‘Egypte’ of ‘Atlantis’ een

handige kapstok waaraan ieder zijn of haar eigen ideeën kan ophangen. In de paragraaf *Mysteriescholen in Europa*³⁹¹ rekent Butter hieronder vrijwel elke religieuze en spirituele stroming die was 'bedoeld voor het individu.' Als hoofdstroom noemt ze de 'zogenaamde Hermetische scholen', wortelend in Alexandrijnse, Griekse, Perzische, Joodse en Egyptische 'mysterieschooltradities' en uitmondend in de Orde der Tempeliers 'en de aan hen verwante Rozenkruizers en Vrijmetselaren'. Dat in geen van deze tradities ooit bewezen voor het werken met de tarot zijn gevonden, verklaart Butter als volgt: 'Geschiedkundig onderzoek naar mysteriescholen is moeilijk, vanwege de in die kringen gebruikelijke geheimhouding' (p. 13). Het verhindert haar niet de volgende conclusie te trekken: 'De tarot – waar hij dan ook vandaan moge komen – is duidelijk een product van vele eeuwen mysteriescholen' (p. 15).

Als we ons tot de feiten beperken kunnen we vaststellen dat de oudste verwijzing naar de kaarten dateert uit 1332, toen Alfons XI, koning van Leon en Castilië, het gebruiken van kaarten verbood. Of hij naar speelkaarten of tarotkaarten verwees, is niet duidelijk. Een nota uit 1392 vermeldt de aankoop van drie sets tarotkaarten voor het hof van Karel VI van Frankrijk. Een aantal van deze kaarten is bewaard gebleven en bevindt zich in de Bibliothèque Nationale in Parijs. Hoe de kaarten werden gebruikt is niet overgeleverd.

'Het is niet precies bekend wanneer de tarot voor het eerst is gebruikt om te divineren,' merkt Bill Butler op. 'Geen documenten zijn bewaard gebleven uit de tijd dat de kaarten zijn ontstaan waaruit hun gebruik bij het waarzeggen zou blijken. Maar tegen het eind van de achttiende eeuw werden tarotkaarten vrijwel uitsluitend gebruikt om te divineren en hun eerdere toepassing bij het gokken of bij de opvoeding was nagenoeg vergeten.'³⁹²

De oudste compleet bewaarde tarot dateert uit 1748 en staat bekend als de Tarot van Marseille. Vele moderne tarotpakken zijn hierop geïnspireerd. De kaarten van de Grote Arcana in dit spel weerspiegelen de maatschappelijke verhoudingen in de Middeleeuwen en Renaissance en belichten een aantal thema's die door de eeuwen heen in Europa een rol hebben gespeeld. Zo is er een kaart voor de keizer en een voor de keizerin. Het kerkelijke gezag wordt vertegenwoordigd door de paus. Er is ook een kaart *De Pausin*, verwijzend naar *Pausin Johanna*, een waarschijnlijk legendarische figuur die Leo IV in 855 opgevolgd zou hebben. Ze deed zich voor als een man maar werd twee jaar later ontmaskerd toen ze tijdens een processie een kind baarde. Door de woedende menigte zou ze in stukken gescheurd zijn. In de Middeleeuwen sprak deze legende bijzonder tot de verbeelding. De rechterlijke macht wordt voorgesteld door de kaart *Gerechtigheid*, waarop Vrouwe Justitia met haar zwaard en weegschaal wordt afgebeeld. De goddelijke gerechtigheid wordt uitgebeeld in de kaart *De Toren*, ook wel genaamd *Het Vuur van de Hemel*, waarop een blikseminslag een toren verwoest. Andere kaarten vertegenwoordigen de dood, het laatste oordeel en de duivel. Deze kaarten hebben een duidelijke functie in de Middeleeuwse wereldvisie waarin de duivel de mens

in verleiding brengt en God de zondaars straft met hemels vuur. Kaarten voor de zon, de maan, de ster en de wereld verbinden de tarot met de basiselementen van de Middeleeuwse kosmologie.

De esoterische tarot

In het begin van de twintigste eeuw ontwikkelde occultist Arthur Edward Waite een eigen versie van de Tarot van Marseille, die werd getekend door Pamela Colman Smith. Dit tarotpak, in 1910 gepubliceerd door Rider & Co en meestal aangeduid als *Rider-Waite*, werd herontdekt tijdens de opleving van divinatie in de jaren zeventig en tachtig, en jarenlang was dit het enige pak dat beschikbaar was voor wie zijn krachten op de tarot wilde beproeven. Hoewel er tegen het eind van de twintigste eeuw vele honderden verschillende tarotpakken in de handel zijn vormt het Rider-Waitepak nog steeds het uitgangspunt voor de meeste afbeeldingen.

In zijn uitleg van de tarot maakte Waite gebruik van symbolen en leerstellingen die hij ontleende aan de Rozenkruisers en aan de in 1888 opgerichte *Hermetic Order of the Golden Dawn*. In *De kringloop van het leven* hebben we het nodige over beide stromingen gezegd in het hoofdstuk *De westerse esoterische traditie*. Hier willen we ermee volstaan vast te stellen dat de tarot pas in de twintigste eeuw aantoonbaar met esoterische stromingen werd geassocieerd en niet, zoals Maureen Butter en anderen beweren, al in de Oudheid en Middeleeuwen. De tarot werd, samen met de geomantie en de astrologie, onderwezen in de basistraining die nodig was om de eerste vier inwijdingen in deze orde te mogen ondergaan. Het stuk over de tarot was geschreven door Samuel Liddell MacGregor Mathers, een van de oprichters van de Golden Dawn.³⁹³

MacGregor Mathers en Waite zijn waarschijnlijk de eersten die de tarot, voorheen vooral gebruikt door zigeuners, een plaats gaven in de westerse esoterische traditie en de tarot ook hiernaar omvormden. Zo werd de kaart *De Paus* omgedoopt tot *De Hiërofant*, een verwijzing naar de priester die de rituelen leidde in de Eleusinische Mysteriën in het oude Griekenland. Een kaart die in de Tarot van Marseille een goochelaar voorstelde werd in de Golden Dawn *De Magiër* genoemd. *De Pausin* werd omgedoopt tot *Hogepriesteres*.

Een aantal andere kaarten werd ingepast in een alchemistisch wereldbeeld waarin het evenwicht tussen schijnbare tegenstellingen wordt nagestreefd om hierin een hogere synthese te vinden. De alchemie behoorde tot de basistraining voor de eerste vier inwijdingen binnen de Golden Dawn. Zo werd de kaart *De Geliefden*, in de Middeleeuwen een symbool voor erotiek en liefde tussen man en vrouw, binnen de Golden Dawn tot een symbool voor de hogere eenheid die de twee polen van mannelijk en vrouwelijk overstijgt. *Het Rad van Fortuin*, in de Middeleeuwen een symbool voor de speling van het grillige en onvoorspelbare lot, werd in de Golden Dawn een symbool voor de

eeuwige bewegingen binnen de kosmos waarin tegenstellingen naadloos in elkaar kunnen overgaan. In het Rider-Waitespel worden in deze kaart de tekens voor de alchemistische basiselementen kwik, zwavel en zout afgebeeld. Ook in andere kaarten van het Rider-Waitespel wordt de synthese van tegenstellingen benadrukt. De kaart *De Zegewagen*, in de Middeleeuwen een symbool voor de legeraanvoerder die de samenleving beschermt tegen aanvallen van buitenaf, wordt in het Rider-Waitespel afgebeeld als een prins onder een met sterren bezaaid baldakijn die twee sfinxen ment. De ene sfinx is wit met zwarte strepen, de andere zwart met witte strepen. 'De menselijke persoonlijkheid,' vat Eden Gray, in zijn populaire boek *Het geheim van de tarot*, deze kaart samen, 'is het voertuig waardoor 'het zelf' zijn macht over alle dingen kan bevestigen ... Als zijn kracht verzwakt, kan hij de macht over beide sfinxen verliezen. die zullen dan de wagen elk in verschillende richtingen willen trekken.'³⁹⁴ De Hogepriesteres is in het Rider-Waitespel afgebeeld tussen een zwarte en een witte pilaar. Zo beeldt elke kaart een polariteit uit, die in wezen het spanningsveld aangeeft waarbinnen het antwoord op een gestelde vraag gezocht moet worden.

Aleister Crowley, ingewijd in de eerste drie graden van de Golden Dawn, werd in 1898 om verschillende redenen uit de orde gezet. Hij gebruikte de kennis van de tarot die hij bij de Golden Dawn had opgedaan om zijn eigen systeem te ontwerpen, samen met Frieda Harris, die de tekeningen voor de kaaarten maakte. In 1944 werd de Crowley-tarot in beperkte oplage gepubliceerd. In dit spel gaf Crowley de tarot een Egyptisch karakter, zich volgens eigen zeggen baserend op het legendarische *Book of Thoth*. In werkelijkheid kon Crowley putten uit zijn uitgebreide kennis van de Egyptische Oudheid en religie, die hij verbond met de leerstellingen van de Golden Dawn en andere esoterische scholen. In zijn handleiding, getiteld *The Book of Thoth*, gaf Crowley een toelichting op elke kaart en op het systeem als geheel. Daarin betrok hij, bijvoorbeeld, de hiërofant op de verering van Osiris en Horus.

Het is niet nodig te geloven in de Egyptische oorsprong van de tarot om te werken met het Crowley-pak. De schilderijen van Frieda Harris worden door velen als een onuitputtelijke inspiratiebron gezien bij het werpen van de tarot. Ook geeft de methode van Crowley vaak duidelijke en bruikbare antwoorden op gestelde vragen, zoals Ko, die meer dan tien jaar met het Crowley-pak de tarot heeft gelegd, uit eigen ervaring kan beamen. Alleen wijkt het Crowley-systeem op bepaalde punten af van de meest gangbare systemen. Zo gebruikt Crowley als hofkaarten de ridder, koningin, prins en prinses.

De hedendaagse tarot

Toen wij rond 1970 met de tarot kennismaakten was de zwart-wituitvoering van het Rider-Waitepak het enige beschikbare spel. Het boek van Eden Gray,

Het geheim van de tarot, was in die tijd het enige Nederlandstalige boek over de tarot. De tarot van Crowley was in 1969 voor het eerst herdrukt, maar in Nederland vrijwel niet bekend. In dertig jaar tijd is er wel het een en ander op dit gebied veranderd. Weinig divinatievormen hebben zo'n explosieve groei doorgemaakt als de tarot. Een recente catalogus van U.S. Game Systems biedt bijna 200 verschillende tarotspellen te koop aan, vele in verschillende uitvoeringen, in diverse talen en voorzien van een speciaal hiervoor geschreven instructieboek. Van de 11 verschillende uitvoeringen van het Rider-Waitespel zijn inmiddels 6 miljoen exemplaren verkocht.

Veel tarotsystemen zijn in afbeeldingen en interpretatie een variant op het Rider-Waitespel. Al in 1930 werd de *Tarot van Marseille* aangepast aan de nieuwe naamgeving, waarbij de goochelaar werd aangeduid als magiër, de pausin als hogepriesteres en de paus als hogepriester. In die vorm wordt de Tarot van Marseille tegenwoordig meestal gepubliceerd. Daarmee wordt de invloed van het Rider-Waitespel onderstreept. Voorbeelden van tarots die zijn geënt op Rider-Waite zijn het *Hanson-Robertsspel*, de *Aquarian Tarot* en de tarot van Barbara Walker. Vanuit de vrouwenbeweging, met name in de USA, zijn verschillende pogingen gedaan de tarot wat minder de stereotype mannelijke wereld te laten weerspiegelen. Een voorbeeld hiervan is de *Motherpeace Tarot*, waarbij ronde kaarten worden gebruikt om het vrouwelijke aspect te benadrukken.

In de loop der jaren hebben tarotmakers geprobeerd zich los te maken van het Rider-Waite-*imago* door een bepaald thema uit te werken. *The herbal tarot* van Michael Tierra, met tekeningen van Candice Cantin, geeft voor elk van de 78 kaarten een kruid, struik of boom die de interpretatie van de bepaalde kaart bepaalt. Niet altijd is de thematische benadering even geslaagd. Zo heeft de *Tarot of the Witches* niets te maken met hekserij of Wicca en is gewoon de zoveelste variant op Rider-Waite. Voor de *Tarot of the Old Path*, daarentegen, heeft beeldend kunstenaar Sylvia Gainsford wel degelijk geprobeerd de moderne Wicca en de heidense wortels van deze religie een plaats te geven in de door haar ontworpen en geschilderde tarot. Verschillende kaarten hebben daartoe een nieuwe naam gekregen. Zo heet *Temperance* (matigheid) hier *The Guide* (de gids), terwijl *The Devil* (de duivel) nu *Temptation* (verleiding) is genoemd.

Bijzonder humoristisch is het *Wonderland Tarot Deck*, waarin elke kaart een scene uit *Alice in Wonderland* uitbeeldt, gebaseerd op de oorspronkelijke tekeningen van John Tenniel. Of je daar ook goed mee kunt divineren mag ieder voor zich uitmaken.

Werken met de tarot

Het is niet onze bedoeling op deze plaats een handleiding te geven voor het

werken met de tarot. Het systeem is te ingewikkeld om in enkele pagina's te kunnen samenvatten. Bovendien staan de in de tarot geïnteresseerde lezer vele tientallen goede boeken over dit onderwerp ter beschikking. De meeste van deze boeken zijn gebaseerd op de Rider-Waite-tarot of een hiervan afgeleid systeem. Een goede inleiding voor beginners is Mary Greers *Tarot van dag tot dag*, of Rachel Pollacks *De 78 graden der wijsheid*, maar elke goede boekhandel zal een aantal handleidingen op de plank hebben staan, vaak behorend bij een bepaald tarotpak. Wat mooie en inspirende afbeeldingen zijn is een zeer persoonlijke zaak, maar geef je er rekenschap van of het een algemeen gangbaar systeem is, gebaseerd op het Rider-Waitespel, of een afwijkende methode, die je niet gemakkelijk met gebruikers van de 'gewone' tarot kunt delen.

Voor het werken met de tarot geldt hetzelfde als voor andere divinatie-systemen: Neem niet slaafs de uitleg uit een boek over, maar probeer voor elke kaart je eigen interpretatie te vinden. Wees niet bang er verschillende boeken op na te slaan. Volg je intuïtie en zoek een interpretatie die jou persoonlijk aanspreekt als de deskundigen het onderling niet eens zijn. Probeer aan de andere kant zoveel mogelijk aan te sluiten bij de gangbare tradities en werk niet een geheel eigen systeem uit dat je met niemand kunt delen – tenzij je daar natuurlijk tevreden mee bent.

Er zijn verschillende manieren om tarotkaarten neer te leggen en te interpreteren. Sandor Konraad geeft in zijn boek *Klassieke tarotleggingen* een groot aantal eenvoudige en ingewikkelde voorbeelden. Probeer er verschillende uit en kies wat je aanspreekt. Nog beter is om je verschillende leggingen eigen te maken die je voor verschillende typen vragen kunt gebruiken. In *De kringloop van het leven* hebben we de legging getiteld *Het Hoefijzer* uitgewerkt. De verderop in dit hoofdstuk beschreven legging voor divineren met planeetkaarten is ook heel goed voor de tarot te gebruiken.

Maak er een gewoonte van je vraag en de legging op te schrijven, bijvoorbeeld in een hiervoor gereserveerd schrift. Later kun je dan nog eens nakijken of je legging is uitgekomen of dat je achteraf misschien de kaarten anders zou interpreteren. Vaak heb je daar veel aan bij toekomstige leggingen waarin de betreffende kaarten een rol spelen.

Op de tarot geïnspireerde divinatiekaarten

In 1988 publiceerden Jamie Sams en David Carson het boek *Medicine Cards*, waarin een systeem wordt beschreven om te divineren met 44 bijgeleverde kaarten. Op elke kaart wordt een dier afgebeeld en de kaart wordt geïnterpreteerd naar de betekenis die dit dier had en heeft in de traditionele geneeskunde van de Noord-Amerikaanse indianen. De auteurs geven verschillende manieren om de kaarten te leggen die, ondanks prachtige indiaans klinken-

de namen als *Medicine Wheel*, *Sun Lodge Spread* en *Father Sky / Mother Earth Spread* overkomen als evenzovele varianten om de tarot te leggen. Toch was een belangrijke stap gezet door de structuur van het tarotspel los te laten.

Al snel zouden velen het voorbeeld van Sams en Carson volgen en een geheel eigen divinatiesysteem met kaarten ontwerpen. Dit heeft als nadeel dat elk setje kaarten uniek is, zodat kennis van de tarot op zich je niet helpt en je niets anders overblijft dan je het betreffende systeem eigen te maken. Een groot voordeel is dat de maker van het kaartspel dit helemaal kan laten aansluiten bij het betreffende onderwerp en niet gedwongen wordt de oude tarotkaarten in een niet goed passend nieuw jasje te wringen.

Voor *The Druid Animal Oracle* (1994) hebben Philip en Stephanie Carr-Gomm zich laten inspireren door de symboliek van de verschillende Keltische tradities. Elke kaart stelt een dier voor en wordt geïnterpreteerd binnen het kader van een druïdistische levensvisie, zoals die door de auteurs is gereconstrueerd. Philip Carr-Gomm is *Chief* van de *Order of Bards, Ovates and Druids*, een van de grootste internationale druïden-groeperingen.

Caitlín Matthews publiceerde in 1992 *The Celtic Book of the Dead*, een divinatiesysteem met 42 kaarten, in het Nederlands uitgebracht onder de titel *Het Keltisch dodenboek*. Geïnspireerd door de legendarische reis van de heilige Brandaan en de hieraan ten grondslag liggende Keltische *Immrama*-verhalencyclus definieert Matthews haar divinatiesysteem als 'een gids voor uw reis naar de Keltische bovennatuurlijke wereld'. De kaarten zijn niet geschikt om direct gestelde vragen te beantwoorden, maar 'zijn bedoeld als een partner en gids door de dalen van het leven. Zij kunnen geraadpleegd worden bij een crisis wanneer overdenking, behoedzaamheid en raad nodig zijn.'³⁹⁵

Het aantal mogelijkheden om te divineren met kaarten is vrijwel onbeperkt. Miranda Gray baseert haar *Beasts of Albion* (1994) op de Engelse mythen en folklore omtrent de dierenwereld. Ze maakt gebruik van 39 kaarten, elk met een bepaald dier. Recent zijn er kaarten met godinnen, getekend door Susan Seddon Boulet, op de markt gekomen. Zo kan vrijwel elk onderwerp de basis vormen voor een setje divinatiekaarten.

Zelf hebben we gekozen voor het werken met de zon, de maan en de acht planeten van ons zonnestelsel. Dit systeem zullen we nu zo uitgebreid beschrijven dat de lezer in staat is op grond hiervan eigen kaarten te maken en hiermee te divineren.

Divineren met planeetkaarten

We hebben gezocht naar een eenvoudig systeem dat door iedereen gemakkelijk te maken en te onthouden is. De werking van de 'planeten', zon en maan hierbij inbegrepen, is veel mensen door de astrologie bekend en wie zich bezighoudt met magie gebruikt daar vaak ook de planeten bij. Voor degenen

die niet zo goed met de planeten bekend zijn, zullen we wat gedetailleerder op dit onderwerp ingaan. Aan de hand hiervan kun je zelf de planeetkaarten maken.

De werking van de tien planeten

In de astrologie worden de planeten vergeleken met Romeinse en Griekse goden. Daarbij is de god of godin vaak geworden tot een karikatuur, waarbij één of twee aspecten er uitgelicht en sterk benadrukt worden. Kennis van de Griekse en Romeinse religie en mythologie kan dit beeld vaak verdiepen en maakt een veel genuanceerder antwoord op bepaalde vragen mogelijk. Terwille van de duidelijkheid is door ons het gangbare beeld als uitgangspunt genomen, waarbij we soms kort aangeven hoe dit beeld is ontstaan en wat hierachter steekt.

De *zon* is het krachtigste hemellichaam in ons zonnestelsel. Ons leven draait hierom. Leven op aarde zou niet mogelijk zijn zonder deze invloed. De zon wordt geassocieerd met activiteit, kracht, energie en zelf-expressie. Hoewel Helios in de Griekse mythologie de zon vertegenwoordigde, werd de astrologische invloed van de zon vooral vergeleken met die van de god Apollo. Apollo was van oorsprong een vegetatiegod die samen met Dionysos over Delphi heerste; Apollo in de zomer en Dionysos in de winter. Later is Apollo vooral een symbool geworden voor de lichte helft van het jaar en werd hij geassocieerd met schoonheid, kracht, gezondheid en met het element vuur.

De *maan*, na de zon de belangrijkste invloed waarmee in de astrologie gerekend wordt, heerst over het lichaamsvocht, onder andere de menstruatiecyclus van de vrouw, en meer algemeen over het element water. Artemis wordt, naast vele andere godinnen, geassocieerd met de maan. Ze is de godin van de Jacht en haar pijlen maken haar heerseres over leven en dood. Wilde dieren zijn aan haar wil onderworpen. De maan heerst in de astrologie over gevoelens, emoties en de donkere kant van het leven, die te maken heeft met vruchtbaarheid, dood en wedergeboorte.

Mercurius is de planeet die zich het dichtste bij de zon bevindt. Mercurius is de Romeinse vorm van de god Hermes. Van oorsprong was Hermes een belangrijke god, die vele duizenden jaren een rol heeft gespeeld in de religie van het Oude Europa. Hermes was daarbij een soort schakel tussen de oude vegetatiegod, die was gestorven, en de nieuwe god, die nog niet of net wel geboren was. In de Romeinse mythen was Mercurius alleen nog maar een boodschapper van de goden, een onbetrouwbare boodschapper ook nog, die alles uitlegde zoals het hem uitkwam. Zijn attributen zijn een staf met twee slangen, gevleugelde schoenen en een gevleugelde hoed. In de astrologie wordt Mercurius meestal betrokken op korte reizen, handel en oneerlijkheid.

Mercurius heeft meer in het algemeen betrekking op iets wat overbrugd moet worden.

De planeet *Venus* werd door de Soemeriërs verbonden met de Grote Godin Inanna. Als Morgenster en als Avondster begeleidt ze de zon. Door de Babyloniërs werd ze Ishtar genoemd en ze werd verbonden met enerzijds liefde en anderzijds oorlog. De Grieken verbonden de planeet met Afrodite, de uit Cyprus overgenomen verschijningsvorm van de Grote Godin. De Romeinen op hun beurt verbonden deze mythen met hun eigen godin Venus, die al snel geassocieerd werd met alles wat te maken had met liefde, schoonheid, harmonie en vruchtbaarheid.

De rode planeet *Mars* wordt geassocieerd met de gelijknamige Romeinse god, die werd beschouwd als de vader van Romulus en Remus, de legendarische stichters van de stad Rome. Mars was als oorlogsgod en verdediger van de stad en het omringende platteland bijzonder populair bij de Romeinen. De Griekse god Ares, met wie hij later werd geassocieerd, was bij de Grieken niet geliefd en werd gezien als een dommekracht zonder gevoel of verstand. De lans is het belangrijkste attribuut van de god Mars, terwijl ook verschillende dieren – de specht, de wolf en de stier – bij hem horen. In de astrologie wordt Mars geassocieerd met de donkere kant van het leven, waarbij zowel dood en geweld als seksualiteit een rol kunnen spelen.

Tot in de Romeinse tijd werd vaak gedacht dat de planeet *Jupiter* een miniatuurzon was, die grote hitte uitstraalde. Het was daarom voor de hand liggend de planeet te associëren met de Griekse oppergod Zeus, die zijn invloed over alle goden uitstreekte, vele plaatselijke goden in zich opnam en vele plaatselijke godinnen als minnares, meestal onvrijwillig, aan zich onderwierp. De Romeinse god Jupiter nam, toen het Romeinse rijk zich uitbreidde, deze functie over. Zijn belangrijkste attribuut is de bundel bliksemschichten waarmee hij om zijn wil kracht bij te zetten regelmatig gooide. In de astrologie is Jupiter synoniem met groei, expansie, voorspoed en overvloed.

De planeet *Saturnus* heeft een werking die in veel opzichten tegengesteld is aan die van Jupiter. Saturnus wordt geassocieerd met beperking, inkrimpen, afsterven. Vanouds was dit een terrein dat aan de godin toebehoorde, vallend onder de elementen water en aarde. Het idee van de dood als een mannelijke kracht ontstond in de Griekse mythologie, waar Kronos zijn vader Oeranos ontmande, waaruit het latere beeld van Magere Hein, de man met de zeis, is ontstaan. Saturnus was een Etruskische vegetatiegod, die pas later met de Griekse Kronos werd gelijkgesteld. In de aan Saturnus gewijde feesten, de Saturnalia, die van 17 tot 19 december duurden, werd de gewone wereld op haar kop gezet. Zo gaven meesters geschenken aan hun slaven. Het is de chaos die altijd samengaat met de dood van de vegetatiegod rond midwinter en dit wordt altijd gevolgd door een nieuw begin en een nieuwe orde. Daarom gaven Romeinen elkaar met de Saturnalia een kaars, om te branden als symbool voor het terugkerend licht. De invloed van Saturnus wordt vaak als nega-

tief en frustrerend ervaren, maar vergeet niet dat Saturnus ook een louterende werking heeft en een nieuw begin mogelijk maakt.

De planeet *Uranus* is in 1781 ontdekt. In de Oudheid werd dan ook niet met deze planeet gewerkt. Uranus, ook wel genoemd Oeranos, is een Griekse god die samen met de aardgodin Gaia alle andere goden heeft voortgebracht. Hij werd, zoals gezegd, ontmand door zijn zoon Kronos, wat ook het Griekse woord voor *tijd* is, nog terug te vinden in woorden als 'chronologisch'. Uranus is als het ware een kracht die werkzaam was voordat de tijd, zoals wij die kennen, was ingesteld. De werking van de planeet Uranus wordt dan ook gezien als transformerend. Het veranderen van water in ijs of stoom weerspiegelt de werking van Uranus. Uranus is een kracht die vaak niet begrepen wordt en je soms tot wanhoop kan brengen, maar het is ook een kracht die ineens een nooit vermoede oplossing kan bieden, als je in staat bent de geboden mogelijkheden te grijpen als ze zich voordoen. Het is een kracht die meer als collectieve invloed wordt gevoeld door de hele mensheid dat dat men er persoonlijk iets mee kan doen. De collectieve kracht weerspiegelt het dierenriemteken waterman.

De planeet *Neptunus* werd in 1846 ontdekt doordat astronomen gingen zoeken naar een hemellichaam dat aantrekkingskracht op Uranus uitoefende. Neptunus was een plaatselijke god die door de Romeinen met stromend water werd geassocieerd. Op 23 juli werd zijn feest, de Neptunalia, gevierd, vooral om regen te brengen in deze droge tijd. Water is vanouds het element van de godin. In de Griekse mythen heersten nymfen, die de godin als jonge, vruchtbare vrouw vertegenwoordigen, dan ook over alle wateren. Poseidon wordt door Homerus aangeduid als 'Aardschokker', die stormen op zee teweeg kan brengen door met zijn drietand aardbevingen op te wekken. Later wordt Poseidon meer algemeen de god van de zee en wordt dit element aan de godin ontnomen. De werking van Neptunus uit zich in de astrologie door het vervagen van grenzen. Saturnus benadrukt elk onderscheid tussen twee zaken, maar Neptunus laat zien dat er eigenlijk geen wezenlijk verschil is en dat alles vloeiend in iets anders overgaat. Ook Neptunus uit zich vooral als collectieve kracht, die in dit geval het teken van de vissen weerspiegelt.

Pluto, de verst verwijderde planeet in ons zonnestelsel werd in 1930 ontdekt. Pluto, ook wel genaamd Plutos of Ploutos, was een vegetatiegod die in de mysteriereligie rond Demeter een rol speelde. Later werd hij gezien als Heer van de Onderwereld en heette ook wel Hades. Voorheen was de Onderwereld het domein van de godin. Voor Pluto geldt, nog sterker dan voor Uranus en Saturnus, dat de werking zich vooral collectief voor de hele mensheid kenbaar maakt. Voor een individu is Pluto een mysterie dat hem dood en ondergang kan brengen, maar ook wedergeboorte en rijkdom. De naam Pluto is afgeleid van het Griekse *plutos*, dat 'rijkdom' betekent. Pluto kan een machtige bondgenoot zijn, maar is een moeilijke en weinig begrepen kracht.

Het zelf maken van planeetkaarten

Voor de planeetkaarten kun je gebruik maken van correspondentiekaarten waarop je een collage maakt die de essentie van de betreffende planeet uitbeeldt. Je kunt daartoe foto's en tekeningen uit tijdschriften verzamelen tot je genoeg hebt om een goede keuze te kunnen maken. We hebben dit systeem vele malen gebruikt in een divinatie-workshop. Iedereen vindt het maken van de kaarten leuk en ontdekt tijdens de workshop dat je er erg goed mee kunt divineren. Vaak zijn de kaarten ware kunstwerken, waar de maker heel veel van zichzelf in gelegd heeft.

Probeer de hierboven beschreven kenmerken van elke planeet uit te drukken in de betreffende collage. Kijk ook bij het onderstaande stuk over de interpretatie van de planeetkaarten om ideeën op te doen over hoe je de essentie van een planeet kunt uitbeelden. Vooral het kenmerk en de bouwstenen zijn daar goed voor te gebruiken, maar probeer ook de beperkingen en de negatieve kant van de betreffende planeetkracht, opgenomen onder *Struikelblokken en Valkuilen*, een plaats in de collage te geven. Een foto van de betreffende planeet of een beeld van de betreffende godin of god kan onderdeel uitmaken van elke collage.

Je kunt voor de *zonkaart*, bijvoorbeeld, een foto van een vuur combineren met een foto van de zon zelf, van iemand die ligt te zonnebaden, een foto van iets wat voor jou kracht en energie uitstraalt, bijvoorbeeld een danser of danseres.

Voor de *maankaart* kun je een foto van de maan zelf als hoofdthema nemen, maar je kunt ook proberen de emoties die de maan vertegenwoordigt af te beelden, bijvoorbeeld met een foto van een huilend kind. Vruchtbaarheid, dood en wedergeboorte kunnen, bijvoorbeeld, worden uitgedrukt door een winters landschap waarin de eerste bloemen of bladeren verschijnen of door een foto van een pasgeboren dier.

Mercurius heeft te maken met communicatie. Een foto van een brug over een afgrond of van een vliegtuig of een telefoon kan dat heel goed uitdrukken.

Venus heeft vooral te maken met liefde en harmonie. Dat kan zich op veel terreinen afspelen: seksualiteit en vruchtbaarheid, moederliefde, begrip en openheid. Al deze terreinen kunnen deel uitmaken van de collage.

Mars wordt geassocieerd met oorlog en geweld. Een advertentie van de landmacht of een foto van een oorlogscorrespondent kan dit uitdrukken. Ook wedstrijden, het willen winnen, behoren tot het terrein van Mars. Een rennende atleet of een voetbalwedstrijd kan dit weergeven. Mars heeft ook te maken met seksualiteit, waarbij het eerder gaat om ongebreidelde lustgevoelens dan om tederheid.

De *Jupiterkaart* kan de groei, de voorspoed en de overvloed uitdrukken waar deze planeet voor staat. Dit kan de bloeiende natuur zijn en alles wat

voor jou voorspoed en geluk weergeeft. De eik is het voorbeeld bij uitstek van de groeikracht in de natuur. Ongebreidelde groei kan echter tot overdaad worden. Een foto van een oerwoud kan dit uitdrukken.

Saturnus is een remmende factor, een spelbreker. Er zijn vele manieren om dit uit te beelden. Een onweersbui kan buitenpret bederven. Pech en tegenslag kunnen plannen in de war schoppen. Een spelbreker kan echter ook een heel nuttige functie hebben, bijvoorbeeld als je een op straat spelend kind op een aankomende auto wijst. Saturnus is de kern, de essentie. Een foto van een arts die een operatie uitvoert kan dit weergeven. Saturnus wijst er ook op dat zaken hun eind naderen. Denk aan een foto van oude mensen, een skelet, een grafsteen of een dode boom.

Uranus wordt vaak als een moeilijk te peilen planeetkracht ervaren. Transformatie is meestal het sleutelwoord. Er is geen geleidelijke overgang die een logisch gevolg is van voorafgaande gebeurtenissen. Ineens wordt de situatie radicaal anders. Denk aan water dat afkoelt en dan ineens in ijs verandert of water dat steeds heter wordt en dan ineens verdampt. Probeer het mysterie van die transformatie in de kaart tot uitdrukking te brengen. De transformatie kan plannen dwarsbomen, maar ook een doorbraak bieden in een voorheen uitzichtloze situatie. Uranus heeft ook te maken met telecommunicatie. Een foto van een computer of radarinstallatie kan dat uitdrukken.

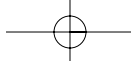
Neptunus heeft te maken met de zee, rivieren en water in het algemeen. Het gaat daarbij om het vloeibaar in elkaar overgaan van verschillende dingen, het wegvallen van grenzen en tegenstellingen. Een foto van de zee, vissen en andere zeedieren of van een mistig landschap kan dat uitdrukken. Neptunus heeft ook te maken met verslaving en gemakzucht. Een foto van een junk of alcoholist laat de negatieve kant van Neptunus zien.

Pluto wordt door velen gezien als een nog moeilijker te begrijpen kracht dan Uranus. Dat mysterie zelf kun je in de kaart tot uitdrukking brengen. Denk aan een boom die uit een rotswand lijkt te groeien, een goochelaar die je laat zien wat in feite niet mogelijk is, een technisch apparaat waarvan je de werking zelfs niet kunt vermoeden. Alles wat het ongerijmde laat zien kan de kracht van Pluto tot uitdrukking brengen.

Hou de achterkant van de kaarten wit of geef ze allemaal dezelfde afbeelding om herkennen van de omgedraaide kaarten te voorkomen. Je kunt de kaarten plastificeren met kaffolie en ze reinigen en toewijden op de in hoofdstuk 6 beschreven wijze. Als je tien kaarten hebt gemaakt kun je daar volgens onderstaande methode mee divineren.

Het trekken van de planeetkaarten

Stel een vraag, schud de kaarten en trek er blind drie uit. Elk van deze kaarten belicht een bepaald aspect van de vraag:

1. Het probleem

De eerste kaart die is getrokken, geeft, onder 'Struikelblokken en valkuilen', een probleem of obstakel aan, dat met de vraag samenhangt. Meestal houdt de vraag verband met iets wat iemand wil gaan doen of bereiken. Het obstakel moet worden opgeruimd of overwonnen voordat dit doel kan worden bereikt.

2. De aanpak

De tweede kaart laat, onder 'bouwstenen', zien wat de beste manier is om het gestelde doel te bereiken of het struikelblok uit de weg te ruimen.

3. De uitkomst

De derde kaart geeft, onder 'kenmerk', aan wat de uitkomst zal zijn als men via de gegeven aanpak het obstakel uit de weg heeft geruimd.

Interpretatie van de planeetkaarten

1. De zon

Kenmerk:

Kracht en wijsheid komen van binnenuit.

Bouwstenen:

- Je kunt veel bereiken als je je ervoor inzet.
- Door je creativiteit te gebruiken kun je veel problemen oplossen.
- Je kunt anderen door je enthousiasme helpen of motiveren.
- Vergevingsgezindheid kan een impasse oplossen.
- Hulp van anderen is niet nodig.

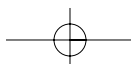
Struikelblokken en valkuilen:

- Door geldingsdrang of arrogantie kun je anderen tegen je in het harnas jagen.
- Het gevaar bestaat dat je jezelf overschat en teveel op je eigen kracht en inzicht vertrouwt.
- Je laat iets of iemand aan zijn lot over en denkt: 'Die redt het wel.'

2. De maan

Kenmerk:

De steen in het water wekt veel beroering.

Bouwstenen:

- Vertrouw je gevoelens en je intuïtie, wat je verstand je ook zegt.
- Reageer en hou je niet in.

Struikelblokken en valkuilen:

- Je reageert op elke prikkel van buitenaf, ook als die niet op jou gericht is.
- Je geeft soms hulp die niet gevraagd of gewaardeerd wordt.
- Je gaat met de stroom mee en verliest jezelf gemakkelijk daarin.

3. Mercurius*Kenmerk:*

De kloof wordt overbrugd.

Bouwstenen:

- Zoek de kortste weg om je doel te bereiken.
- Aarzel niet en handel snel.

Struikelblokken en valkuilen:

- Problemen worden omzeild, niet opgelost.
- Snelheid gaat ten koste van diepgang.

4. Venus*Kenmerk:*

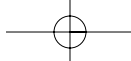
Liefde en harmonie zijn de ingrediënten.

Bouwstenen:

- Breng samen wat elkaar aanvult.
- Toon begrip en wees geduldig.
- Sta open voor anderen, ook als ze een andere mening hebben dan jij.

Struikelblokken en valkuilen:

- Problemen worden ontweken, maar fundamentele tegenstellingen blijven bestaan.
- Er wordt gewikt en gewogen; besluiten worden altijd weer uitgesteld.
- Harmonieus is niet altijd praktisch of logisch.

5. Mars

Kenmerk:
Overwicht.

Bouwstenen:

- Doortastend en krachtig optreden kan een beslissing forceren in een slepende zaak.
- Wat zwak is kan bescherming nodig hebben om te kunnen voortbestaan.
- Samensmelten van tegenpolen kan bevruchtend werken.

Struikelblokken en valkuilen:

- Te grote daadkracht kan een ander afschrikken of in de verdediging drijven.
- Redelijkheid wordt snel uit het oog verloren als je sterker bent dan de ander.

6. Jupiter

Kenmerk:
Genoeg is nooit teveel.

Bouwstenen:

- Optimisme is gerechtvaardigd.
- Ruimdenkendheid, loyaliteit en edelmoedigheid openen nieuwe wegen.

Struikelblokken en valkuilen

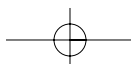
- Optimisme maakt blind voor de realiteit.
- Overdaad schaadt.
- Toegevendheid laat uitwassen woekeren.
- Gemakzucht of genotzucht kan tot een deugd verheven worden.

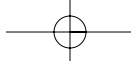
7. Saturnus

Kenmerk:
Wat overblijft is de essentie.

Bouwstenen:

- Beperk je tot de hoofdzaak en schuif alle bijzaken terzijde.
- Snij als het moet in je eigen vlees. Zachte heelmeeesters maken stinkende wonden.

- Zet je er voor de volle 100% voor in als je erachter staat.

Struikelblokken en valkuilen:

- Je moet veel opofferen om de kern van de zaak te kunnen redden.
- Vaak is het moeilijk of onmogelijk om te bepalen wat de essentie is en dan lijkt het of alles mislukt, ook wat belangrijk is.

8. Uranus

Kenmerk:

Niets is onmogelijk.

Bouwstenen:

- Geef je over aan het onbekende.
- Leg alle goede adviezen van anderen en ook je eigen inzichten en gevoelens naast je neer.

Struikelblokken en valkuilen:

- Je hebt de neiging excentrieke of bizarre paden te volgen.
- Morele bezwaren leg je gemakkelijk terzijde, want je vindt dat je daarboven staat.

9. Neptunus

Kenmerk:

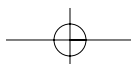
Grenzen verdwijnen.

Bouwstenen:

- Tegenstellingen zijn minder absoluut dan ze lijken en dus te overbruggen.
- Idealisme, fantasie, creativiteit en spiritualiteit kunnen veel in beweging zetten.

Struikelblokken en valkuilen:

- De realiteit kan gemakkelijk uit het oog verloren worden.
- Door je blind te staren op overeenkomsten, zie je fundamentele verschillen over het hoofd.
- Grenzen worden gemakkelijk verlegd of opgeheven.

10. Pluto

Kenmerk:

Onder de oppervlakte zijn bronnen die de woestijn vruchtbaar kunnen maken.

Bouwstenen:

- Er is een oplossing mogelijk, zelfs als iedereen daaraan twijfelt.
- Wat aftakelt kan zich herstellen of vernieuwen.
- Door je over te geven aan het onbekende kun je iets nieuws scheppen of ontdekken.

Struikelblokken en valkuilen:

- Je kunt je blindstaren op onbereikbare idealen en de realiteit en redelijkheid uit het oog verliezen.
- Je zoekt overal iets achter en je wantrouwt voor de hand liggende en logische verklaringen en ontwikkelingen.

Een voorbeeldlegging

Iemand vraagt: 'Is het verstandig voor mij om economie te gaan studeren?'

De kaarten die worden getrokken zijn:

1. Mercurius
2. Saturnus
3. Zon

Het probleem dat de vraagsteller verhindert zich op te geven voor de studie economie ligt in de sfeer van Mercurius. Waarschijnlijk heeft de vraagsteller er problemen mee dat hij snel een besluit moet nemen waar hij nog niet aan toe is. Wellicht is ook het reizen naar de plaats waar hij gaat studeren een probleem.

De beste manier om het probleem aan te pakken wordt door kaart 2, Saturnus, aangegeven. De vraagsteller kan er beter goed over nadenken en geen overhaaste beslissing nemen. Alleen als de vraagsteller voor 100% achter zijn beslissing kan staan, moet hij een besluit nemen.

Als de vraagsteller alle bezwaren (Saturnus) kan overwinnen en besluit te gaan studeren, dan zal hij dat op eigen kracht (Zon) aankunnen.

Oude orakels voor de nieuwe tijd

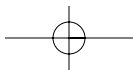
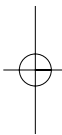
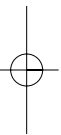
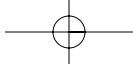
15

Divinatie is door de eeuwen heen vergoddelijkt en verguisd. Het orakel werd gezien als een spreekbuis van de goden, als een neerslag van het onafwendbaar lot, als een middel voor demonen om argeloze mensen te misleiden en in verleiding te brengen. Door de westerse wetenschap zijn de orakels ontmaskerd, belachelijk gemaakt en doodgezwegen.

Op de drempel van het derde millennium, in een tijd die wordt beheerst door computers en geavanceerde technologieën op allerlei gebieden, lijkt de wetenschap zich te bezinnen op haar rol in de samenleving. De scheiding tussen geest en materie lijkt niet zo absoluut als de wetenschappers ons sinds Descartes hebben willen doen geloven. Niet alles is te verklaren. Niet alles wat onverklaarbaar is wordt door de wetenschap ontkend of weggemoffeld.

Divinatie, het langs occulte weg verwerven van verborgen kennis over verleden, heden en toekomst, is niet langer een kermisattractie. Divinatie is een steeds meer geaccepteerd middel om jezelf en je omgeving beter te leren kennen, om te kunnen bepalen welke mogelijkheden en beperkingen er zijn om bepaalde doelstellingen te bereiken. In toenemende mate krijgt divinatie in het bedrijfsleven een plaats toebedeeld. De regels van *Feng Shui* om kantoren te bouwen en in te richten, worden steeds vaker toegepast. Het trekken van een horoscoop om het juiste moment te bepalen om een contract te tekenen of een andere belangrijke beslissing te nemen, wordt steeds normaler gevonden. Topambtenaren kunnen toegeven soms raad te vragen aan een of ander orakel zonder dat ze hun positie in gevaar brengen. Of divinatie in het derde millennium de ereplaats terugkrijgt die ze lang geleden verloor, is zal de toekomst moeten leren.

Eén ding is zeker. Er is geen manier om de orakels logisch en causaal te verklaren en toch werken ze. Daar staat je verstand bij stil.

Noten

- 1 Geoffrey Chaucer: *The house of fame* ($\pm$ 1380), regel 11.
- 2 W. Bilderdijk: *Proeve eener navolging van Ovidius Gedaantverwisselingen* (1829), in: *De dichtwerken van Bilderdijk*, deel 3, p. 85.
- 3 1 Koningen 18:19-40; 2 Koningen 10:19; Jeremia 2:8; 23:13.
- 4 Jeremia 5:31; 6:13; 14:14; 23:9-32; 27:1-22; 29:1-23; Ezechiël 13:1-14:23; Hosea 9:7-9; Micha 3:11.
- 5 Handelingen 2:17-18; Handelingen 19:6; 1 Corinthiërs 14:1-25.
- 6 Tylor: *Primitive culture*, deel 1, p. 101.
- 7 Idem, p. 102.
- 8 Idem, p. 120.
- 9 Idem, p. 121.
- 10 Idem, p. 106.
- 11 Idem, p. 104.
- 12 Rose: *Divination*, p. 775.
- 13 Jung: *Synchroniciteit*, p. 30.
- 14 Von Franz: *Over voorspellen en synchroniciteit*, p. 47.
- 15 Idem, p. 48.
- 16 Jung: *Synchroniciteit*, p. 36.
- 17 Peat: *Synchronicity*, p. 69.
- 18 Von Franz: *Over voorspellen en synchroniciteit*, p. 52-3.
- 19 Idem, p. 54.
- 20 Idem, p. 57.
- 21 Idem, p. 20.
- 22 Jung: *Synchroniciteit*, p. 46
- 23 Otto: *Het Heilige*, p. 10, (vertaling en spelling zijn aan de moderne tijd aangepast).
- 24 Idem, p. 14.
- 25 Idem, p. 186-7.
- 26 Idem, p. 194.
- 27 Idem, p. 216.
- 28 Idem, p. 213.
- 29 Ludwig Herold: *Orakel*, in: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, deel 6, kolom 1255-94.
- 30 Informatie ontleend aan Samuel Noah Kramer: *Sumerian history, culture and literature*; in: Wolkstein en Kramer: *Inanna*, p. 125.

- 31 Herodotus: *The histories*, 1.56, 86.
 32 Idem, 1.91-92.
 33 Plato: *Phaedrus*, 244A – 265A.
 34 Cicero: *Over de goden*, 3.5; p. 116.
 35 Cryer: *Divination in Israel*, p. 236.
 36 Jeffers: *Magic and divination in ancient Palestine*, p. 3-4.
 37 Idem, *Preface*, p. xiii.
 38 Herodotus: *The histories*, 1.133; p. 68.
 39 Jeffers: *Magic and divination*, p. 204.
 40 Richteren 8:27.
 41 Richteren 9:37.
 42 Richteren 4:4.
 43 Richteren 6:11.
 44 Jeffers: *Magic*, p. 182.
 45 Idem, p. 186.
 46 Exodus 17:5-7 en Numeri 20:2-13.
 47 Exodus 17: 8-16.
 48 Numeri 17:1-13.
 49 Richteren 20:27-28.
 50 Jeffers: *Magic*, p. 199-201 en 215-221.
 51 Deuteronomium 13:5.
 52 Barton: *Oracles of God*, p. 271.
 53 Caesar: *The Gallic war*, 6.13-14.
 54 Diodorus Siculus: *Book V*, 31:3.
 55 Dio Chrysostomus: *Discourses* 48.8.
 56 Strabo: *Geography*, 4.4.5
 57 Diodorus Siculus: *Book V*. 31.3-4.
 58 Miranda Green: *The gods of the Celts*, 26.
 59 Voor een beschrijving van de Coligny-kalender zie Ko Lankester: *De Keltische maankalender in het zonnejaar*, p. 21-24.
 60 Miranda Green: *The gods of the Celts*, p. 27.
 61 Miranda Green: *Ontdek de wereld van de druïden*, p. 89.
 62 Caesar: *The Gallic war*, 1.50-53.
 63 Strabo: *Geography*, 7.2.2-3.
 64 Tacitus: *Germania*, 8.
 65 Tacitus: *Germania*, 10.
 66 Athanasius: *De Incarnatione*, 47; vertaald uit: *Contra Gentes and De Incarnatione*, p. 253.
 67 Augustinus: *Belijdenissen*, boek 8, hoofdstuk 12.
 68 1 Corinthiërs 14:27-30.
 69 Michael Wash: *De wortels van het christendom*, p. 112-3.
 70 Augustinus: *The city of God*, 7:35.
 71 Handelingen 1:26.

- 72 *Codex Theodosianus*, 9.16.1; vertaald uit *The theodosian Code*, p. 237.
- 73 Idem, 9.16.4., p. 237.
- 74 Idem 9.16.9., p. 238.
- 75 *Codex Justinianus*, 9.18.7; vertaald uit *The code of Justinian*, deel 15, p. 33.
- 76 Flint: *The rise of magic in early Medieval Europe*, p. 90.
- 77 Keith Thomas: *Religion and the decline of magic*, p. 791.
- 78 S.H. Hooke: *Babylonian and Assyrian religion*, p. 83.
- 79 Zie Wolkstein & Kramer: *Inanna*.
- 80 Jastrow: *Die Religion Babyloniens*, p. 954-969.
- 81 Saadé: *Ugarit*, met name p. 36-44.
- 82 De hierna gegeven voorbeelden zijn ontleend aan Ann Jeffers: *Magic and divination*, p. 134-8.
- 83 1 Koningen 3:4-15.
- 84 Jeffers: *Magic and divination*, p. 128-139.
- 85 Genesis 37:5-10.
- 86 Genesis 40:1-23.
- 87 Genesis 41:1-45.
- 88 Informatie over Egyptische droomorakels ontleend aan Cryer: *Divination in ancient Israel*, p. 220-3.
- 89 Daniël 2:1-49.
- 90 Jeffers: *Magic and divination*, p. 139.
- 91 Jeremia 23:25-32.
- 92 Aischylos: *Prometheus geboeid*, regel 485-6.
- 93 Aischylos: *De Perzen*, regel 197-200.
- 94 Aischylos: *Oresteia*, deel 2: *Offervrouwen*, regel 549-550.
- 95 Aischylos: *Oresteia*, deel 3: *Wraakgodinnen*, regel 659-662.
- 96 Euripides: *Iphigeneia in Taurica*, regel 1238-1283.
- 97 Plato: *Faidon*, 60E-61A, p. 10.
- 98 Plato: *The republic*, Book IX, 571D-572B, p. 337-339.
- 99 Plato: *The laws*, Book V, 738B-E, p. 359-361.
- 100 Xenophon: *Cyropaedia*, 8.7.21, p. 435.
- 101 Herodotus: *The histories*, 1.209-213, p. 98-99.
- 102 Plutarchus: *Life of Alexander*, 2.
- 103 Idem 18.
- 104 Idem 24.
- 105 Plutarchus: *Life of Pericles*, 3.
- 106 Cicero: *Over het voorspellen van de toekomst*, 1.43, p. 36.
- 107 Artemidorus: *Interpretation of dreams*, 1.6, p. 20-21.
- 108 Idem, 1.13, p. 23.
- 109 Idem 1.50, p. 41.
- 110 Idem, 1.32, p. 33.
- 111 Idem, 1.35, p. 34.
- 112 Idem, 3.23, p. 165.

- 113 Cicero: *Over het voorspellen van de toekomst*, 1.144, p. 136-7.
- 114 Idem, p. 136.
- 115 Livius 21.22-23, p. 65.
- 116 Suetonius: *The deified Augustus*, 94.
- 117 Suetonius: *The deified Julius*, 81, p. 109.
- 118 Artemidorus: *Interpretation of dreams*, 1.78, p. 59.
- 119 Idem, p. 63.
- 120 Delaney: *Het nieuwe droomwoordenboek*, p. 14.
- 121 Artemidorus: *The interpretation of dreams*, 2.40, p. 124.
- 122 Hooke: *Babylonian and Assyrian religion*, p. 26.
- 123 A.C. Pearson: *Greek demons and spirits*, in: Hastings, deel 4, p. 591.
- 124 Hesiodus: *Works and days*, r 123-6, in: *Hesiod and Theognis*, p. 62.
- 125 Idem, regel 127-203, p. 62-5.
- 126 Plutarchus: *Table-talk* 3.7, blad 655 E, p. 259.
- 127 Aristofanes: *De ridders*, regel 85, p. 14.
- 128 Aischylos: *De Perzen*, regel 619-623, p. 72.
- 129 Pausanias: *Description of Greece*, 1.2.5., deel 1, p. 12-3 en 8.29.5-6; deel 4, p. 101.
- 130 Aristofanes: *The wasps*, regel 1019, p. 505; Plutarch: *Obsolescence of oracles* 9, blad 414E, p. 377.
- 131 Aischylos: *Agamemnon*, regel 1499-1504; *Oresteia*, p. 71.
- 132 Plato: *Apology of Socrates*, 39e-40a, p. 46-7.
- 133 Idem, 27d, p. 33.
- 134 Plato: *Symposium*, 202e, p. 179.
- 135 Plato: *Timaeus*, 90A, p. 245.
- 136 Idem 90C, p. 247.
- 137 Ontleend aan Thomas Taylor: inleiding op Iamblichus' *On the mysteries*, p. XXV.
- 138 Amos 3:6.
- 139 Jesaja 45:7.
- 140 T.H. Gaster: *Demon*; in: *The interpreter's dictionary of the Bible*, deel 1, p. 817.
- 141 Jesaja 34:14.
- 142 Leviticus 16:8-10.
- 143 Gaster: *Demon*, p. 821.
- 144 Idem.
- 145 Leviticus 20:27.
- 146 1 Samuël 28.
- 147 1 Corinthiërs 10:20-22.
- 148 Openbaring 9:20-21.
- 149 Augustinus: *The city of God*, 8.12, deel 3, p. 57.
- 150 Idem, 8.14, deel 3, p. 65.
- 151 Idem, 9.22, deel 3, p. 235-7.

- 152 Idem, 4.1, deel 2, p. 5.
- 153 Idem, 6, *Preface*, deel 2, p. 281.
- 154 Idem, 9.23, deel 3, p. 237.
- 155 Idem, 9.17, deel 3, p. 223; de bijbeltekst verwijst naar 1 Timotheüs 2:5.
- 156 Kieckhefer: *Magic in the Middle Ages*, p. 10-11.
- 157 Geciteerd uit Kieckhefer, p. 11.
- 158 Flint: *The rise of magic*, p. 50.
- 159 Kieckhefer: *Magic in the Middle Ages*, p. 11-12.
- 160 Flint: *The rise of magic*, p. 146.
- 161 Edward Graham: *Divination*, p. 50.
- 162 Hesiodus: *Theogony*, regel 408-9; in: *Hesiod and Theognis*, p. 36.
- 163 Zie Wehrli: *Leto* voor een uitgebreid overzicht.
- 164 Aischylos: *Oresteia*, deel 3: *Wraakgodinnen*, regel 1-20, p. 137.
- 165 Morford: *Classical mythology*, p. 185.
- 166 Aischylos: *Wraakgodinnen*, regel 17-20.
- 167 Fontenrose: *Python*, p. 466-8.
- 168 Fontenrose: *Python*, p. 466.
- 169 Strabo: *Geography*, 17.1.43, deel 8, p. 113-5.
- 170 Iamblichus: *On the mysteries*, 3.11, p. 144-5; zie ook Fontenrose: *Didyma*, p. 81-2.
- 171 Fontenrose: *Didyma*, p. 84.
- 172 Iamblichus: *On the mysteries*, 3.12, p. 146.
- 173 Fontenrose: *Didyma*, p. 123-132.
- 174 Strabo: *Geography*, 9.3.6, deel 4, p. 355.
- 175 Idem.
- 176 Plato: *The republic*, boek 4, blad 427B, deel 1, p. 345.
- 177 Plutarchus: *Obsolescence of oracles*, blad 435C-438B; in *Moralia*, deel 5, p. 485-499.
- 178 Plutarchus: *Life of Alexander*, 14.4, in: *Plutarch's Lives*, deel 7, p. 258-261.
- 179 Theognis: *Elegies*, regel 805-6, in: *Hesiod and Theognis*, p. 125.
- 180 Diodorus Siculus: 16.26, deel 7, p. 311-3.
- 181 1 Kronieken 10:13.
- 182 Diodorus Siculus: 16.26, deel 7, p. 309-311.
- 183 Plutarchus: *Obsolescence of oracles*, blad 437C-438A, in: *Moralia*, deel 5, p. 495-9.
- 184 Strabo: *Geography*, 9.3.5, deel 4, p. 353.
- 185 Fontenrose: *The Delphic oracle*, p. 196-7.
- 186 Ontleend aan *Orakel op aardgas*, tv-documentaire van VPRO *Noorderlicht*, uitgezonden in april 1998.
- 187 Ontleend aan Fontenrose: *The Delphic oracle*, p. 210.
- 188 Fontenrose: *The Delphic oracle*, p. 42.
- 189 Shakespeare: *Macbeth*, 4.1.80-102.
- 190 Idem, 5.8.14-15.

- 191 Fontenrose: *The Delphic oracle*, p. 6.
- 192 Morford: *Classical mythology*, p. 201.
- 193 Tacitus: *Annals*, 2.54, deel 2, p. 471.
- 194 Fontenrose: *The Delphic oracle*, p. 228.
- 195 Iamblichus: *On the mysteries*, 3.11, p. 141.
- 196 Plinius: *Natural history*, 2.56, blad 232, deel 1, p. 359.
- 197 Iamblichus: *On the mysteries*, 3.11, p. 142-3.
- 198 Fontenrose: *The Delphic oracle*, p. 199.
- 199 Vandenberg: *De orakels*, p. 93.
- 200 Pausanias: *Phocis*, 10.5.4-11, deel 4, p. 392-397.
- 201 Pausanias: *Boeotia*, 9.39-9.40, deel 4, p. 346-357.
- 202 Idem, p. 353.
- 203 Vandenberg: *De orakels*, p. 226-7.
- 204 Herodotus: *The histories*, 1.184, p. 86-7.
- 205 Luck: *Arcana mundi*, p. 247.
- 206 Idem.
- 207 Herodotus: *The histories*, 7.111, p. 451.
- 208 Herodotus, 8.33, p. 509 en Pausanias: *Phocis*, 10.33.7-11, deel 4, p. 570-5.
- 209 Plutarchus: *The oracles at Delphi*, blad 398D, deel 5, p. 281.
- 210 Parke: *Sibyls*, p. 111.
- 211 Pausanias: *Phocis*, 10.12, deel 4, p. 430-7.
- 212 Strabo: *Geography*, 17.1.43, deel 7, p. 112-5.
- 213 Potter: *Prophecy and history*, p. 103.
- 214 Parke: *Sibyls*, p. 29-35.
- 215 Potter: *Prophecy*, p. 112.
- 216 Idem.
- 217 Tacitus: *Annals*, 6.12, deel 3, p. 174-7.
- 218 Potter: *Prophecy*, p. 114.
- 219 Parke: *Sibyls*, p. 191.
- 220 Ammianus Marcellinus: 23.1, deel 2, p. 315.
- 221 Prudentius: *Apotheosis*, regel 439-440; *Prudentius*, deel 2, p. 152-3.
- 222 Alexander: *The Oracle of Baalbek*, p. 24.
- 223 Parke: *Sibyls*, p. 7.
- 224 Collins: *Sibylline oracles*, p. 2.
- 225 Idem, p. 10.
- 226 Annick Waegeman: *De Middeleeuwse Sibylle*; in: Milis: *De heidense Middeleeuwen*, p. 94.
- 227 Idem, p. 95.
- 228 Idem.
- 229 Alexander Centurio: *De profetieën van Nostradamus*, p. 24.
- 230 Idem, p. 17-8.
- 231 Idem, p. 29.
- 232 Marcel Messing: 'Nostradamus: profeet van de toekomst', *Prana*, februari-maart 1992, p. 8.

- 233 Centurio: *Nostradamus*, p. 46.
- 234 Vilmos Diószegi: 'Shamanism', in: *New Encyclopaedia Britannica*, 15^e ed., deel 26, p. 1013.
- 235 Vitebsky: *De sjamaan*, p. 104-5.
- 236 Idem, p. 25.
- 237 Idem, p. 32-3.
- 238 Nebesky-Wojkowitz: *Oracles and demons of Tibet*, met name p. 343-555.
- 239 Bosga: *De schouwende mens*, p. 9.
- 240 Hünnerkopf: 'Wasser' in: *HDA*, deel 9, kolom 119-121.
- 241 Ontleend aan Kieckhefer: *Magic in the Middle Ages*, p. 151.
- 242 Collins: *The moonstone*, p. 19.
- 243 Chaucer: *The Parson's tale*, regel 603; in: *The works of Geoffrey Chaucer*, p. 246-7.
- 244 Agrippa: *Three books of occult philosophy*, 1.45, p. 134.
- 245 Naar citaat in Grimm: *Deutsche Mythologie*, 4^e editie, deel 3, p. 427.
- 246 Plinius: *Natural history*, 37.9, deel 10, p. 180-3.
- 247 Spenser: *The Faerie Qveene*, 3.2.18-21, p. 320.
- 248 Pausanias: *Achaia*, 21.10-13, in: *Description of Greece*, deel 3, p. 294-297.
- 249 Plinius: *Natural history*, 36.64, deel 10, p. 153.
- 250 Chaucer: *The squire's tale*, regel 81-2, 132-154; in *The works of Geoffrey Chaucer*, p. 129.
- 251 Artemidorus: *Interpretation of dreams* 2.7, p. 87.
- 252 Herodotus: *The histories*, 1.94, p. 52-3. Zie ook Beekes en Van der Meer: *De Etrusken spreken*, p. 96.
- 253 Hamblin: *De Etrusken*, p. 56-85.
- 254 James Mellaart: *Mesopotamian relations with the West, including Anatolia*; in: Kühne, p. 7-12.
- 255 Kurt Latte beschrijft de ontwikkeling van de Romeinse religie in zijn boek *Römische Religionsgeschichte*.
- 256 Cicero: *Over het voorspellen van de toekomst*, 1.72, p. 48.
- 257 Cicero: *Over het voorspellen*, 2.42, p. 91 en Plinius: *Natural history*, 2.55.143, deel 1, p. 281.
- 258 Plinius: *Natural history*, 2.53.138, deel 1, p. 274-5.
- 259 Thulin: *Die Etruskische Disciplin*, deel 1, p. 22-49.
- 260 Thulin: *Etruskische Disciplin*, deel 1, p. 73.
- 261 Dio: *Roman History*, 56.29, deel 7, p. 65 en Suetonius: *The deified Augustus*, 47.2, deel 1, p. 274-5.
- 262 Artemidorus: *Interpretation of dreams*, 2.9, p. 89.
- 263 Thulin: *Etruskische Disciplin*, deel 1, p. 107
- 264 Thulin: idem, deel 2, p. 3.
- 265 Luck: *Arcana mundi*, p. 251.
- 266 Cicero: *Over het voorspellen*, 1.33, p. 32.
- 267 Idem 1.30, p. 31.

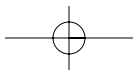
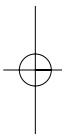
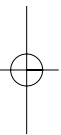
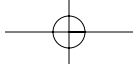
- 268 Plinius: *Natural history*, 10.11, 10.19 en 10.37.
- 269 Jastrow: *Religion Babyloniens*, deel 2, p. 800.
- 270 Gregorius van Tours: *Historiën*, 2.37, p. 211-3.
- 271 Tacitus: *Germany*, 3, p. 102-3.
- 272 Idem, 10, p. 109.
- 273 Grimm: *Deutsche Mythologie*, 4^e druk, deel 3, p. 403. Grimm geeft de volledige Latijnse tekst.
- 274 Idem, p. 429. Grimm geeft de volledige tekst van de betreffende hoofdstukken 67 en 68.
- 275 Sophocles: *Antigone*, 5.263. e.v.
- 276 Kramer & Sprenger: *Malleus Maleficarum*, deel 3, vraag 17, p. 233-5.
- 277 Jastrow: *Die Religion Babyloniens und Assyriens*, deel 2, p. 751.
- 278 Genesis 44:5.
- 279 Jastrow: *Die Religion Babyloniens und Assyriens*, deel 2, p. 755-767.
- 280 Curtius: *History of Alexander*, 4.7.22, deel 1, p. 232-3.
- 281 Aylward Blackman: 'Oracles in Ancient Egypt', *Journal of Egyptian Archaeology*, 1925, no 11, p. 249-255.
- 282 Strabo: *Geography*, 17.1.43, deel 8, p. 113-7.
- 283 Michael Wood: *In de voetsporen van Alexander de Grote*, p. 74.
- 284 Plutarchus: *Life of Alexander*, 27, p. 305.
- 285 Idem.
- 286 Lucian: *The Syrian Goddess*, 10, p. 17.
- 287 Idem, 36, p. 46-9.
- 288 Idem, *Introduction*, p. 1-3.
- 289 Idem, 37, p. 48-9.
- 290 Jidejian: *Baalbek*, p. 27.
- 291 Macrobius: *Saturnalia*, 1.23.13; geciteerd naar Jidejian: *Baalbek*, p. 17.
- 292 Homerus: *Odyssey*, 14.328, p. 223.
- 293 Idem, 19.298, p. 295-6.
- 294 Plato: *The laws, Book V*, 738C, p. 359.
- 295 Strabo: *Geography*, 16.2.38, deel 8, p. 287.
- 296 Plutarchus: *Sayings of Spartans*, 10, in: *Moralia*, deel 3, p. 247.
- 297 Herodotus: *The histories*, 2.52, p. 123.
- 298 Robert Graves: *The Greek myths*, deel 1, p. 39-41 en 49-50.
- 299 Hesiodus: *Theogony*, regel 189-199; in *Hesiod and Theognis*, p. 29.
- 300 Morford: *Classical mythology*, p. 139.
- 301 Herodotus: *The histories*, 2.53-2.60, p. 124-5.
- 302 Idem.
- 303 Kerényi: *Dionysos*, p. 230.
- 304 Exodus 17:5-6 en Numeri 20:2-13.
- 305 Exodus 17:8-16.
- 306 Nielsen en Polansky: *Pendulum power*, p. 15-6.
- 307 Idem, p. 20.

- 308 Ontleend aan Van Heerde en Van Tuil: *Wichelroedelopen*, p. 104-5.
- 309 Jacob Grimm: *Deutsche Mythologie*, 2e druk, deel 1, p. 390-1.
- 310 Ontleend aan Nielsen en Polansky: *Pendulum power*, p. 25.
- 311 Idem.
- 312 Chandu: *Het praktische pendelboekje*, p. 50-1.
- 313 Idem, p. 48.
- 314 Jesaja 47:1-15.
- 315 Luck: *Arcana Mundi*, p. 311.
- 316 Idem, p. 311-2.
- 317 Plinius: *Natural history*, 2.6, deel 1, p. 189.
- 318 Luck: *Arcana mundi*, p. 315-6.
- 319 Augustinus: *The city of God*, 5.1-5.7, vol 2, p. 132-163.
- 320 Parker: *Astrologie*, p. 24.
- 321 Idem.
- 322 Idem, p. 174.
- 323 Hamaker: *Uurhoekastrologie*, p. 13.
- 324 Idem, p. 7.
- 325 Parker: *Astrologie*, p. 154.
- 326 Ontleend aan Cryer: *Divination in ancient Israel*, p. 168.
- 327 Jastrow: *Die Religion Babyloniens*, deel 2, p. 949-950.
- 328 Idem, p. 951.
- 329 Smith: *Fortune-tellers*, p. 187.
- 330 Idem, p. 200.
- 331 Aristoteles: *Historia Animalium*, 1.15, blad 492b 32.
- 332 Artemidorus: *Interpretation of dreams*, 2.69, p. 134.
- 333 Fritz Boehm: 'Chiromantie', *HDA*, deel 2, kolom 37-53, geeft veel informatie over de geschiedenis van handlijnkunde.
- 334 Idem, kolom 45.
- 335 Edo Sprong: *Handanalyse*, p. 9.
- 336 Smith: *Fortune-tellers*, p. 188.
- 337 Idem, p. 189.
- 338 Idem, p. 13.
- 339 Geciteerd naar Judith Wechsler: *Lavater, stereotype, and predudice*, in: Shookman: *The faces of physiognomy*, p. 109.
- 340 Siegfried Frey: *Lavater, Lichtenberg, and the suggestive power of the human face*, in: Shookman, p. 67.
- 341 Idem, p. 101.
- 342 *Complete book of fortune*, p. 331.
- 343 Somogyi: *Tenen lezen*, p. 31.
- 344 Idem.
- 345 Fritz Boehm: *Los, losen*, in: *Handwörterbuch*, deel 5, kolom 1358-9.
- 346 Ezechiël 21: 21.
- 347 Fritz Boehm: *Belomantie*; in: *Handwörterbuch*, deel 1, kolom 1027-9.

- 348 Jeffers: *Magic and divination*, p. 192.
- 349 Boehm: *Belomantie*, kolom 1028.
- 350 Ontleend aan Boehm: *Los, losen*, kolom 1368.
- 351 Cicero: *Over het voorspellen*, 2.41.85, p. 111.
- 352 G.Wissowa: 'Roman divination', in: Hastings: *Encyclopaedia*, deel 4, p. 821-2.
- 353 Suetonius: *Domitian*, 15; in: *Live of the Caesars*, boek 2, p. 372-3.
- 354 Cicero: *Over het voorspellen*, p. 110.
- 355 Idem, p. 111.
- 356 Suetonius: *Tiberius*, 63, in: *Lives of the Caesars*, boek 3, p. 384-5.
- 357 Suetonius: *The deified Julius*, 32; in: *Lives of the Caesars*, boek 1, p. 44-45.
- 358 Suetonius: *Tiberius*, 14, p. 314-5.
- 359 Boehm: *Los*, p. 1362.
- 360 Saxo Grammaticus: *Gesta Danorum* XIV, blad 827; ontleend aan Boehm: *Los, losen*, kolom 1362 en 1364.
- 361 Boehm, *Los*, kolom 1365.
- 362 Thomas van Aquino: *Summa Theologiae*, II.2.95.8; ontleend aan Boehm: *Los*, kolom 1354.
- 363 Augustinus: *Brief aan Honorius*, 228.12, ontleend aan Boehm: *Los*, kolom 1356-7.
- 364 Ontleend aan Boehm: *Los*, kolom 1354 en 1357.
- 365 Beda: *Super Acta Apost. Exposito*, cap. 3, ontleend aan Boehm: *Los*, kolom 1355 en 1357.
- 366 Boehm: *Los*, kolom 1365.
- 367 Marcus 3:11.
- 368 J. de Vries en F. de Tollenaere: *Etymologisch woordenboek*, p. 313.
- 369 Elliott: *Runes*, p. 3.
- 370 Philippa en Quak: *Runen*, p. 28-29.
- 371 Elliott: *Runes*, p. 19.
- 372 Smith: *Fortune-tellers*, p. 202.
- 373 Page: *English runes*, p. 99-100.
- 374 Idem, p. 103.
- 375 Idem, p. 106-7.
- 376 Flowers: *Runes and magic*, p. 369.
- 377 Idem, p. 125-157.
- 378 Elliott: *Runes*, p. 22-23.
- 379 Idem, p. 56-7.
- 380 Isidorus Van Sevilla: *Etymologiarium*, 8.9.2, ontleend aan Boehm: 'Geomantie', in: *Handwörterbuch*, deel 3, kolom 635 en 644.
- 381 Braekman: *De geomantie in het Middelnederlands*, p. 9.
- 382 Idem, p. 41-199.
- 383 Karl Olbrich: 'Bleigiessen', in: *Handwörterbuch*, boek 1, kolom 1389-1392.
- 384 Boehm: 'Aleuromantie', in: *Handwörterbuch*, boek 1, kolom 258-260.

- ³⁸⁵ Barbara Walker: *Secrets of the tarot*, p. 3.
³⁸⁶ Idem, p. 3-4.
³⁸⁷ Bill Butler: *Dictionary of the tarot*, p. 3.
³⁸⁸ Nerys Dee: *Fortune-telling by playing cards*, p. 9.
³⁸⁹ Idem, p. 10.
³⁹⁰ Butter: *De tarot als synthese van westerse mystiek*, p. 9-10.
³⁹¹ Idem, p. 13-15.
³⁹² Butler: *Dictionary*, p. 4.
³⁹³ Zie Israel Regardie: *Complete Golden Dawn System of Magic*, deel 2.
³⁹⁴ Eden Gray: *Het geheim van de tarot*, p. 83.
³⁹⁵ Matthews: *Keltisch Dodenboek*, p. 97.

Bibliografie

De lijst van geraadpleegde werken is onderverdeeld in A: bronnen uit de Oudheid, Middeleeuwen en Renaissance, en B: Algemene literatuurlijst. In beide gevallen zijn alleen de meest relevante titels opgenomen. Talloze woordenboeken, encyclopedieën en andere naslagwerken die de auteurs in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag ter beschikking stonden, blijven onvermeld. Relevante ondertitels zijn achter de naam van het boek opgenomen. Van meer dan een maal genoemde uitgevers is alleen de eerste keer de woonplaats vermeld. Waar van toepassing is in de algemene literatuurlijst het jaar van de oorspronkelijke uitgave en van de door ons gebruikte druk vermeld.

A. BRONNEN UIT DE OUDHEID, MIDDELEEUWEN EN RENAISSANCE

- Agrippa von Nettesheim, Heinrich Cornelius: *Three books of occult philosophy*, Llewellyn, St.Paul, Minnesota, 1993; vertaald uit het Latijn, *De Occulte Philosophia*.
- Aeschylus: *Prometheus geboeid*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1963.
- Aeschylus: *Seven against Thebes*, Oxford University Press, 1974.
- Aeschylus (Aischylos): *De Perzen*, Ambo, Baarn, 1994
- Aischylos: *Oresteia*, Athenaeum, Amsterdam, 1995.
- Alcuin: *Het leven van Willibrord*, Aartsbisdom Utrecht, 1995; geschreven tussen 785 en 795.
- Ammianus Marcellinus: *Ammianus Marcellinus in three volumes*, Harvard University Press, 1935-1939.
- Aristofanes: *De ridders*, Maatschappij voor Goede en Goedkope Lectuur, Amsterdam, 1908.
- Aristophanes: *The wasps*, in: *Aristophanes in three volumes*, deel 1, Heinemann, Londen, 1926.
- Aristophanes: *De vogels*, Wereldbibliotheek, 1953.
- Aristoteles (Aristotle): *Historia Animalium in three volumes*, Harvard UP, 1965-1991.
- Aristoteles (Aristotle): *Minor works*, Harvard UP, 1936.
- Aristoteles (Aristotle): *On sleep, On dreams en On divination in sleep*, in: *The complete works of Aristotle volume I*, p. 721-739, Princeton UP, 1984.
- Julius Arrianus (Arrian): *History of Alexander*, 2 delen, Harvard UP, 1976.

- Artemidorus: *The interpretation of dreams – Oneirocritica*, Noyes Press, Park Ridge, New Jersey, 1975.
- Athanasius: *Contra Gentes and De Incarnatione*, Clarendon Press, Oxford, 1971.
- Augustinus (Augustine): *The city of God against the pagans*, 7 delen, Harvard UP, 1957-1972.
- Augustinus: *De belijdenissen van den H. Augustinus in XIII boeken*, Wereldbibliotheek, 1930.
- Caesar: *The Gallic war* (De Gallische oorlog), Heinemann, 1932.
- Cicero: *De goden*, Athenaeum, 1993; vertaling van *De natura deorum*.
- Cicero: *Laws*, Heinemann, 1928; vertaling van *De legibus*.
- Cicero: *Over het voorspellen van de toekomst*, Ambo, 1992; vertaling van *De Divinatione*.
- Chaucer, Geoffrey: *The complete works of Geoffrey Chaucer*, Clarendon Press, 1894; *The works of Geoffrey Chaucer*, Riverside Press, Cambridge, 1957.
- Clemens Alexandrinus (Clement of Alexandria): *Exhortation to the Greeks*, Heinemann, 1919.
- Codex Justinianus: *The Code of Justinian*; in: S.P. Scott (ed.): *The civil law*, deel 14-15, Central Trust, Cincinnati, 1932, 1973.
- Codex Theodosianus: *Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Princeton UP, 1952.
- Curtius, Quintus: *History of Alexander*, 2 delen, Harvard UP, 1946.
- Dio (Cassius Dio Cocceianus): *Dio's Roman History*, 9 delen, Heinemann, 1914-27.
- Dio Chrysostom: *Dio Chrysostom*, 5 delen, Heinemann, 1932-51.
- Diodorus Siculus (Diodorus of Sicily): *Diodorus of Sicily*, 12 delen, Heinemann, 1933 – 1967.
- Dionysius van Halicarnassus: *The Roman antiquities*, 7 delen, Harvard UP, 1937-50.
- Euripides: *Ion*, Styx, Groningen, 1991.
- Euripides: *Iphigeneia in Taurica*, Heinemann, 1924.
- Gellius, Aulus: *The Attic Nights (Noctes Atticae)*, 3 delen, Heinemann, 1927.
- Gregorius van Tours: *Historiën*, Ambo, 1994.
- Herodotus (Herodotos): *The histories*, Penguin, 1961.
- Hesiodos (Hesiod): *Theogony en Works and days*, in: *Hesiod and Theognis*, Penguin, 1973.
- Homerus (Homer): *The Odyssey*, Penguin, 1983.
- Homerus: *Ilias*, Prisma, Utrecht, 1970.
- Iamblichus: *On the mysteries of the Egyptians, Chaldeans, and Assyrians*; in 1821 vertaald uit het Grieks door Thomas Taylor, 3^e druk, Stuart & Watkins, Londen, 1968.
- Iamblichus: *The exhortation to philosophy*, Phanes, Grand Rapids, MI, 1988.
- Kramer, Heinrich & James Sprenger: *The Malleus Maleficarum*, Dover

- Publications, New York, 1971.
- Livius, Titus (Livy) : *Livy*, 13 delen, Heinemann, 1919 – 1967.
- Lucanus, Marcus Annaeus (Lucan): *The civil war* (De bello civili), Heinemann, 1928.
- Lucianus (Lucian): *Alexander the false prophet*, In: *The works of Lucian – in eight volumes*, deel 4, Heinemann, 1925.
- Lucianus (Lucian): *The Syrian Goddess*, Scholars Press, Missoula, Montana.
- Pausanias: *Description of Greece*, 6 delen, Heinemann, 1918 – 1935.
- Plato: *Epinomis*, Heinemann, 1927.
- Plato: *Laws*, 2 delen, Heinemann, 1930-5.
- Plato: *Phaedo*, Heinemann, 1919; Ned. Vertaling *Faidon*, Athenaeum, 1993.
- Plato: *Phaedrus*, Heinemann, 1919.
- Plato: *Plato's Apology of Socrates – an interpretation, with a new translation by Thomas West*, Cornell UP, Ithaca, 1979.
- Plato: *Symposium*, in: *Plato in twelve volumes*, deel 3, Harvard UP, 1975.
- Plato: *The Republic*, 2 delen, Heinemann, 1930.
- Plato: *Timaeus*, in: *Plato in twelve volumes*, deel 4, Harvard UP, 1975.
- Plinius de Oudere (Pliny the Elder): *Pliny's Natural History*, 10 delen, Harvard UP, 1938 – 1962.
- Plutarchus (Plutarch): *Life of Alexander en Life of Caesar*, in: *Plutarch's lives in eleven volumes*, deel 7, Heinemann, 1919.
- Plutarchus (Plutarch): *Life of Pericles*, in: *Plutarch's lives in eleven volumes*, deel 3, Heinemann, 1915.
- Plutarchus (Plutarch): *Sayings of Spartans*, in: *Plutarch's Moralia in sixteen volumes*, deel 3, p. 240-424, Heinemann, 1936.
- Plutarchus (Plutarch): *Table-talk*, in: *Plutarch's Moralia in sixteen volumes*, deel 8, Heinemann, 1936.
- Plutarchus (Plutarch): *The E at Delphi, The oracles at Delphi no longer given in verse en The obsolescence of oracles*, in: *Plutarch's Moralia in sixteen volumes*, deel 5, Heinemann, 1936.
- Propertius: *Elegies*, Harvard UP, 1990.
- Prudentius: *Prudentius*, 2 delen, Harvard UP, 1949-1953.
- Seneca: *Natural questions*, in: *Seneca in ten volumes*, deel 7, Harvard UP, 1971.
- Spenser, Edmund: *The Faerie Qveene*, Longman, Londen, 1977.
- Strabo: *The geography of Strabo*, 8 delen, Heinemann, 1917 – 1932.
- Suetonius: *The deified Julius en The deified Augustus*, in: *Lives of the Caesars*, deel 1, Heinemann, 1920.
- Tacitus: *The Histories and The Annals*, 4 delen, Heinemann, 1931.
- Tacitus: *On Britain and Germany* (Agricola & Germania), Penguin, 1965.
- Varro: *On the Latin language*, 2 delen, Harvard UP, 1938.
- Vergilius (Vergil): *Aeneid* (Aeneis), Heinemann, 1916.
- Vondel, Joost van den: *De werken van Vondel*, 10 delen, Maatschappij voor

- Goede en Goedkope Lectuur, 1927-37.
 Xenophon: *Cyropaedia*, 2 delen, Heinemann, 1914.
 Xenophon: *Memorabilia*, Heinemann, 1923.

B. ALGEMENE LITERATUURLIJST

- Alexander, Paul J.: *The oracle of Baalbek – the Tiburtine Sibyl in Greek dress*, Dumbarton Oaks, Washington D.C., 1967.
 Arntz, Helmut: *Die Runenschrift: ihre Geschichte und ihre Denkmäler*, Niemeyer, Halle, 1938.
 Arntz, Helmut: *Handbuch der Runenkunde*, Niemeyer, 1935.
 Aune, David E.: 'Oracles', in: *The encyclopedia of religion*, deel 11, p. 81-87, MacMillan, New York, 1987.
 Baring, Anne & Jules Cashford: *The myth of the goddess – evolution of an image*, Penguin, 1993.
 Barton John: *Oracles of God – perceptions of ancient prophecy in Israel after the exile*, Darton, Londen, 1986.
 Bayhan, Suzan: *Priene, Miletos, Didyma*, Keskin, Istanbul, 1994.
 Bayraktar, Vehbi: *Pergamon – professional guide*, NET Turistik, Istanbul; vertaald uit het Turks.
 Beard, Mary & John North (ed.): *Pagan priests – religion and power in the Ancient World*, Duckworth, Londen, 1990.
 Beekes, R.S.P. & L.B. van der Meer: *De Etrusken spreken*, Coutinho, Muiderberg, 1991.
 Bell, Robert: *Women of classical mythology*, Oxford UP, 1991.
 Bilderdijk, W.: *De dichtwerken van Bilderdijk*, 15 delen, Kruseman, Haarlem, 1856-9.
 Blackman, Aylward M.: 'Oracles in ancient Egypt', in: *Journal of Egyptian Archaeology*, 1925, p. 249-255.
 Blum, Ralph: *Orakel der runen*, De Kern, Baarn, 1982, 1996; vertaling van *The book of runes*.
 Boeke, Rudolph: *Divinatie – met name bij Rudolf Otto*, proefschrift in de godgeleerdheid, Dijkstra, Leeuwarden, 1957.
 Bosga, Douwe: *De schouwende mens*, Ankh-Hermes, Deventer, 1984.
 Braekman: *De geomantie in het Middelnederlands*, Omirel, Brussel, 1984.
 Brakel, Batya van: *Orakels van toen en nu*, De Kern, Baarn, 1998.
 Bratley, Leo H.: *The power of gems & charms*, Newcastle Publ. Co., N. Hollywood, 1988.
 Buckland, W.W.: *A text-book of Roman law from Augustus to Justinian*, Cambridge UP, 1921.
 Burnett, Charles (ed.): *Magic and divination in the Middle Ages – texts and techniques in the Islamic and Christian worlds*, Variorum, Aldershot,

- Hampshire, 1996.
- Butler, Bill: *Dictionary of the tarot*, Schocken Books, New York, 1975.
- Butter, Maureen: *De tarot als synthese van westerse mystiek*, Ankh-Hermes, 1986.
- Capra, Fritjof: *The Tao of physics*, Bantam, New York, 1984.
- Carr-Gomm, Philip & Stephanie: *The Druid animal oracle – working with the sacred animals of the Druid tradition*, Simon & Schuster, New York, 1994; boek en kaartspel.
- Centurio, N. Alexander: *De profetieën van Nostradamus*, Veen, Utrecht, 1981; vertaling van *Nostradamus, prophetische Weltgeschichte*.
- Chandu, Jack F.: *Het PNW-kaarten orakel*, Ankh-Hermes, 1989.
- Chandu, Jack F.: *Het praktische pendelboekje*, Ankh-Hermes, 1976, 1986.
- Chocron, Daya Sarai: *Helen met kristallen en edelstenen*, Driehoek, 1985; vertaling van *Heilen mit Edelsteinen*, 1983.
- Cochie, Orpha: *Pendelen en edelstenen*, Parsifal, Antwerpen, 1986.
- Collins, John: *The Sibylline oracles of Egyptian Judaism*, Society of Biblical Literature, Missoula, Montana, 1972.
- Collins, Wilkie: *The moonstone*, Oxford UP, 1928.
- Cremer, Friedrich: *Die chaldäischen Orakel und Jamblich De Mysteriis*, Hain, Meisenheim am Glan, 1969.
- Crowley, Aleister: *The book of Thoth – Egyptian tarot*, Weiser, 1986; oorspr. uitgave 1944.
- Cryer, Frederick H.: *Divination in Ancient Israel and its Near Eastern environment – a socio-historical investigation*, JSOT Press, Sheffield, 1994.
- Cunningham, Scott: *Encyclopedia of crystal, gem & metal magic*, Llewellyn, 1988.
- Cunningham, Scott: *The art of divination*, Crossing Press, Freedom, CA, 1993.
- Davies, Paul: *God and the new physics*, Dent, Londen, 1983.
- Davidson, Gustav: *A dictionary of angels – including the fallen angels*, Free Press, New York, 1967, 1971.
- Dee, Nerys: *Fortune-telling by playing cards*, Diamond, Londen, 1997.
- Diderich, Peter & Frans Stravers: *Uw toekomst*, Neckermann, 1990.
- Dodds, E.R.: *The Greeks and the irrational*, Univ. Calif. Press, Berkeley, 1951.
- Doucet, Friedrich W.: *Dromen en droomuitleg*, Elmar, Delft, 1973.
- Douglas, Alfred: *The oracle of changes – how to consult the I Ching*, Penguin, 1972.
- Drury, Nevill: *Sjamanisme*, Tirion, Baarn, 1991; vertaald uit het Engels.
- Dumézil, Georges: *Archaic Roman religion*, Hopkins UP, Baltimore, 2 delen, 1996; vertaling van *La religion romaine archaïque*, 1966.
- Düwel, Klaus: *Runenkunde*, Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 2e druk, 1983.
- Eerenbeemt, Noud van den: *Het eenvoudig huisorakel*, Parsifal, Antwerpen, 1979.

- Eerenbeemt, Noud van den: *Pendel-, kristal- & spiegelmagie*, Tango, Leiden, 1973.
- Eisenberger, Elmar Jacob: *Das Wahrsagen aus dem Schulterblatt*; in: *Internationales Archiv für Ethnographie*, Band 35, p. 49-116, Brill, Leiden, 1938.
- Ellermeier, Friedrich: *Prophetie in Mari und Israel*, Verlag Ellermeier, Göttingen, 1977.
- Elliott, Ralph: *Runes – an introduction*, Manchester UP, 1959, 1989.
- Evans-Pritchard, Edward E.: *Witchcraft, oracles and magic among the Azande*, Clarendon Press, 1937.
- Fergusson, Sibyl: *The crystal ball*, Weiser, York Beach, Maine, 1979.
- Flint, Valerie: *The rise of magic in early Medieval Europe*, Princeton UP, 1991.
- Flowers, Stephen E.: *Runes and magic – magical formulaic elements in the Older Runic Tradition*, Peter Lang, New York, 1986.
- Fontenrose, Joseph: *Didyma – Apollo's oracle, cult, and companions*, Univ. of California Press, Berkeley, 1988.
- Fontenrose: *Python – a study of Delphic myth and its origins*, Univ. of California Press, 1959, 1980.
- Fontenrose, Joseph: *The Delphic oracle – its responses and operations*, Univ. of California Press, 1978.
- Fox, Robin Lane: *Pagans and Christians – in the Mediterranean world from the second century to the conversion of Constantine*, Penguin, 1986.
- Franz, Marie-Louise von: *Over voorspellen en synchroniciteit – de psychologie van het betekenisvolle toeval*, Schors, Amsterdam, 1984; vertaling van *On divination and synchronicity*, 1980.
- Freedman, David Noel (ed.): *The Anchor Bible dictionary*, 6 delen, Doubleday, New York, 1992.
- Freud, Sigmund: *De droomduiding*, Boom, Meppel, 1987; vertaling van *Die Traumdeutung*.
- Frye, Richard N.: *The heritage of Persia*, NAL, 1966.
- Garfield, Patricia: *Creatief dromen*, Prisma, 1976.
- Gearhart, Sally & Susan Rennie: *Tarot voor vrouwen*, Ankh-Hermes, 1981; vertaling van *A feminist tarot*.
- Goodman, Frederick: *Zodiac signs*, Trodd, Londen, 1990.
- Graham, Edward P.: 'Divination', in: *The Catholic encyclopedia*, deel 5, p. 48-51, Appleton, New York, 1909.
- Graves, Robert: *The Greek myths*, Penguin, 2 delen, 1955, 1987.
- Graves, Tom: *Dowsing*, Granada, Londen, 1976.
- Gray, Eden: *Het geheim van de tarot*, Bert Bakker, Amsterdam, 1970; vertaling van *The tarot revealed*.
- Green, Marian: *A witch alone*, Aquarian, 1991
- Green, Miranda: *Ontdek de wereld van de druïden*, Becht, Haarlem, 1998; vertaling van *Exploring the world of the druids*, 1997.

- Green, Miranda: *The gods of the Celts*, Sutton, Stroud, Gloucestersh., 1986, 1993.
- Greer, Mary K.: *Tarot van dag tot dag – een oefenboek*, Schors, 1984; vertaling van *Tarot for yourself*.
- Grimm, Jacob: *Deutsche Mythologie*, Dieterische Buchhandlung, Göttingen, 1835, 1844 (2^e druk in 2 delen) en 1874 (3^e druk in 3 delen).
- Grimm, Jacob: *Deutsche Mythologie*, 4^e druk, 2 delen, Dümmler, Berlijn, 1875.
- Grimm, Jacob: *Deutsche mythologie*, 4^e druk, deel 3: *Nachträge und Anhang – herausgegeben von Elard Hugo Meyer*, Dümmler, 1878.
- Hamaker-Zondag, Karen: *Handboek voor uurhoekastrologie*, Schors, 1983.
- Hamaker-Zondag, Karen: *Oude Europese voorspelkunst*, Schors, 1981.
- Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, zie: Hoffmann-Krayer.
- Hamblin, Dora Jane: *De Etrusken*, Time-Life, 1976; vertaald uit Engels.
- Haring, Peter den: *Het dominorakel – waarzeggen met behulp van dominostenen*, Ankh-Hermes, 1994.
- Hastings, James (ed): *Encyclopaedia of religion and ethics*, 12 delen, Clark, Edinburgh, 1908-1921.
- Herold, Ludwig: 'Orakel', in: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, deel 6, 1934, kolom 1255 – 1294.
- Highland Seer: *Reading tea leaves*, Pavilion, Londen, 1995.
- Hoeller, Stephan A.: *The royal road – a manual of Kabalistic meditations on the tarot*, Theosophical Publishing House, Wheaton, Ill., 1975.
- Hoffmann-Krayer, Eduard & Hanns Bächtold-Stäubli (ed.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Walter de Gruyter, Berlijn, 11 delen, 1927-1942.
- Hooke, S.H.: *Babylonian and Assyrian religion*, Univ. of Oklahoma Press, Norman, Okl., 1963.
- Hoopen, Peter ten (red.): *I Ching*, Veen, 1985.
- Howard, Michael: *Understanding runes*, Aquarian Press, 1980.
- Huson, Paul: *The devil's picture book – the compleat guide to tarot cards*, Sphere Books, Londen, 1971.
- Hutton, Ronald: *The shamans of Siberia*, Isle of Avalon Press, Glastonbury, 1993.
- James, E.O. en Thomas Davidson: 'Divination', in: *Chamber's Encyclopedia – new edition*, deel 4, p. 561-3, Newnes, Londen, 1955.
- Jansson, Sven: *Runes in Sweden*, Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Gidlunds, 1963, 1987.
- Jastrow, Morris: *Die Religion Babyloniens und Assyriens*, Töppelmann, Giessen, 2 delen, 1905-1912.
- Jeffers, Ann: *Magic & divination in ancient Palestine*, Brill, 1996.
- Jidejian, Nina: *Baalbek*, Dar El-Machreq, Beirut, 1975.
- Johnson, Buffie: *Lady of the beasts*, Harper & Row, San Francisco, 1981.
- Jung, C.G.: *Herinneringen, dromen, gedachten*, onder redactie van Aniela

- Jaffé, Lemniscaat, Rotterdam, 1961.
- Jung, C.G. e.a.: *De mens en zijn symbolen*, Amsterdam Boek, 1976.
- Jung, C.G.: *Oerbeelden*, Lemniscaat, 1982.
- Jung, C.G.: *Synchroniciteit – een acausaal, verbindend beginsel*, Lemniscaat, 2e druk, 1981; vertaling van *Synchronizität als ein Prinzip akausaler Zusammenhänge*, 1952.
- Jurriaanse, D.: *Praktisch pendelboek*, Schors, 1984.
- Kampenhout, Daan van: *Handboek sjamanisme*, Bres, Amsterdam, 1995.
- Kemme, Tom: *Het orakel als spel*, Mirananda, Wassenaar, 1981.
- Kennedy, Crawford: *The divination handbook*, NAL, 1989.
- Kerényi, Karl: *Dionysos*, Princeton UP, 1976.
- Kieckhefer, Richard: *Magic in the Middle Ages*, Cambridge UP, 1990.
- King, Francis X.: *Handboek voor waarzeggers*, Atrium, Alphen a/d Rijn, 1989; vertaling van *The encyclopedia of fortune telling*, 1988.
- Kingsni, H.E.: *Mineralen en kristallen helpen de mens*, Gekoni, Amsterdam, z.j.
- Kirchberg, Jutta: *Die Funktion der Orakel im Werke Herodots*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1965.
- Klees, Hans: *Die Eigenart des griechischen Glaubens an Orakel und Seher – ein Vergleich zwischen griechischer und nichtgriechischer Mantik bei Herodot*, Kohlhammer, Stuttgart, 1965.
- Kneppelhout, J.: *Geschriften van J. Kneppelhout*, 12 delen, Sythoff, Leiden, 1865.
- Konraad, Sandor: *Klassieke tarotleggingen*, Schors, 1985; vertaling van *Classic tarot spreads*.
- Krispijn, Madeleine: *Handlijnkunde*, Elmar, Rijswijk, 1983.
- Krispijn, Madeleine: *Kaartleggen – toekomst- en karakteranalyse*, Elmar, z.j.
- Kühne, Hartmut e.a. (red.): *Mesopotamien und seine Nachbarn – politische und kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Vorderasien vom 4. Bis 1. Jahrtausend v. Chr.*, Reimer, Berlijn, 1982.
- Kunkel, Wolfgang: *Geschiedenis van het Romeinse recht*, Aula, 1972; vertaling van *Römische Rechtsgeschichte*, 1965.
- Kunz, George: *The curious lore of precious stones*, Dover, New York, 1913, 1971.
- Kurth, Hanns: *Handlijnkunde*, Veen, 1984; vertaling van *Was deine Hände sagen*.
- Langdon, S.: *Tammuz and Ishtar – a monograph upon Babylonian religion and theology*, Clarendon Press, 1914.
- Lankester, Joke en Ko: *De acht jaarfeesten*, De Kern, 1998.
- Lankester, Joke en Ko: *De kringloop van het leven – Wicca de Oude Religie*, De Kern, 1998.
- Lankester, Ko: *De Keltische maankalender in het zonnewaer*, De Kern, 1994.
- Laurence, Theodor: *The sexual key to the tarot*, NAL, 1971.

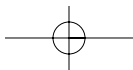
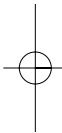
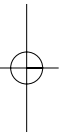
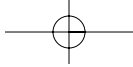
- Lawson, David: *Het Egyptische orakel – het Oog van Horus*, De Kern, 1998; vertaald uit Engels.
- Leland, Charles Godfrey: *Gypsy sorcery and fortune-telling*, Dover, 1971; oorspr. uitg. 1891.
- Line, David & Julia: *De voorspellende kracht van runetekens*, Strengholt, 1984; vertaling van *Fortune-telling by runes*.
- Line, David & Julia: *Voorspel uw toekomst met dobbelstenen*, Strengholt, 1984.
- Lionel, Frédéric: *The magic tarot*, Routledge, Londen, 1982; vertaling van *Le tarot magique*.
- Loader, Rhea: *Dreamstones – magic from the living earth*, Prism, Bridport, 1990.
- Lotus, Marie-José: *Droomlexicon*, Elmar, 1987.
- Luck, George: *Arcana mundi – magic and the occult in the Greek and Roman worlds*, met name hoofdstuk 4: *Divination*, p. 227 – 305, John Hopkins UP, Baltimore, 1985.
- Lurker, Manfred: *Dictionary of gods and goddesses, devils and demons*, Routledge, 1987; vertaald uit het Duits.
- Maass, Michael: *Das antike Delphi – Orakel, Schätze und Monumente*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1993.
- McGuire, M.R.P.: 'Divination', in: *New Catholic Encyclopedia*, deel 4, p. 913-5, San Francisco, 1967.
- Markham, Ursula: *Fortune-telling by crystals and semi precious stones*, Aquarian, 1987.
- Markham, Ursula: *Werken met kristallen – chakras, genezing, geestverruiming en voorspellen*, Schors, 1988; vertaling van *The crystal workbook*.
- Matthews, Caitlín: *Het Keltisch dodenboek*, De Ring, 1992.
- Matthews, Caitlín: *The Celtic tradition*, Element Books, Longmead, 1989.
- Matthews, John (ed.): *The world atlas of divination*, Headline, Londen, 1994.
- Melville, John: *Crystal-gazing and the wonders of clairvoyance*, Nichols, Londen, 1910.
- Mendonsa, Eugene L.: *The politics of divination – a processual view of reactions to illness and deviance among the Sisala of Northern Ghana*, Univ. of California Press, 1982.
- Middleton, John: 'Divination', in: *The Encyclopedia Americana*, deel 9, p. 196-7, Grolier, Danbury, Conn., 1982.
- Milis, Ludo e.a.: *De heidense Middeleeuwen*, Brepols-Kok, Langemark, 1992.
- Mlaker, Rudolf: *Aspecten van het pendelen*, Ankh-Hermes, 1985; vertaling van *Geistiges pendeln*.
- Mommsen, Th.: *Römisches Strafrecht*, Akademische Druckanstalt, Graz, 1899, 1955.
- Monaghan, Patricia: *The book of goddesses & heroines*, Llewellyn, 1990.
- Morford, Mark & Robert Lenardon: *Classical mythology*, Longman, New York, 4^e editie, 1971-1991.

- Morus: *De toekomst onthuld*, Elsevier, Amsterdam, 1960.
- Muller, Sonja: *Runen en Ogham als orakelteken en talisman*, Muller Productions, Hollandscheveld, 1998.
- Mullins, John: *The divining rod – its history, truthfulness and practical utility*, Mullins, Corsham, Wilts., 1893.
- Murray, Liz and Colin: *The Celtic tree oracle – a system of divination*, St. Martin, New York, 1988.
- Nebesky-Wojkowitz, Réne de: *Oracles and demons of Tibet – the cult and iconography of the Tibetan protective deities*, Mouton, Den Haag, 1956.
- Nielsen, Greg & Joseph Polansky: *Pendulum power*, Aquarian, 1986.
- Nilsson, Martin P.: *Cults, myths, oracles, and politics in Ancient Greece*, Åström, Göteborg, 1986.
- NN: *Handlijnkunde voor iedereen*, Becht, z.j.
- NN: *The complete book of fortune*, Blaketon Hall, Exeter, 1988.
- NN: *The interpreter's dictionary of the Bible*, 5 delen, Abingdon Press, Nashville, 1962-1976.
- O'Connor, Kathleen Malone: 'Divination', in: T.A. Green (ed.): *Folklore*, ABC-CLIO, Santa Barbara, Cal., 1997, p. 192-205.
- Oldenburger, Eleonore: *De kristallen bol*, Ankh-Hermes, 1995.
- O'Neill, Claire: *The oracle of the bones*, Eddison Sad, Londen, 1994.
- Otto, Rudolph: *Het heilige – over het irrationele in de idee van het Goddelijke en de verhouding daarvan tot het rationele*, Seyffardt, Amsterdam, 1928; vertaling van *Das Heilige*.
- Ouspensky, P.D.: *De symboliek van de tarot*, Mirananda, 1983; vertaald uit het Russisch.
- Page, R.L.: *An introduction to English runes*, Methuen, Londen, 1973.
- Palmer, Magda: *Precious stones – their healing power and planetary influence*, St.Martin's Press, New York, 1988.
- Pals, Daniel L.: *Seven theories of religion*, Oxford UP, 1996.
- Park, George Kerlin en Robert Andrew Gilbert: 'Divination: other forms', in: *The New Encyclopaedia Britannica*, deel 25, p. 85-90; Chicago, 1974, 1995.
- Parke, H.W.: *Sibyls and Sibylline prophecy in classical antiquity*, Routledge, 1988.
- Parker, Derek en Julia: *Astrologie*, Spectrum, 1971; vertaling van *The complete astrologer*.
- Peat, F. David: *Synchronicity – the bridge between matter and mind*, Bantam, 1987.
- Peltzer, Erna: *Het orakel van de kleine wijze(r)*, Kosmos, Utrecht, 1992.
- Pendazos, Vanghelis & Maria Sarla: *Delphi*, Yiannikos, Athene, 1984.
- Pennick, Nigel: *Magical alphabets*, Weiser, York Beach, 1992.
- Philippa, Marlies & Aad Quak: *Runen*, Thomas Rap, Amsterdam, 1994.
- Piggott, Stuart: *The druids*, Thames & Hudson, 1968, 1985.
- Pingree, David E. en Robert Andrew Gilbert: 'Divination: astrology', in: *The*

- New Encyclopaedia Britannica*, deel 25, p. 81-5, Chigago, 1974, 1995.
- Pollack, Rachel: *De 78 graden der wijsheid – deel 1: De Grote Arcana* en deel 2: *De Kleine Arcana*, Schors, 1983; vertaling van *Seventy-eight degrees of wisdom*, 1980.
- Potter, David S.: *Prophecy and history in the crisis of the Roman Empire – a historical commentary on the thirteenth Sibylline Oracle*, Clarendon Press, 1990.
- Progoff, Ira: *Jung, synchronicity, and human destiny – non-causal dimensions of human experience*, Julian Press, New York, 1973.
- Quaritch Wales, H.G.: *Divination in Thailand – the hopes and fears of a Southeast Asian people*, Curzon, Londen, 1981.
- Rakoczi, Basil Ival: *Fortune telling*, MacDonald Unit, Londen, 1970.
- Rees, Alwyn & Brinley: *Celtic heritage*, Thames & Hudson, 1961, 1978.
- Regardie, Israel: *The complete golden dawn system of magic*, Falcon, Santa Monica, 1984; 10 delen in 1 band.
- Roberts, Deborah H.: *Apollo and his oracle in the Oresteia*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1984.
- Robinson, Stearn & Tom Corbett: *The dreamer's dictionary*, Warner, New York, 1975.
- Rodway, Howard: *Tarot of the Old Path*, Urania Verlag, Neuhausen, 1990.
- Rose, H.J. e.a.: 'Divination', in: *Encycl. of Religion and Ethics*, vol. IV, p. 775 – 830, Clark, Edinburgh, 1911.
- Rutherford, Ward: *Sjamanisme – de basis van magie*, Mirananda, 1986; vertaald uit het Engels.
- Saadé, Gabriel: *To visit Ras Shamra – Ugarit*, eigen uitgave auteur, Latakia, 1967.
- Saadé, Gabriel: *Ugarit – Canaanite metropolis*, eigen uitgave auteur, Latakia, 1978.
- Salemans, Ben en Frans Schaars: *Concordantie op het dramatisch werk van Joost van den Vondel*, 4 delen, 1990.
- Sams, Jamie en David Carson: *Medicine cards – the discovery of power through the ways of animals*, Bear, Santa Fe, NM, 1988; boek en kaartspel.
- Sharamon, Shalila & Bodo Baginski: *Edelstenen en sterrenbeelden*, Schors, 1989.
- Shookman, Ellis (ed.): *The faces of physiognomy: interdisciplinary approaches to Johann Caspar Lavater*, Camden House, Columbia, 1993.
- Smith, Richard J.: *Fortune-tellers and philosophers – divination in traditional Chinese society*, Westview Press, San Francisco, 1991.
- Somogyi, Imre: *Tenen lezen – voeten zijn spiegels*, Fundament, Arnhem, 1991.
- Sprong, Edo: *Handanalyse en zelfherkenning*, Tirion, Baarn, 1988; 4^e druk 1999.
- Starr, Ivan: *The rituals of the diviner*, Undena, Malibu, 1983.
- Szabo, Zoltan: *Het runenboek*, Spectrum, 1987; oorspr. uitgave Duits, 1985.

- Talbot, Michael: *Mysticism and the new physics*, Bantam, 1980.
- Tegtmeier, Bettina: *Der grosse Schlüssel zum Orakel – fünfzig Techniken der Schicksalsbefragung*, Ansata, Interlaken, 1985.
- Thomas, Keith: *Religion and the decline of magic – studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*, Penguin, 1971.
- Thomas, Northcote Whitridge: 'Divination', in: *The Encyclopaedia Britannica*, elfde druk, Cambridge UP, 1910.
- Thompson, C.J.S.: *The hand of destiny – everyday folklore and superstitions*, Senate, Londen, 1932, 1995.
- Thorsson, Edred: *The book of Ogham – the Celtic tree oracle*, Llewellyn, 1992.
- Thulin, C.O.: *Die etruskische Disciplin. I: Die Blitzlehre. II: Die Haruspicin. III: Die Ritualbücher*. Zachrissons Boktryckeri, Göteborg, 1906-9.
- Ton, Jan: *Spiegel van tarot*, De Ster, Breda, 1986.
- Toorn, Karel van der (ed.): *Dictionary of deities and demons in the Bible*, Brill, 1995.
- Tylor, Edward B.: *Primitive culture*, deel 1, Murray, Londen, 1871.
- Tyson, Donald: *How to make and use a magic mirror*, Llewellyn, 1990.
- Urdiz, Gebu: *Magie van de runen*, Schors, 1979; oorspr. uitgave Italiaans, 1977.
- Uyldert, Mellie: *Verborgen krachten der edelstenen*, Driehoek, Amsterdam, 1972.
- Vandenberg, Philipp: *De orakels – het mysterie van toekomstvoorspellingen in de oudheid*, H. Meulenhoff, Amsterdam, 1980; vertaling van *Das Geheimnis der Orakel*.
- Vitebsky, Piers: *De sjamaan*, Kosmos, Utrecht, 1995; vertaald uit het Engels.
- Walker, Barbara G.: *The book of sacred stones*, Harper & Row, 1989.
- Walker, Barbara G.: *The secrets of the tarot*, Harper & Row, San Francisco, 1984.
- Wallis, W.D.: 'Prodigies and portents', in: *Encycl. Of Religion and Ethics*, vol. X, p. 362 – 376, Clark, Edinburgh, 1918.
- Walsh, Michael: *De wortels van het Christendom*, Zomer & Keuning, Ede, 1987; vertaling van *Roots of Christianity*, 1986.
- Wehrli: *Leto*, in: Wissowa: *Pauly*, deel 3, 1899, kolom 555 – 576.
- Willis, Tony: *Geomantie: de westerse I Tjing*, Bres, aug-sept 1990, p. 21-34.
- Willis, Tony: *The runic workbook*, Aquarian, 1986.
- Wissowa, Georg (red.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 23 delen, Metzler, Stuttgart, 1894 – 1957.
- Wolkstein, Diane & Samuel Noah Kramer: *Inanna Queen of Heaven and Earth – her stories and hymns from Sumer*, Harper & Row, 1983.
- Wood, Michael: *In het voetspoor van Alexander de Grote*, Teleac/NOT, 1997; vertaling van *In the footsteps of Alexander the Great*.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal*, Martinus Nijhoff/SDU, Den Haag, 29 delen, 1882-1999.

- Zadkiel: *Dreams and their interpretations*, in: Zadkiel en Sibly: *A handbook of dreams and fortune-telling*, Senate, Londen, 1995.
- Ziegler, Gerd: *Tarot – mirror of the soul; handbook for the Aleister Crowley Tarot*, Urania, Sauerlach, 1986.
- Ziegler, Konrad e.a.: *Der kleine Pauly – Lexikon der Antike*, Drückenmüller, München, 5 delen, 1964-1975.
- Zuesse, Evan M.: 'Divination', in: *The Encyclopedia of Religion*, deel 4, p. 375-382, MacMillan, 1987.
- Zukav, Gary: *The dancing Wu Li masters – an overview of the new physics*, Bantam, 1980.

Register

A

Afrodite 206, **208**, 233, 292
 Agamemnon 96-7, 119, 134
 Agricola, Georgius 212
 Agrippa van Nettesheim 162
 Aischylos 97, 119, 134, 142
 Alexander de Grote 43, 100, 136, **141**,
 150, 163, **200-1**
 Alexander, Paul 153
 Allat 56, 59
 Al-Uzza 56
 Ammon (Amun) 149, **198-201**, 203, 207-
 8, 243
 Amphicleia, orakel van 149
 Anat 90, 92
 Anatolië 132-4, 138, 168-9, 207
 apkallu-priester 41, 43
 Apollo 97-8, **132-150**, 207-8, 291
 archetype **27-31**
 Aristander van Telmessus 100
 Aristofanes 50, 118-9
 Aristoteles **21-4**, **98-9**, 102, 107, 225,
 227, 232-3
 ark van het verbond 59
 Artemidorus **101-4**, 107-9, 116, 164,
 172, 232
 Artemis **132-8**, 145, 149, 150, 152, 206,
 208, 291
 Ashurbanipal **40**, 43, 46, 86-7, 117
 Asklepios **95-6**, 163
 Assyrische Rijk, divinatie in **42-8**, 242-4
 astrologie 39, 43, 45, 50, **224-30**, 290-3
 Atargatis 202-3, 206
 Athanasius 64
 Athena 138
 augur **51-3**, **174-5**
 Augustinus 65-6, **127-9**, 226-8, 249
 auspiciën **52**, 63, **174-5**, 178

B

Baal **90-2**, 153, 202-3
 Baalbek, orakel van 203-6
 baarproef 181-2
 Babylonische Rijk, divinatie in 38-9, **42-9**, **85-8**, 187-9, 242-4
 Bakis 151
 Barton, John 60
 baru-priester 43-5, 48, 188, 224
 Beda 249
 Bel 149
 belomantie (pijl-waarzeggerij) 243
 bikkels 39, **244-5**, 247
 bliksemdivinatie **170-3**
 boeddhistische divinatie **244**
 Boehm, Fritz 182, 185, 242
 Boer, Jelle de 143
 bomendivinatie 58-9, **266-73**
 Burchhard van Worms 68, 179
 Butler, Bill 284-5
 Butter, Maureen 284-5

C

Caesar, Julius **53**, 61-3, 104-5, 108, 226,
 247
 Callistenes 136, 150
 Cato de Oudere 151
 causaliteit 18, **21-6**, 232, 234
 Centurio, Alexander 156-7
 Chaldeërs 50, **224-6**
 Chandu, Jack 217-8
 Chaucer, Geoffrey 14, 17, 162
 Cheiro 233-4
 chiromantie (handleeskunde) 209, 231-3
 chresmologos (orakeldeskundige) 50,
 151

Cicero 52, 103, 170, 174, 246-7
 Clovis 176-7
 Codex Justinianus **68**, 105
 Codex Theodosianus **67-8**, 105, 130, 225-6
 Collins, John 154
 Collins, Wilkie 162
 Concilie van Laodicea 67, 128
 Concilie van Leptines 177
 Concilie van Nicea 128
 Concilie van Rome 67
 Concilie van Toledo 67
 Constantijn de Grote 67, 122-3, 154, 205
 Croesus 50-1
 Crowley, Aleister 287-8
 Cryer, Frederick 54
 Cumae, orakel van 150
 Cybele 152-3

D

Dee, John 162-3
 Dee, Nerys 284
 Delphi 50-1, 97, 132-6, **139-45**, 147-50, 291
 Demeter 147-8, 163
 demonen **10-1**, 23, **36-7**, 64-6, 69, 86, **116-31**, 178, 189, 213
 deosil (met de klok mee) **80**, 219, 221
 Didyma 50, 132, **136-9**
 dierorakels **47-8**, **175**, **182-4**, **209**
 Dio Chrysostomus 61
 Diodorus van Sicilië 61, 142-3
 Dione **207-8**
 Dionysos **50-1**, 119, **135**, 145, **149**, 291
 divinatie **13-4**, 20
 divinatiewierook **78-9**
 dobbelsteenproef **181**
 dobbelstenen 247
 Dodds, E.R. 51
 Dodona, orakel van **206-9**
 dood, voortekens van de **184-5**
 doorgangsriten 32
 droomuitleg **36**, 49, 59-60, **85-115**
 druïden **61-2**, 266, 290
 Dumuzi 85-6, 117
 Durkheim, Emile 10
 Dushara 56
 dzjinn **56-7**, 117, 124

E

Efese 133, 136-7, 145
 efod **56-8**
 elementen, de vier 30, 42, **77**, 80-2, 112, 120-1, 167, 216, 226
 Ellermeier, Friedrich 88
 Elliott, Ralph 251, 253
 Empedocles 118
 Enkidu 41, 66-7
 Epicurus 99
 Erinyes (wraakgodinnen) 97
 Etruskische divinatie 19, 38, 43, **168-71**
 Euripides 97, 134, 151

F

flamines, priestercollege van **51-2**
 Flint, Valerie 68, 130
 Flowers, Stephen 253
 Fontenrose, Joseph 135-7, 140, 143-6
 Fortuna 246
 Franz, Marie-Louise von 28-30
 Frazer, James **9-11**, 53
 frenologie (hersenenleer) 238-9
 Freud, Sigmund 10, **105-8**, 211
 futhark (runen-alfabet) 251-3
 fysiognomie (lichaamsdivinatie) 49, **230-2**, 236-8

G

Gaia 132-3, 147
 Gall, Franz Joseph 238-9
 Gardiner, A.H. 94
 Garfield, Patricia 109-11
 Gaster, T.H. 123-5
 Geiger, Paul 184
 geïnspireerde divinatie 15, **37**, 50, 60, **132-67**
 gelaatkunde 231, **235-8**
 geomantie **274-81**
 Germanen, divinatie bij de **63-4**, 177-8, 180-1, 210, 248, 252, 255
 Geryon, orakel van 247
 Gilgamesh 41, 86-7
 godsoordeel 13, **178-82**, 241-2, 248
 goede demon 10, **118-23**, 147
 Graham, Edward 131
 Gratianus 53, 179

Gray, Eden 287
 Green, Marian 267
 Green, Miranda 61-2
 Grimm, Jacob 212

H

Hamaker-Zondag, Karen 229, 275
 handlezen **232-5**
 Hartlieb, Johann 162, 177-8, 233
 haruspex (ingewandenschouwer) 67,
169-71, 173, 175
 Hebreeën 56, 58, 92, 94, 154
 heetwaterproef 181
 Heilig Huwelijk **45**, **86**, 138, 147, 149
 heks 15, 130-1, 155, 164, 179, 189, 249
 hemelschouw 39, **44-5**, 224
 Hera 133-5, 149-50, 200
 Herodotus 51, 99-100, 142, 149, 208
 Herold, Ludwig **32-3**, 36, 165
 Hesiodos 97, 118, 133, 150, 208
 Hierapolis (Karkemish) 201-2
 Homerus (Homeros) 96-7, 158
 Hume, David 23-4, 46

I

I Ching 30, 33, 282
 Iamblichus **10**, **36-7**, **122-3**, 127, 137,
 146-7
 Inanna 41-2, 45, **85-7**, 292
 incubatiedroom **88**, 92, **95-6**, 109-10
 Indiculus Superstitionum 177
 ingewandenschouw **45-7**, 52, 169-70,
173, 175
 Ishtar **44-6**, 87, 292
 Isidorus van Sevilla 129, 274

J

Jastrow, Morris 45, 47, 174, 188-9, 230-1
 Jeffers, Ann 54-5, 59, 93, 95
 Jung, C.G. 21, **26-30**, 73, 112, 211
 Jupiter **203-6**
 Jurriaanse, D. 217-8

K

kaartspel **283-5**
 Kampenhout, Daan van 158-60
 Kant, Immanuel 24
 Karel de Grote 179
 Karkemish (Hierapolis) 201-3
 Cassandra 134
 Keltische divinatie **60-2**
 ketelproef **181**
 Kieckhefer, Richard 129-30
 Klaros, orakel van **145-7**
 koffiedik kijken 281-2
 kwantummechanica 26, 30

L

Lavater, Johann Kaspar 236-7
 Lebadeia, orakel van **147-8**
 lekanomantie (bekerdivinatie) 188
 Leto **132-4**, 136, 138, 145, 149-50, 152,
 207-8
 liefdesorakel **186-7**, 250
 Livius 104, 151, 175
 loodgieten 282
 Lostage 187
 lot werpen **39**, 49, 124, **241-50**, 281-2
 Lucianus 201-3
 Luck, George 225-6
 luisterorakel 185-6
 Luther, Maarten 213, 233

M

MacGregor Mathers, S.L. 286
 Macrobius 206
 magie **10**, 24-6, **34**, 53-4, 67-9, 129-31,
 253
 Malleus Maleficarum (Heksenhamer)
 180
 mantiek **20**
 Mari 42, 46, **49**, **88-91**
 Marx, Karl 10
 Medusa **138**, 149, 164, 170
 Mendonsa, E. 26
 Mengis, Carl 183
 Mesopotamië, divinatie in **40-50**, **85-90**,
 94, 103-4, **117-8**, 168-9, 224, 242-4
 Messing, Marcel 157
 Müller-Bergström, Walther 178

N

Nabateeërs 56
 necromantie **36**, 49, **116-8**, **121**, **126**
 neoplatonisme 23, 36, **121-3**, **127-8**, 131
 Nostradamus **155-7**
 Numa Pompilius 51-2, 66, 151
 numineuze krachten **30-3**, 75, 253

O

Odysseus 96, 121, 206-7
 Oegarit 54, **90-2**, 135
 oliedivinatie **187-95**
 omen **19**, **38**
 orakel **16-7**, **132-49**
 orakeldagboek 77-8, 167
 orakelen **16-7**
 Orestes 97
 Orfisme 98
 Origenes 226
 ostenta 175
 Otto, Rudolf **30-1**, 137

P

Page, R.I. 252-3
 Pals, Daniel 10
 Parker, Derek en Julia 229
 Patara, orakel van 145, 149
 Pausanias 147-8, 150, 163
 Peat, David 29
 pendelen **214-23**
 Pergamon, Asklepion van 96
 Persephone 147, 163
 Perseus 138, 164, 200
 Philippa, Marlies 251-2
 Philippus van Macedonië 100
 planeetkaarten **290-300**
 Plato 10, 21, 23-4, 28, 36, **51**, **98**, 102,
120-3, 127-8, 141, 207-8
 Plotinus 36, **122**, 127
 Plutarchus **100**, 108, 118, 141, 143, 149,
 201, 207
 polariteit **135**, 137, 169, **219-223**, 226,
 287
 pomerium 171, 174
 pontifex maximus **53**
 pontifices, priestercollege van **51-3**, 172
 Porphyrios 36, **122**, 127

Poseidon 150, 293
 Posidonius 62, 64, 274
 Potter, David 150-2
 profetie **18-9**, 60
 Progoff, Ira 29
 Prometheus 97
 Ptolemaeus, Claudius 226
 Pythagoras 30, 120
 Pythia 50-1, 135-6, **141-5**, 154-5, 161,
 207-8
 Python **135-6**, 138

R

religiosum (gewijde plaats) 172, 175
 Rhea 207
 Romulus 52, 169, 174, 292
 Rose, H.J. 25-6
 runen **250-66**

S

Salisbury, Jan van 161, 227-8
 Saxo Grammaticus 236
 schouwen 37, 145, 147, **160-7**, 173-4,
 177, 282
 Seleuciden 43, 49, 203
 Septuagint 18, 56, 124
 shabru-priesters 87, 93
 Shakespeare, William 144
 Sibyllijnse boeken **149-55**
 Siwa, orakel van 200-1, 207-8
 sjamanisme 37, 158-9
 Smith, Richard 231, **235-6**, 252
 Socrates **51**, 98, **120**
 Soemerische Rijk, divinatie in **40-5**, 48-
 9, 65, 85-8, 175, 187-9, 224, 292
 Somogyi, Imre 239-40
 Soos, Joska 159
 Sophocles 180
 sors (lot) 242, **245-9**
 sortes sanctorum 65
 sortes Vergilianae 65, 247
 Spenser, Edmund 163
 spiegel, zwarte 37, **163-7**
 spijsproef **181**
 Starr, Ivan 46-8
 stoïcijnen 99, 101, 104
 Strabo 61-4, 136, 140, 143, 150, 207
 Suetonius 108, 246-7

Sura, orakel van 149, 209
 synchroniciteit **26-30**, 54, 73, 75, 83,
 110, 135, 160, 211, 218, 227, 231-2
 Synode van Ancyra 67
 Synode van Auxerre 67

T

Tacitus 63-4, 145-6, 152, 177, 251
 tarot 39, 211, 219, **283-90**
 tent der samenkomst 59
 Themis 97, 133, 142
 Theognis 142
 theurgie 122
 Thomas van Aquino 23, 227, 248-9
 Thomas, Keith 69, 130
 Thulin, Carl Olaf 171, 173
 Trajanus 63, 136, 205
 tweekamp 64, 178
 Tylor, E.B. **9-10**, **24-6**, 29, 53

U

Uranos 207-8
 Urim en Tummim **55-6**
 uurhoekastrologie 228-9

V

Vandenberg, Philipp 146, 148
 Varro 151, 154, 274
 Vergilius 65, 158, 274
 Verlichting 9, **23-4**, **30**, 105, 182, 237

vogelschouw 15, 38, **47-8**, **51-2**, **174-5**,
 177, **195-7**
 Vondel, Joost van den 17
 voorspelling **17-8**
 voorteken **19**, **38**, **168-72**, **182-7**
 Vulgaat 19, 56, 142
 vuurproef **179-81**

W

waarzeggen **15-6**
 Waegeman, Annick 154-5
 Waite, A.E. 286-9
 Walker, Barbara 283-4, 288
 Walsh, Michael 66
 waterproef **179-81**
 wichelen **14-5**
 wichelroede **15**, **38**, **209-214**
 widdershins (tegen de klok in) **80**, 219,
 221
 wierook 14, **78-82**, 195
 Wood, Michael 200

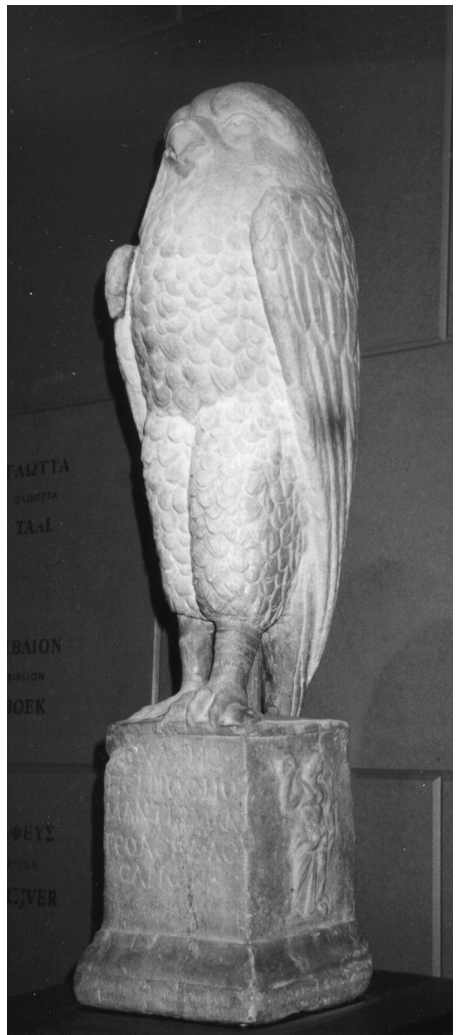
X

Xenophon 98

Z

Zadkiel 109
 Zeus 98, 132-8, 147, **172**, 200-8
 zigurrat 42, 45

Marmeren uil, afkomstig uit Italië, gemaakt in de Romeinse keizertijd (27 v.Chr.-476 n.Chr.) als 'uithangbord' voor het huis van een waarzegger. Bezit van het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden. De Griekse tekst op de zuil zegt: 'Archates Petrios de waarzegger voorspelt de toekomst voor 4 as.' Een as is een Romeinse munt.

Beeld van Apollo met lier in de tuin van paleis Het Loo. Kopie van een zandstenen Nederlands beeld uit 1720 dat zich in het Huys te Manpad bij Heemstede bevindt.

Colonnadestraat in Apamea in het huidige Syrië. Na de dood van Alexander de Grote (323 v.Chr.) stichtte Seleucis I verschillende steden van waaruit hij zijn koninkrijk kon besturen. Apamea noemde hij naar zijn vrouw. De Seleuciden hebben de hellenistische invloed in dit gebied voortgezet tot de Romeinen het in 64 v.Chr. inlijfdten bij de nieuwe provincie Asia. De colonnadestraat was 2 km lang en bijna 40 meter breed, aan beide zijden voorzien van rijk gedecoreerde zuilen. Keizer Trajanus liet de straat na een aardbeving in 115 AD restaureren (hoofdstuk 5).

Restanten van de colonnadestraat van Palmyra, een woestijnstad in het huidige Syrië, die in de eerste eeuwen van onze jaartelling als zelfstandig koninkrijk tot grote bloei kwam. De colonnadestraat werd, naar Romeins voorbeeld, in de 2^e en 3^e eeuw n.Chr. aangelegd. Palmyra was eeuwenlang een belangrijke schakel tussen Mesopotamië en het Romeinse Rijk. In de derde eeuw n.Chr. voelde koningin Zenobia zich sterk genoeg om de Romeinen uit te dagen, wat in 273 n.Chr. tot haar ondergang en de verwoesting van de stad leidde. Daarna was Palmyra nog slechts een grenspost in de Romeinse verdedigingslinie tegen de Perzen en Arabieren (hoofdstuk 5).

Twee gevleugelde dzjinns dansen rond de maan en Venus, 9^e eeuw v.Chr., waarschijnlijk Hittitisch. Tentoongesteld in de tuin van het museum van Aleppo in Syrië. Gevonden in de citadel van Aleppo. De dzjinns zijn geesten die in het hele Midden-Oosten in het volksgeloof een rol speelden. Net als andere demonen werden ze gezien als een schakel tussen goden en mensen. Ze werden met name verbonden met magie en divinatie (hoofdstuk 5 en hoofdstuk 8).

Hoofd van Apollo, tentoongesteld in het museum van Afrodiasias in Klein-Azië, het tegenwoordige Turkije. Restant van een standbeeld, gevonden in het badencomplex dat Hadrianus, keizer van 117-138, liet bouwen in Afrodiasias (hoofdstuk 5 en hoofdstuk 9).

De Heilige Weg naar het Asklepiion in Pergamon in Klein-Azië, het huidige Turkije. De Heilige Weg, meer dan 800 meter lang en bijna 20 meter breed, werd tijdens de regering van keizer Hadrianus (117-138 n.Chr.) voorzien van pilaren. In het Asklepiion konden dromen worden opgewekt en geduid als onderdeel van een medische behandeling (hoofdstuk 1).

Wijnranken afgebeeld op de daklijst van de tempel van Bel in Palmyra. Bel of Baal is een vegetatiegod die in het Babylonisch-Assyrische rijk een grote rol heeft gespeeld. Het lot van de mensheid lag in de handen van de Grote Moedergodin en haar geliefde, de vegetatiegod. Bel werd ook gezien als de god van de wijn, vergelijkbaar met Dionysos. In Palmyra was Bel de belangrijkste god, zoals de enorme aan hem gewijde tempel uitdrukt. De tempel werd in 32 n.Chr. ingewijd en verving een oudere hellenistische tempel (hoofdstuk 7).

Stenen navel, gevonden in het orakel van Delphi. De navel drukte uit dat Delphi het middelpunt van de wereld was. In het museum van Delphi zijn verschillende andere navels, vaak rijk versierd, tentoongesteld (hoofdstuk 9).

Een van de afbeeldingen van Medusa die de Romeinen in de tweede eeuw n.Chr. in de tempel van Didyma in de dakrand plaatsten. Medusa is hier niet het monster dat in de Griekse mythen voorkomt en met uitgestoken tong wordt afgebeeld. Zoals ook elders in Klein-Azië was Medusa in Didyma een vorm van de Grote Moeder die heerst over leven en dood (hoofdstuk 9).

Pilaren van de hellenistische tempel van het orakel van Didyma, in 320 v.Chr. ontworpen door Paionios, die ook het Artemision in Efese had gebouwd, een van de zeven wereldwonderen uit de Oudheid. Oorspronkelijk waren er 122 pilaren van 20 meter lang, die de tempel aan alle kanten omringden (hoofdstuk 9).

De bron op de binnenplaats van Didyma was al een heiligdom voordat het orakel gebouwd werd. Door een aardverschuiving staat er nu geen water meer in de bron (hoofdstuk 9).

De weg van Delphi naar de heilige bron Kastalia, waar de Pythia zich in het nabijgelegen bassin baadde voordat ze naar het orakel ging (hoofdstuk 9).

Ko legt het Keltische Bomenorakel. Van de dertien takjes wordt degene geduid die het verst weg is gevallen. In hoofdstuk dertien wordt dit orakel uitgebreid beschreven.

Ko bij een van de omgevallen pilaren van de Jupitertempel van Baalbek. Elke pilaar, met een doorsnede van meer dan twee meter, werd in de 1^e en 2^e eeuw in de Assoean-steengroeve in Egypte ter plekke uit roodkleurig graniet uitgehakt en in drie delen naar Baalbek vervoerd (hoofdstuk 11).

